ДИМИТЪР ТАЛЕВ
Съчинения в том девети
САМУИЛ

Книга трета
ПОГИБЕЛ

Всяко царство, което се разделя, запустява.
Давид Мокри цар български

Наближаваше време жените да станат от вечерната трапеза, но княз Иван-Владислав стана преди тях. Той помоли царя за позволение да се оттегли — болял го зъб, и напусна малката трапезария, дето се хранеше царското семейство, когато нямаше гости. Качи се на втория кат, където бяха царските покои и стаите на цялото семейство, но не се отправи към своята спалня, а зави по противоположна посока — по ходника, който водеше към стаите на момичетата. В дъното на тоя дълъг ходник беше стаята на Ирина Каматерос, ларисчанката. Младият мъж мина с бързи, тихи стъпки по слабо осветения ходник и се спря за миг пред вратата на Иринината стая, огледа се: тихо беше по целия кат в тоя час и пусто. Ароновият син натисна заключалката, влезе безшумно и затвори вратата след себе си.
Пред стаята на младата девойка имаше неголямо, скромно наредено преддверие, осветено от бронзов светилите. Иван-Владислав дръпна встрани двойната завеса и влезе в самата стая. В огнището, вляво от вратата, пламтяха купчина цепеници, а край отсрещната стена беше леглото на девойката, издигнато на две стъпала; в треперливата светлина, която идеше от огнището, се белееха възглавниците и разгънатите завивки, копринения балдахин над тях с приподигнати краища. Моминското легло очакваше своята стойанка. В стаята беше тойло и ведно с мириса на пламтящите дърва, на пушъка, който се прокрадваше изпод навеса на огнището, наоколо се долавяше някакъв аромат, свеж и сладостен — това беше скрито някъде благоуханно масло или пък самият въздух в моминската спалня. Иван-Владислав огледа

всички ъгли на стаята, черните му очи проблясваха остро в гъстия и тойъл здрач. Той влизаше тук за пръв път и влезе като крадец.
Ирина Каматерос отдавна бе привлякла вниманието му със своята хубост, но той не се издаваше. Завари я в семейството на чичо си преди години, когато и той бе въведен не по своя воля в това семейство, и се държеше към нея както към всяка от братовчедките си. Не се заглеждаше той и в приятелките на своите братовчедки, не посягаше и към младите слугини в чичовия си дом — боеше се от всякакви усложнения с жени и най-много в тоя дом. Жените за него бяха временна нужда и той лесно ги намираше, когато му потрябваха. Иначе Ароновият син искаше да изглежда благопристоен момък, особено пред очите на царя. Но това беше лесно в Охрид и още по-лесно, когато ходеше с войската по други селища; жени се намираха навсякъде и още повече за един княз. В Преспа, дето се засели от някое време царското семейство, това стана много трудно. В Преспа живееха семействата на неколцина от най-приближените люде на царя, живееха войници и работници; така, близу до царя, не се намираше дори най-обикновена кръчма, а още по-малко други някакви весели заведения, не се намираше лесно и жена, която да прибере чужд мъж за малко. Владислав бе забелязал как се подготвяше отдалеко женитбата му с Мария Полемархова, по-голямата щерка на Димитра Полемарх, но това беше друго. И като остана така в трудност да си намери жена, когато му беше нужно, Владислав взе да се заглежда в Ирина Каматерос. Не можейки да намери другаде извор, за да утоли жаждата си, ще посегне най-сетне и към забранената чаша. И може би не ще бъде така трудно да я вземе.
Ромейката беше много хубава. Тя беше по-висока от него, край нея той изглеждаше дребен и може би затова доскоро сякаш не я забелязваше като жена. Той искаше да държи жената в ръцете си, а не тя да стои над него. Знаеше се още, че пленницата от Лариса копнееше в сърцето си за царския син, за Радомира, дори и след като се ожени той за маджарката. Но сега тя все пак трябваше да се откаже от него; Ирина и рядко го виждаше, откакто се настани царското семейство в Преспа, а княз Гаврил-Радомир остана да живее в Охрид с младата си невеста. Тя сега може лесно да се

обърне към Ивана-Владислава, който беше като втори син на царя. Какво е тя? Една пленница, една робиня, прибрана по милост. Жена е тя най-сетне... Иван-Владислав Мокри никога не се е отказвал от нещо, което е наумил еднаж да постигне, да вземе...
Ирина Каматерос знаеше, че той я желае — казвал й го бе с погледи, с думи, сега пък ще го намери тя в стаята си.
Той не чака дълго. Някъде вън се зачу глух шум, зпчуха се бързи стъпки по каменните ходници, сподавен говор. Жените се прибираха по стаите си. Ароновият син застана до огнището с лице към входа на стаята. Чу се как изтропа заключалката на вратата зад спуснатите завеси, после тракна и вътрешната заключалка. В настъпилата след това тишина зад завесите го чу шумолене на дрехи, тихи стъпки насам-натам из преддверието. Владислав чувствуваше присъствието на жена отсам заключената врата, чувствуваше се вече насаме с Ирина и сякаш обръч попристегна гърдите му. После той видя как една ръка дръпна завесата, а заедно с нея проникна широк лъч светлина, показа се там със светилник в ръка и Ирина Каматерос. Тя забеляза начаса неканения гост край огнището, едвам доловим трепет премина за миг по цялото й тяло, Остро проблеснаха очите и, но с нищо друго не издаде голямата си изненада и уплаха. Гневно се сключиха черните й вежди, тя премина с бързи стъпки до ниската масичка край леглото, сложи там светилника и рязко се обърна към младия мъж:
- Какво търсиш тук? Излизай веднага!
- Е-е... -- изви ръце надире Владислав, поклати се на нозете си. — Не искаш ли гости...
Ирина се спусна към завесата — да я дръпне, да отключи и вратата на преддверието, а Владислав помисли, че тя иска да избяга или да вика за помощ, и с един скок се изпречи пред нея. Девойката и сама се спря срещу него. Светилникът я озаряваше отстрани и тя беше някак цяла в светлината му, висока и стройна, в бяла вълнена дреха с дълги ръкави, пристегнати до самите китки. Препасана беше с широк колан, покрит с гъсти разноцветни копринени везби, по които пробляскваха сребърни нишки; такива везби се виждаха и по високата яка на дрехата, по ръкавите и долу, по самия й край, както беше провесена на

широки дипли. На шията на младата жена святкаше наниз от едри сини камъни, но те бяха като някаква малка прибавка към шията й, изправила се тънка и гладка от високата яка. В гъстата й черна, едвам чупната тук-там коса меко сияеха две редици едри бисери. Други накити нямаше по нея. Лицето й бе леко побледняло, но необикновено големите й очи изглеждаха още по-черни, с високо извитите вежди, с кръглите си зеници, както се бяха разтворили цели и пламтящи, но сега не от страх, а от едвам сдържано раздразнение. Ароновият син никога не беше я виждал така възбудена, винаги му бе изглеждала прекалено затворена, студена, прекалено мъдра. Сега я виждаше нова и желанието му да я обладае пламна с още по-голяма сила. И не ще да е тя толкова студена и... целомъдрена...
Те не си казаха нищо повече, сякаш и двамата видяха изеднъж, че бяха излишни всякакви думи. Той посегна да я улови, а тя дигна ръце да се отбранява. В следващия миг те се нахвърлиха един срещу друг и се вкопчиха здраво, започна се борба упорита, яростна. Той се ловеше по нея, стискаше с дива стръв тялото й, напрягаше всички сили да я събори под себе си и не гняв бушуваше в сърцето му, а все по-голяма страст и жажда, вълчи глад за това едро, гъвкаво и трепетно, разгорещено тяло. Когато девойката се огъваше за един миг под напора му, той я тласкаше с удвоени сили към леглото, но в следващия миг усещаше как се удвояваха и нейните сили. Нейното упорство и цялата й сила идеше от едно непреодолимо отвращение, тя усещаше с болезнена погнуса близостта на чуждата плът, всяко докосване на чуждите ръце. Тя искаше да отблъсне насилника, да го отстрани от себе си, да го изтласка вън от стаята си и някаква тъмна, зла радост оживяваше в сърцето й, когато усещаше, че тялото му се поддаваше на силата на нейното тяло. Борбата продължаваше мълчаливо; продължаваше с мрачна решителност или с някаква студена, упорита пресметливост и ни единият, ни другият разчиташе на отстъпка и милост. Чуваше се само пресекналото им хрипливо дишане, как единият или другият несъзнателно ще простене или остро ще скръцне със зъби. Те се мятаха като живо кълбо от едната стена до другата, ще се протегне крак, после ръка, глухо тропотеха стъпките им по пода — покривките и животинските кожи по него бяха разхвърляни и набрани по

краищата и ъглите на стаята. По едно време и двамата, както бяха вкопчени, се понесоха към огнището, да се търкулнат заслепени сякаш в самия огън. Започнаха и да се удрят, да се дращят с нокти, да се хапят, потекоха кърви по лицата им, по разголените им меса. Вече се задъхваха и се виждаше голямата им умора, движенията им натежаваха все повече и тъкмо сега Иван-Владислав усети как с някакъв нов изблик на сили ромейката се опитваше да се докопа до късата мечица, която носеше той винаги на кръста си. Младият мъж отеднаж се отдръпна на премалелите си нозе, полюшна се назад и Ирина Каматерос. Те се разделиха като по даден знак.
Спряха се на два разтега един срещу друг, отпуснати на разтрепераните си нозе, с провесени ръце; натежали бяха и главите им, гърдите им се дигаха и спадаха с шумно, пресипнало похъркване; висяха косите им, полепнали и мокри от пот и кръв, висяха по тях и изпокъсаните дрехи. Лицата им бяха пребледнели от умора и лъснали от обилна влага, само очите им все още горяха от безумна ярост и омраза.
— Излизай — изсъска остро девойката. Влажните й, жадно разтворени устни помръднаха беззвучно, после тя глухо изрече:
— Ще повикам слугините да те изхвърлят...
— Ще кажа — изкриви той тънките си устни в злобна усмивка, а очите му оставаха все тъй пълни с омраза и незадоволена похот, — ще кажа, че ти ме повика в стаята си...
— Глупак... — провлече тя затихналия си глас, разтвори ръце, посочи и него с разтрепераната си брадичка: — Погледни се... Ето и аз... Нели ще видят как съм те посрещнала...
Той се огледа, като че ли отеднаж се събуди от сън, и току повлече нозе към вратата. Чу се как изтрака заключалката оттатък завесата. Пристъпи нататък и ромейката, за да заключи вратата си след него.

Като излезе от стаята на Ирина Каматерос, Ароновият син имаше само една грижа: да се прибере в своите стаи, без да го забележи някой. Нащрек беше и сега неговият остър, хладен разсъдък, макар кръвта да кипеше в жилите му. Той пооправи косата и дрехите си и тръгна смело по дългия, пуст ходник. Тук-там зад

някоя от вратите се дочуваха глухи, неясни гласове, някоя можеше и да се огвори всеки миг, по Иван-Владислав вървеше с твърди, макар и не много шумни стъпки, черните му очи блестяха в полумрака някак предизвикателно: той беше готов да посрещне всекиго и да даде отговора си. Не се показа никой по ходниците, докато князът се прибра в стаите си; беше късно, прибрали се бяха вероятно и слугите, само стъпките на нощните стражи едва се дочуваха откъм широкото преддверие на долния кат. Той се огледа за слугата си и като не го видя, започна сам да се приготвя за лягане. В тоя миг влезе и слугата — дребен, пъргав момък, с живи, но уплашени очи.
— Защо не си на мястото си? — попита Владислав спокойно и дори небрежно; в същото време, без да бърза, откачи от стената една волска жила, облечена в тънка кожа, и пристъпи към слугата.
— Аз дойдох веднага тука, господарю, щом ти излезе от трапезарията, но... Но ти не беше тука, госпо... — въртеше уплашени очи момъкът, дребното му лице побеля, но той не направи ни едно движение, за да се защити, да се отдалечи. Иван-Владислав, все тъй без да бърза, го удари силно по лицето с волската жила, сетне с нов удар зави жилата около голия му врат:
— Да знаеш мястото си. Да знаеш мястото си, скоте!
Князът беше доволен, че слугата не беше го видял, когато се връщаше от стаята на Ирина, но и това беше нужда и жажда на сърцето му - да бие, да вижда страх и болка по лицата на другите. Слугата знаеше, че трябва да претърпи ударите му, иначе, ако се бе опитал да се запази, те щяха да бъдат много повече. Волската жила висеше постоянно на стената или пък беше в ръцете на господаря.
В спалнята на княза не беше много тойло, студено беше и леглото му. Иван-Владислав знаеше, че голямата тойлина е вредна за човешкото тяло и търпеливо понасяше студенината на леглото си. И бе престанал да мисли за Ирина Каматерос, сега мислеше за Мария, щерката на Димитри Полемарх.
Между малцината боляри, които живееха заедно с царя в Преспа, беше и Полемарх. Откакто Самуил се прогласи за цар, Димитри Полемарх беше навсякъде с него. Това ставаше не винаги по желанието на царя, но Полемарх винаги успяваше да се нареди до

него. Той бе решил и да се сроди с царя и бе направил вече всичко, за да наложи тая своя мисъл на Самуила, също на Ивана-Владислав, когото искаше да направи свой зет. Иван-Владислав, оцелелият син на Арона Мокри, можеше да стане и цар един ден, ако, не дай, боже, се случеше нещо с Гаврила-Радомира, единствения син на Самуила Мокри. Ето и дотук стигаше сметката на Димитри Полемарх. Той не пропущаше случай да подхвърли подходящи думи и на царя, и на Владислава, каза, което беше нужно, и на жена си, и на по-голямата си щерка Мария. Сега Иван-Владислав, докато затойляше студеното легло с тялото си, мислеше за Мария Полемарх, мислеше за своята женитба.

Той наближаваше тридесетте години и отдавна му беше време да се ожени. Но винаги бе подчинявал всичките си мисли на една своя главна мисъл — да стане едни ден цар български, та същото беше и с женитбата му. Би искал да се ожени за девойка от царска кръв, ала освен братовчедките му други такива девойки в България нямаше. Така не можеше да продължава повече — нужно беше да се ожени, да му се народят деца и щом като нямаше за него жена от царска кръв... Боляринът Димитри Полемарх го канеше в дома си и дори много по-често, отколкото беше редно и прилично; той го закачаше по-често от всички други за закъснялото му ергенство, но с някаква покровителствена загриженост и много пъти в присъствието на царя. Владислав виждаше какво иска Полемарх, а вече и се говореше в Преспа за женитбата му с Мария Полемархова. Девойката беше грозна — хубава беше само кожата на лицето й, наследила я бе от своя баща, но Иван-Владислав решаваше всичко най-напред с ума си. Димитри Полемарх беше между първите войводи и боляри на царството, един от най-близките люде на царя, най-хитрият между тях, а тая женитба би го приближили още повече до престола. Димитри Полемарх беше и много богат.

Докато затойли студеното си легло тая нощ, княз Иван-Владислав Мокри реши да се ожени за Мария Полемархова. И веднага заспа.

На другия ден неочаквано пристигнаха в Преспа княз Гаврил-Радомир и съпругата му княгиня Маргарета. Макар да бе минал вече празникът на свети Атанас, денят беше много студен и беше чудно, че двамата млади съпрузи бяха тръгнали на път в такова време. Но скоро всичко стана ясно.
Княгиня Маргит побърза да смени пътническите си дрехи и веднага изпрати да помолят царя от нейно име да я приеме. Влизайки, следвана от тълмача си, в царската работна стая, където я чакаше Самуил, княгинята видя там своя съпруг, който бе дошъл при баща си преди нея. Младата жена мигом забеляза, че двамата мъже бяха говорили за нея — това личеше по смутеното лице на Радомира, който не можеше да се преструва и прикрива; с други очи я гледаше сега и царят. Толкова по-добре — помисли си тя и бледото й опнато лице придоби още по-студен, по-упорит израз. Тя прихвана с малките си ръце тежката дреха от черно кадифе и се поклони пред царя прекалено дълбоко, но не поднесе за бащинска целувка челото си, както беше обичай. Самуил я покани да седне и сам отиде да седне по-близу до нея, посочи и на сина си един стол насреща. Царят бе дочул едно и друго за живота на двамата млади люде, а сега, след разговора си с Радомира, знаеше и това, за което никой не беше му говорил. Той се обърна към младата си снаха:
- Радомир ми каза, че искаш да заминеш за Маджарско, при негово царство баща ти. Ти не си много отдавна тук, при нас, а и времето с тоя студ не е сгодно за дълго пътуване.
Тълмачът преведе думите му, преведе и нейния отговор:
— Не ме спирай, твое величество. Голяма е тъгата ми за родния край, за бащиния ми дом. Не мога повече... искам да ги видя. За студа има тойли дрехи.
Царят мълчаливо я гледаше и като че ли не бе чул отговора й. Той си мислеше: „Тя няма да се върне... Виждам..." Сродяването му е маджарския крал беше от голяма полза за царството, но можеше ли да спре кралската щерка, която искаше да си отиде? Каква ще бъде ползата, ако я задържи насила или с някакви хитрувания? Полезно ще бъде това сродяване, ако е истинско. Самуил мислеше също и за живота на сина си. Не бе излязла щастлива женитбата му с маджарката, както неговата някога с Агата. Маджарката беше също чужда и оставаше чужда. Това бе

научил от сина си и бе разбрал още по-добре със сърцето си. Не ще може да спре той чужденката, която не беше се сродила с дома му, със земята му и искаше да си отиде. Той обърна невесели очи към нея и все пак рече:
— Почакай поне да попреминат студовете. Още е зима. Негово царство баща ти ще помисли, че съм те изпъдил или че си побягнала от недоволство и нетърпение. Сетне царят изеднаж добави: — Не, няма да те пусна в това време. Нека се позатойли времето. Бъди по-търпелива, щерко.
Това беше опит да запази ползата за царството си, да запази и брака на сина си, ако можеше още да се запази нещо. Лицето на княгинята стана още по-упорито и тя дръзко отговори:
— Моят баща никога нищо не ми е отказвал.
— Не искам да ти отказвам и аз — рече царят и продължи: — Но не е разумно да се тръгва на такъв дълъг път по това време и аз не ти позволявам да пътуваш. Няма да ми се сърди негово царство баща ти, че временно го лишавам от радостта да те види, но много повече ще ми се сърди, ако те пусна на път сред зима.
Княгиня Маргарета стана бързо, поклони се на царя, а бледото й лице сега изразяваше нескривано недоволство и обидена гордост. Тя излезе мълчаливо и без да огледне ни царя, ни мъжа си, следвана от тълмача, който вървеше навсякъде с нея. Гаврил-Радомир едвам я дочака да изчезне зад вратата.
- Нели виждаш, татко — засмя се неуместно той. - Не иска да стои повече. Не че й е дожаляло толкова за Маджарско... Нека си върви! Дотегна ми. Не я обичам.
Самуил гледаше със строг и тъжен поглед засмяното по момчешки лице на сина си. И рече:
- Ако си отиде, тя вече няма да се върне, Мене така ми се чини. А с това ще се развалят добрите ни отношения с маджарите. И за тебе не е добре, че се разделяте толкова скоро. Аз няма да я пусна сега, но не мога да я задържа за дълго. Опитай се ти да я задържиш. Само ти можеш да я задържиш, ако има още какво да ви свързва.
Младият мъж приподигна нехайно широките си рамена. Уловил строгия поглед на баща си, той рече бързо:
—- Добре, татко.

Царят въздъхна и му направи знак да го остави сам. Радомир излезе.
Кралската дъщеря показа своя тежък нрав още от първите дни като дойде в България. Новите й люде я посрещнаха с радост и с голямо внимание. Те бързаха да й покажат всичко в нейния нов дом и в града, дето щеше да живее отсега нататък. Чужденката не задържаше върху нищо погледа си по-продължително, нищо не можеше да я учуди и очарова. По-голямо любопитство показа към облеклото на българките, към хубавите източни платове и към сложните български везби. Зарадва се, доколкото можеше да покаже радост, на голямото Бяло езеро и на планините наоколо — тя не беше виждала такава дълбока и толкова бистра вода, такива високи планини. Самуил подкани сина си да я вози по-често на чун, да я води на лов из околните гори. Към людете маджарката се държеше с голяма надменност и студенина, дори и към царя, като спазваше към него строго, прекалено приличие. Ирина Каматерос тя и не можеше да търпи близу до себе си. Преситила се бе скоро княгиня Маргит и на младия си съпруг. Преди тя гледаше все да го отдели от другите, да се затвори насаме с него, но те бяха различни люде, нямаха дери един общ език, за да говорят помежду си, а гладът на плътта е като всеки глад — насища се и се пресища. Като нямаше какво да я свързва повече дори и с избрания от нея съпруг, кралската щерка намрази още по-много новата своя земя, новите свои люде и нямаше вече никакво търпение да живее сред тях и с тях. Тя излезе от работната стая на царя, решила да напусне България и без неговото позволение, което бе дошла да иска чак в Преспа. Сега най-близък неин човек тук, в двореца на българския цар, беше тълмачът и, когото бе довела със себе си от своята родина. Като излезе от царските стаи и отмина застаналите пред вратата стражи, тя се поизвърна към тълмача си и рече гневно, през зъби на своя маджарски език: Ще избягам...

На излизане от работната стая на баща си Гаврил-Радомир срещна Ирина Каматерос. Той се изненада, че я виждаше тъкмо тук, но много по-голяма и дори несдържана беше радостта му от

тая неочаквана среща. Той приподигна ръце, да докосне дружески девойката:

— Къде си... Откога не съм те виждал! Къде отиваш сега? Радостно заблестяха и големите черни очи на Ирина, бялото й лице бързо се заля с руменина.
- Не смея да се движа много из двореца, докато е тук съпругата ти... — рече тя, а съвсем друго говореха очите й. Но тя поиска да покаже, че бе изрекла шега, опита се в същото време да прикрие блесналата радост в хубавите си очи и добави важно: — Царят ме вика понякога да му пиша писма на ромейски. И сега... но чаках да излезете. — И тя пак не се сдържа: — Княгиня Маргит мина край мене и благодаря на бога, че не ме забеляза. Пък и аз се позакрих. Беше много сърдита.
- Остави я... — сви лице Радомир с голяма досада. И току побърза да каже: — Тя иска да си отиде в Маджарско. Затова сме тук... за позволение от татко.
- Да си отиде... — повтори след него Ирина. Тя примига бързо-бързо с дългите си ресници и пак отвори още по-широко очи, пълни с изненада и нетърпеливо очакване. Руменината от лицето й изчезна и дори страните и леко побледняха. Тя попита със затихнал глас: — Но как... да си отиде! За... дълго ли?
— Ами за дълго - отговори князът и сякаш знаеше, че тя очакваше отговора му със затаен дъх; после той обясни: — Домъчняло й е за Маджарско, пък аз знам, че не иска да стои повече у нас, иска да си отиде и не мисли да се връща. Тя и сама ми е казвала... Нищо не й харесва у нас, сърди се, гнуси се, на всичко се противи, а у тях всичко било най-хубаво и людете били по-други. И мене вече ми дотегна. Да си върви, щом там й е по-добре, само татко... не и позволява.
Блесналият поглед на девойката пак помръкна при тия няколко последни думи. И тя отвърна, като че ли повече за себе си, да успокои и вразуми себе си:
— Но, да. Царят няма да й позволи. Тя ти е жена и как тъй ще те напусне. Няма ни една година, откакто сте се оженили. Не се скъсва лесно такава връзка. И църквата няма да позволи. Няма да позволи и маджарският крал, баща й.

— Тя казва, че баща й мисли само как да й угажда.
— А ти... С тебе не ще да й е било много лесно. Може да си я карал някога да ти изува калните скорни*. (*скрони - ботуши.)
— Карал съм я — отговори Радомир. Сетне той се засмя с цялото си лице: — А тя... очите ми да издере. Караме се всеки ден, за всяко нещо.
— Тя не ти е слугиня. Там у тях навярно е по-иначе.
— Като си дойда в студа с кални скорни и вляза направо при нея, при огнището... кой ще чака слугите! И нели тя ми е жена — защитяваше се разпалено Радомир и току попита: — Ти, като се омъжиш, няма ли да изуваш скорните на мъжа си?
— Ще ги изувам — отговори Ирина просто. — Ще ги изувам, когато той е уморен и премръзнал, винаги, когато бърза, и винаги, когато иска, когато му е по-приятно да ги изуя аз, а не слугите.
— Виждаш ли? — засмя се той радостно на думите й. — Ние сме по-други люде. А тя — намръщи князът изеднаж русите си вежди и се заоплаква като сърдито момче: — Тя ми се големее, като че ли не ми е жена.
Те стояха един срещу друг, двама млади хубави люде, и тя едра, стройна, едва с една глава по-ииска от младия великан и нямаше никаква преграда между тях, никакво лицемерие и преструвка. Те бяха израснали заедно, в един дом, и той винаги я бе виждал заедно със сестрите си. Но сега тя му се видя още по-близка, като каза, че ще изува обущата на мъжа си, още по-близка и своя, колкото му изглеждаше чужда собствената му жена. Ирина изеднаж се сепна:
— Но... Царят ме чака. Закъснях.
— Постой... Още малко -- опита се да я задържи с две ръце князът.
Ромейката леко го побутна и побърза към работната стая на царя.

На стъмване тоя ден царят, както му беше обичай, излезе да се поразходи из острова сам, загърнат с тойла наметка. Едва що бе навлязъл в гората, отвъд наскоро издигнатата градска стена и, негли по отколешен навик, по пътеката, която водеше към някогашната, порутена вече къща на Биляна Маркова, недалеч

пред него неочаквано се показа между оголелите дървеса княз Иван-Владислав. Тръгнаха заедно и Самуил каза:
- Студено е още, особено тъй, привечер, но се усеща близка пролет.
Младият княз нищо не отговори. Малко по-нататък царят се спря и се обърна към него: - Какво става с тебе, момко?
Иван-Владислав пак не побърза с отговора си, а остави да говори загриженото му лице. После той се усмихна:
- Моите са бели грижи, чичо. И дори ме е срам да те занимавам с тях, но... ти си ми и баща, и всичко, ето сам ще видиш... Искам да се женя, чичо, и те моля да ми помогнеш.
- От помощ ли се нуждаеш?
- Не, но... без твое позволение...
- Избрал ли си девойка?
Иван-Владислав мълчаливо кимна.
- Коя е тя?
- Мария, по-голямата щерка на войвода Димитри Полемарх.
Царят сложи малката си суха ръка върху рамото на княза:
- Ще те оженя! Каква била грижата му! Ами сам Полемарх толкова пъти... — Той млъкна със светнало лице, попридръпна наметката си и добави с въздишка: — Е, поне ти ще развеселиш сърцето ми.

II

Двамата млади съпрузи се върнаха в Охрид още на другия ден. Ала около три недели по-късно царският син отново пристигна в Преспа и тоя път без съпругата си. И незабавно поиска да види царя.
— Тя замина... Отиде си — започна той едва що прекрачил прага на царските покои, но се виждаше, че не беше толкова разтревожен, колкото искаше да се покаже пред баща си.
Царят го отведе в една по-отдалечена стая, за да не чуе друг някои разговора им. Той попита:
— Кога замина?
— Вчера. Тя каза — побърза да изпревари въпроса му Радомир, — че времето вече се е оправило и ти си й позволил да замине, щом времето се оправи.

Царят рече, загледан пред себе си:
— Това е бягство. Ти не можа да я задържиш. И не си искал да я задържиш, виждам. Но сега е късно да я гоним и връщаме. Не можем да я държим тук насили. Ще приемем и ние, че е тръгнала с наше съгласие и позволение. Ще поддържаме роднинството с маджарския крал, доколкото ще бъде възможно. Ти сега ще вземеш сто конника, ще я настигнеш и ще я придружиш до маджарската граница. Там, където я настигнеш, в Обител или в Прилеп, надявам се, ще наредиш пътуването й, както подобава. Всичко да изглежда, както е прилично: изпращаш съпругата си на гости при баща й. Е, тръгвай веднага.
Гаврил-Радомир се върна от това свое пътуване до маджарската граница развеселен и бодър.
През същото време царят с голямо усърдие се зае да устрои женитбата на своя племенник за щерката на Димитри Полемарх. Той бързаше да забрави по-скоро огорчението си от бягството на своята снаха. Когато уговаряха тая нова женитба и Димитри Полемарх пред царя и пред трима чужди свидетели изброи какви скъпи и най-скъпи дарове бъдещата невеста щеше да занесе на своя жених, цар Самуил на свой ред каза и обеща:
— Княз Иван-Владислав Мокри ми е като втори син и ще приема бъдещата му съпруга в своя дом, но то ще бъде, докато се направи неговият собствен дом, който аз ще издигна със свои средства в престолнината ни Охрид.
Сватбата стана на втората неделя след Великдена тая година. Строежът на новия княжески дворец в Охрид едва-що бе започнат и младоженците се настаниха в царския дом в Преспа. Настани се тук и Радомир след връщането си от маджарската граница. Това сам пожела - не искал да се връща в Охрид след раздялата със съпругата си, а то беше всъщност заради Ирина Каматерос.

Мария Полемархова, младата невеста на княз Иван-Владислав, беше дребна жена или почти дребна, с твърде женствено тяло — широките бедра, закръглените форми личаха и под дрехите и; такъв беше и вървежът й, всяко нейно движение — някак безшумни, меки, като на млада котка. Тя не съзнаваше това и не

го показваше като женска прелест, която се нрави на мъжете. Мека и нежна, златистобяла беше и кожата й, нейната най-голяма хубост. Иначе лицето й беше грозно, със замазани черти, ала грозотата му не беше противна, може би пак поради чистата и нежна кожа, приятно румена по бузите. Тя не блестеше с нищо, но в дома на баща си бе усвоила всички правила на приличието. Иван-Владислав се съгласи да вземе за жена щерката на Полемарх, като смяташе, че това е износен брак за него, щом не можеше да се ожени за мома от царска кръв. Но като се приближи повече до своята бъдеща съпруга, улови за пръв път ръката й, обхвана го вълнение и една особена възбуда — идеше му да я сграбчи, да я стисне, да я смачка в ръцете си. В общуването си с други жени той винаги бе изпитвал подобно чувство, подобно желание, но сега, с тая непорочна девойка, която за пръв път се сближаваше с мъж, повече от всеки друг път и тъкмо защото беше тя толкова нежна, тойла и чиста. Когато влязоха за пръв път в брачната си стая, той се нахвърли върху нея с голяма алчност и нетърпение, притисна я в прегръдките си до задушаване. Тя понасяше всичко търпеливо, макар очите й да бяха пълни с уплаха; струваше й се, че така трябваше да бъде, учили я бяха също да се покорява на своя съпруг и господар. Ала той я мачкаше и дърпаше безмилостно, най-сегне тя взе неволно да стене и проплаква, а това предизвикваше още повече свирепата възбуда у жениха. Младата жена беше покорна и търпелива по нрав, а сега още от първата нощ с определения от бога съпруг, в сърцето й оживя непреодолим страх пред него. Владислав го виждаше в очите й, в нейното държане и беше доволен. Това, което стана с тях двамата оше през първата брачна нощ, забелязаха го и някои от людете в царския дом. Мария Полемархова, а сега княгиня Владиславова Мокра, гледаше съпруга си като вярно куче, той пък беше като господар с нея, макар пред людете все пак да спазваше нужното господарско приличие. Димитри Полемарх, който имаше очи за всичко, попита щерка си угрижен:

— Доволна ли си от новия си живот, дъще?

— Да, татко.

Тя никога не би се решила да прояви непокорство към мъжа си или да издаде тайните на брачното си легло.

Иван-Владислав беше доволен от женитбата си и дори показваше някаква гордост. Той забеляза, че всички в царския дом приеха съпружеското му благополучие като истинско и само в очите на Ирина Каматерос долови присмехулни светлинки. А тъкмо към нея иай-напред се прилепи Мария Владиславова в тоя нов неин дом. Владислав забрани на жена си да дружи с ларисчанката и Мария послушно се отдръпна, ала отдалеко й отправяше погледи, пълни с обич и съжаление. Владислав спря еднаж Ирина Каматерос и я попита, взирайки се в очите й:
— Харесва ли ти моята невеста?
— Да — отговори Ирина и продължи: — Тя е с добро сърце. Ще върви след тебе като кротко агне и ще ти роди много деца. Но ти много си я наплашил!
— Жената трябва да се бои от мъжа си. Само тебе не мога да уплаша аз.
— Не, не можеш да ме уплашиш.
Той продължаваше да я гледа втренчено с черните си очи и като помълча малко, каза:
— Ще те уплаша аз някога така, че сърцето ти да се пръсне. Никому не прощавам аз, никому.
Той изрече такава закана, а във втренчените му жадни очи светеше злорада насмешка. Ирина отговори:
— Няма какво да ми прощаваш. Не съм ти сторила никакво зло.
Усмивката в очите на княза угасна, погледът му стана застрашителен:
— Ти се готвиш да се настаниш още по-добре в тоя дом, който те прибра от пътя. Сега щеше да приемаш гости в някоя странноприемница и да спиш с тях, за да се храниш. Неблагодарница! Аз всичко виждам.
Той не дочака отговора й, отмина. Не можеше да и прости, че го изгони от стаята си и в сърцето му остана една неутолена жажда, която го измъчваше. Забелязал бе той, че Ирина и Радомир си разменяха погледи, които заплитаха между тях яка връзка. Те и се срещаха много често. Царският син не беше никак предпазлив, не беше достатъчно предпазлива и ромейката. Това беше заслепението на една страст, която растеше всеки нов ден, разгаряше се буйно с всеки нов поглед, след всяка среща.

Ароновият син не прехапа езика си, че бе избързал със своята закана. Той ще почака двамата грешници да се заплетат по-здраво в мрежата, която сами ткаеха. Техният грях ще опари всички в тоя дом, а той имаше достатъчно търпение, за да дочака своето весело тържество. Ирина Каматерос се готвеше да замести маджарката, която обаче и до тоя час беше законна съпруга на царския син. Хубава игра започваше в благочестивия дом на самозвания цар. Владислав ще почака и ще прави всичко, за да ускори нейния весел край.
Ала княз Иван-Владислав се лъжеше, като мислеше, че само той бе забелязал любовната игра, която бе започнала между Гаврил-Радомир и Ирина. Сестрите на Радомира знаеха, че ларисчанката отдавна таеше в сърцето си обич към техния хубав брат, а Рипсимия първа забеляза промяната у брата си, който, след като жена му замина за Маджарско, цял се обърна към Ирина; все още неомъжената мома следеше с голяма ревност техните погледи и усмивки, честите им срещи и побърза да пресече пътя на двамата млади люде, но не само от сестринска грижа или от прекалено благочестие.
Рипсимия дочу един къс разговор между Радомира и Ирина. Спрели се бяха те двамата пред вратата на оръжейното помещение в двореца, където Радомир влизаше много често и дълго играеше с разните оръжия там. Рипсимия се спотаи зад един каменен стълб наблизу. „Знае къде да го пресрещне хитрата ромейка..." — стисна тя зъби и наостри уши. Ясно се чу плътният глас на непредпазливия княз:
—... Нели ти казах, татко поиска тогава да вървя с нея до самата граница. Тя все бързаше. Не се и обърна да ми каже сбогом.
— Като мине време... — чу се гласът на Ирина тих и колеблив; едно говореше езикът й, друго мислеше тя и друго очакваше да чуе. — Като мине повече време, ще й домъчнее за тебе и ще побърза да се върне. Тя ти е венчана жена.
— Няма да се върне и не искам да се връща. А ти искаш ли? Кажи!
Ирина не отговаряше, чуваше се само затрудненото й дишане. Рипсимия не можеше да стои повече скрита, тя не искаше да чуе отговора, който предусещаше. Щом я видя, Ирина се отдалечи, Радомир попита:

— Подслушваш ли?
Той се обърна да влезе в оръжейното помещение, а Рипсимия на свой ред попита зад гърба му заядливо:
— А няма ли какво да чуя?
Оттук тя отиде в работната стая на баща си. Царят беше сам. Бащинската обич на Самуила към най-голямата му дъщеря беше по-скоро горчива скръб, беше страх за бъдещето й, страх и от нея. Тя все не показваше никакво желание да се омъжи, но не искаше да влезе и в манастир, както сама заяви по едно време, макар да бе станала още по-набожна. Някакви скрити щения здраво я държаха в греховния светски живот. Тялото й се бе изсушило още повече, не бе останала в нея ни следа от женска прелест и привлекателност, лицето и бе придобило пепелив цвят, угаснала бе всякаква светлина по нейния измъчен образ и цялата й озлобена душа беше в острия, дебнещ поглед. Тя винаги търсеше и разкриваше чуждите грехове, предусещаше и разгласяваше неприятностите, беше предвестник на несрети и тревоги, ходеше между людете като жива злокоба. Със страх и безпокойство я срещаше дори родният й баща. Като я видя да влиза, Самуил я попита още отдалеко. преди да приеме поздрава й:
— Какво има, щерко?
Рипсимия се поклони мълчаливо и се приближи със строг, тайнствен израз на лицето. Тя каза тихо, като че ли се боеше да не се чуе през стените наоколо:
— Няма защо да скриваме повече, господарю и татко мой; Ирина заплита все по-здраво моя брат и ще го погуби. С ушите си чух.
- Какво си чула?
- Тя се преструва хитро, но иска да раздели моя брат от жена му и, то се знае, да застане тя на нейно място. А той е вече омагьосан от нея.
Рипсимия стоеше чинно пред царя със своето строго, надменно смирение и го гледаше право в очите. Нели и той не беше безгрешен — родил бе извънбрачен син с една проста селянка и при жива законна жена! Царят отговори сърдито и изрече мисъл, която изеднаж проблесна в неговия правдив ум:

- Ако искаш да знаеш, за него щеше да бъде по-добре с Ирина, нежели... — Той не се доизказа и добави с омекнал глас: - Но какво си видяла? Кажи.
Рипсимия го погледна слисана от недоизречените му думи, сетне занарежда:
- Застанали бяха един срещу друг, той зяпнал в устата й. Той каза за Маргарета: „Тя няма да се върне и аз не искам да се връща." Тя пък едно му говори, а друго мисли и желае. Вижда се всичко ясно...
Царят й махна с ръка да млъкне. И още един път махна с ръка:
- Върви си.
Рипсимия смирено се поклони, ала пак не можа да задържи езика си в своята блюстителска ревност:
- Аз... от чисто сърце, господарю. Ти върни моя брат и твоя син в правия път, отстрани от него прелъстителката. Той сега е в оръжейното — добави тя услужливо.
Рипсимия излезе от стаите на баща си, скоро след нея излезе и той. Запъти се царят към оръжейното помещение. Той бе решил да научи всичко направо от сина си. Не бяха избягнали и от очите на царя някои външни признаци на взаимното влечение между Радомира и ларисчанката, но той пожела да узнае докъде бе стигнало то, като се надяваше на чистосърдечието на своя син. Още влизайки в оръжейното помещение, той съгледа как Радомир, съблечен по риза, изкусно размахваше един огромен меч; там стоеше и един от слугите му, който гледаше да бъде по-далеко от опасното оръжие в ръцете на младия княз, но трябваше и да му прислужва. Царят се поспря до вратата на помещението, да се полюбува на ловките движения на сина си. Помещението беше дълго към петнайсет разтега, на долния кат на царския дворец, с дебели каменни стени, по които бяха окачени всякакви оръжия, още от времето на първите български господари. Гаврил-Радомир забеляза баща си, тикна меча в ръцете на слугата и се отправи към горния край на дългото помещение. Съблечен по бяла риза, едър и хубав, той се приближаваше с широки твърди стъпки и като го гледаше царят, сърцето му преливаше от бащинска радост и гордост. Той пожела да поласкае младия човек и не би искал да има никакви разпри между тях.

— Аз не мога с твоя меч, много е тежък за ръката ми — каза Самуил. И като че ли тъкмо за това бе дошъл, да си поиграе и той с оръжията, продължи: — Но ще опитаме с лък, с мечица... късо копие, секира... Да видя дали все още вярно се мери окото ми.
По насрещната стена, на долния край на помещението, бяха заковани дебели дъски и греди, по които бяха отбелязани разни очертания и знаци за прицел; повечето напомняха човешки образ, някои бяха само черти или точки, трудни за улучване от по-далечно разстояние. Самуил се сиря доста далеко от тях. Радомир рече на слугата:
— Дай лък.
— Дай кутригурски лък — рече след него царят.
Радомир го погледна с весело учудени очи, с възхищение; кутригуреките лъкове бяха малки, донесли ги бяха някога старите българи — тяхното племе кутригури; те биеха много далеко и с голяма сила, но се опъваха трудно. Нужно беше да се стреля с тях бързо, за да не потрепери ръката, ако се държи по-продължително опънатата тетива. Царят поиска тъкмо такъв лък. Той го дръпна от ръцете на слугата, сложи стрела и бързо го обтегна. В затвореното помещение пуснатата стрела изсъска късо и едвам чуто, а в следващия миг опашката й се залюля на една от дъските насреща. Радомир пристъпи нататък, за да види по-добре как бе улучил баща му. Стрелата бе попаднала точно в средата на едно черно кръгче, не много по-голямо от пръстен.
— Хей, татко — викна Радомир радостно удивен. — На такава далечина... Едвам се вижда колелцето! Аз... аз не мога така.
Едвам доловима усмивка се таеше под провесените, вече гъсто прошарени мустаки на Самуила, но пъстрите му очи, блеснали по младежки, не можеха да скрият неговата горделива радост. Той подаде лъка на слугата и рече:
— Дай мечица.
Слугата бързо му подаде къса мечица. Царят се приближи повече към отсрещната стена, но пак на голямо разстояние от целта, в която се премери. С един бърз замах той хвърли мечицата и тя се заби в една греда, не по-широка от четири пръста. Радомир пак извика:
— Ооо... татко!

Царят не можеше да скрие със своята сдържаност голямата си радост от сполучливите удари. Очите виждаха още добре, ръката беше още силна. Той каза на сина си:
— Опитай и ти.
- Аз мога по-добре с меч... И с копие също.
Те играха тук дълго и с всякакви оръжия, като момчета, които се прехласват в игрите си. Дори по едно време влязоха в спор. Самуил забрави защо бе дошъл, докато най-сетне ръцете му започнаха да треперят от умора. Радомир не се насищаше на играта, силите му нямаха край. Царят го прихвана под ръка, а на слугата махна да излезе от помещението. Бащата и синът се спряха край един отдавна неотварян прозорец със замъглени, зеленикави стъкълца. Самуил дигна поглед към лицето на сина си — искаше и да чуе, и да види.
— Ти много скоро забрави жена си — започна той. — Още не си разделен с нея, а тя може и да се върне. Баща й може да я върне, ако тя не иска.
Радомир не се изненада от думите му и отговори спокойно, без колебание:
— Не, татко, тя няма да се върне. Аз знам, нели живеях с нея. И тъй, сърцето ми го казва. Баща и, като е за нея, прави, каквото тя поиска. И аз не искам да се връща, не искам.
— Е, ще видим... — кимна царят и после изеднаж попита, без да сваля очи от лицето на сина си: — А за Ирина какво ще кажеш?
Лека, едвам доловима руменина пропълзя по страните на младия княз; и сините му очи заблестяха по-силно, усмивка озари лицето му. То не беше от изненада или от стеснение пред бащата. Беше от радост, че бащата заговори за Ирина, дори само за това, че спомена името й. В сърцето на Самуиловия син имаше твърде много огън, който се разпалваше, пламтеше и при най-лек полъх. Така беше и с неговата нова обич, с отскоро разгорилата се страст към Ирина Каматерос. Той веднага отговори на царя и в същото време сам за себе си разясняваше новите си чувства към ларисчанката:
— За Ирина по-рано аз и не мислех. Тя беше все с нас, с всички у дома и човек не вижда това, което е постоянно пред очите му. Пък и тя никога не ме е побутвала с лакът да я погледна: едва сега все току застава срещу мене...

Самуил следеше движението на алените му устни, потреперването на неговата сгъстила се вече, светлоруса, лъскава брада. И току го прекъсна:
— А ти не я ли търсиш, не ходиш ли подире й?
— Е, да -- засмя се с цялото си лице князът. — Аз я търся. Драга ми е. С нея се разбирам по-добре, отколкото със сестрите си. Добра е и е много хубава. Нели? Ти, татко, също я обичаш. Докато беше тук Маргит, аз нищо... но сега все търся Ирина, като да ме е страх да стоя сам...
— Ясно ми е всичко — рече царят и продължи: — Но ти не можеш да разкъсаш така бързо и лесно брака си с дъщерята на маджарския крал и то е повече заради царството ни.
— Тя... — опита се да възрази Радомир, но царят му направи знак да млъкне.
— Не искам нас да обвинят, ако са решили маджарите... кралят или дъщеря му... ако са решили да развалят тоя брак. Да кажат, че ти веднага си се свързал с друга жена. Ти трябва за всичко да мислиш като утрешен цар, сине.
Лицето на княза се промени, той като че ли отеднаж си спомни за нещо много важно, ала сякаш с досада и страх. Сетне каза рязко и твърдо:
— Да, татко.
Погледа го мълчаливо Самуил, с обич и скрита грижа, улови го за ръката над лакътя, да усети тойлината, силата на младото синово тяло.
— Тия дни тръгвам на път. Ще дойдеш и ти с мене. Трябва да видим едно и друго на много места. Василий е още жив, синко.
— Да, татко.
Царят се върна в работната си стая и веднага изпрате да повикат Ирина Каматерос. Както понякога и преди, той я накара да седне и да напише на елински отговор на едно писмо, което бе получил от Византия. Царят получаваше често такива писма от българи, които живееха отвъд границата, също и от ромеи, които бяха против своя василевс и клоняха към българския цар, като мислеха, че българинът можеше да стигне един ден и до Солун, и до Одрин, та и до Цариград. Самуил разбираше добре ромейски, говореше също добре, но не можеше да пише правилно и ясно. Вместо доверения царски писар понякога Ирина Каматерос

пишеше отговорите на тия писма от името на царя, който бе дал и на нея доверието си в тия свои работи и тайни връзки с вътрешността на Византия. Той вярваше в нейната дългогодишна привързаност, а също и в будния й ум. Като свърши тя и тоя път, което й бе наредено, царят, сякаш между другото, каза:
— Моята снаха, изглежда, отиде при баща си сърдита. Между мъж и жена всичко се случва, но аз не искам да развалям доброто си приятелство с маджарския крал. Не бива да има царството ни враг и зад гърба си. Каквото и да става, ние не бива да допуснем маджарите и техният крал да ни обвинят за каквото и да било. Ние трябва да чакаме търпеливо и да видим накъде ще се обърнат работите. Царството стои над нас всички, а не ние над него.
Още като чу Ирина първите му думи, по лицето й се появи бледност. Тя чу добре всяка дума на царя и после, подобно на Радомира, отговори:
— Да, царю.
Самуил я чувствуваше като своя между най-близките си люде и би желал да й покаже това сега, да я докосне, както сина си преди малко, но не каза нищо овече. Той проследи с поглед девойката, докато излизаше от стаята, и мина през ума му такава мисъл: „И той като сестрите си... за пленница... " Няколко дни по-късно царят и неговият син напусна Преспа, следвани от сто души, въоръжени конници. Беше в началото на месец Тревен* (*Тревен - май.), по българските поля и планини всичко беше в зеленина и цвят.

Скоро след заминаването на царя и царския син в Преспа пристигна един маджарин, пратеник на маджарския крал Стефан Първи. Той каза, че носи писмо за българския цар и понеже царят не беше в Преспа, посрещна го и го прие княз Иван-Владислав. Докато го разпитваше и го оглеждаше от всички страни, мисълта на Владислава бързо работеше — той искаше да узнае и туй, което не можеше да чуе от маджарина, за което не можеше и да го пита. Най-напред Владислав помисли за това, че маджаринът бе дошъл сам при царя като пратеник на своя крал, което беше от обидно незачитане. И се виждаше още, че пратеникът не беше от най-близките люде на краля, нито с висок сан. Не идеше с добри

вести маджаринът. Князът го прие с голямо внимание, бавеше се около него и пак със същата цел — да узнае нещо повече, да узнае всичко, понеже нямаше право да получи и прочете писмото, което пратеникът носеше за царя. Владислав го въведе в стаите си, останаха те и сами доста време; маджаринът знаеше славянски, може би беше и славянин, разговорът им вървеше без затруднения.
— Как е Маргарета, моята драга снаха?
— Здрава е — отговори пратеникът късо.
— Тя не праща ли нещо за мъжа си? Той също е с царя.
— Не праща.
— Не каза ли нещо за мъжа си?
— Не каза.
— Наредено ли ти е да чакаш отговор на писмото, или да кажеш нещо и устно?
— Нищо повече не ми е наредено.
Не, пратеникът на маджарския крал не носеше добри вести. Но какви бяха те? Не можеше ли той да извлече някаква полза за себе си от тая начеваща вражда между двамата царе, или да попречи на нещо, което не беше в негова полза? Докато разпитваше маджарина и се гощаваше насаме с него, князът скрои план как да получи и прочете писмото на краля. Когато кралският пратеник вече за трети път поиска да му се каже къде може да намери българския цар, Иван-Владислав му отговори с преголяма загриженост:
- Никой не знае и аз не знам къде е царят в тоя час. Но аз ще ти кажа по каква посока да тръгнеш и ще го намериш. Как са те изпратили да пътуваш сам с такова важно послание! Аз ще ти дам царски човек да те придружава, с него и по-лесно ще намериш моя чичо.
— Тогава да побързам... — огледа се маджаринът за пътническия си посох.
- Не — спря го с едно движение на ръката си Ароновият син. — Късно е вече. До края на деня няма да стигнеш никъде. Аз не искам да нощуваш по пътищата с кралското послание в торбата си. Не знаем какво съдържа то ни аз, ни ти, царете си пишат за важни работи, а какви ли не люде биха могли да те срещнат по пътя.

- О, добре... Нека бъде, както ти казваш, княже - съгласи се охотно пратеникът, но добави: — А иначе никой не знае какво нося в торбата си.
Владислав поклати глава:
- Което знаят двама, могат да го знаят и трима. Дяволът пък знае всички човешки работи.
Князът изпрати маджарина с един слуга в стаята, където трябваше да нощува, а той самият не заспа до късно тая нощ.

На другата сутрин кралският пратеник отново тръгна на път, но сега придружен от царски страж. Когато двамата пътници още същия ден излязоха на големия път между Охрид и Обител и навлязоха в гористите теснини между Баба и Бигла планина, нападнаха ги изневиделица четирима въоръжени люде, свалиха ги от конете им и ги завлякоха навътре в гората. Нападателите взеха от пътниците всичко, що беше по-ценно, също и кожената торба на маджарина, и ги вързаха здраво на две дървета далеко едно от друго, в най-затънтения край на гората. Когато четиримата разбойници вече си тръгваха със задигнатата плячка, един от тях се обърна към маджарина:
— Ние не те знаем кой си и какъв си, но виждаме, че не си тукашен и ето какво ще ти кажем: ако не викаш и не се опитваш да избягаш, може да останеш жив. Но ако се опитващ да се развържеш или викаш да те чуе някой, ще се върнем и ще запушим гърлото ти с желязо. Хайде сега, остани си със здраве.
Разбойниците заплашиха и вързания страж да не вика, да не се опитва да избяга.
Нападението насред пътя за Обител бе наредил един от верните люде на Владислава. Същият този човек донесе на княза и торбата на маджарина. Беше късна нощ. Иван-Владислав се затвори в най-скритата своя стая, извади от торбата кралското писмо и го разви, както беше навито на тръба и скрепено с червени конци, с оловени печати. „Аха — стисна той тънките си устни. — И печатите са оловени, а не златни..." Писмото бе написано на не много правилен ромейски език и князът го прочете от първата до последната му дума:
„ОТ КРАЛЯ НА ВСИЧКИ МАДЖАРИ СТЕФАН

ПОСЛАНИЕ
ДО КРАЛЯ НА ВСИЧКИ БЪЛГАРИ САМУИЛ
Моята дъщеря светлата княгиня Маргарета се завърна в моя дом и не желае да се връща повече в твоя дом като съпруга на твоя сан светлия княз Гаврил-Радомир. Моята дъщеря и твоят син са свързани с брачна връзка, но тя ще бъде разкъсана от светата наша Католическа Църква и моята дъщеря ще бъде освободена от всякаква връзка с твоя син. Ти трябва да върнеш и това, което моята дъщеря донесе в твоя дом като своя невестинска придан, освен ако искаш да го задържиш незаконно. Моята дъщеря дойде с моя благословия при твоя син, за да намери съпружеско и семейно щастие, но не можа да го намери и не желае да бъде занапред в никакви връзки с твоя син, нито желае да го среща и вижда, за което и аз давам пълното си съгласие и одобрение. Това исках да ти известя с това послание и се подписвам саморъчно
СТЕФАН крал"
Като прочете кралското послание, Владислав отново го нави на тръба и го сложи на масата пред себе си. Това той направи, без да го съзнава, защото мисълта му беше насочена в друга посока. Съдържанието на посланието не го изненада — то беше потвърждение на това, което допущаше и донякъде знаеше още преди за отношенията на братовчеда си Радомир и съпругата му. В кралското послание нямаше никаква закана или каквато и да е опасност за българското царство, ала се виждаше, че маджарският крал не беше вече приятел на Самуила и неговия син. И толкова по-добре. Враговете на Самуила и неговия син можеха да станат при удобен случай приятели на Владислава. Но сега той не можеше да има никаква полза от това послание. Да го прати ли на Самуила? Не, няма да го прати. Нека Самуил бъде в неизвестност, докато получи може би второ такова послание. Дотогава ще мине много време, маджарският крал ще мисли, че не е зачетен с отговор, и враждата му към Самуила и Радомира ще расте. Няма да се върне при краля и неговият пратеник; недоволството и враждата му ще пораснат още повече. Кралят няма да изтегли меч против българското царство поради тия причини, а ако стане нужда, ще узнае, че между българите има врагове на неговите врагове, което ще рече негови приятели. Толкова за кралското послание. Засега от него няма голяма

полза... Владислав бързо премисли всичко това, взе наново посланието и го смачка на тойка в ръцете си. А мисълта му не спираше своята работа: „Радомир няма да узнае нищо за жена си. Ирина също няма да знае, че той ще бъде освободен от брачната си връзка; тя тъкмо това чака и тоя път няма да изпусне царския син. Но ще почака, ще почака може би още много време..." Ароновият син притвори очи, устните му се обтегнаха в крива усмивка. Той изпитваше голямата сладост на злодея, който се радва на мъките и несполуките на другите, наслаждава се от своята омраза и жажда за отмъщение. Ирина Каматерос бе го изпъдила от стаята си — нека сега почака за своето щастие... Със същата усмивка Иван-Владислав поднесе към пламачетата на светилника посланието и не откъсна от него светналите си очи, докато не се превърна то на пепел. После той взе торбата на маджарския пратеник и излезе в тъмната нощ. Отиде чак до брега на езерото и сложи в торбата тежък камък. Завъртя кожената торба за прашилото с всичката си сила и я запрати надалеко от брега; чу се в тъмнината как шльопна торбата в дълбоката вода. Още същата нощ неговият верен човек отново изпрати четиримата разбойници при маджарския пратеник и стража, който го придружаваше. Разбойниците убиха маджарина, също и царския човек, хвърлиха телата им в един трап и ги затрупаха с камъни.

III.

Ирина Каматерос бе пуснала Гаврила-Радомира вече на два пъти в стаята си. Скоро след като царят и неговият син тръгнаха на път, ромейката се усети бременна. И най-напред си спомни тя за последната си среща с царя и за неговите последни думи: „... Не искам да развалям приятелството си с маджарския крал. Не бива да има царството ни враг зад гърба си. Трябва да чакаме... Царството стои над всички..." Тя не бе почакала, докато Радомир се освободи от маджарката. И дали наистина ще се освободи той от брачната си връзка особено сега, когато и двамата бащи можеха да се намесят? Ако маджарският крал също намери, че не трябва да разваля приятелството си с българския цар, той ще върне дъщеря си при нейния мъж. Ирина бе избързала. Късно бе

я посъветвал царят да бъде по-търпелива, но той не знаеше докъде бяха стигнали те с Радомира. Откога още бе копнеяла за хубавия царски син, още като дете, без и сама да знае тогава каква беше тая сила, която я притегляше към него. Жена му, маджарката, бе побягнала, отделила се бе от него, това се виждаше, и той веднага се бе обърнал към нея, както никога и с голяма обич. Като че ли отеднаж се бяха отворили очите му за нея, за прибраната по милост, която доскоро едва бе забелязвал между сестрите си. Тя го прие и не можеше да постъпи иначе. Толкова дълго бе копнеяла за него, не можеше да се въздържа повече в своята незадоволена страст. Той можеше отново да се отвърне от нея, да я отмине и вероятно вече завинаги. Тя го прие и му се даде — нека я съди бог. От голяма обич, от страх, от преголяма душевна жажда. Винаги е била разумна, никога не бе забравяла мястото си в тоя дом, седяла бе скромно на края на трапезата, по-близу до слугите, отколкото до господарите, но нели и в нейните гърди туптеше сърце, слабо женско сърце?...
Като дочака още един свой месец и се убеди още един път, че беше бременна, Ирина виждаше, че наближава време, когато не ще може да скрива своя грях от людските очи. А дотогава можеше да се върне и маджарката, както бе казал царят. За нея, грешницата, и за Радомира също беше по-добре да заеме тя пак предишното си място, да заличи следите на своя, на техния грях. Ако маджарката се завърне, тя ще преклонн глава; иначе всички ще се обърнат срещу нея и царят ще я обвини, че върви срещу царството. Ако маджарката не се завърне в България, Ирина ще я замести навсякъде, както я бе заместила в сърцето на царския син. Но тя бе побързала да се даде, излъгала се бе и сама ще плати за грешката си...
Ирина знаеше, чувала бе много пъти за случаи, когато бременни жени сами се освобождават от плода на сърцето си; знаеше такива случаи и между жените от царската прислуга, знаеше и как са го правили. Знаеше тя и това, че много често жените плащаха с главите си, когато посягаха насила и предивременно да откъснат живия плод от утробата си. А тя и нямаше кому да повери своята греховна тайна, от кого да се поучи, от кого да поиска помощ. Беше сама в своето опасно решение, със страха

си, със скръбта си за едва що заченатата рожба, която трябваше да убие.
Една сутрин Ирина излезе от стаята си рано, при изгрев слънце, излезе и от царския палат — стражите току що бяха отворили тежките порти на царския дом. Запъти се вън от града — учудени я изгледаха стражите на южната градска врата. Младата жена мина през гората и се спря на най-отдалечения край на острова. Брегът тук беше висок и се спущаше отвесно във водата; по брега наоколо стърчаха скали, разхвърляни в безредие, между тях и по тях растяха диви смокви и всякакви храсталаци, пълзяха къпини и див хмел. Ирина избра един скрит ъгъл и бързо се съблече съвсем гола. Бялата й плът настръхна от утринния хлад - косите лъчи на ранното слънце не можаха да я стойлят. Започваше ли вече болката и всички мъки, които тряваше да претърпи? Тя погладиі с две ръце гладкия си корем, нежно, състрадателно към себе си, към своето собствено тяло, към живия плод в утробата си. Над главата й се стрелна птица с тих шум, младата жена цяла потрепери от уплаха и бързо се огледа — наоколо беше тихо и пусто, ниско долу край брега водата прошумоля едвам чуто, като сподавена въздишка. Ирина пристъпи живо, решително и се спря за миг на самия ръб на брега. Тялото й блестеше озарено от младото лятно слънце, а по меките очертания на раменете й, по кръглите твърди гърди, по дългите стройни бедра като да бе полепнал златен прах. Ниско долу, току пред самите й нозе, в сянката на високия, стръмен бряг едвам се полюляваше пробудилата се вода, прозрачна надълбоко, студена и сякаш враждебна. Ирина примижа с очи и се хвърли с корема си напред; разперените й ръце се мярнаха като бели крила, развя се след нея, блеснала на слънцето, дългата й черна коса.
Тя падна с корема си върху водата и сякаш върху твърда скала; едвам приплиснаха от двете й страни сребристи бризги. Непоносима прорязваща болка мина през цялото й тяло, което се отпусна за миг и потъна в студената дълбина на езерото. Сподавеният вик на младата жена заглъхна в шума на водата. Струваше й се, че загива, че никога вече няма да излезе от тая ледена вода, но едновременно с това друга една непреодолима сила напъваше в гърдите й, тя се остави тъкмо на нея и раздвижи ръце, нозе, понесе се по водната повърхност, пое въздух

издълбоко. Тя бе израснала край Бялото езеро и плуваше като риба. Гмурна се пак в бистрата вода, бялото й тяло сякаш се разтапяше в зеленикавите дълбини, после се понесе пак нагоре, като че ли родено от самата вода, главата й проби гладката повърхност, по лъсналата й полепнала коса, по пребледнялото й лице се стичаха водни струи. Размахала отново ръце, нозе, тя се понесе на една страна, после на друга в шумно кипналата вода, върна се назад и пак напред, после пак се гмурна в дълбините на езерото и отново разби повърхността с главата си. Това продължи доста време, езерото наоколо цяло засия от утринното слънце, дигнало се вече на един разтег над хоризонта. Ирина намери някаква пукнатина в скалите и се покатери горе, просна се върху дрехите си съвсем без сили. Слънцето бързо затойляше голото й тяло, по което блестяха едри водни капки. Като се посъвзе малко, опипа корема си и прехапа устни от болка, но натисна с ръка, негли да вкара силната болка в самата си утроба.
Ирина се прибра в двореца премаляла от умора след продължителното плуване, но тая сутрин не се спря нито за миг на едно място — все намираше къде да отиде, за каква работа да се залови, влезе и при царицата, която и сега, в настъпилите първи летни дни не излизаше от покоите си, не даваше да отворят дори прозорците й. Скоро след големите зимни празници Агата Самуилова се разболя тежко и вече не се оправи, макар да ставаше за малко от леглото си. Оплакваше се от немощ и от непрестанни болки в костите. Тя се оплакваше така от дълги години, но сега някак по-други бяха думите й, по-други бяха охканията й. С ларисчанката те приказваха на ромейски и царицата и се радваше, както на дъщерите си. Ирина сега влезе не случайно в покоите й; искаше да се движи, но искате и да поразпита царицата. Слугините още не бяха влизали тук — Агата спеше до късно и не даваше да я безпокоят, та Ирина се залови да поразтреби спалнята й. Тъкмо намери Агата кому да се пооплаче от сърце:
- Аз вече ще умра, мила... И никой не ме жали. Не говоря за царя... той никога, но... Децата ми, щерките ми, и те не ме жалят. Рядко влизат тук и едвам ще ме погледнат като чужди. Цял живот аз така между людете, като чужда.

Болна и немощна, застарялата вече Агата бе се разтъжила за себе си или може би се бе отворила в сърцето й някаква стара, забравена рана. Ирина се опита да я утеши, а тя тихо заплака.
- Колко деца си родила, царство ти? — попита Ирина, за да я отклони от тъжните й мисли, но и да потърси отговор на свои мисли.
- Седем — отговори царицата и повтори живо, сякаш да покаже, че не беше забравила: — Седем деца. Две ми умряха.
- Ами... — позапъна се Ирина — не се ли е случвало да пометнеш някое? Нели става понякога...
- Не, не. С мене не се е случвало. Аз се пазех. Все повече лежах. Като птица в гнездото си. Върху яйцата.
Ирина се напъна с всички сили да поизмести една тежка ракла край стената, обкована с желязо, пълна с дрехи на царицата. Така тя ходи през целия ден и все търсеше за какво да се залови, какво да дигне и свали. Вечерта каза да внесат в стаята й жарник, пълен с разгорени въглища, съдове с тойла вода, един объл камък; каза, че била понастинала, искала да се позатойли през нощта. И затвори добре вратата си, прозорците. В стаята й стана горещо, задушно до премаляване в тойлата лятна нощ. А Ирина дълго стоя с нозе в гореща вода, сетне легна в леглото, сложи на корема си тежкия, силно затойлен камък и се зави добре, като посред зима. Така прекара цялата нощ, в непоносима горещина, в огън и мъчителна задуха. Плувнала в път, тя едвам дишаше, кипналата й кръв се блъскаше в жилите й, но не можеше да откъсне, да изхвърли от младото тяло заченатия плод.
На другия ден людете се заглеждаха в промененото й лице, попитаха я някои за здравето й. Светна към нея с очи и Владислав, когато седнаха да обядват всички от царското семейство, които бяха сега в двореца, освен болнавата царица. Той си помисли, че Ирина страдаше от скръб за Радомира и не търси дълго в ума си думи, за да я подиграе, да я нарани:
— Болна ми се виждаш. От невярна болест. Личи ти. Има един, който може веднага да те излекува. И само той. Но такъв си е... лесно забравя.
Денница, най-младата царска щерка, несдържано се изкикоти. Рипсимия се обърна — да не слуша неприлични думи, а прозрачните й уши като че ли още повече щръкнаха изпод

навитата около главата й коса на тънки плитки. Всички в двореца знаеха повече или по-малко за връзката на царския син с Ирина Каматерос. Тя нищо не отговори на предизвикателните думи на Владислава. Замлъкна и той, без да успее да прикрие недоволството си от нейната сдържаност.
Рано на другия ден Ирина премина с чун на отвъдния бряг заедно с една ст по-старите царски слугини, която прислужваше и на нея. Тя поиска от челника на стражата при входа на Преспа да й даде един от людете си и продължи право към село Герман. Старата слугиня и стражът вървяха мълком след нея — воля беше на царската храненица да върви, където иска.
Село Герман, в гористите подножия на Баба планина отсреща, беше свето място. Имаше там четири църкви, също и манастир с неколцина калугери. През годината 993-та Самуил постави в една от тамошните църквм каменна плоча с издълбан надпис и три сребърни кръста в памет на баща си Никола, на майка си Рипсимия и на брата си Давид, който приживе бе прогласен за цар, а след смъртта му — за светец. Имаше свети люде и божи служители в това място, но имаше и такива, които общуваха с тъмните сили. Люде от цялата околност отиваха там да търсят с надежда помощта на бога и със страх помощта на нечестивия.
Нататък се запъти и Ирина Каматерос. Като видя това стражът, не намери други думи да изкаже недоволството си, а рече:
- Да бяхме взели барем коне...
Старата прислужница мълчаливо се прекръсти.
Те минаха през село Ръмби, което беше на пътя им, и наближиха Герман далеко преди обед. Ирина остави двамата си спътници да я чакат край селото — не искаше да знаят къде ще ходи и с кого ще се среша. Тя и не се бави много в Герман. Показа се скоро пак на пътя и поведе своите люде назад към Преспа.
Като се стъмни добре същия ден, Ирина отново се затвори в стаята си и с още по-голяма предпазливост. И тоя път слугите бяха донесли в стаята й жарник с огън, също някакви съдове. Говореше се вече из целия дворец, че Ирина бе ходила чак в Герман, че се затваряше в стаята си и правеше нещо скришом, но тя бе казала, че е болна, че се лекува, та повече за болестта й се говореше. Не дойде никой да я безпокои, докато беше още рано, а

като утихна всичко по двореца, тя започна отново да се мъчи в задушната стая, затойлена със силен огън посред лято.
Тя вари дълго на огъня някакви билки, докато остана до половин чаша отвара, зелена като яд и гъста. Изпи я още гореща и като че ли изпи огън, който се разнесе по всичките й жили. Зашумяха ушите й, забуча главата й, гърдите й кънтяха от бързите, тежки удари на сърцето. Тя ходи от стена до стена, докато разтрепераните й нозе премаляха и най-сетне легна, цяла потънала в студена пот, а утробата й гореше в огън. По едно вече и не се помнеше или пък се загуби в самия пъкъл — черни дяволи я горяха гола на жив огън, мушкаха я в корема с нагорещени тризъбци, заливаха я с ледена вода и викаха, виеха около нея като вълци. После тя и съвсем се загуби. Събуди се късно на другия ден. Потекла бе от нея кръв, нежеланият плод пак бе останал в утробата й. Целия този ден тя не можа да стане от леглото си — едвам дишаше от немощ и само стиснатите й зъби задържаха уплашената душа, която искаше да напусне отровеното тяло.
Вече на стъмване някой почука на вратата й. Ирина се повлече да прибере едно и друго, сетне успя да отвори вратата на стаята си. Влезе Мария, Владиславовата жена, която от няколко месеца беше също бременна.
— Що става с тебе, сестро? — попита тя угрижена.
Грозното й лице бе станало още по-грозно, с подути устни и цяло покрито с петна от бременността й, но тъкмо защото беше толкова грозно това добро лице, Ирина заплака. Мария я прегърна: — Кажи що ти е. Не можем ли да ти помогнем?...
Ирина полека я отстрани, обърса с ръка сълзите си.
— Да... болна съм. Но минава вече — промълви тя с премалял глас и колкото да прикрие по-добре тайната си. После каза: — Към нас жените дори и добрият бог е несправедлив. А ти, сестро... за кога очакваш?
— А... рано ми е още — усмихна се Мария. Усмивката на грозното й лице — жалка, но и странно хубава, беше ясен израз на мъченическо примирение и на радостна, светла надежда.

Няколко дни по-късно Ирина Каматерос отиде сама в жилището на царския изповедник епископ Емилиян, в двора на новата

църква, която неотдавна бе издигнал царят и бе прибрал в нея мощите на свети Ахил. Състарилият се вече духовник беше пръв свещеномонах в тая най-голяма църква в новия царски град и пазител на светите мощи. В началото на тая година по желание на царя той бе удостоен от патриарха в Охрид с епископски сан. Епископ Емилиян познаваше царската храненица и не показа учудване, че я виждаше сама в монашеското си жилище, но я попита строго:
- Що те води при мене, девойко?
Той я гледаше в лицето и смътно чувствуваше някаква радост, че гледаше без смущение това хубаво лице. Не се изненада и Ирина от неговата монашеска строгост. Тя отговори спокойно, макар да потискаше в сърцето си страх и тревога:
- Идвала съм, отче свети, вече много пъти в тая църква и съм слушала твоите молитви и проповеди. И думата, която най-често съм чувала от устата ти, освен името божие, това е милост.
- Тая дума е също име божие — рече епископът и едва сега просветна в очите му неговата скрита, неясна радост.
- Тъкмо тая дума ме води при тебе, свети епископе на тоя град.
- Говори, девойко, в името на бога всемилостивия.
Ирина се огледа, сякаш търсеше де да седне и толкова важно беше това, за което искаше да му говори, но духовникът не й посочи единственото столче в малката стая, а и той самият стоеше прав срещу нея. Тая преголяма сдържаност на монаха смути младата жена и по бледите й страни избиха две алени петна, очите й, откроили се от преживените през последните дни страдания, плувнаха във влага, но тя не ги свали от лицето му и заговори смело:
- На Самуила, царя наш, аз дължа благодарност. Той ме взе от пътя и ме отгледа в своя дом, наедно с децата си. Той винаги е бил предобър към мене. И досега също, когато ме приближи още повече до себе си и ми даде голямо доверие. Знаех мястото си аз, не прекрачвах никога границата, която трябваше да спазвам. Борех се със слабостите на сърцето си. Не поисках за себе си, не посегнах да взема, не се опитах да притегля към себе си. Дълги години наред. Говоря за сина на царя.
- О, тежко ти... — прошепна монахът.

Ирина наведе очи, но после пак ги дигна към него и сега те бяха сухи и строги.
- Аз го обичах, но не се и опитах да го привлека, за да не ме нарекат неблагодарница. Аз... прибраната по милост. Но и той не ме поглеждаше като жена. И може би затова не загубих ума си. Нека е така... аз съм жена. Той се ожени за дъщерята на маджарския крал, както му подобаваше, и никой не ме видя да плача, не чу въздишките ми. Той не живя щастливо и дълго с нея. Тя се върна при баща си. А неговите очи отеднаж се отвориха за мене. Аз не бях като нея, като другата, и той изеднаж ме видя и позна. Как можех да устоя повече! Ние цял живот чакаме да дойде някой при нас, да ни прегърне...
— Тежко ти... — промълви отново монахът.
— Тя, другата, бе си отишла. Той ми казваше, че тя няма да се върне вече никога, че той иска само мене. Коя жена няма да повярва на такива думи?
— Но сега тя ще се върне, нели? Ще се върне при мъжа си.
— Може би наистина ще се върне — отговори Ирина, после спря право срещу него широко разтворени очи и рече ясно: — Но аз съм бременна от него. Отче мой... — подзе отново тя, ала епископът я прекъсна:
— Къде е разумът ти, жено! Имаше и преди една като тебе, но с неговия баща. Той болярин, а тя селянка, воденичарка. Същото ли ще се повтори?
— Чувала съм... Но аз не съм воденичарка! Моят баща беше комит.
— Не си и царска дъщеря, като другата.
— Той мене обича, не царската дъщеря... Но какво говоря аз, клетата! Сам царят ми каза, че не иска да разваля приятелството си с маджарския цар. Да бъда търпелива заради царството ни. И маджарката наистина може да се върне.
— Ти призна ли всичко на царя?
— Не всичко. Само ти знаеш всичко, отче свети. Пред тебе аз като пред бога. И чрез тебе прося божията милост... Помогни ми...
Епископ Емилиян бе навел гъсто побелялата си глава и като че ли не я чуваше. Тя пък не сваляше очи от него, станали двойно по-

големи. Най-сетне отецът проговори, но пак не дигна лице към нея:
— Всичко виждам и ми е ясно. Защото не си неразумна селянка и воденичарка, твоят грях е десет пъти по-голям. Ти си показала слабост и нетърпение и си излязла против закона, който свързва мъжа с жената. Сега трябва да намериш в сърцето си десет пъти по-голямо търпение, за да понесеш своя грях и наказанието, което носи със себе си. Надявай се само на божията милост. Аз... аз ще се моля за тебе.
— На неговата милост се надявам — приподигна ръце към него Ирина. — И на твоята подкрепа...
- В страданието, което те очаква, ще закрепне сърцето ти и разумът ти ще се просветли...
Ирина Каматерос отпусна ръце. Тя вече и не го слушаше. Затихна и гласът на епископа. Млъкна той, заслушан в своя вътрешен глас:„...Ти помогна с все сила на другата. Мъчения претърпя адови... Но тя беше незнаеща и невинна в своя грях. Не, не... и ти беше по-друг преди близу петнайсет години, с по-друг огън в сърцето си... С по-друга сила в сърцето. Беше с чисто сърце и можеше да дигнеш поглед дори към лицето на бога. Но после дойде грехът. Ти сгреши. Сгреши заради една жена, заради царската гальовница. Престъпи вярата си, престъпи обета си монашески пред бога. Към образа на божията майка посегна с нечисти ръце, обладан от греховни желания. И сега твоята вяра в бога е страх от бога. В сърцето ти е прахът на виновния. Твоето сърце сега е слабо. Веригата на греха е на нозете ти. Улови се за земните опори на вярата, епископ стана, блюстител на земните закони и правила, както всеки поп, който с това изважда и прехраната си. Повече сили ти нямаш, повече чистота в сърцето си, светлина в душата... С наведени очи стоиш пред божия образ, със страх и си покорен служител и изпълнител, за да заслужиш отново, да изпросиш милостта божия върху себе си... "Монахът се прекръсти няколко пъти едно след друго и повече за себе си, за своята грешна душа, отколкото за тая жена пред него, която бе сторила същия грях.
Поклони се пред епископа Ирина Каматерос, колкото да не покаже голямото си отчаяние, обърна се и излезе от малкото му жилище.

Тя се отдалечи бавно и отиде чак на брега на езерото. Тръгна по самия бряг и се взираше във водата — търсеше къде беше тя най-дълбока. Голяма сила я теглеше към дълбините на водата, но друга сила я задържаше на брега. Тя седна на един камък, негли да си почине от тия две сили, подпря лакти на колената си. На два разтега току под нозете й водата тихо плакнеше стръмния скалист бряг, като стръвен хищник, който се облизва с мокър език. Тя ще се приведе и ще полети надолу в тъмната дълбина; тук беше дълбоко до три човешки ръста. Няма да помръдне ни ръце, ни нозе, за да не изплава. Или ще дигне тоя тежък камък там и с него ще се хвърли и няма да го изпусне, докато не глътне вода. Ще лежи с него в тинята на дъното, докато отвори уста за въздух... Ирина цяла потрепера, стори й се за миг, че беше там, на тъмното дъно на езерото, водата я притискаше, мокрите подводни треви се заплитаха в нозете й, тя се задушаваше...
— И бог дори ме отхвърли, не ми помогна — раздвижи устни тя и сякаш спореше с някого, спомняйки си думите на епископа, сетне бързо се изправи, отдръпна се още на две стъпки от брега. И рече полугласно: — Останах сама и... сама ще си помогна!
Тя се запъти назад към двореца с олекнали стъпки, изправила едрата си стройна снага, сякаш току-що бе отхвърлила от плещите си тежък товар. Във вътрешния царски двор на царския дом срещна Владислава. Князът я забеляза отдалеко и втренчи в нея учуден поглед — в цялата й външност имаше нещо предизвикателно, само по пребледнялото й лице можеше да се прочете нейната мъка. Той се спря на почтително разстояние и се поклони, без да сваля поглед, а тя едвам кимна на поздрава му. Иван-Владислав се обърна след нея и като гледаше стройния й стан, леката й походка, мислеше с отвращение за разкривеното тяло на грозната си бременна жена.
Ирина Каматерос забеляза, че от някое време Иван-Владислав спираше върху нея омекнал и дори скръбен поглед. Тя нямаше време и желание да мисли за тая промяна в погледа на княза. Бременността й напредваше с всички свои признаци, с всички страхове и грижи, които предизвикваше в сърцето й. Външно все още нищо не можеше да се познае по нея, пък и тя умееше добре да се прикрива; мъчително беше да се бори с честите напъни за повръщане и с погнусата от повечето храни, а трябваше всеки ден

да сяда по три пъти на трапезата заедно с другите и да се преструва, че се храни като всички. Тя се боеше най-много от Владислава, но ето от някое време той се промени, някак попритихна, стана по-внимателен дори и към жена си.
Една вечер, на излизане от малката трапезарии, Владислав пусна както винаги четирите жени напред, но спря Ирина, която също излизаше след трите княгини:
— Почакай малко. Искам да ти кажа нещо.
— Що има да ми казваш...
— Върни се... Ето да поседнем тук...
Ирина пристъпи и седна на един стол — не искаше да покаже страх, но гледаше княза с твърд, предупредителен поглед. Владислав седна срещу нея и като че ли той именно се смущаваше от нея, не знаеше къде да погледне и заговори с тих, подмилкващ се глас:
- Прощавай... аз съм много виновен пред тебе... През зимата... като влязох в стаята ти... то не беше хубаво. То беше някакъв бяс в мене...
- Това ли искаше да ми кажеш?
- Не, не — бързо се понадигна князът да я спре. — Исках само да знаеш, че аз не съм толкова лош... и ти не си виновна, че си толкова хубава... Чакай, не бързай, много е важно...
- Ако е това, което ми говориш... Няма да те слушам повече.
- Не. Ето... Искам да разбереш, че съм ти най-добър приятел... — Той притискаше на гърдите си ръце с разтреперани пръсти и я гледаше с широко разтворени кръгли очи, готов да се закълне, да сложи негли главата си за всяка своя дума После изеднаж сви строго черните си вежди и продължи, загледан пред себе: - Не много отдавна тук пристигна един маджарин. Търсеше царя. Пратеник бил на маджарския крал. С писмо до царя. Аз му дадох човек да го заведе при чичо. Оттогава все си мисля и ето... като че ли отеднаж ми се отвориха очите. Тоя кралски пратеник не бе дощъл с добри вести. Идва сам, с едно писмо... Така ли става между царе и роднини? Маджарския крал ни обръща гръб, това е. Той е сърдит за дъщеря си и тя, нашата снаха, няма да се върне вече при нас. Кажи, не е ли така? Помисли и ти... Той наново разтвори широко очи и се приведе напред, като че ли отговорът, който очакваше от Ирина, беше съдбоносен за него.

Бледото лице на младата жена стана още по-бледо, черните й зеници бързо заиграха по лицето на Владислава и сякаш по него търсеше да прочете своя отговор:
— Ами да... И аз ще кажа същото. Или може би... — сепна се тя уплашена да не би князът да чуе как буйно се бе разтуптяло сърцето й.
— Друго не може и да бъде — дигна той тясната си, бледа ръка. — Маджарката няма да се върне вече при своя мъж. Това исках да ти кажа. Да те зарадвам, като твой приятел, да те успокоя. Има и нещо друго. — Той скочи прав, пак с ръце на гърдите си и сякаш изрече клетва: — Ирина Каматерос... Един ден ти ще станеш българска царица. И ако някога имаш нужда от вярна ръка...
— Стига, княже — прекъсна го Ирина и също се изправи: — Всичко е в ръцете на бога.
Иван-Владислав поклати глава:
— Да не месим бога в нашите работи. За човешките работи всичко е в човека.
Ирина Каматерос понечи да си тръгне и рече, поизвърнала глава през рамо:
— Аз съм ти благодарна за всичко добро, що мислиш за мене, ако наистина го мислиш.
Иван-Владислав се поклони след нея, но когато се изправи, лицето му имаше друг израз. Ирина тъкмо излизаше от вратата; гъстата черна коса лъщеше опъната на тила й, дебела тежка плитка лежеше на изправения й гръб. Владислав колебливо изви ръка надире, накъм дръжката на мечицата си, с потреперващи, разкривени пръсти; мускулите на челюстите му подскачаха, очите му бяха пълни със студена, упорита омраза, но и с неутолимо, отчаяно желание. Омраза и огнена страст изгаряха сърцето му. Той гледаше втренчено дебелата лъскава плитка и би желал, би премалял от сладост да я навие на ръката си, да я стисне, а с другата ръка да забие там, в ребрата на ромейката, мечицата си.

* * *

През тая хиляда и първа година, когато цар Самуил се виждаше на върха на своето могъщество, но не забрави нито за един миг своя смъртен враг, василевса на Византия, той обиколи и пропътува цялото свое широко царство заедно със сина си. Царят стигна на юг до Лариса и отвъд река Пиней, до Драч на запад, където беше неговият зет Ашот Таронит и дъщеря му Мирослава, ходи и по земите на сърбите и хърватите, където беше най-силен господар другият му зет, княз Иван-Владимир, стигна до границата с маджарите, продължи на юг и изток до Ниш и Бъдин, споходи всички крайдунавски места до Дръстър и чак до Малкия Преславец, излезе на брега на Черното море, мина и през старите български престолнини Плиска и Преслав, където беше негов заместник обичният му войвода Симеон Илица, спира се и по проходите низ Маторие гори, ходи и по границата там с Византия, спря се в Средец, върна се в Скопйе и оттам, през Струмица, стигна пак до границата с Византия срещу Сер и още по на югозапад, срещу Солун. В Преспа царят се прибра късно през есента. През време на това продължително пътуване той прекарваше повече по пътищата, проходите и твърдините, по военните работилници, по хранилищата, но като обхождаше царството и го подготвяше за нови борби, надаваше ухо да чуе и разговорите на людете, да научи и мислите им, скрити и нескрити. Той не слушаше само своите царски челници и управители, и най-малко тия, които искаха да му угодят, а искаше да чуе и разбере многогласия говор на простите люде и на целия народ. Самуил не чу нещо повече от това, което вече бе чувал много пъти, и знаеше, но навсякъде, където минаваше, човешката вяра се засилваше, тропотът по работилниците ставаше по-шумен, пътищата, полята и горите се съживяваха още повече, от всяка твърдина се надигаше бодър, ратоборен вой на рогове и тръби.
Като беше в Срем и толкова близу до границата с маджарите, Самуил изпрати войводата си Сермон с малка дружина конници до маджарския войвода, който пазеше тая част на тяхната граница, за да поздрави чрез двамата войводи краля на маджарите, своя съсед и сват Стефан, който наскоро се бе венчал с кралска корона и се бе нарекъл Първовенчани. Това беше редно и обичайно между двама съседни царе и роднини, но Самуил

искаше да изпита тъкмо приятелството и роднинството на краля сега, когато неговата дъщеря бе напуснала и мъжа си, и България. Царят не знаеше за пратеника и недружелюбното писмо на Стефана Първи и се надяваше връзките му с него да се обърнат към по-добре или поне да се изяснят. И остана той в Срем по-дълго, отколкото бе мислил преди това, за да дочака отговора на своя поздрав.
Отговорът, който получи цар Самуил, не беше никак по волята му. Маджарският крал и тоя път му изпрати писмо, но пак без поздрав, а самото писмо беше още по-рязко и дори враждебно:
„Мене ми е чудно — пишеше кралят, — че ти ми пращаш приятелски и роднински поздрави, а не споменаваш нищо за моя пратеник и за моето предишно писмо до тебе. Чудно ми е също, че си застанал на моята граница и си мисля какви ли са твоите мисли и намерения. Ние с тебе не сме вече роднини, а времето и твоите неизвестни за мене намерения ще покажат доколко сме и приятели. Аз ти писах и пак ще ти повторя, че моята дъщеря, светлата княгиня Маргарет, няма да се върне при твоя син и в твоя дом, нито в твоето кралство. Тя горчиво плака и проклина часа, в който е решила да се свърже в съпружество с твоя син, който може да е добър за себе си, но не и за нея. Нашата църква развърза това, с което ги свърза, и те вече не са съпрузи нито пред бога, нито пред людете. Аз те питам какво стана и с пратеника ми, който ти донесе моето писмо, а и досега още не се е върнал при мене. Може да се е случило нещо с него в царството ти, може и да не си получил писмото ми, това бог знае засега, но и аз ще узная един ден с божията помощ, ако ти не искаш да ми отговориш, а ти и твоят син с това мое второ писмо вече знаете, което е нужно да знаете.
СТЕФАН ПЪРВОВЕНЧАНИ крал на маджарите"
Като получи и прочете това писмо, цар Самуил много се разгневи, макар да не научи от него нещо повече от това, което знаеше и предполагаше. Учуди се само за пратеника, който и до тоя ден не беше стигнал до него. Но царят и сега не искаше да разпалва опасна вражда с първия Стефан и като търсеше, от друга страна, начин да даде достоен израз на своя гняв и на своето недоволство, понеже се чувствуваше унижен заедно със сина си

от маджарския крал и от неговата дъщеря, той спомена за Ирина Каматерос:
— Да беше сега с нас Ирина, щеше да състави изкусно писмо на ромейски, та да мога да кажа на маджарина тъкмо това, което искам, и добре да ме разбере. Но ще се опитам и сам, доколкото съм учил на ромейски, понеже и той ми пише на тоя език, чужд и за него, и за мене.
Дълго се мъчи царят, защото за него беше по-лесно да държи в ръката си меч, отколкото тънко перо, ала най-сетне написа и каза, което искаше:
„Научих се за твоето достойно венчание и се радвам на сполуката ти, защото, каквото и да става между нашите деца, то е друго, а по-други са царските ни работи. Моят син и твоята дъщеря не сполучиха, но ние с тебе сме царе и ще мислим най-напред за царствата си. Ако твоята дъщеря не иска да се върне при своя мъж и той също, моят син Гаврил-Радомир, не я иска да се върне при него. Но ако съм дошъл на границата с твоето царство, аз съм в своето си царство и не мисля да влизам в твоето нито на една педя. Ти няма защо да се боиш от мене, но и аз не се боя от тебе. Твой пратеник не се е явявал при мене и друго твое писмо не съм приемал освен това, което е сега в ръцете ми, но защо си изпратил човека сам. Може да са го изяли вълци по пътищата и за това аз не съм виновен. Ще пратя мои люде да го търсят, него или костите му, ако са останали. Сега ти сам премисли кое е по-добро за моето царство и за твоето също, както аз премислих и ти пиша.
САМУИЛ цар на българите"
Царят разпита и науча, че наистина бе преминал на българска земя един маджарин, който се нарекъл царски пратеник. Самуил не искаше да пише повече за него, за да накара краля да съзнае грешката си, като бе показал такова неуважение към българския цар. Все пак той изпрати повеля до Рун да издири липсалия маджарин, но за края на кралския пратеник нищо не се узна.

В самото начало на следващата година в Преспа неочаквано пристигнаха други пратеници на маджарския крал и тоя път бяха двама. Те предадоха на Самуила следното писмо:

„ОТ СТЕФАН ПЪРВОВЕНЧАНИ, КРАЛЯ НА МАДЖАРИТЕ, ДО САМУИЛА, КРАЛЯ НА БЪЛГАРИТЕ

Това, което стана, между моята дъщеря и твоя син няма да се върне и поправи вече никога. Светата Христова Църква го развърза, както и го върза преди това, но така стана и по желанието на моята дъщеря и на твоя син, както и ти ми писа преди не много време Но както става с тия, които са живеяли в брак, моята дъщеря княгиня Маргарет доби мъжка рожба, която е била зачената, докато княгинята беше в брачна връзка с твоя син княз Гаврил-Радомир, та сега това дете е тяхно дете, на тия двамата, които са го родили по милост божия и по негова света воля, а като е техен син, детето е мой и твой внук, което ме накара да ти пиша и изпратя това послание. След раждането му, както е по християнски закон, то бе кръстено и получи име Петър, на името на стария български цар Петър, чийто заместник си ти. Както е според божия закон също, детето, моят и твоят внук, ще остане при майка си, докато има нужда и не може да живее без майка, та няма да го дам никому другиму, нито на тебе, който си негов дядо, нито на тоя, който му е роден баща. Когато същият този Петър, който сега е невинен отрок, стигне на възраст сам да решава накъде да върви, тогава той сам ще реши дали да остане при мене и при родната си майка, или пък да дойде при тебе и при баща си. Това реших и така ще бъде, както е и според божия закон. Ако досега аз нищо не съм ти известил за новороденото, ти не мисли, че това е било от зла воля, а защото ти не можеше да узнаеш от мене това, което и аз не знаех и беше скрито от мене, докато не се роди детето и не се реши каквото беше нужно за него. Не се опитвай, твое величество, да променяш, което няма да бъде променено и ще остане, както съм решил."

В бащинското сърце иа Самуил бликна радост при това известие, но то породи в него и други чувства, други грижи. Родил му се бе внук, който един ден трябваше да седне на същия български престол, но се бе родил не в неговия дом, а в чужда земя и беше в чужди ръце. Неговият първи внук трябваше да живее и расте в неговия дом. И защо го задържаше с такава дързост чуждият цар? За да го държи, види се, като свое оръжие в ръцете си. Царският

внук, който беше и утрешен цар, трябваше да живее и расте в своето царство.
Самуил нареди да настанят двамата кралски пратеници като първи царски гости, докато приготви отговора си до техния крал. Царят повика своя син и му даде да прочете посланието на маджарския крал. Радомир много се бави, докато прочете кралското писмо, което беше и сега на ромейски език, сетне подигна рамена и върна писмото на баща си без отговор. Царят сякаш и не чакаше отговор от него, взе навитото на тръба послание и това, което каза, беше царска повеля:
— Ти ще заминеш за Обител и ще бъдеш там мой заместник и управител за цялата Обителска област, също за Воденската, Мъгленската и Прилепската. Това са места между нашата престолнина и ромейската граница, а ти знаеш каква ще бъде твоята длъжност. Ти обичаш тоя град, нели? — добави царят, но не омекна ни гласът, ни погледът му.
— Обичам го — отвърна веднага Радомир, повлечен от думите му, но после лицето му изеднаж пламна, той се смути много и се виждаше как търсеше друг отговор за баща си. И продължи: — Ти знаеш, татко... Аз трябва да ти кажа... Ирина...
— Знам. Виждам — прекъсна го Самуил, но не от нетърпение, а за да го улесни в смущението му. — Тя ще ражда. Вижда се вече и не може да се скрие. От тебе, нели?
- От мене. Аз искам да се оженя за нея.
- Побързахте вие и двамата. Не ме послушахте. Да ви накажа ли? Не мога да ви накажа. За тия човешки работи няма закон, ни писан, ни неписан. Те сами носят наказанието си и вие ще го изпитате докрай. Виждаш — тръсна царят в ръката си посланието на маджарския крал. — Родил ти се син. След тебе той трябва да бъде цар български. Аз искам да расте в моя дом. И ще се опитам да го взема. Ще поискам още един път да се върне тук и майка му, твоята жена. Заради него. — И като че ли за да отклони мислите му, царят изеднаж обърна приказката си: — Виж ти, проклетият маджарин! Побързал да го кръсти, без да ме попита. И защо Петър? Ние не сме от една кръв със стария цар. Ние ще му прибавим и друго, наше име. Кажи как да го наречем още...
Макар да бе изпаднал в още по-голямо смущение, Радомир веднага се улови за тая нова мисъл на баща си:

— Делян! Нека го наречем Делян. Харесва ми това име.
— Нека бъде Делян, щом искаш — приподигна рамена царят и повтори, сякаш да чуе по-добре това ново име: — Петър-Делян...
— Но, татко... — върна се отново Радомир към тревожните си мисли и между русите му вежди се образува възел от бръчки, който никак не прилягаше на неговото широко ведро лице. — Как ше оставя Ирина сега... Няма да я оставя. Ще се оженим и те моля за твоята благословия. Трудно е вече да се крие. Маргит няма да се върне, нели така и ни се писа.
— Така ни се писа, но сега всичко се промени отново. Ти ще заминеш за Обител, а Ирина ще замине за Охрид и там ще остане. Ако Маргит се върне сега, когато имате син, жена ще ти бъде тя и никоя друга. Така трябва да бъде, сине, и никой не ще го промени, нито аз дори, щом е нужна и повеля на царството. Върви и се приготви за път. Тръгваш още утре за Обител.
Гаврил-Радомир се отправи към вратата с тежки стъпки — виждаше се, че нозете му се движеха не според мислите му. Той беше покорен син, покорен княз и войвода, но не можеше да скрие, че не беше приел в сърцето си царската повеля.
Царят нареди да повикат Ирина Каматерос. Тя бе разменила вече думи с Радомира и влезе при царя с изопнато, бледо лице. От хубавото й лице бе изчезнала постоянната тревога и уплаха поради новото й, все още неопределено положение в царското семейство. Тя все още се опитваше да прикрива с облеклото си своята напреднала вече бременност, но всички знаеха за връзката й с царския син и всеки я приемаше и търпеше, щом я търпеше и сам царят. Сега царят стоеше сред стаята, свитъкът на маджарския крал беше все още в ръката му. Той не започна, както очакваше Ирина, а каза:
- Седни да напишем писмо до маджарския крал. — Когато Ирина Каматерос седна до ниската писмена маса и се приготви да пише, Самуил тръгна да ходи по стаята и продължи: — Е, започни там, както му е ред... — Щом Ирина написа първите няколко необходими слова, царят занарежда дума след дума и сякаш според бавния си вървеж по стаята: —... Получих посланието ти и ти отговарям незабавно поради важното събитие, за което и сам ми пишеш. Моят и твоят внук, който се е родил, е утрешен български цар и от това следва всичко друго по-нататък.

Побързал си, царство ти, с името му, понеже нито аз, нито баща му, които сме от рода на Мокрите, сме в някаква кръвна връзка със стария цар Петър, но това е вече сторено. Известявам ти, че моят внук ще се казва още и Делян; както е волята на баща му, княз Радомир. Ние искаме също бъдещият български цар да живее и расте в българския царски дом, както е законно и редно, ти сам знаеш това и ние вярваме, че няма да попречиш с нищо. Сега е време да кажа и повторя, че е нужно да се върне и неговата майка при неговия баща, за да бъдат те и двамата до него с родителските си грижи, а всичко друго, което трябва да се поправи и възобнови, лесно ще се поправи и възнобнови. Ти сам си цар и по царски ще отсъдиш, няма да питаш своята дъщеря, както и аз не питам сина си, защото царските дела стоят над всички други дела и желания. Аз ще чакам отговора ти, но още повече ще чакам внука си и нека сама майка му го донесе на ръцете си в неговия истински дом. Не ще спомене никой за това, което е било няма вече да бъде, ще бъде заличена всяка ненужна следа. Триж по-зле ще бъде за всички, ако не стане това, което царските закони повеляват. И тъй, твое царство, аз чакам внука си в своя дом, както и родният му баща чака сина си и своята жена...

Дотук царят не се обърна нито еднаж да погледне Ирина и само се ослушваше в скърцането на перото по твърдия пергамент и така следеше как младата жена превръщаше в писмо думите му. Сега той изеднаж се спря близу до нея:

— Това е. Сложи край.

Ирина сложи последния знак на писмото, остави перото на мястото му и задържа пергамента, докато засъхне чернилото. Царят забеляза, че пръстите й трепереха, лицето й бе побеляло ведно с устните. Той продължи:

— Ти чу всичко. Получих второ писмо от маджарския крал. Дъщеря му, княгиня Маргарета, моята снаха, е родила син. Ти чу и сама написа моя отговор.

Царят леко се изкашля, сякаш да покаже някаква небрежност, но то беше поради туй, че усети как се присви гърлото му. Ирина попритисна с две ръце изписания пергамент върху малката маса и го изправи. И започна, без да се помръдне, без да се обърне към царя. който стоеше близу до нея:

— Аз и сама знаех още от началото. Опитах се да се освободя... с големи мъки, но не успях. Помислих да се хвърля в езерото. За Радомира мисля през целия си живот и само жената знае каква мъка е да криеш такива мисли, да се отказваш от човека, когото желае сърцето ти повече от всичко друго. Аз останах в живота пак заради него. Никога не ще устои една жена на мъжа, когото желае сърцето й. Такова желание и обич... това е само в женското сърце. Мъжете не знаят това. Какви бяха тия мои мъки, когато трябваше да се откажа от него, да убия нашата рожба още в самата си утроба, та и себе си... Това си бяха мои мъки, но... Но всички казаха, че тя няма да се върне. Всички знаят докъде съм стигнала — не мога да се крия повече. И очаквах по-други думи от тебе, царство ти, а сега...
Тя млъкна. Бледността бе пропълзяла чак по дългата й стройна шия. Но не заплака, не потрепера и гласът й. Провесените мустаки на Самуила потрепнаха, също и побелялата му брада — така беше винаги, когато на устните му тежаха други думи, а трябваше да изрече съвсем по-други и противни.
— Вие с него побързахте — рече той — и тук сега никой с нищо не може да помогне. Всеки ще вземе своя дял. Още тия дни ти ще заминеш за Охрид и там ще живееш в своя отделна къща. За всичко ще се погрижа аз и за цялото ти бъдеще. — Той помълча за миг и не можа да се въздържи докрай в своята суровост: — Ти си ми като дъщеря, но царството стои над всички нас. И над мене също.
Едва сега обърна Ирина към него големите си черни очи, сухи и силно бляскави. Само той, царят, можеше да устои на такъв поглед със своите пъстри, малко втренчени очи, откроени в дълбоките си дупки, но също тъй силно бляскави. Те се гледаха един миг и негли се гледаха самите им души. Ирина каза:
— Ще се отклоня и сега от неговия път, също и от твоя. Може би така трябва, щом казваш, царство ти, макар да е друг гласът на сърцето ми. Тя ще дойде, може би... светлата княгиня, но няма да бъде за щастието му. А пък аз — разтвори широко очи Ирина Каматерос, — аз, няма да скрия: тоя път няма и да помисля да се хвърлям в езерото и ще чакам. Ще чакам своя час, царство ти.
Царят също не сваляше очи от нея и видя как се поклони тя пред него, сетне как излезе от стаята. Малко по-късно той каза да

доведат двамата пратеници на маджарския крал и им предаде своя отговор, а те още на другия ден си заминаха.

Княз Гаврил-Радомир изпълни повелята на баща си и отиде да живее в Обител. Десетина дни по-късно напусна Преспа и Ирина Каматерос. Никой не заговори открито за тая внезапна промяна в царското семейство, но всички в царския дом скришом шушукаха. Очакваше се втората женитба на царския син, а дойде неочаквана раздяла. Всеки по своему обясняваше случката, но се узна, прозря се и много нещо от самата истина, щом като се знаеше за маджарските пратеници, а имаше какво да се прочете и по лицата на царя, на княза, на Ирина. Агата, царицата, се разтъжи много за Ирина и се опита да съди царя, както отдавна не беше правила, но нейните оплаквания оставаха между стените на спалнята й. Само Радой, старият папски слуга, както винаги, не можеше да скрива нито от царя.
От него се бояха всички в царския дом и по цяла Преспа, всички мереха приказките си пред тоя злоезичен човек, който влизаше по всяко време в царската спалня и беше млечен брат на царя, но той нямаше и нужда да чува и узнава от другите какво ставаше в царския дом. Радой премълча, когато царският син замина за Обител; мълча той и през следващите дни, докато и Ирина замина за Охрид. Късно през нощта след заминаването на царската храненица слугата влезе при царя да му помогне да си легне и започна още от вратата:
— Е... про-прогони ги най-сетне... Чух приказките им, преди да се разделят. Твоят син тъкмо излизаше, а тя идваше при тебе по твоя повеля. Той, Радомир, и нищо не крие от ме-мене... Доплака ми се за тях, като ги чух, но ти никога не ще заплачеш ни за тях, ни за когото и да е... Ти само едно: царството!
Царят слушаше мълчаливо, но като че ли ловеше и очакваше с някаква скрита жажда всяка дума на слугата си. Той дори се извърна по едно време, да не би слугата да излезе от стаята, да го остави, но Радой беше там, до него, и все същият, помагаше му да съблече една дреха и да облече друга, като да събличаше и обличаше своето си тяло. Тежкият му зъл език, който с мъка се

обръщаше в устата, едва ще се поспре, негли докато набере повече яд, и пак ще продължи още по-дързък:
—... Ти си като чужденец в къщата си, мемежду своите си люде. Редиш цялото царство, а своя дом не можеш да наредиш... де-децата си да наредиш, живота им. Къде са двете ти щерки... За пленници ги омъжи, за твои роби. А другите така ще си останат, моми... голямата вече и остаря... Нямаш ти бащинска грижа, ти: царството! Къде прогони сега сина си, защо му пречиш. Намерил си е жена по сърце, всички я знаем, и хубава, и... Ти ги разделяш! А другия, що ти го роди воденичарката, него ти и съвсем забрави. Отдели го и от сърцето си... Няма ред в къщата ти, царю, не си добър баща, не ти остава време да по-помислиш за най-близките си...
Търпеливо слушаше цар Самуил укорите на своя слуга и млечен брат и като че ли чуваше собствения си глас вътре в себе си. Тъжно му беше в тоя час, с умиление изреждаше в мислите си имената на своите деца... Косара — в далечните сръбски планини. Рипсимия със своето озлобено сърце... Изоставени бяха сами на себе си децата му, той дори им пречеше... Ала когато слугата си отиде и гласът му замлъкна, мисълта на царя отново се понесе по широките предели на царството, излетя като птица през прозорците на студената му, почти празна спалня.

Прибрали се бяха всички за нощна почивка по стаите си, в леглата си — и господари, и слуги. По затихналите ходници на царския дворец ходеше само Иван-Владислав, с бавни, тихи стъпки, с ръце отзад. Не го привличаше спалнята му — там беше Мария, жена му, която наскоро бе му родила син, не бяха минали още четиридесет дни. Тя го очакваше с покорни, уплашени очи, но още не беше се очистила от раждането. Не можеше и да поговори с нея — с никого на тоя свят не би могъл да сподели своите скрити мисли. А те напираха в ума му живи, палещи. Царят прогони сина си, а вторият му син, незаконният, беше още невръстен и сега само той оставаше най-близу до него. Струваше му се, че някаква скрита сила подреждаше работите в негова полза, проправяше му път. В мислите си князът срещаше всички, които все още стояха на пътя му, но той сякаш минаваше през тях

или те сами изчезнаха като сенки. Нататък се провиждаше престолът и царският меч. Каква игра си бе устроил той с пратеника на маджарския крал, заплел бе в нея и царя, и сина му, и проклетата ромейка, дори и Рун, злото Самуилово куче, дори и краля! Той виждаше как се измъчват и сърцето му се радваше. Слизайки на долния кат, накъм голямото преддверие, Иван-Владислав долови, че нататък беше много тихо, и веднага се досети какво ставаше в преддверието. Князът слезе там с безшумни стъпки и видя, че и двамата нощни стражи бяха заспали. Единият се бе подпрял на стената и на дългото си копие със скръстени ръце, главата му бе клюмнала на гърдите ведно с островърхия железен шлем, а другият се бе разположил на мраморния под с разкрачени нозе и с гръб, облегнат на една от колоните там. Владислав се спря пред седналия на пода, който бе прибрал копието през скута си и спеше дълбоко с отворена уста. Князът не стоя дълго да гледа жълтите му зъби. Той се наведе и ловко дръпна копието от ръцете му, както се бяха отпуснали безчувствени в съня. Князът насочи оръжието и бодна доста надълбоко заспалия войник по разголената му шия.
— Хааа... — задави се заспалият страж и разтвори ужасени очи, готов да нададе страшен вик.
— Млък! Ей сега ще те убия... — изсъска срещу него Владислав, допрял върха на копието до гърдите му.
Другият страж също се бе събудил и се изпъна до стената не по-малко уплашен. Изправи се и раненият, а от раната на шията му струеше алена кръв, потече и по лъснатата ризница. Князът разклати копието пред очите му:
— Спиш... А като съм взел оръжието от ръцете ти, докато спиш на стража, какво мога да ти сторя! Знаеш ли закона?
— Можеш да ме убиеш с него и... и няма наказание...
— Тъй. Знаеш какъв е законът. А на стража стоиш. Царя пазиш!
- Милост, княже...
— Вземи - тикна Владислав копието в разтрепераните му ръце. — Аз няма да те убия. Хващам те за пръв път да спиш на стража... и сърцето ми не дава. Но не знам аз как ще се разбереш с десетника си, като види кръвта по тебе. Е, оправи се, както знаеш. Повече аз не мога да ти помогна.

Той се отдалечи. Раненият страж успя да прикрие раната си от десетника, който дойде след полунощ да смени двамата с други двама стражи. Но раненият не скри от другарите си какво му се бе случило и тръгна из войниците дума за... доброто сърце на княза.

IV

Още не беше изминал ни първият месец от новата хиляда и първа година и в Преспа бе донесена вест, че Василий сключил в Азия мир за десет години с халифа ал-Хаким, третия от египетските Фатимиди, който беше безмилостен враг на християните. В Преспа бързо стигна и втора вест, че Василий се върнал в Цариград с цялата си войска. С тая втора вест дойде и друга: когато василевсът на ромеите събрал в двореца си всички първи велможи на империята за пръв път след последното си завръщане от усмирена Азия, застанал срещу тях във воинското си облекло и започнал с тия думи:
— А сега... българите!
Така бе предадено дума по дума на българския цар, но тая закана на василевса не го изненада. Той нареди на кавхана да свика незабавно в Охрид всички велики боляри и първи воински челници, а и той самият отиде в престолния град. За късо време в Охрид се събраха до четиридесет души боляри и войводи, също и войска се събра доста, понеже всеки от тях водеше по една малка дружина от по двайсет или трийсет, пък и до петдесет души своя лична стража със знаменосец. Най-първите от тия люде Самуил настани в своите дворци — в най-големия, горе, където беше вътрешният град, и в другите два долу, край брега на Бялото езеро, в подножието на същия висок рид, на който се издигаха още от старо време зъбчатите стени и кули на вътрешния град. Болярският и войводски съвет се събра в големия царски дворец, в престолното помещение, в което за пръв път влизаха толкова много велможи, понеже едва отскоро бе завършено с всичките му украси, та все още миришеше в него на вар и разни бои и мазилки. Когато на определеното време се събраха в широкото помещение всички боляри и войводи, влезе и царят, следван от сина си, а той пък беше следван от двамата царски зетьове,

сръбския княз Иван-Владимир и Ашот Таронит, след които вървеше и царският племенник Иван-Владислав. Царят беше облечен във войводско облекло и само на побелялата му глава блестеше не много широк златен обръч; много по-разкошно —- в злато, коприна и някакви пъстри, чуждоземски пера, бе облечен неговият зет Таронит, по ромейски обичай, и някои от болярите поглеждаха със завист към него. Царят се изправи пред високия престол, поздрави събраните боляри и седна. На най-горното стъпало от дясната му страна застана Гаврил-Радомир, долу на първото стъпало и пак от дясната му страна, застанаха двамата му зетьове, а по-далеко зад тях — племенникът му. Вляво от престола застанаха кавханът Нягул Тромпе и тримата велики войводи Ивац, Кракра и Никулица; сложени бяха там, край тях, тримата, и три позлатени стола с високи облегала.
Когато царят седна, насядаха и всички останали в помещението — всеки на своето определено място, според сана си. Останаха прави само царският син, царските зетьове и братовият син на царя, като негова стража. Тук беше великият болярин Адам Колник, който бе дошъл чак от Бъдин*, великият болярин Спиридон Лешък от Червен, великият болярин Секул Чекор от Овеч**, войводата и кастрофилаксът на старата престолнина Великия Преслав, царският наместник Симеон Илица, великият болярин Велико Бучин от Средец, великият болярин Алекси Таридин от Моровизд, великият болярин Ордан Ракита от Прилеп, великият болярин Наум Чеган от Костур, тук беше Димитри Полемарх, пръв след кавхана в царството, струмнишкият войвода Драгомъж, верейският войвода Добромир, който беше женен за племенница на царя, Радой Гавра, някогашният рибар по Бялото езеро, с когото Самуил някога бе преплавал разбунената вода и сетне го бе прибрал във войската, а сега беше горишки войвода; тук бяха и войводите Димитри Тихона, Елемаг, Лазарица, Несторица, Сермон, който по-късно стана войвода и кастрофилакс на Срем.
(* Бъдин — Видин. ** Овеч — Провадия.)
Не се говори много на тоя съвет. По знак на царя кавханът обяви всичко, що се знаеше за връщането на ромейския василевс, за неговата закана към българите, а също и последните вести от Цариград, че Василий Втори, още неотдъхнал от

продължителните си походи по Азия, бе започнал да събира от всички краища на широкото си царство безчислена войска. Събраните тук боляри и войводи изслушаха с мълчание кавхана: те всички като че ли очакваха да видят какво ще стане по-нататък. Навикнали бяха тия люде да очакват всичко от царя — и тия, които го обичаха и му вярваха, и тия, които вървяха след него със скрити свои мисли. Тъкмо това усети Самуил в покорното мълчание на тия мъже, но той не беше ги събрал, за да изпита тяхната вярност и покорство. И като се улови с двете си ръце за облегалата на високия престол, той попита оттам, без да става:
— Никой ли няма да каже що значат тия вести от Цариград? — Гласът му екна и замря в просторното помещение, което се издигаше и през два ката; чу се тук-там само шумна, продрана кашлица, може би от смущение, но и мнозина от велможите бяха простинали по пътищата в дебелите си кожуси през тия зимни дни. Царят не виждаше никого, не отправи поглед към никого и седя още един миг с отпуснати клепки. Сетне отеднаж се изправи и сложи ръце върху високата дръжка на меча си. — Не са и нужни думи — рече той и продължи: — След като надви арабите в Армения и Сирия, вторият Василий каза: сега българите! И събира той многобройна войска. Какви думи са нужни тук? Иде време и наближава, когато бог ще отреди кои да бъдат на тая българска земя: ние или те. Аз казвам, че трябва да бъдем ние, които сме и българи, а не те, чуждите, които искат да ни прегазят. И вярвам аз в божията справедливост. Не, Василий македонецо*, с българите не ще бъде тъй, както е било с Азия! Българите ще те спрат и ще те върнат. Това е моят отговор на чуждия цар...
(* Василий Втори е от македонската византийска династия, която произхожда от Одринската област, наричана тогава Македония.)
Скочи отеднаж Радой Гавра някъде към последните редици на тия, които бяха събрани тук, чу се къс, сух звън на изпразнена ножница и мечът му блесна като светкавица над неговата упорито приведена глава.
- Води ни, царю! — извика някогашният рибар и разголи едрите си, все още здрави зъби.
Наскачаха и други от войводите, звъннаха и заблестяха мечовете им, след непродължително колебание станаха всички там прави,

размахаха ръце, дълги болярски посохи, заклатиха високи кожени клобурци* с червени, зелени, позлатени дъна.
(* Клобурец – калпак.)

— Води ни, царю! С тебе сме ние всички! До смърт! На бой!... — екнаха много гласове, оглушително кресливи или застрашително буботещи, или някак пресилени.
Викаха всички и се заканваха на ромейския василевс, дори и тримата велики войводи, които също бяха станали прави, размахваха десници. Дигнали бяха десници за поздрав и царският син, и царските аетьове, също и кавханът. Само царят стоеше неподвижен до престола си горе, както и племенникът му долу, при подножието на царския престол. Царят виждаше в една позната бъркотия брадатите лица на болярите и войводите, блясъците на изтеглените мечове, позлатеното желязно воинско облекло, нашарените болярски кожуси; далеко беше той там горе и очите му бяха вече доста стари. Иван-Владислав виждаше по-добре с младите си очи. Той виждаше воинското въодушевление на повечето от войводите, виждаше размаханите им мечове и пестници, чуваше виковете им, но забеляза също, и като че ли повече с подозрителния си ум, отколкото с очите си, че някои от тях и повечето от болярите бързо се озъртаха и бяха за един или два мига в някакво смущение, в някаква нерешителност и уплаха, преди да дигнат посоха си или стиснатия си пестник.

Димитри Полемарх и неговият зет княз Иван-Владислав излязоха заедно от царския дворец. Те минаха по-нататък край църквата, съградена от Климента, епископа Охридски, където беше и прославеното негово училище, спуснаха се бавно по стръмнината накъм езерото и се запътиха към недовършения още дворец, който цар Самуил градеше със свои средства за братовия си син, както му бе обещал при неговата женитба за щерката на Полемарх. Издигнати бяха и двата ката на двореца, сложен беше и покривът, но спряла бе всяка работа по него сега през зимата. Не се виждаше наоколо жива душа, разхвърлени бяха и изоставени само купища дървета, тухли, дялани камъни, мраморни стълпове и цели скали от разноцветен мрамор. Тук се

спряха двамата мъже и Полемарх шареше навсякъде с очи, да види докъде бе стигнала голямата постройка.
— Още много време ще мине... - рече той. И продължи: — Чичо ти нищо не е пожалил за тебе. Голяма е царската му милост...
Владислав приподигна рамена, стисна устни.
- Моят баща — каза той сърдито — нищо не е взел от бащините си имоти. Гори, добитък хе там, по Мокра планина. Не се знае доколко това тук е царско и доколко си е моя бащиния.
- Е, да... да — повлече изтънял глас Полемарх от лукаво угодничество, но страхът му от всесилния цар беше още много голям и той, колкото да искаше да угоди на своя мил зет, побърза да задоволи и правдата: — Но имотите на дядо ти Никола Мокри стоят още на мястото си, нели? Колко са те за царя и за неговата голяма милост към тебе, зетко... Ти във всичко си му като роден син.
Князът чу всяка дума на тъста си, но още по-зорко следеше светлинките в очите му, всяко движение по все още хубавото му лице със същите румени, макар вече позавехнали бузи. Владислав познаваше добре своя тъст, но негли още повече насърчен от едвам доловимата игривост в живия му поглед, в усмихнатия израз на лицето му, в напевните колебания на гласа му, той изеднаж каза:
- Преди малко вие всички викахте: „Води ни, царю! И ти също; видях те и те чух. Но не всички сте готови да вървите след него.
Димитри Полемарх имаше също вярно чувство към своя зет или поне това, което не можеше да види в него, долавяше го с тънкия си ум. Димитри Полемарх понякога изпитваше непреодолимо желание за най-смела искреност. И тоя път той отговори:
- Не всички са готови да вървят след Самуила. И дори тия, които са готови да го следват слепешката навсякъде, са много по-малко. Но всички се боят от него, всички. Той е много силен.
— И ти ли? - попита бързо Владислав, — И ти ли от... страх?
— И аз — кимна рязко Полемарх и се върна на прекъснатата си мисъл: — Той е много силен. Най-силен вътре в царството и е страшен. Но — добави изеднаж - срещу Византия той ще се погуби. Ще погуби и нас.
Едва-що изрекъл тия думи, хитроумният Полемарх се сепна в своята прекалена откровеност, но втренчи в очите на зетя си

предизвикателен поглед. Владислав отговори със също такава откровеност. Той каза:
— Василий... Или Василий, или ние. Друг път няма. Ти се боиш прекалено много и от Василия, и от Самуила. Самуил е вече стар. Аз се питам какво ще стане след него. Неговият син ли ще ни бъде цар? Моят баща беше по-стар и умря от насилие.
По лицето на Полемарха се върна неговата дружелюбна усмивка. Той се загледа в зетя си със спокойни, весели очи; посегна, улови с две ръце ръката му, притисна я на гърдите си:
— Зетко... Сине! Винаги съм мислил за това... за тая неправда към тебе. Защо неговият скудоумен син, а не ти, синът на по-стария брат? Аз ще бъда винаги с тебе, това да знаеш. Но, зетко, Самуил е могъщ и страшен.
Владислав дръпна ръката си:
— Против него аз няма да изляза. Той уби баща ми, майка ми, целия ми род, но ако изляза срещу него, царството ни ще се раздели. Ще чакам. Той е вече стар. Но след него ще бъда аз. Никой друг!
— Да — кимна Полемарх и повтори: — Да. Никой друг. Това е твое право. По-трудно — въздъхна той, — по-трудно ще бъде с Василия...
— Срещу Василия сме всички — каза рязко Владислав.
Полемарх се поогледа, после прихвана зетя си подръка, да продължат пътя си:
— Ти недей като Самуила, като чичо си... С рогата напред. Ти помисли... — Той пак се спря и скръсти ръце, загледан пред себе си: — Василий се е върнал от Азия с десетгодишен мир и това е казал: „Сега българите." Ще иска да свърши с нас тоя път. Такива вести има, пък и не е нужно... човек и сам трябва да разсъди. Голяма е силата на ромейското царство и няма по-голяма сила от неговата. Ние бихме Василия един-единствен път преди петнайсет години, но никога не сме го сразявали, не сме го принуждавали да поиска мир и милост от нас. Сега той иска нас да срази. И ние пак с рогата си... Дали не може да се намери друг начин?
- Какъв начин... Няма друг начин! — поклати глава Иван-Владислав. — Що говориш ти! Или той, или ние. Няма друг

начин. Някога баща ми... Не, не! Цар може да бъде само един, другият трябва да се преклони.
Полемарх разпери ръце срещу него:
- Аз само за твое добро, зетьо мой... Не ще те подучвам да предаваш царството, но царство не се държи само със сила. Ти помисли... Болярите... видя ли ги? Те се боят до смърт от Самуила, но още повече се боят от василевса. Аз съм между тях и ги знам. Няма да дойдат с нас и сърбите. С нас е само княз Владимир. - Той притисна длани на гърдите си и леко се поклони: — Сега... не ме разбирай криво. Човешката мисъл ходи навсякъде, търси истината и много повече се заблуждава, но... аз само за твое добро. Ние с тебе — дигна Полемарх глава с променено лице и продължи с променен глас: — Ние ще вървим винаги заедно. Ти влез между болярите, виж ги, чуй ги. Аз не искам да се разделяме в нищо. — И той попита внезапно: - Как е Мария? А внучето ми?

Мнозина от болярите и войводите тръгнаха да поразгледат Охрид; някои от тях идваха за пръв път в новата престолнина на България. Овечкият велик болярин Секул Чекор тръгна низ града, възседнал необикновено едър алест кон, твърде космат, с дълга светлоруса грива и още по-дълга, едва ли не до земята чак, също светла опашка. Боляринът не беше престарял на възраст, но беше много тлъст и пеша ходеше едва ли не само до леглото си. Издутите му алени бузи, зачервеният му месест нос светеха като великденски яйца и мекото гнездо на рунтавите прошарени мустаки и дългата до пояс брада. Закръглените му широки рамена бяха отпуснати, тежеше върху седлото на коня и огромният му корем и беше някак чудно как се бе довлякъл тоя човек чак от Овеч. Беше навъсен с натиснат над гъстите му вежди калпак, но малките му черни очички святкаха лукаво. Едрият болярски кон пристъпваше предпазливо по неравната каменна настилка на охридските улици с такъв товар на гърба си. След него тропкаха конете на болярските слуги.
Секул Чекор се спираше пред работилниците, пред продавачниците и не слизаше от коня, силният му дрезгав глас се чуваше надалеко:

— Хей ти! Излез да те видя...
Излизаше стойанинът на продавачиицата или някой от людете му.
— Повели, болярино... Повели, господарю...
— Какво продаваш в тая тъмна дупка... Я покажи!
— Ето, господарю, вижда се... С кожа работим ние... Юзди, ремъци, бичове, седла.
— Вижда се, но ти дай по-отблизу да видя.
— Да беше слязъл от коня, болярино... Наредено е там вътре всичко за гледане. Иначе как... ето седлата, да речем...
— Ти ми изнеси най-напред един по-дълъг бич и аз ще те науча как да ми покажеш стоката си. Я го гледай ти него! Как смееш да ми отказваш, щом искам...
— Ти барем приближи се повече, болярино...
— Такова нещо в Овеч няма да ми се случи... ръмжеше боляринът, но приближаваше коня чак до вратата на продавачиицата; заставаха там зад него и людете му. Започваше се дълъг разговор, а то повече приличаше на разпра: продавачът хвалеше стоката си и някак сърдито, че купувачът не вярваше на думите му и му се караше, но като че ли на шега — не дигна нито еднаж ръка да го удари или поне да го дръпне за дългите мръсни коси, както обичаха да милват някога болярите.
— Ето юзда с двоен, ремък... Желязото виж какво е... Ето с шарен пискюл на челото... мъниста...
— Юзда! Виж каква е малка. За твоята, магарешка глава е това, а не за кон.
— Ти на по-малко конче ще я сложиш, болярино... Натрупа се между двамата доста голяма купчина разни кожени направи; в Охрид имаше изкусни кожари. Но сега започна безкраен разговор за цената на изработените вещи и пак сякаш това беше остра разпра:
- Пенези искаш. И много искаш! Нямам аз толкова. Да си в Овеч и жито ще ти дам, и вино, и сурови кожи ще ти дам... каквото искаш в замяна. А, ти...
- Овеч... Далеко е Овеч, господарю. И като няма какво да ми дадеш в замяна, пенези ще дадеш...
Великият болярин Секул Чекор обходи всички охридски продавачници и работилници. Любопитен беше той и обичаше да

има от всяко нещо. Людете му какви ли неща не натовариха на конете си. По улиците и стъгдите на Охрид ходеха и други от болярите и войводите, имаше какво да видят те и да си харесат по охридските тържища и продавачници — имаше всякакви вещи за какви ли не потреби, за украса, изкусно изработени от дърво и пръст, от кожа и тъкан, от желязо и сребро и злато. Велможите се спираха тук и там с людете, които ги придружаваха, събираха се около тях и други люде от местните — да погледат какво купуваха, да послушат разправиите им с продавачите. Никой не показваше страх от болярина, нито пък някой от болярите дигна ръка да удари някого от простите люде. Технитарят държеше своето със зъби и нокти, искаше за него два и три пъти повече, хвалеше се, искаше своето, дори с несдържан език или пък друг някой, с по-друг нрав, хвалеше стоката си с медени приказки, с многобройни поклони, а в същото време, скришом от купувача, намигаше присмехулно на съседа си. До него слизаше с приказките и велможата-купувач и не чакаше продавачът да пропълзи в нозете му, както някога, да го моли за една парица повече. Ако някъде знатният купувач подигнеше глас или изречеше закани, ковачът, седларят или грънчарят също надаваше вик, а и насъбраните около тях се намесваха в защита на продавача. Така беше и по улиците нагоре - надолу вървеше пред себе си, никой не се набиваш край стената да стори път на болярина и дори тъкмо той се боеше повече да не би да бутне някого с коня си. Така беше не само с чуждите боляри, които бяха дошли в Охрид и от най-отдалечените краища на царството, така беше и с охридските боляри, и с всички боляри по цялото царство. Болярин беше пак болярин и с богатството си, и със силата си, и с бича си, но простият човек не се боеше от него. Болярин прикриваше гнева, омразата, презрението си към простия човек и не се решаваше лесно да посегне към своя бич. У простия човек пък все още имаше голям страх пред болярина, но растеше и безстрашието в сърцето му. Дошло бе такова време. Когато овечкият велик болярин Секул Чекор изсипа от кожената си кесия последните няколко медни парички в почернялата шепа на един медникар, опита се да се пошегува в угода на технитаря и сякаш да покаже своята бедност:

— Ето, човече... Взе ми всичките пенези. Как ще се върна в Овеч?...
Поклони се медникарят и повече по навик, а не от страх и рече със спотаена злоба:
— Болярските пенези, господарю, не се свършват лесно. Пак ще напълниш торбицата си.
Друго време бе дошло и за болярина, и за простия човек, макар още много и много неща да бяха останали непроменени.
Същия този ден, още рано сутринта, войводата Сермон напусна Охрид с двама свои люде и се отправи за родното си село Завой, в северните разклонения на Петринската планина. Той вървя някое време по главния път за Обител, сетне обърна коня си през планината, по тесни и криви пътеки низ гъста дъбова; гора, която слизаше до главния път и минаваше на другата му страна.
Войводата отдавна не беше идвал в родния си край и му беше драго да язди по тия познати места, макар и под навъсено небе.
Той се оглеждаше ту на една, ту на друга страна през оголелите дървеса и сякаш искаше да познае всяко едно от тях. И се радваше от сърце, когато навлезеше в позната долчинка, забелязваше да светлее мътно край прогнил вече гигантски дънер водата на познато кладенче, надигнала се и разляла от тойящите се снегове по планината. Тук бяха минали детските му години.
Той скоро съгледа и ниската, обрасла с лишеи, все същата сива скала, край която преди много години господарските свини бяха изяли негово по-малко братче. Свините на завойския болярин нямаха брой и скитаха из горите на цели стада, смесваха се с дивите свини по планината, подивели и те като тях, и търсеха огради и кошари в селото само когато паднеха дебели снегове, та не можеха лесно да намират желъди и корени за храна.
Свинарите не се грижеха много за тях, а когато искаха да уловят някоя за господарската трапеза, убиваха я с лък или копие.
Такова едно полудиво, изгладняло стадо бе налетяло на братчето му през един зимен ден. След тая случка боляринът заплашваше людете си все с тия думи:
- Ще те хвърля на свините да те изядат!
Сермон извърна глава и така мина край вкопаната в земята сива скала.

Когато тримата конници вече наближаваха селото и пътеката излезе на една неголяма поляна с почерняла прегоряла през зимата трева, между дебелите разкривени дънери на отсрещния край на поляната изеднаж се появи селянин с дълга сопа и цял облечен в разръфани кожи. Той не се обърна да побегне, да се скрие в гората, както някога, а се спря да дочака войводата и двамата му спътници, да ги види по-отблизу.
Сермон си спомни как още преди много време, когато Самуил Мокри премахна ангарията, неговият по-стар брат НесТойг бе викнал в лицето на завойския господар:
- Ще те хвърлим за храна на свините ти!
Парикът отвръщаше сега на господаря с неговите думи.
Войводата спря коня, спряха конете си и людете му зад него.
Селякът нито се помръдна, както се бе подпрял на сопата, щръкнала на две педи по-високо от главата му; той гледаше велможата с подозрително втренчени очи, но без страх.
- Ти завойчанец ли си? — попита Сермон.
Селякът не бързаше с отговора си. После кимна едвам с рошавата си глава: да.
- Не ме ли познаваш?
Селякът помръдна с рамена, притисна устни: ннне. Войводата добави: - И аз съм завойчанец. Селянинът пак помръдна с рамена: може и да си.
все едно. Сермон се усмихна весело на селяшкото безразличие и попита:
— В селото ли си е Нестонг?
Очите на селянина светнаха, отвори се някак и цялото му космато, нечисто лице:
— Ти... неговият брат ли си?
— Да. Брат му.
— Е, върви... Ще го намериш, щом си тръгнал да го търсиш.
— Ти тук какво...
— Излязох за гъби, ама е още рано — отвърна тоя път словоохотливо селякът. — Пък и някоя живина ако мога да пречукам. Няма вече що да се руча.
— Изпразни ли се кошът ти? Поискай от господаря. Ще му го отработиш.

— Господарят пази своето, а нашето все не стига! Казаха от царя да поискаме. В града дошъл царят. Ти какво ще речеш... Нели ти...
— Царят не може да даде на всички, които нямат. Ти от болярина поискай. Поискай повече земя или гора. Да ти стига за цяла година, пък и на него да върнеш.
Войводата подкара коня, последваха го и людете му. Зад него се дочу гласът на селяка:
— Болярина... Да пукнеш, не ти вярва...
Преди да влезе в селото, Сермон мина край болярската твърдина — една доста висока каменна кула и други няколко постройки около нея, а всичко това беше обградено с дълбок ров и висок стобор от дебели дъбови колове, гъсто един до друг, със заострени краища! Добре се бе укрепил боляринът, но широката, тежка врата на твърдината му беше разтворена и се виждаше господарският двор, пълен с цели ята домашни птици. Пред разтворената порта се бе свило на кравай върху влажната земя старо куче, което не се и помръдна, когато минаха по пътя тримата конници.
Войводата намери своя по-стар брат в някогашната им бащина хижа. Нестонг седеше край огнището, в което пушеха няколко цепеници, и не се затича да посрещне брата си, само очите му радостно засияха, когато го видя пред вратата на хижата. Срещу него, на другата страна на огнището, седеше друг селянин и Нестонг каза:
- Войводата... Сетил се нещо за мене...
Радостни звуци трепкаха в неговия глас, колкото и небрежни да бяха думите му. Със същите думи Нестонг посрещна и госта си:
- Сетил си се най-после и за мене... Седни. Повикай и людете си, да не стоят вън на влагата, ако не се гнусиш вече от простите.
Сермон мълчаливо сложи ръка на рамото му, както беше седнал по-старият, и го полюшна шеговито:
- Ти все това си знаеш: простите... Ще дойдат. Нека приберат конете.
Той седна на малко столче до брата си, горната му кожена дреха тихо шумолеше под ниския покрив на хижата, а мечът му полегна, окачен на широкия колан, с долния си край на пръстения под.

- Къде са людете ти? — попита той и се озърна към вратата в дъното. Тук бе израсъл Сермон и всичко му беше;познато.
- Жената е за дърва в гората — отговори Нестонг и лицето му отеднаж се помрачи, но гласът му стана твърд и напрегнат: — Ние сега сме сами с нея. Сина не го знам. Скита някъде, ако е още жив.
- Не беше ли във войската? Не съм чувал...
- Не беше. Не иска да служи на царя.
Двамата братя млъкнаха, загледани в пушъка, който бавно се надигаше от главните в огнището. После войводата каза, без да подигне очи:
- Ти едно време също тръгна с царя.
- Тръгнах и вървях — отговори по-старият, също без да подига очи. — Бяхме заедно с Яков Рун от Косел. Той остана с царя и отиде далеко с него, а пък аз се върнах, не забравих своите като Рун.
- Тръгнах и аз подире ти...
- Тръгна и ти и не се върна, като Рун. Царски войвода стана.
- А ти защо се върна? — едва сега го погледна войводата. — Можеше и ти да станеш войвода.
- Можех. Самуил Мокри още тогава ме прогласи за хилядник. Рун за стотник, а мене за хилядник. Ти и друг път си ме питал защо се върнах. Тръгнах аз със Самуила, защото повярвах в думите му за ново царство. И аз, и нашите старейшини тогава. А царството остана същото.
— Самуил е добър цар, справедлив — повиши глас по-младият.
— И аз ще кажа: добър. Той не излъга за себе си. Но боляринът е същият, попът е същият и селякът е същият.
— Не са същите! — плесна с ръка по коляното си войводата. — Селякът не се бои вече от болярина. И ангария вече няма. Боляринът не смее...
— Селякът не се бои — прекъсна го НесТойг и все тъй, без да подига очи от огнището, без да повишава глас: — И ангария няма. Но боляринът и попът сега хитруват по-лукаво. Пак вземат своето. И гърлото ще ти прережат, но потайно. Селякът и сега гладува. И на война отива по-често, отколкото при Петра. Много по-често. Моят син затова побягна и аз не го спрях.

Ниското опушено помещение започна да се пълни с люде; най-напред влязоха двамата войници на войводата, а сетне заприиждаха по един, по двама и трима дрипави, космати и нечисти селяци. Двамата братя не спираха спора си и Сермон все се горещеше, докато НесТойг говореше със същия равен и дори още повече затихнал глас, с наведени очи.
— Ромейският василевс да надвием! — дигна пестник Сермон. — От него иде всяко зло за нас.
— Злото иде от сатаната. От сатаната в човека. Сатаната е в сърнето на човека и го учи на всяко зло.
— В човешкото сърце няма ни сатана, ни божи ангел. Има само две шепи кръв. Когато е сит, човекът е добър; когато е гладен, зъл е и лют като вълк.
— А боляринът и попът гладни ли са? Самият сатана е в сърцето им, братко.
— Кой ще го изгони тогава оттам? Човек се ражда с него в сърцето си.
— Не. Ще го изгоним ние, които вярваме в справедливия бог и в чистия дух.
Разпрата между двамата братя продължи още доста време. В хижата се бяха насъбрали до двайсетина селяци. Заобаждаха се и те, плахо, смирено или с гръмки, с продрани от зимния студ гласове и едни бяха с войводата, а други пък с неговия брат.
В хижата влезе един от слугите на завойския болярин. Той потърси с очи през пушъка войводата и като го съгледа, пристъпи право към него. Селяците се умълчаха. Слугата се поклони и каза с напевен глас, както, види се, бяха го учили:
— Господарят те кани в дома си, светли войводо. Ще похапнете каквото бог дал. Отдавна не се е срещал той с достойни люде.
В хижата стана още по-тихо — всички очакваха отговора на войводата. Сермон побутна една от главните с обувката си и отговори:
— Ти поздрави своя господар. Но аз съм дошъл у брата си и с него ще остана.
Наоколо се надигна глуха врява, селяните заклатиха глави, сбутаха се развеселени. НесТойг не се и помръдна, но по обраслите му с побелели косми страни се показа бледа руменина. Слугата мълчаливо се поклони и си отиде. Зачу се още по-шумна

врява под ниския покрив. Селяците се присмиваха на болярина и хвалеха войводата, който бе останал в опушената хижа. Един от по-старите между тях отиде и седна до него, на голата земя до нозете му.

V

Ирина Каматерос беше в последните дни на своята бременност и колкото искаше да види царския син, толкова и се боеше от срещата си с него. Не бяха се виждали, откакто Радомир замина за Обител по повеля на баща си, но младата жена се боеше да не би той да се отвърне от нея, като я види в сегашното й положение. Тя го очакваше в охридската си къща без голямо нетърпение, а той дойде чак на третия ден, откакто бе пристигнал с баща си в Охрид.
— Татко постоянно ме търси... не ме оставя да се отделя от него... — започна Радомир да се оправдава разпалено още от вратата, но тя забеляза как шареха очите му по нея, по лицето й, по разкривената й снага.
Той пристъпи да я прегърне, Ирина леко го отстрани, накара го да седне, седна и тя срещу него. Едва сега го разгледа хубаво, с всичката жажда на сърцето си. Ирина го обичаше заради неговата хубост, заради силата на великанското му тяло, заради доброто му сърце, но в нейната обич имаше и майчинска нежност; сега още повече поради положението й, поради майчинската й разнеженост. Той беше зрял мъж, но все още по момчешки открит и неспособен да се прикрива. Поиска от сърце да я прегърне, ала не можа да отклони погледа си, с неприятна изненада и съжаление гледаше подпухналото й лице, корема й.
— Как живееш в Обител? — попита тя загрижена, пък и да отстрани от ума му всички други мисли.
Съживи се и той, видимо се зарадва, че тя го освобождаваше от всякакви по-нататъшни задължения при такава среща, връщаше го чак в Обител. И отвърна с несвойствена за него бързина:
— Хубаво е там, много е хубаво! По цели дни на лов. Планината е близу и горите досам градската стена. Има много вепри, гоним и вълци... тъй за удоволствие. Мечки убихме, рисове, трябваше да ти донеса кожи...

Тя го слушаше разсеяно и повече го гледаше, радваше се на неговата живост, на желанието му да я зарадва, да я задоволи някак, след като бе почувствувал недоволство от нея, макар и само в мислите си. Срещата им не продължи много и пак по волята на Ирина. Сърцето й се радваше на неговата близост, но тя много повече се боеше за неговата обич. Стана да го изпрати и все гледаше да бъде някак зад него, по-настрана от погледа му. Той не можеше да прикрие своята несдържана радост, че си отиваше толкова скоро, но се опита пак да я прегърне, от добро сърце.
— Утре, утре — побутна го Ирина към вратата, — Ела утре пак...
Тя затвори вратата след него, но остана там, до вратата, заслушана в тежките му стъпки. И отеднаж спотаи дъх. През затворената врата Ирина дочу гласа на княза, който продума нещо забързано, зашепна непредпазливо, чу се и женски глас, сподавен вик, сподавен може би смях, зачу се и шум от борба между двама души, бързо, пресекнало дишане и пак говор, сърдит, уплашен и в същото време примамващ. Ръката на Ирина сякаш сама натисна заключалката, открехна вратата. Тя видя как Радомир бе дигнал на ръце една от младите й слугини и бе я понесъл по тясната стълба към таванския кат на къщата, където бяха стаите на слугите й. Девойчето, вече притихнало, бе прилепило лице до гърдите на царския син, а той го носеше леко на ръцете си, изправил глава с къдри до рамената му, с унесен поглед и противен в своето тържество. Ирина безшумно затвори вратата, обърна се и притисна гръб върху нея, сякаш да сложи преграда и в мислите си, да заличи и от погледа си това, което бе видяла.
Промениха се бързо и мислите й. Сега тя не можеше да посрещне любимия си, а той беше млад, силен, с жадно сърце. Тя не можеше да го посрещне и насити като негова жена. Нека върви с тая малка глупачка... Ще се спре за малко при нея и ще я отмине. Но тя виждаше сега Радомира тъкмо такъв, какъвто беше, и като се чувствуваше безпомощна пред него в своето сегашно положение, уплаши се за себе си и още повече за детето, което трябваше да роди в скоро време. Връзката й с царския син беше слаба — не за нея самата, в сърцето й, ами за другите, дори и за царя, който беше човек справедлив. А ето какъв беше Радомир —

взе друга жена пред самата й врата, току-що излязъл от стаята й. Ирина знаеше, че я обича, но и такова беше сърцето му — невярно и прекалено алчно. Тя трябваше да го вземе в ръцете си, да го държи здраво и по-близу до себе си, трябваше да го върже с по-здрава връзка.
Радомир дойде отново при нея пак след няколко дни и приличаше на виновно дете, което се подмилква на майка си, за да намали своята вина. Той и наистина се разкайваше, оправдаваше се забъркано и шумно, вярваше и сам на лъжите, които бе скроил неумело или се опитваше да скрои едва сега. Ирина пак го накара да седне срещу нея и каза:
— Трябва да помислим за детето ни, което може да се роди вече всеки час. — Той се засмя срамежливо и глупаво, сетне понечи да я прегърне, да я погали, но тя го задържа: — Не можеш ли да седиш на едно място!— И продължи: — Аз не искам това мое дете да живее като сирак по милост. Ти си негов баща...
— Да, да... ами да! — побърза да се съгласи Радомир, клатейки живо глава. — Ти само кажи какво...
— Ти си негов баща — повтори Ирина — и трябва да застанеш на мястото си.
— Татко... — разтвори уплашени очи Радомир.
— Да — кимна Ирина. — Тъкмо за него мисля и аз. Ти му кажи, че съм твоя жена пред бога и че детето, което ще родя, е твое.
— Той знае,
— Да, но ти му кажи пред други люде, нека узнаят вече всички. Той ме прогони от Преспа, но аз не мога да погубя рожбата си.
— Ще му кажа, че само ти си моя жена. Няма да мълча повече!
— Аз не искам да се караш с него, не искам да го обвиняваш пред болярите му. Искам само да се знае за нашето дете и никой да не мисли, че аз съм само твоя... наложница.
— Веднага отивам — скочи Радомир и се отправи към вратата. Ирина мълчаливо го изпрати с поглед. Но той не дойде вече при нея. На другия ден тя узна, че царят и царският син, както и всички дошли с тях велможи бяха напуснали Охрид.
Ирина Каматерос роди син. Никой не дойде да й честити майчинската радост; охридските боляри не я смятаха за равна, щом царят я отдели от своя дом, а съседите й бяха прости люде и се бояха да влизат в къщата на невенчаната царска снаха. Ирина

реши сама да кърми детето си, но то беше царски внук и тя му назначи кърмачка, също и нова една прислужница пак за него. Както беше по християнски обичай, тя нареди да кръстят малкото още в първия неделен ден. Нямаше кого да пита за името му — баща му беше далеко, а царя тя не се решаваше да пита за такова нещо и сама реши детето й да бъде кръстено Борис, с името на царя-кръстител. Нареди също кръстник на детето да бъде най-старият настоятел на главната охридска църква, понеже знаеше, че никой от болярите не би се съгласил да кръщава незаконородения царски внук, Ирина правеше всичко, що беше в силите й, за да пази още от първия му ден достойнството на царския внук, който някога можеше да стане и цар.
Когато наближи четиридесетият ден от раждането, в който родилката трябваше да си вземе очистителна молитва, тя нае две кочии и заедно с детето си, с кърмачката му, със слугинята му и други двама слуги замина за Преспа. Тръгна с голям страх, но никъде и пред никого не показа страха си. Нареди и това с умисъл, че да нощува с детето си в село Герман, за да бъде в Преспа рано на другия ден.
След утринната служба в главната преспанска църква „Свети Ахил" Ирина Каматерос се яви пред епископ Емилиян с детето си на ръце и така, че никой да не чуе разговора им.
— Дошла съм, твое преосвещенство — каза му тя с твърд и спокоен глас, — дошла съм да си взема молитва след раждането на това дете и понеже то е от царска кръв и негов баща е синът на царя, редно е ти да ми дадеш очищение. Но аз имам и друга молба към тебе, епископе на тая църква: след като ми дадеш благословението си, да отидеш и да кажеш на царя, че аз съм дошла тук заедно с неговия внук. Отче свети... аз родих в незаконна връзка, но не само аз съм виновна за тая незаконност. И защо да бъде наказано и низвергнато това невинно дете? Моля те аз, майка му, да направиш за него, което с справедливо. Не искам нищо за себе си, както и съм обещала вече, но искам това дете да получи своето, за да не бъде между людете без име и без почит.
Епископът нищо не отговори, нищо не възрази. И като покорен, мъдър, верен слуга изпълни всичко, което поиска и помоли тя от

него. Каквито мисли се породиха в ума му, той ги изказа едва пред царя, при когото отиде след утринната църковна служба. Цар Самуил отдавна не беше го виждал и го посрещна приветливо:
— Знам... не идваш за празни приказки. Кажи, твое преосвещенство, каква нужда те води при мене. Готов съм да изпълня всяко твое желание.
— Не идвам за свои нужди и желания — отвърна епископът. — Тая сутрин дойде в църквата ми твоята храненица, която доведе ти от Лариса. Тя ме праща при тебе, царю.
Самуил втренчи в него строги очи:
- Но тя би могла и сама да дойде при мене, макар да не е искала позволението ми да напуща Охрид. Какво й е нужно?
- Не съм дошъл да се меся в личните ти работи и си мисля, че бог ме изправя между тебе и тая жена. Такава е моята служба между людете. Дошла е тя с детето си и те моли да й позволиш да се яви пред лицето ти.
Царят сви надебелелите си, сгъстили се вежди, по които проблясваха няколко бели косъма, и с нищо друго не издаде ни изненада, ни гняв, нито пък някакво любопитство. После каза със затихнал глас:
— Аз ли ще дигна да хвърля камък по нея... — Той повиши глас:
— Не, не аз, но царството ще я съди нея, както вече й е казано. Нека се яви пред мене, щом е дошла, но ще чуе пак това, което отдавна знае.
Приел отговора му, епископ Емилиян се поклони и каза:
— Дойдох тук като божи слуга, но ето, не мога да заглуша гласа на своята съвест. Боя се за тая жена и те моля да я посрещнеш не само като цар, но и като баща, какъвто си бил винаги към нея.
— Отче свети... ти знаеш ли кой е баща на детето й?
— Знам, ако е истина това, което ми е казвала отдавна още.
— Не си ли дошъл да ми припомниш моите собствени грехове?
— Не. За греховете ти ще те съди бог и неговият глас в тебе. Но ти добре правиш, като си ги спомняш в тоя час.
— Иди... преосвещени отче — въздъхна Самуил издълбоко, - кажи й да дойде при мене заедно с детето си.
Ирина остави слугите далече от царския дворец и влезе там с детето си на ръце. В двореца всички я познаваха и никой не я

спря чак до вратата на царската работна стая. Царят взе повитото дете от ръцете й, преди още да успее тя да се отпусне на колене пред него. И той рече, сякаш нямаше между тях нищо, което ги разделяше и отчуждаваше:
— Подигни завивката, да видя лицето му.
Ирина бързо подигна крайчеца на завивката, с която бе завито детето, а то едва помръдна устни и пак се унесе в детския си сън. Царят се усмихна:
- Не иска и да ме погледне. — И продължи: -Чух, че се е родило. За такива вести винаги има бързи весТойосци. Чух и за името му. Добре си избрала и името му. Е, вземи го. Не съм свикнал да държа малки...
Ирина пое детето си от ръцете на царя. Той остана прав срещу нея, понеже не искаше да я задържа по-дълго при себе си, а тя не сваляше от него очи и чакаше да го чуе по-нататък. Самуил не мисли дълго, не се колеба и обърна към нея упорит поглед:
— Ти върни малкото в Охрид. И кажи, ако имаш нови някакви нужди, аз няма да престана да се грижа за тебе и за него. Но всичко друго остава както и преди. Между мене и това невинно дете стои царството ни.
Упорит, блеснал срещу него беше и погледът на Ирина. Тя бе дошла тук да воюва с царя за детето си, но се пазеше да не пресили думите си, нито дори своя глас:
— Много време мина оттогава, царство ти, цяла година мина. Ето и ти не ми казваш, че са се получили през това време някакви вести от маджарския крал или от неговата щерка. Ако тя мисли да се връща, досега ти трябваше да знаеш, че ще се върне, би трябвало и да се е върнала досега. Искам да кажа и това, че аз признавам първородството на нейното дете.
Царят дигна ръка срещу нея, да спре думите й по-нататък:
— Стига! За това ще мисля аз, а ти ще се грижиш за пеленките на детето и за млякото му.
— Царю милостиви... Майката се грижи за всяко нещо, като е за детето й. Нейните грижи за него никога не са излишни, дори когато един ден то може да стане и цар. Сега аз искам да спася детето си от позора на незаконността и извънбрачието. Баща му, твоят син, също няма да се откаже от него.

— Върви си -— рече царят нетърпеливо. — Върви си, за да не чувам и да не говоря излишни думи. Знам аз — добави той с поомекнал глас — какво искаш и какво ти е нужно.
Ирина виждаше, че търпението на царя стигна до своя предел и доколкото имаше все още упорства в сърцето й, тя продължаваше да го гледа с големите си очи, но после изеднаж се поклони дълбоко пред него, отдръпна се към вратата, поклони се отново и излезе с детето си на ръце.

Ирина Каматерос се отби и при жените в двореца. Тя не съзнаваше това, но навсякъде търсеше обич и съчувствие за детето си. Най-напред влезе при царицата; там бяха и двете неомъжени царски дъщери. Денница побърза да я посрещне, раздвижи се и Агата в широкото си легло, само Рипсимия не се помръдна, както бе седнала до възглавието на майка си, и гледаше с враждебни очи неочакваната гостенка. Денница любопитно попоглеждаше повитото дете в ръцете й, но не се решаваше да заговори за него или да го вземе, а царицата започна и сега със своите оплаквания:
— Ето аз, щерко... главата ме боли, нозете... Не мога вече и да ставам сама...
Не забрави царицата и това — да заговори на ромейски със своята сънародничка. На същия език й отговори и Ирина с няколко празни думи.
Едва-що бе поседнала на един стол без облегала, който й бе побутнала Денница, Ирина стана да си върви. Никой не се и опита да я задържи. Когато вече излизаше от спалнята на царицата, детето започна да проплаква в ръцете й, нададе треперлив писък, а Денница току побърза да затвори вратата — уплаши се от слабия му гласец. Ирина бе мислила да види и Мария Владиславова, при нея би намерила може би повече съчувствие, но сега побърза да излезе от двореца.
Тъкмо прекосяваше широкото преддверие на долния кат, когато право срещу нея се зададе Иван-Владислав, стори й се, че князът бе я очаквал тук. Ала в същото време се чу гласът на Радой, стария царски слуга:

— Къ-къде тъй... Царят ще се разсърди. Качи се в стаята си. Ще повикам слугите ти.
Ирина погледна детето си; то плачеше вече силно и гласецът му изпълваше широкото преддверие, чуваше се може би из целия дворец. Беше гладно, нужно беше може би да се сменят и пелените му. Намеси се Иван-Владислав, но в погледа му нямаше съчувствие, както впрочем и в неговите думи:
— То си знае своето и не пита кой го иска тук и кой не го иска. Какъв силен глас, но глухите си остават глухи.
Радой дръзко се изправи между Ирина и княза и едва ли не насила поведе младата жена към някогашната й стая. Пак с негова грижа стаята беше затойлена и Ирина я намери така, сякаш никога не бе я изоставяла. Но тя се задържа в стаята си колкото да се погрижи за детето и за своите слуги. Още рано преди пладне същия ден тя напусна Преспа с людете си. Мартенският ден бе започнал слънчев и тойъл, ала към обед, когато двете кочии на Ирина Каматерос криволичеха по пътя между подножията на Баба и каменистия бряг на Голямото езеро и бързо се приближаваха към главния път, по гористите и скалисти планински стръмнини вдясно от пътя неочаквано се втурна буен вятър. За късо време синьото небе потъмня и се спусна ниско над езерото, чиито води близу до брега станаха тъмнозелени, едва ли не черни, а в далечината нататък трептяха под напора на вятъра пепелистосиви, без блясък и се сливаха с надвесените облаци, които закриваха Галичица, та и целия отсрещен бряг. Вятърът се засилваше, стана студен, промени се и посоката му. Беше едва пладне, а се замрачи като на стъмване, Конете пръхтяха уплашени, тревожно подвикваха и двамата возачи. Кърмачката, която пътуваше в една кола с Ирина и държеше на ръце повитото дете, все току го притискаше към себе си и се чудеше къде да намери още дрехи и завивки, за да го завие по-добре. Вятърът преминаваше под високото кожено чергило, та и през цялата кола с все сила. По едно време малкият Борис заплака глухо и жално през няколкото пласта завивки, през яростния вой на вятъра. Кърмачката се заозърта с уплашени очи и най-сетне се примоли с разтреперан глас:
— Да бяхме се отбили в някое село, господарке. Къде в това време с детето...

Ирина я погледна, погледна и малкото в ръцете й, сетне каза:
- Няма защо да се отбиваме от пътя си. И такова е времето сега, че може скоро пак да се промени.
Тя се загледа пред себе си и сякаш забрави и детето, и кърмачката, и всичко. А беше цяла в мислите си, наскърбена, тревожна, уплашена.
Малко по-нататък, когато пътят вече наближаваше да излезе от песъчливите и каменисти трапища между планината и езерото, в простора наоколо изгря и затрептя някаква бяла светлина, побеля бързо и цялото небе. Докато самотните пътници се поогледаха, току над чергилата на колите и надалеко от двете им страни се залюляха и заиграха гъсти мрежи от бели снежинки, а вятърът ги грабна и ги завъртя, понесе ги над езерните води, които сега бяха станали оловносиви! Земята под копитата на препускащите коне бързо побеляваше, както и стръмнините вдясно от пътя, а над езерото трептяха цели облаци от едри бели мушички, които чезнеха безшумно и без следа в тъмните води.
— Гледай сега пък... сняг! — прозвуча плахо под чергилото гласът на кърмачката. — Ти добре каза, господарке... Може след това и слънце да изгрее.
Ирина нищо не отговори.
Тъй, в пролетната снежна буря, двете кочии излязоха на главния път. И возачът вече обръщаше наляво, накъм Охрид, когато чу гласа на господарката си:
— Надясно, надясно обърни, към Обител! И слез да чуеш какво ще ти кажа по-нататък!
Коларят обърна към Обител и скочи от колата; спря се на пътя и другата кола. Тогава Ирина Каматерос нареди кърмачката да премине заедно с детето във втората кола, а прислужницата и един от слугите да се преместят в първата кола — слугата при коларя, а слугинята при нея. После тя каза още на дойката и на втория колар:
— Ще продължите право за Охрид. Скоро ще стигнете там, ако е рекъл бог. А ти — обърна се тя към първия колар, — ти карай за Обител. Пази добре малкото — подвикна Ирина подир кърмачката и не бързаше да откъсне поглед от повитото дете в ръцете й.

Колите потеглиха по противоположни посоки и бързо се отдалечиха една от друга. Снегът продължаваше да вали; тежките, обковани с железни шини колела на кочията, в която седеше Ирина Каматерос се търкаляха с глух тропот, изпод копитата на конете се дигаха снежни парцали. Ирина се сгуши в единия ъгъл на колата, дрехите й не бяха достатъчно тойли за едно такова внезапно връщане на зимата. От двете страни на пътя се точеха все по-често и по-продължително ту скали, ту дълги и гъсти редици оголели дървеса, забулени сега от валмата едри снежинки, които вятърът въртеше и развяваше по всички посоки, та и под чергилото на колата.
Излязла от широката долина, която се отваряше там, където се срещаха пътищата от Преспа и Охрид, колата отново навлизаше в планината, по северните склонове на Баба и накъм Пелистер. По едно време конете започнаха да се дърпат назад, задърпа се и колата, забави ход. Коларят и слугата до него заприказва нещо забързано, тревожно. Ирина се приведе навън изпод чергилото:
- Какво има, какво става там!
Колата спря. Изпръхтя кон и после всичко затихна. Спрял бе за миг и вятърът, в настъпилата тишина се дочуваше само едвам доловимият шум на снежинките. Изеднаж ясно се чу проточеният вой на вълци — далечен, но пронизващ тишината, властен. Чу се веднага и гласът на слугата, уплашен, заглъхнал:
- Господарке... Вълци!
Ирина потръпна, сякаш повече от гласа на слугата, нежели от воя на вълците. И пак се приведе навън:
- Няма ли наблизу село или...
- Село тука наблизу няма — отвърна тоя път возачът.
Уплашен беше и неговият глас:
— Да се върнем, господарке!... — рече бързо слугинята с плаха надежда.
- Не! — отговори Ирина. — Няма и полза. Може да ни настигнат. А ти — викна тя по посока на слугата - нямаш ли меч?!
Вятърът грабна думите й, после пак се върна някак иззад колата и през неговия шум се чу още по-силно стръвният вой на вълците. Ирина викна по-силно: - Карайте напред! Що чакате още! Вън се чу неясен говор, сподавено подвикване, колата се придръпна, сетне пак и бавно потегли. Не се случи нищо по-нататък. Вълците

изчезнаха някъде из планината. Престана и снегът, вятърът също позатихна и когато пътниците вече наближаваха градските стени, високо горе, над побелелите планински стръмнини и върхове се отвори зеленикаво вечерно небе, ясно и дълбоко.
Слънцето бе вече залязло и градските порти бяха затворени, дигнат бе и мостът на крепостния ров. Започнаха се дълги разговори и преговори между слугата, който бе скочил от кочията, и някои от стражите тук. По едно време слугата надникна под чергилото с посиняло лице от хапливия вечерен хлад:
— Питат, господарке, кой пътува в кочията... Аз...
Ирина трепна, сякаш бе забравила името си. Коя беше тя наистина? В следващия миг рече сърдито:
— Кажи, жени от царското семейство. И попитай къде е жилището на княз Гаврил-Радомир, сина царев.
Мина много време, докато отвориха крепостната порта, докато спуснаха моста на тежките, ръждясали вериги. Когато колелата на кочията затропотиха по едрите камъни на уличната настилка на Обител, беше вече съвсем тъмно. Кочията се забави много и пред портите на княжеския дворец, които също бяха здраво залостени за през нощта. Бавиха се и тук дълго стражите и княжеските слуги, отиваха и се връщаха, питаха, разпитваха и като че ли още повече, след като узнаха кой пътуваше със закъснялата царска кочия. После стана всичко ясно.
Ирина накара слугите да отворят широко пред нея входната врата на княжеския дворец и влезе бързо в преддверието. Тук отеднаж изникна пред нея домоуправителят — някогашен царски слуга в Преспа. Преддверието беше силно осветено; някъде далеко и негли изпод земята се дочуваше глуха врява, която скоро премина и в провлечено песнопение. Младата жена попита строго:
— Къде е князът? И защо ме накарахте да чакам толкова дълго?
Домоуправителят се поклони по-дълбоко, отколкото беше нужно, и заговори, преди още да се изправи, сякаш от преголям страх и почитание:
—- Не разбрахме... Виновни сме... А князът има гости.
Ирина Каматерос забеляза, че и домоуправителят не спомена името й, а нямаше и никаква титла. Тя заповяда още по-строго:

- Заведи ме в покоите му. И кажи му, че съм дошла.
Поклони се наново домоуправителят и мълчаливо я поведе към горния кат на двореца. Той я остави в преддверието на княжеските покои и бързо излезе.
Ирина Каматерос идваше тук за пръв път.
Тя не остана да чака в преддверието, а тръгна да разгледа това ново жилище на своя любим, с обич и грижа и с някакво ревниво любопитство. Най-напред влезе в една стая, чиито стени бяха покрити с всякакви оръжия, а подът й от бял мрамор — с кожи от диви животни; в широкото огнище, което пък беше изградено от червеникав мрамор, гореше буен огън и и стаята беше доста тойло. Ирина премина в спалнята на княза — неголяма стая с дървен под и таван, също с огнище; тойлината тук беше още по-голяма и младата жена се учуди, че Радомир бе станал толкова зиморничав в Обител. Но тя съгледа захвърлена на един стол шуба и отдалеч позна, че е женска. Приближи се, сякаш да се увери: ето за кого бе затойлена спалнята и цялото жилище толкова много!
Князът, изглежда, имаше гостенка. Ирина съблече бързо своята горна дреха, захвърли я върху самото легло на княза, за да покаже като че ли някому своето предимство. И зачака с нетърпение, но князът все не идваше. Не идваше и домоуправителят. Мина доста време. Тогава Ирина пооправи дрехите си, поопипа косата и излезе от покоите на княза. Поведоха я далечните песнопения, глухата, подземна врява. Ирина слезе на долния кат и се отправи към една врата в дъното на преддверието. Когато вече наближаваше вратата, тя сякаш сама се отвори и оттам излезе домоуправителят ведно с вълна от размесени човешки гласове и звуци на струнни свирала. Изненадан и уплашен, домоуправителят затвори бързо вратата и я притисна с широкия си гръб.
- Върни се... - протегна той ръце към младата жена умолително. - Върни се горе! Князът ей сега ще дойде.
Ирина се спря срещу него:
- Махни се от пътя ми. Аз сама ще ида при него.
- Но той не е сам! Има гости. Той ей сега...
- Отвори вратата!
Домоуправителят се отдръпна и отвори вратата пред нея.

Каменна стълба водеше право надолу, до една малка площадка, преградена също с каменна стена, и тук стълбата се раздвояваше вляво и вдясно. От ниския също каменен таван на площадката се спущаше светилник с три пламъка и Ирина заслиза нататък. Песните и свирките нахлуваха тук като в улей и се засилваха с всяко ново стъпало. След Ирина слизаше и домоуправителят, пъргаво, но предпазливо, сякаш се боеше да не дига шум. Ирина се спря на площадката спря се и той зад нея. Продълженията на стълбата вляво и вдясно бяха дървени, по на седем стъпала, дясното водеше към някакъв полутъмен ходник, види се, към подземията на двореца, а лявото — към друга една, силно осветена площадка и тъкмо оттам идваха всички тия шумове и звуци. Ирина зави нататък и когато стъпи на дървената стълба, усети, че тя беше подвижна. Чу как домоуправителят подвикна зад нея:
— Пази се...
Тук лъхтеше като през отдушник тойъл, застоял въздух, тежка, възкисела миризма на човешко тяло и разлято вино. Вече се чуваха и ясни човешки гласове, а сред грубата мъжка врява и подвиквания Ирина долови и глезени, предизвикателни женски ахкания и писъци.
Долу тя се намери пред вратата на подземното помещение, в което княз Гаврил-Радомир угощаваше многобройните си гости. Ирина се спря на самата врата и бавно, търпеливо огледа цялото помещение. Домоуправителят се спря на две стъпки зад нея и не се решаваше да продума. Около една дълга трапеза – по средата на помещението бяха насядали на удобни широки столове към тридесетина мъже и десетина жени размесени между тях. Шумно отекваше под ниския таван врявата на гостите, звънът на големите сребърни и позлатени чаши, но пируващите все още седяха по местата си, все още спазваха някакво приличие — виното още не беше замъглило разсъдъка им Около тях прислужваха много слуги, които излизаха и се връщаха с подноси и съдове за вино през една врати вдясно, а друга врата зееше отворена вляво.
Нямаше какво да гледа дълго Ирина Каматерос. Тя потърси княза и върху него спря погледа си. Той седеше начело на трапезата, обвил ръце около разголените шии на две жени, седнали от двете

му страни, нещо им говореше, като обръщаше весело, зачервено лице ту към едната, ту към другата.
— Да си вървим, господарке... — продума тихо зад нея домоуправителят, но Ирина не го чу. Тя влезе в помещението и се отправи към трапезата. Най-напред я забелязаха някои от слугите и се спряха по местата си, за да не й пречат. Извърнаха се към нея и някои от гостите, сетне и други от тях. В помещението стана по-тихо. Ирина се приближаваше към трапезата със спокойни стъпки, едра и стройна, с гордо изправена глава, с неопределена усмивка на свежите си алени устни, а големите й очи, под високо извитите черни вежди, през гъстите мигли, горяха в загадъчен блясък. Една от жените на трапезата замахна злобно и хвърли в нозете й оглозгано кокалче. Повечето от гостите вече се бяха извърнали към Ирина и я гледаха удивени, а някои по-дръзки станаха да я посрещнат, да я привлекат до себе си на трапезата. Малцина от обителските боляри я познаваха и бяха изненадани от появяването й. Забеляза я най-сетне и Радомир. Той остана като вцепенен на мястото си, както бе обхванал с ръце голите шии на двете жени, на лицето му се появи глупава усмивка, угодническа и момчешки дръзка в същото време, но и така замръзна върху устните му. Ирина вече не обръщаше поглед към него.
Тя се спря на другата страна на трапезата. Там бяха насядали неколцина от обителските велможи и нямаше жена между тях. Те гледаха лакомо непознатата жена и не знаеха какво да предприемат, само един от тях колебливо се приподигна от мястото си. Ирина присви презрително, присмехулно очи:
- Още ли ще чакам! Направете ми място да седна между вас.
Те наскачаха трима, четирима, заблъскаха се, отвориха място. Ирина седна на трапезата, а те пак се заблъскаха кой да седне по-близу до нея. Тя не поглеждаше никого и отново продума: - Налейте ми вино.
Сега всички бяха обърнати към нея и рядко ще проронi някой, ще прошепне думи на възхищение и почуда; ясно се дочуваха само звуците на свиралата през отворената врата. Ирина дигна пълната си чаша срещу княза, на другата страна на трапезата:
— За твое здраве, светли княже. Да пием, да се веселим!

А очите и го гледаха строго, дори гневно. Князът нито се помръдна. Само усмивката изчезна от устните му и зачервеното му влажно лице започна бързо да бледнее. Ирина приподигна рамена, обърна се към съседа си отдясно, после към съседа си отляво:
— Наздраве. Наздраве.
Те също побързаха да дигнат чашите си, надигаха чаши и други на трапезата, чуха се весели викове:
— За твое здраве, красавице! Да пием, люде божи! Наздраве...
Ирина отпи от чашата и я сложи пред себе си. Сетне пак се обърна към своите съседи, към единия, към другия:
— Е? Говорете. Или попейте! Нели ще се веселим...
Съседът й отдясно живо, рязко подигна чашата си и жадно я изпи до дъно. Надигнаха се наоколо одобрителни провиквания. Тогава другият съсед на Ирина остави своята чаша, приведе се предпазливо, взе нейната чаша и я дигна пред лицето си. Той беше още много млад мъж с бледо и тясно лице, с гъсти, къдрави коси и брада, много черни, както и чупнатите му в ъгъл вежди, та бледността на лицето му се виждаше още по-ясно; бледи бяха и ръцете му, с подвижни, жилави пръсти и дълги, доста чисти нокти. А когато заговори, макар и на български, Ирина разбра, че беше ромеец, неин сънародник.
— Своята чаша оставих — каза ромеецът и всички се заслушаха в тихия му, ясен глас, — за да дигна чашата на най-хубавата жена, която са виждали очите ми. Сам бог я изпраща да седне до мене в тая най-щастлива нощ и аз ще пия от най-вкусното вино, след като тя потойи вече устните си в него. Ако вие, приятели...
Той не можа да довърши. Царският син блъсна двете жени и скочи прав; чу се къс, сподавен женски писък, бързо замлъкнаха всички, вцепениха се по местата си, само свиралата в съседното помещение не спираха и в настъпилата тишина зазвънтяха още по-ясно техните струни. Не продума нищо и князът, а с едно бързо движение дръпна от ножницата й кастата мечица, която висеше на колана му, замахна и я хвърли право срещу ромееца. Всичко това продължи само няколко мига, но ромеецът успя навреме да изпречи лявата си ръка срещу полетялото към него острие. Върхът на мечицата проби бледата ръка и златната й дръжка проблесна във въздуха. Младият мъж сложи ранената си

ръка върху трапезата ведно с пронизалото я оръжие, но не свали чашата в другата си ръка и гледаше той княза с тъжна, но още повече учудена усмивка. Види се, някой от слугите нататък изсъска уплашено на свирачите:
— Спрете вие там!
Млъкнаха стенещите звуци на свиралата, не се чуваше и никакъв друг шум в широкото помещение, не нададе вик дори и някоя от жените. Около ранената ръка на ромееца и забитата в нея мечица се образува локва кръв, която бързо се разширяваше върху трапезата, между наслаганите там съдове. Тогава отново се чу гласът на ранения:
— Все пак аз ще изпия до капка това най-вкусно вино. Но ти защо така, светли княже?... — Сетне той изеднаж се огледа и пак върна погледа си към княза: — Коя е тая жена?
Всички очакваха отговора на княза, а той блъсна стола зад себе си, дръпна се назад и извика:
— Излизайте вън! Всички! Излизайте...
И се заоглежда със страшни очи, безумни от ярост. Търсеше оръжието си. На стената близу до входната врата бяха окачени мечовете на тия велможи, между тях висеше и неговият грамаден меч. И най-напред се втурнаха към вратата жените, след тях се задърпаха и мъжете, все по-бързо, докато се струпаха всички там, готови всеки миг да се махнат от очите на разгневения княз, но и любопитни да видят какво ще стане по-нататък. Слугите се изпокриха до един. На трапезата останаха само Ирина Каматерос и младият ромеец, също и Радомир, който се бе изправил срещу тях. Ирина също стана, взе чашата от ръката на ромееца, дръпна забодената мечица и изля виното върху ранената му ръка.
— Иди бързо да те превържат — каза му тя на ромейски. Сетне остави празната чаша, мина, без да бърза, на другата страна и подаде мечицата на княза: — Прибери си оръжието. То не е, за да колиш гостите си с него!
— А ти! — викна князът като разсърдено дете. Той тиква несъзнателно мечицата в ножницата и продължи: — Какво търсиш с него... да пие от чашата ти!
— Дойдох и аз да се повеселя, като тебе — разтвори присмехулно големите си очи Ирина Каматерос. — Ти бе прегърнал две жени, седнах и аз между мъжете.

— Те са безпътни жени.
— Не говори така за тях, щом си ги събрал на трапезата си. Нима не люлея и аз дете, което добих от тебе, преди да стана твоя законна жена. Кой е тук по-лош и по-добър?
Широкото гневно лице на царския син започна да се разведрява, бързо се върна по него здравата му руменина, още по-гъста, заблестяха по-силно и очите му, плувнаха във влага. Той хвана Ирина за ръката, придръпна я накъм гостите си, както бяха събрани при вратата. И викна, като да бяха глухи:
— Това е жена ми! Моята жена! — После се разбърза, весело оживен: — Връщайте се всички! Сядайте! Ще пируваме! — Спусна се към ранения ромеец, който бе завил ръката с края на горната си дреха: — Прощавай, Томас! Аз бях луд.
— Прощавай и ти, светли княже. Аз не знаех...
— Върви, върви да те превържат! И се връщай по-скоро.
Първи пристъпиха към трапезата някои от жените.
— Не, не! Вие не! Вървете си. Тук не е място за вас.
— Защо ги пъдиш, княже? — чу се гласът на Ирина Каматерос. Тя продължи: — Съберете се всички, да пием по една чаша с княза. За повече не ще имаме време, късна нощ е вече.
Когато малко по-късно, следвани от княжеските гости, Радомир и Ирина излязоха от подземното помещение, той се спря развеселен на подвижната дървена стълба и започна шумно да разяснява;
— Тая стълба се дига и някои от вас знаят това. Аз я измислих. Щом се застоят гостите долу, заповядвам да я дигнат. И който успее да се качи горе без нея, качва се и си отива. А който не може, остава долу да нощува. Така се познава на другата сутрин кой е препил през нощта.
— Тая нощ, княже — чу се зад него угодлив глас, — долу няма да остане никой.
— Няма да остане — извърна се князът. — Жена ми тая нощ... всички ни за ухото и... вън! Преди... преди да се налеем с вино до гуша.
Ирина и князът се прибраха за нощуване в княжеските покои. Ирина веднага забеляза, че женската шуба бе изчезнала от княжеската спалня, но не спомена нищо за нея, не спомена нищо и за случилото се в подземието тая нощ. Едва на другата сутрин и

докато бяха още в леглото, когато князът обърна към нея сините си очи, светнали и чисти след продължителния сън, тя му каза:
— Снощи ти на два пъти ме нарече своя жена, пред толкова люде.
— Да... — скочи той, но Ирина нежно го притисна назад в леглото.
— Да, да... Но аз не искам тъй, зад гърба на царя. И против волята му.
— Тръгваме още днес за Преспа — скочи той наново и тоя път тя не го спря. Князът продължи: — Ще му кажа, че не искам да чакам повече.
Ирина също се изправи.
— Аз бях вече при него в Преспа - каза тя, загледана пред себе си. — Той е много добър и аз не искам да вървим срещу него, но... Той каза... царството е между нас. Все още чака вести от Маджарско.
— Царството — повтори князът. И току дигна едрата си глава, сякаш бе застанал някой срещу него: — Какво добро за нашето царство можем да очакваме ние все още от маджарския цар? Всеки цар си мисли само за своето царство, за доброто на своето царство, а не за чуждото. Маргит избяга от мене и баща й ще направи само това, което е добро за неговото царство. Какво чакаме ние още?
— Чакаме една година... една пълна година и повече. — Тя се обърна живо към княза: — Ти така кажи на царя: какво добро можем да очакваме от чуждия цар?
Нели тя, най-сетне, тъкмо за това бе дошла в Обител — да хване княза и да го задържи по-близу до себе си?
Вън бе изгрял слънчев пролетен ден и те тръгнаха рано на път. Кочията на Ирина, която предния ден се бе клатушкала самотна по пътищата в снежната буря, сега изтропоти по каменната настилка на обителските улици като тържествена колесница: пред нея препускаше отделение от десетмина конници с двама тръбачи, до нея, от дясната страна, яздеше сам царският син, а на няколко разтега след нея бързаше друго едно отделение от петдесет души конници със знамето на княза. Предния ден Ирина Каматерос бе чакала дълго стражите при западната градска порта да благоволят да я пуснат в града, но сега те дигнаха за почест

копията си пред същата нейна кола. Тръбачите свириха през целия град, трупаше се и много народ да гледа царския син и войниците му, двете жени в кочията. Тръбите свиреха и по пътя за Преспа, когато минаваше кочията край някое селище или близу до някоя крепостна кула. Князът водеше своята невеста при баща си и така бе решил — пътуването да бъде шумно, тържествено. Той и бързаше много, та стана нужда да се сменяват на два пъти конете на кочията.
В Преспа пътниците пристигнаха далеко преди да се стъмни и Радомир веднага отиде при баща си, втурна се в стаята му, сякаш както се бе затичал още от Обител. С такива, прибързани думи той и започна:
— Татко... Няма да чакам повече! Искам да се оженя за Ирина. Мина толкова време. Добро за нас ние не можем да очакваме от маджарския крал. Той мисли за себе си, а не за нас.
— Както и ти мислиш сега само за себе си — каза царят с равен, дори презрителен глас и без да става от мястото си.
— Роди ни се дете... Ирина... — започна отново князът буен и упорит, но царят рязко протегна ръка, да млъкне, и стана, приближи се към него.
Радомир зачака думите му със затаен дъх, но царят каза не това, което очакваше той, и със същия равен студен глас:
— Василий е в Одрин. Това вече знаех, и снощи ми съобщиха, че на границата ни горе е и маджарският крал. — Князът не можа да прикрие радостното си нетърпение, та царят викна гневно в лицето му: — Ти мислиш, че маджаринът показва враждата си към нас, за да улесни твоята нова женитба ли!... Княже, царството ни не е било никога досега в такава голяма опасност!
Той млъкна, но продължаваше да гледа сина си, който бързо се укроти под гневния му поглед. И князът продума с угаснал глас:
— Аз не знаех... Може би сам бог ме е довел при тебе, царю и татко мой, в тоя час. Аз ще бъда винаги с тебе... Но Ирина ми е вече като истинска жена и... Ние с нея те молим, татко... Няма и защо да се чака повече.
Царят се обърна с гръб към него и се отдалечи към отсрещния край на стаята, за да прикрие промяната по лицето си; дойде му изеднаж да се усмихне сега, сред най-големите си грижи, на

молбите на това голямо дете, толкова простодушно и храбро. Той се обърна пак към него и оттам, от другия край на стаята, рече:
— Сега и аз не виждам пречки за женитбата ти с Ирина Каматерос. И вярвам, че ще бъдеш добре с нея. Тия дни ще се венчаете, но, то се знае, без шум и тържества. Нетърпеливи бяхте и двамата и дано да е от голяма обич. Но какво са желанията и стремежите на всекиго от нас поотделно пред общата мисъл? Все пак такъв е човекът, че би било по-добре, ако можех да вложа в мисълта за царството и щенията на всекиго от нас; такъв е човекът, че чрез неговите лични щения и притезания мисълта за царството по-лесно би стигнала до ума му.
Младият княз насреща бърчеше гладкото си чело, напрягаше се да проумее думите на баща си. Най-сетне той отговори и Самуил се зарадва, че отговорът на неговия син не беше далеко от мислите, които току-що бе изрекъл:
— Ти казваш, царю, че трябва всички да бъдат за царството, но трябва и царството да бъде за всички.
— Да, сине мой; добри мисли буди в ума ти твоето добро сърце. Но ето ние се борим сега да спасим царството си от врагове, да го запазим и то иска от нас много повече, отколкото може да ни даде. И тъкмо сега започват нашите най-тежки изпитания. Василий пред нас, маджаринът зад гърба ни. Ние трябва да бъдем по-силни и от двамата. Аз имам и една надежда, че маджарският крал не ще иска да руши царството, в което някога ще царува неговият внук. Такова и послание ще му изпратя и дано го спра на границата.

VI

Вторият Василий тръгна за България но стария път от Адрианопол през Пловдив към Средец. Той и сега искаше да разсече България на две половини. В Пловдив Василий остави патриция Теодоракан с десет тагми* войска, а протоспатария** Никифор Ксифий изпрати през Маторие гори за Горна Мизия с тридесет тагми войска. Той самият продължи пътя си към Средец с над осем мерии***.

(*Тагма — полк от хиляда войници. **Протоспатарий — началник на мечоносците, висш сановник. *** Мерия — полк от пет хиляда войници.)

Самуил отиде и се спря в Скопйе. Натам се събираха и всички български полкове. Докато вторият Василий беше още далеко, българската войска се стичаше към Скопйе от всички краища на царството; слязоха в тоя град дори и няколко сръбски полка, доведе ги царският зет Иван-Владимир. Ала когато василевсът мина през Плъвдив и стигна до Средец, българската войска престана да идва от Горна земя. Василий бе успял да разсече България. Самуил събра в Скопйе близу петдесет хиляди мъже, но не отиде по-далеко от тоя град. Двамата врагове се следяха и дебнеха по пътищата между Средец и Скопйе: ако българският цар би направил макар една стъпка към Средец, василевсът би се дръпнал към Плъвдив, където би събрал и цялата си войска от над осемдесет хиляди. Цар Самуил не се решаваше да се насочи към почти два пъти по-многобройната ромейска войска и всичките му грижи бяха да засилва все повече своите полкове. Не се решаваше да потегли към Скопйе и Василий, пък и не му беше нужно, докато неговият протоспатарий Никифор Ксифий шеташе по българските земи отвъд Маторие гори...
Протоспатарий Никифор Ксифий трябваше да удари най-напред Преслав, старата българска столица. Но той премина Маторие гори не по прекия и най-удобен път за Преслав, а на запад от тоя път, за да изненада българите и да мине по-лесно през страшните планини. В същото време Симеон Илица, който беше царски наместник за цяла Горна Мизия, бе получил повеля от Самуила и бе тръгнал на път за Средец и Скопйе с един полк от четири хиляди души. Ето поради тия причини двете войски, едната от които трябваше да защитава Преслав, а другата да го напада и превзема, се срещнаха на два дена път далече от него. Симеон Илица знаеше, че вторият Василий бе тръгнал за България, но не знаеше неговите кроежи и бе получил недвусмислена повеля от своя цар за цялата българска войска по Горна Мизия, та още преди това бе изпратил няколко по-малки полка към Скопйе. Българският полк се движеше много бързо — Симеон Илица смяташе, че се движи успоредно с Василия, по двете страни на

планинските вериги, и бързаше да го изпревари. Така малката българска войска изеднаж се озова лице срещу лице с близу десет пъти по-силен неприятел.
Срещата стана в долината на Голяма река. Симеон Илица токущо бе излязъл от едни голи, безводни ридища и нататък пътят се откриваше на голямо разстояние, цял задръстен от ромейската войска. Предната нощ бе валял проливен дъжд, но денят бе изгрял ведър и слънчев, та се виждаше надалеко в ясния простор. Войводата веднага видя каква голяма сила се движеше срещу него. Не беше ли това самият Василий с цялата си войска? Българският войвода помисли да се върне в Преслав и да се затвори там. Ала той едва що бе преминал реката, пълноводна и буйна след снощния дъжд, нужно беше много време, докато полкът му се обърне по обратна посока; ромеите бързо биха го настигнали. Той не можеше да престъпи и повелята на царя, толкова ясна и изрична. Тогава Симеон Илица се опита да избегне срещата. Предните части на войската му завиха наляво от пътя, накъм близките планински разклонения, които бяха покрити със стари букови и дъбови гори; за неговата много по-малка войска би било по-лесно да се движи по такива места. Но Никифор Ксифий държеше големи сили и не се колебаеше пред никакви съображения: той също изпрати части от своята войска в тая посока. Българският войвода реши да се отдалечи накъм горите колкото беше възможно повече и там да се опита да премине през ромейските части, които искаха да му пресекат пътя.
Двете войски се сблъскаха в една малка долина и в началото всичко изглеждаше да е в полза на българите, които и първи започнаха битката. Византийците бързаха да преминат долината и да пресрещнат българите, ала тъкмо поради това Илица спря полка си и го поведе срещу тях, преди да успеят да се измъкнат от долината. В светлината на слънчевия пролетен ден всичко се виждаше ясно, като че ли всеки отделен човек в двете войски, всяко тяхно движение, конете им, оръжията им, нямаше нито прашец да се дигне от влажната земя да ги забули, нито мъгла да падне от синьото небе. Така ясно се виждаше и всичко наоколо — младата зеленина на горите, сгъстилата се трева по поляните, ранните полски цветя, разпилели се на широки острови, влажните

долчинки и криви пътеки. Симеон Илица искаше да прегази ромеите и да си отвори път нататък, затова самият той поведе най-напред конницата си от около триста коня, а пехотата му тръгна веднага след нея в няколко редици, за да мине по-лесно през пробива, който трябваше да направят бързите ездачи. Ромеите и тук бяха по-многобройни, пък и не бяха се откъснали от своите главни сили, И още когато българският полк се спря, за да се подреди за нападение, те бързо се приготвиха да го посрещнат; старата ромейска войска с това беше много силна, че познаваше всеки боен ред и умееше бързо да се придвижва. Българските конници едва-що бяха се отделили от пехотата по една широка поляна, преди да се спуснат в долината, откъм главните сили на ромеите се затича двойно по-голямата тяхна конница, която бързаше да пресрещне българите, преди да стигнат до тяхната пехота в низината. В същото време и ромейската пехота се оттегляше назад, за да се отдалечи колкото беше възможно повече от българската конница и да заеме по-добро място за бой по височините зад гърба си. В това надпреварване спечели по-бързият и по-изкусният. Наистина ромеите не успяла да избягнат удара на българите, но ослабиха много силата му. Симеон Илица трябваше да позадържи устрема на своите конници, за да не се остави да го ударят ромеите отстрани или дори в гърба, но в това време ромейската пехота успя да се оттегли по-надалеко. Така българската конница удари не пехота, а сьщо конница и два пъти по-многобройна. Българите тръгнаха от по-сгодно място и с най-добри изгледи, но още в началото на битката всичко се промени в полза на ромеите. За българите остана само тяхната храброст, а всичко друго, което прави победата, беше против тях.
Симеон Илица летеше сам пред своите войници, той пръв се вряза в ромейските редици. Около него тутакси настана бъркотия, сетне се разтвори широк кръг, а долу, в нозете на грамадния му кон, бяха изпопадали трима, а може би и повече ромейски ездачи, които стенеха и се превиваха в предсмъртни мъки или се опитваха да изпълзят по-настрана от тежките копита на коня му. Мечът на войводата-великан беше с един лакът по-дълъг от най-дългия меч и стигаше надалеко. В празнините, които разтваряше Илица сред ромейските конници, веднага

навличаха български конници, размахали копия и мечове по всички посоки. Други по-малки дружинки български конници и сами проникваха сред ромеите, мушеха и сечеха, разкъсваха и разбъркваха редиците им. Но това беше големият устрем на българите, бяха първи удари. После все по-често и по-бързо техните дружинки биваха обграждали от по-многобройните ромеи, биваха отделяни една от друга и към тях се притискаха, блъскаха се широки вълни от коне и облечени в желязо люде. Обградени от всички страни с гъсти плетища от бляскащи на слънцето оръжия, разпокъсаните български дружинки бързо се тойяха сред диви викове, звън и тропот, докато най-сетне успяха да преминат през ромейската конница едва няколко десетки българи по един, по двама или трима, някои и без коне, та ромеите ги настигаха и ги съсичаха. Успя да премине през византийската конница и войводата им Симеон Илица, по широката пътека, която отваряше е меча си, а не можа да го застигне и ромейска стрела или бърза сулица. Спасилите се български конници се насочиха към близките гори, ала никой от ромеите не се спусна да ги преследва. Ромейската конница бързо се подреди, пък и докато още се подреждаше, се обърна срещу българската пехота, която се приближаваше стремително, както се бе засилила отдалеко. Сега нападаше цялата българска войска и всеки български войник се бореше за живота си. Българите трябваше да разчистят пътя пред себе си и да се оттеглят от ромейските полкове. Четирите хиляди българи нападаха един до друг, в гъсти редици и дружпнки, та обградиха и заляха от всички страни ромейските конници, които едва се бяха подредили отново. Едрите ромейски коне не можеха да се движат свободно сред такова гъсто множество, а ездачите трябваше непрекъснато да размахват оръжията си. Като бяха толкова много и се подкарваха едни друг, българите сами се блъскаха в гърдите на ромейските коне, завираха се под тях и промушваха коремите им с мечовете си, дърпаха от ръцете на ромейските войници дългите им копия. Сега пък ромейските конници бяха разпокъсани на малки дружинки сред хилядната българска пехота, която беше стълпена около тях. Все пак те забавиха и пречупиха устрема на българите, докато влязоха в боя и ромейските пехотни дружини, които бяха повече от българските. В същото време се

приближаваха насам и други ромейски дружини от тия, които се бяха спрели на пътя, не много далеко от долината, дето ставаше битката. Ромеите ставаха все по-многобройни, но българите виждаха нарастващата опасност и се сражаваха с удвоени сили. В боя се втурна отново Симеон Илица с оцелелите си войници и пак отваряше с огромния си меч широка пътека пред себе си сред редиците на неприятеля. Отдалече го виждаха войниците му и тичаха насърчени към него или след него.
Цялата долинка беше пълна с въоръжени мъже, които се избиваха яростно. Зелените поляни на долината бяха покрити с изпопадали човешки тела и локви кръв, та живите още войници газеха по тях, а един ромеец въртеше на всички страни двурък меч, изправен високо над другите войници — стъпил бе той върху цяло купище трупове. Непрестанно прииждаха нови и нови ромейски дружини — в боя участвуваше вече половината ромейска войска.
Българите ставаха все по-малко, все по-често се виждаше да се бие един от тях срещу трима и четирима ромеи, които бързо го сваляха на земята. Когато не след много време няколко разпокъсани дружини български войници, които бяха успели да преминат през ромейското множество, бързаха със сетни сили да се скрият в близките гори, те едва ли бяха повече от хиляда души. Между последните спасили се българи яздеше и войводата им на едрия си кон, гологлав, отпуснал ниско, едва ли не до земята окървавения меч, отпуснал се и той премалял върху високото седло. Гората беше близу и ромеите не се спуснаха да ги преследват, но и колко бяха останали те? Много повече бяха падналите по зелените поляни и победителите се нахвърлиха да ги събличат, да доубиват ранените. Слънцето се бе издигнало по-високо по ведрото небе и пролетният ден бе станал още по-светъл. Ярко се червенееха по зелената трева широките кървави петна.
Чуха се призивни звуци на тръби. Никифор Ксифий събра отново войската си и я поведе към предишната българска столица. Пътят нататък беше вече открит за полковете му.

Симеон Илица изпревари ромейския василевс само с една нощ. Българският войвода влезе в Средец с намалелия си полк

привечер, единайсет дни след битката в долината на Голяма река, а вторият Василий, който се бе позадържал тук и там по дългия си път, пристигна пред вратите на тоя български град на другата сутрин. Заедно с разбития полк на Илица в Средец се до

събра около пет хиляди войска и средецкият велик болярин Велико Бучин предаде върховното заповедничество на Илица, който беше с по-висок воински сан, а също и царски наместник за цяла Горна Мизия. Симеон Илица прие, каквото бе направено вече за отбраната на Средец, позасили и сам тая отново възстановена твърдина, но Василий с нищо не показваше, че се готви да напада българския град. За ден-два той обхвана здраво твърдината от всички страни, разпъна и своя шатър недалеко от източната градска врата, но после като че ли цялата ромейска войска се отдаде на продължителна почивка. Българите гледаха от високите крепостни стени как се сменяваха ромейските стражи, как се събираха ромеите на малки дружинки да се хранят, как се прибираха вечер по шатрите и навесите за нощуване, сякаш не държеха обсада, а бяха дошли на летен стан край стените на Средец. Неподвижни и сякаш забравени стърчаха ромейските бойни уреди около чуждата твърдина, мирно пасяха по околните поляни конете на ромеите и добитъкът, който бяха докарали за обозите и за прехраната си. Едва към края на първата седмица след обсаждането на града няколко доста големи ромейски дружини се отправиха към пръснатите наоколо стражеви кули и няколкото твърдини в подножията на Витош. Ромеите разрушиха бързо всички тия кули и твърдини, само около Бояна се застояха те малко по-дълго време, но и тая твърдина горе в планината разрушиха до основи. Людете, които намериха по тия кули и твърдини, ромеите избиха или прогониха. И като че ли всичко това направиха пак за своето спокойствие, за своята безкрайна почивка край стените на Средец.
Василий не предприемаше нищо със своята над четиридесетхилядна войска, за да превземе големия български град. Войниците му само се пазеха да не би българите внезапно да ги нападнат, а също пращаха от време на време свои отреди, които докарваха добитък и разни храни от околните български селища. Понякога и, види се, повече от досада те устройваха лов

на дивеч из околните гори или пък си правеха разни шеги с обсадените българи — отправяха им ругателни думи или им се присмиваха, преструваха се, че се готвят да нападат ту една, ту друга от градските врати или стреляха с лъхове и с метателни уреди по българските стражи, хвърляха по тях камъни с прашки. Българите бяха по-въздържани и рядко някой от тях ще отговори на стрелата със стрела, на подигравката с подигравка. При все че бяха зад яките стени на своя град, те се чувствуваха в ръцете на ромеите и се бояха от тяхната голяма сила. Те не можеха да си обяснят бездействието на врага и всеки час очакваха нападение. Откъснати от своите, обсадените българи живееха в непрестанен страх. Симеон Илица беше постоянно между войниците си, бдеше заедно с тях от стените на Средец. Той изпрати и няколко пъти скришом пратеници до Самуила, но не се завърна нито един от тях; те, види се, биваха залавяни от ромеите на отиване или на връщане и избивани. Само през една тъмна нощ българските стражи забелязаха високо горе в планината три огъня, близу един до друг и на еднакво разстояние. Илица нареди да се запалят огньове върху горните площадки на три от крепостните кули, които бяха обърнати към Витош. Не след много време Илица заповяда да се угаси огънят на средната кула. Малко по-късно угасна средният и от трите огъня в планината. Тогава Илица заповяда да се запали отново огъня на средната кула, а да се угасят огньовете на другите две кули. Скоро стана същото и с трите огъня в планината. Колкото и да беше мълчалив по нрав, тоя път Симеон Илица не се сдържа от радост:
— Това са наши люде... в планината. Знаци ни пращат с огъня. Царят мисли за Средец.
Той изпрати още два пъти люде до царя, но и те не се върнаха; широк и як беше вражеският обръч около откъснатата българска твърдина. Така продължи докъм средата на лятото и една сутрин българските стражи видяха, че ромеите дигаха обсадата. Василий Втори не бе чакал през това време някакъв уречен час. Като държеше здраво Средец с осем мерии свои войници и заедно с двете мерии в Плъвдив, това беше яка преграда зад гърба на Никифора Ксифий, който със своите шест мерии завземаше една след друга българските твърдини по Горна Мизия. След битката в долината на Голяма река той влезе във Великия Преслав. После

той завзе и най-старата българска столица Плисков, влезе и в Дръстър, взе чак и Мали Преслав, както и всички други български твърдини по брега на Дунава. През нощта, преди да започне дигането на обсадата около Средец, василевсът бе получил и една последна вест от Никифора Ксифий, че Горна Мизия до река Искър е пак под негова власт, както някога под властта на Йоана Цимисхий.
Вторият Василий поведе войската си по големия път край Струма, като го заварди добре, за да не бъде изненадан от Самуила някъде по теснините. Той се задържа по-дълго време в Сер, а оттам зави по пътя за Цариград, но се спря в Мосинопол*.
(* Мосинопол — тогавашен град близу до сегашния Гюмюрджина.)
Премислил бе василевсът всяка своя стъпка при тоя продължителен поход от Цариград през Плъвдив и Средец до Сер и Мосинопол. Тук беше той и на стража, докато неговият протоспатарий Никифор Ксифий завладяваше северните и източните предели на България, тук и винаги наблизу, за да му се притече на помощ, ако стане нужда. Обмислено беше и връщането на василевса от Сер към Мосинопол — той не се отправи към Солун, а назад, към Мосинопол, за да заблуди българския цар, че се връща уж в столицата си. И остана той тук до пролетта на другата година.

* * *

Още през първите пролетни дни на 1002-та година от север се спуснаха към Мосинопол двадесет хиляди мъже от войските, които бяха под заповедите на патриция Теодоракан и протоспатария Ксифий. Тия двама ромейски пълководци останаха пак там — в Плъвдив и отвъд Маторие гори с по десет тагми войници, за да пазят новозавзетите земи, а Василий се отправи за Солун и оттам към южните предели на България, сега вече с над петдесет хиляди войници.
Василий Втори не споделяше с никого своите намерения и кроежи, но се виждаше, че тоя път той искаше да откъсне от България нейните източни и южни предели и да възстанови

своето владичество над Тесалия, Епир и цяла стара Елада. Той тръгна от Мосинопол и Солун с голяма сила, но, сякаш да не предизвиква българския цар, мина Вардара през най-долното му течение, мина южно от вардарските блата и навлезе в долината на Бистрица. Такава беше силата му, че разчистваше с голяма леснина всички пътища пред себе си. Той обсади здраво Верея, отмина нататък и обсади Колидрон, сетне продължи на югозапад и обсади Сервия. Василевсът имаше премного войска и завзе с нея обширни места, но я държеше близу до себе си, понеже се боеше от Самуила.
Кефалия на Верея сега беше войводата Добромир Постой. Той беше женен за племенница на царя, но царят не го обичаше. Добромир се преструваше, пък може би и наистина не забелязваше студенината на царя и самоуверено използуваше роднинската си връзка. Той наричаше Самуила вуйчо, гледаше го с очи на вярно куче и не позволяваше никому да се съмнява в неговата любов и преданост към царя, към цялото му семейство. В царския дворец влизаше като свой човек, търсеше дружбата и на царските деца, дори и на Давида, незаконородения син, като знаеше, че това ще се понрави на царя. Той се караше на царските слуги и навсякъде припомняше, че е царски роднина. Когато не можеше сам да си пробие път до царя, пращаше жена си, която умееше още по-добре да се подмилква пред царските си роднини и да се кара на по-нискостоящите. Така Добромир Постой беше все някъде близу до царя и все някак в неговото внимание, така той стигна до войводски сан, а в час на колебание, сетне пък на привързаност Самуил назначи тъкмо него за кефалия на Верея. Царската племенница, съпругата Добромирова, преди това още сама се бе прогласила за княгиня, макар да беше роднина с царя по втори пояс.
Както всяко нещо у Добромира, неговата роднинска обич и преданост не беше дълбока и силна. Той се хвалеше със своето роднинство, ала когато царят показваше незачитане към своя натрапчив роднина, Добромир ръмжеше злобно и ругаеше царския род на жена си. Разколеба се той в своята преданост към Самуила и когато навлезе в България ромейският василевс. Тогава се понесе по българската земя злокобна мълва, че идва краят на българското царство; чу я много пъти дори и Самуил,

царят български. И всеки я прие според своята доверчнвост или недоверчивост, а най-вече според своята обич или според омразата си към българското царство, към всяко нещо, което прави царството. Самуил прие тая мълва с голяма болка, с мъчителна тревога, но каза с голяма сила — по-голяма и от тревогата, и от болката на сърцето му:
— Не! Царството ни ще пребъде.
Чуха се по цялата българска земя и тия думи на царя, но те не можаха да спрат злата мълва. Стигна тя и до ушите на Добромира. Той много се уплаши, но и много бързо премина уплахата му. Осени го спасителна мисъл и с радост изпълни лековерното му сърце:
— Ами ние ще се поклоним на василевса, щом той е по-силният!
Добромир отиде да сподели тая своя мисъл с жена си:
— Иде, жено, голяма беда за царството ни! Иде василевсът с неизброима войска и ние не ще можем да го спрем. — И докато се мъчеше да намери по-благи думи за нежното сърце на своята съпруга, тя го изпревари с отговора си:
— Щом не можем да го спрем, ние пък ще го посрещнем с добро.
Още когато вторият Василий слезе в Солун, царски весТойосец донесе на Добромира повеля, написана от ръката на Самуила.
„Ще ти изпратя — пишеше царят на края на повелята си — още триста войници, за да станат петстотин с тия, които имаш сега. С тия петстотин души и с други още мъже, които ще можеш да събереш и въоръжиш, ти ще държиш здраво стените на Верея, защото Василий ще търси мене, а не тебе. Извести ми също от какво се нуждаеш за войниците си и за всички наши люде, които ще прибереш зад стените, ако стане нужда за по-дълго време, което и очаквам. Чуждите ти ще изгониш от града и всички, които не говорят нашия език, но своите ще прибереш и запазиш, докато сразим Василия... " Добромир също писа на царя и му отговори с най-угодливи думи. Той поиска много повече войници и оръжие, и облекло също, и храни, но царят му изпрати само триста войници, както бе обещал, изпрати с тях и оръжие за още триста души и поръча на челника им да припомни на войводата, че във Верея и около Верея има всичко в голямо изобилие откъм храна и облекло, та да намери там, каквото му беше още нужно.
Тоя отговор на царя разгневи Добромира и той обърна добрите си

чувства към ромеите във Верея, които не бяха малко. Той намери път и стигна до ушите на ромейските първенци във Верея желано за тях известие:
— Каквото и да става, няма да падне ни косъм от главите на верейските ромеи.
Добромир си мислеше и сам се залъгваше, че мереше на царя така, както и царят мереше на него. И тъкмо по това време започна да подстригва по ромейски прошарената си брада. Когато се чу, че към Верея се приближава ромейска войска и взеха да приждат към града селяни от околните села, които бяха от българското племе сагудати и се бояха от ромейския цар, Добромир Постой изпрати силна стража по градските врати, която ги пъдеше:
— Връщайте се и спасявайте се, както можете! В града ви очаква гладна смърт, хранилищата са празни! После войводата нареди и да се затворят градските врати. Селските люде се трупаха там, но скоро се чу, че ромейският цар е близу, и те се разбягаха по селата си до един.
А Василий наистина беше близу. Първият му отред конници се спря край града и тъкмо там, където се среща пътят от Солун за Верея с пътя от Воден за Верея. Слънцето клонеше към запад и откъм стръмнината на Докса планина повяваше прохладен вечерник. Градските порти бяха затворени, на високата кула над източната порта се развяваше войводското знаме на Добромира. Там беше и той, цял облечен в злато и желязо, заедно с по-първите челници на малката му войска. Войводата правеше своите последни разпореждания с бързи, резки ръкомахания, но като че ли всичко беше на шега: ръкомаханията на войводата, намръщеното му лице, та и веселото плющене на знамето, което се развяваше на вечерния ветрец. Святкаха лукаво и очите на Добромира. Може би защото истинската сила на врага още не се виждаше, но по крепостните стени и площадки бяха се накачили и граждани, размесили се бяха с войниците и весело бъбреха с тях, сякаш бяха на събор. Между тях имаше и ромеи, които разговаряха високо на езика си. Не се забелязваше голяма тревога и по улиците на града, където бяха наизлезли още много други верейци, ходеха нагоре-надолу или се събираха на купчини. Пред вратите на тоя град се бе появил неприятел, излезли бяха по

стените и защитниците му, ала имаше и нещо друго в скритите мисли и очаквания на неговите граждани.
По пътя откъм Солун се дигна облак прах, който, пронизван от косите лъчи на слънцето, се белееше в далечината като мъгляво сияние. Приближаваше се насам многохилядната войска на василевса. По зъбчатите стени на Верея се насъбраха още повече граждани — никой не ги пъдеше, не ги заплашваше и те се събираха да гледат приближаващата се войска. По-любопитен от всички беше негли войводата на тоя град.
През прашния облак и надалеко по пътя засвяткаха оръжията и желязното облекло на войниците, позлатените шлемове и ризници на челниците им; бързо изплаваха оттам гъсти редици конници, после мъгливо се очертаха безкрайните редици на следващите полкове. Ромеите идеха насам като в свой град, който беше готов да ги посрещне с отворени врати. Те се трупаха все повече и повече по околните поляни и като че ли извираха от мъгливата далечина. Чу се надалеко по градските стени гласът на Добромира, верейския войвода:
— Тия с плюнката си ще ни удавят!
Зададе се по пътя голяма кочия с четири коня. Зави тя и се спря на една поляна насреща; виждаше се как всички й правеха място. Чуха се проточени звуци на тръби. На поляната се дигна пряпорец, от кочията слезе мъж в тъмно облекло. Около него веднага се струпаха люде в бойно облекло, но всички стояха на почетно разстояние. Горе на стената някой извика на ромейски:
— Ето василевса!
От поляната, дето беше василевсът, се отделиха двама тръбачи с тръбите си и след тях друг един мъж с платнена капа на главата. Не се изпречваше никой на пътя им и тримата мъже се приближиха тъкмо срещу източната градска порта. На площадката над затворената порта стоеше Добромир с челниците си, близу около тях, както и по дължината на стените се бяха струпали войници и граждани. Тръбачите долу затръбиха отбой и когато тръбите замлъкнаха сред настъпилата тишина, пред двамата тръбачи излезе мъжът с платнената капа и дигна ръка накъм високата площадка, дето беше Добромир, чу се гласът му, силен и ясен:

— Войводо на българите във Верея, към тебе се обръщам, а ти чуй и запомни: пред вратите на Верея стои василевсът на ромеите и ти не го карай да чака. Отвори градските порти пред стъпките му и това ще бъде за твое добро и за доброто на людете ти. Ти виждаш: той и сам може да ги отвори, но тогава и много кръв ще се пролее без нужда. Слезни долу и поклони се пред василевса, за да получиш неговата милост и сана, който ти се пада. Милост ще има и за всичките ти люде. Това ми е наредено да ти кажа, а ти изпълни с добро, което се иска от тебе, че иначе горко ще се разкайваш.
Глашатаят млъкна, а наоколо беше все така тихо. Добромир току се усмихна и се заозърта към челниците си; усмивката му беше неуместна и жалка. Той приподигна ръка, негли да отстрани някого от пътя си, и се отправи към близката стълба. Пред него неочаквано се изпречи един от челниците му, висок и строен момък с тънки, черни мустачки и също тъй черна, млада още брада:
— Войводо... къде!
Добромир разтвори срещу него учудени очи, а по лицето му се изписа презрително съжаление:
— Не виждаш ли? Не чу ли?...
- Войводо, ние ще слушаме нашия цар, а не чуждия. Няма да пуснем ромеите в града.
— Ти си луд! — приведе се към него Добромир. -Те и сами ще влязат.
Изсъска стрела и се заби в гушата на младия челник. Раненият нададе прегракнал вик, задавен от кръвта си, разпери ръце да се задържи, но рухна току пред стълбата. Удари го един от застаналите наблизу войници и не бързаше да скрие своя лък. Добромир мина покрай тялото на падналия челник и се спусна по стълбата бързо, като че ли се страхуваше да не го изпревари някой. Втурнаха се след него и останалите челници, войници, граждани, надигна се викот и тропот. Насъбрал се бе народ и долу, на широкото празно място пред източната порта. И сякаш всички знаеха още преди това какво трябваше да стане, бързо се отдръпнаха да отворят път на войводата към затворената порта. Той се поспря тук — сам ли трябваше да отвори портата? - и току кимна нататък с ромейската си брада:

— Хайде! Какво чакате...
Тълпата се втурна към портата развеселена и услужлива. Добромир Постой застана пред василевса на поляната пред източната порта на Верея, поклони се доземи и не се изправи, докато не чу гласа на ромейския цар, който рече:
— Ти си благоразумен мъж, войводо Добромире. — Войводата се изправи сега пък по-бързо, отколкото беше прилично, не можеше да прикрие радостта си, че василевсът го назова с името му. В смущението си той едва се сети да предаде на чуждия цар оръжието си, както предаваше и града, та посегна със смешна прибързаност към своя войводски меч. Вторият Василий протегна ръка да го спре и продължи: — Запази оръжието си, а за твоето благоразумие прогласявам те за мой антипат*. И тъй, антипате, мини при людете ми.
(* Антипат – проконсул, приближен.)
В още по-голямото си смущение Добромир Постой забрави да се поклони тоя път и припна послушно да се присъедини към приближените на василевса, които го посрещнаха с весела, но присмехулна врява.

Войската на Василия продължи нататък още на другия ден. Минаха пред разтворените порти на Верея ромейските полкове, после и дългите редици на бойните и стенобитни уреди с оглушително скърцане. Тук Василий остави само две хиляда свои войници и се отправи към Колидрон, втората твърдина по пътя му за Елада. Поведе той със себе си и новия свой антипат Добромир Постой.
Заповедник на Колидрон беше хилядникът Димитри Тихона, човек дребен и сух, с хитри очи, Той бе станал хилядник още много млад, но не беше отишъл по-нататък във воинското си поприще. Участвувал бе в много от походите на Самуила, изпълняваше добре службата си, но царят като че ли не го забелязваше между многото свои челници. Спомни си за него, когато стана нужда да назначи заповедник за Колидрон, тая неголяма твърдина между Верея и Сервия; царят бе го държал в паметта си, но и там някъде по-настрана.

Вторият Василий се спря и пред вратите на Колидрон, ала тук той не прати ни тръбачи, ни глашатай, прати Добромира да почука на градските врати. Пак по волята на василевса наблизу нямаше ни един ромейски войник, та да могат двамата български заповедници да се срещнат като свои и без някой да им попречи. Още като тръгна от Солун, Василий знаеше добре с какви люде ще се срещне. Както и бе предвидял василевсът, Добромир почука и влезе в Колидрон. Вратата на твърдината се затвори след него, но зад нея го чакаше Тихона.
— Аз дадох Верея на василевса — рече Добромир с някаква гордост — и сега съм между най-близките му люде. Ето праща ме при тебе като свой пълномощник.
— Ти даде, а какво получи? — попита Тихона.
— Нели ти казвам... Направи ме василевсът антипат и съм близу до него.
— Днес си близу, а утре може да си далеч. Получи ли ти пенези, или земя, или войска да водиш?
— И то ще бъде.
— Ще бъде... Като си изпуснал едно, трябва две да уловиш. А царя? Ти нели си и негов роднина?
—- Царя... Като гори къщата, бягай вън! Няма тук ни роднини, ни... Не виждаш ли каква сила води василевсът? Свършено е с нашето царство. По-умният ще си намери по-добро място. И какво ще правиш ти с твоите сто войника срещу сто хиляди?
— Аз, виждаш ли, войводо, тъй... и вълкът сит, и агнето цяло. От едната страна Самуил, от другата Василий, а пък аз — между тях ще мина. Ти се върни при Василия и му кажи да ме пусне с людете ми да се върна при царя, а пък аз ще му оставя отворени вратите на Колидрон. Иначе — придръпна се Тихона юнашки, — иначе кръв ще се пролива. Аз имам двеста души войска и стените на Колидрон са яки.
Върна се Добромир при василевса и му предаде дума по дума отговора на Димитрия Тихона. Василевсът се загледа в него с големите си очи и като че ли с голяма загриженост, после, какъвто беше нравът му, току избухна в гръмогласен смях и цялото му широко, набито тяло се друсаше от петите чак.

— Хи... хи-хи... хи-хи-хи — захихика срещу него и Добромир Постой, но василевсът се смееше от сърце, та зарази и българите със смеха си.
— А!... — удари той Добромира по корема с опакото на ръката си и продължи, задавяйки се от смях: — Тъй, а? Кръв ще... пролива. А ти не го ли научи как стават тия работи...
— Аз, казва, между двамата царе... Хи-хитрец!
Василий отеднаж престана да се смее и обърса с върха на пръстите сълзите от очите си. Престана да се смее и Добромир. Василевсът присви сърдито дебелите си черни вежди:
— Е, добре, но аз жаля не неговата кръв, а ромейската кръв е скъпа за мене и не искам да се пролива без нужда. Ще го оставя да се измъкне. Върни се и кажи му да се пръждоса при своя комитойул, докато съм по-далеко от Колидрон.
И василевсът повели войската му да продължи своя път. Ромеите се точиха три дни край стените на Колидрон. Като се стъмни на третия ден и наблизу не се виждаше нито един ромейски войник, Димитри Тихона напусна твърдината с войниците си и наистина остави след себе си вратите й отворени.
Всичко стана по-иначе в Сервия и около тоя град, когато се спря там Василий Втори. Заповедник на тая твърдина беше великият войвода Никулица и я пазеше, както му бе повелил царят, с хиляда и двесте защитници — войници и местни люде. Сервия държеше пътя за Тесалия, Епир и Елада по-добре, отколкото Верея, която беше в началото му, по-добре и от Лариса, която беше на края му. В последното послание, което му изпрати царят, Никулица прочете: „...Оставям те в твоя край на царството ни да бъдеш като моя дясна ръка. Ти познаваш тия места, където и сам си се родил и израснал, ти знаеш най-добре какво е нужно да се прави. И остани в Сервия, а не в Лариса, която е по-голяма твърдина, но пък Сервия, е от бога по-добре запазена в планината. И ако допуснем Василий да стигне до Лариса, вече и никой не ще може да го спре и върне... "
Някога великият войвода Никулица бе защитавал Лариса срещу Самуила, а сега трябваше да я защитава срещу Василия; тогава по дълг и срещу свои, а сега според гласа на кръвта си и срещу чужди. Той навреме се погрижи за всичко и се затвори в Сервия като в каменен ковчег; прибра в твърдината и мнозина от

българите по тия места, особено по-видните, които можеха да привлекат гнева на неприятеля; напълни и хранилищата с храни за една година, също и щерните с вода — неприятелят можеше да отбие реките, да хване изворите и чешмите.
Василий и тук не изпрати тръбачи и глашатай, не изпрати и Добромира при Никулица, а се приготви за бой още щом стигна до Сервия: хвана града с един полк от три хиляди души, нареди около стените му бойни уреди. Василий познаваше Никулица и не обичаше да върши излишни работи. Само за да го унижи и засрами пред войниците му, пък и да насърчи своите войници, василевсът нареди да изпратят един смешник през източната врата на обсадения град, а горе на площадката над вратата беше Никулица — познаваше се отдалеко с войводските му доспехи и още повече поради ниския му ръст. Смешникът се кривеше и кълчеше пред залостената градска порта и викаше пискливо, махайки ръце към войводата:
— Слез долу, изменнико! Василевсът е милостив, ще ти прости. Ще получиш само петдесет пръчки по гол задник...
Никулица стоеше горе неподвижен между високите зъбери на стената, подпрян с две ръце на меча си. Той и не поглеждаше към жалкия смешник, а мълком следеше отгоре последните приготовления на ромеите. По крепостните стени и кули нямаше нито един гражданин, не се виждаха и войници много, та стърчаха те застрашително по скалите и стръмнините около града.
Василий остави войниците си да почиват тоя ден до обед. Щом получиха обеда си, той нареди полкът, който държеше града, да го удари с всичката си мощ. Искаше да изпита устойчивостта на обсадената твърдина, пък и да не стои войската му в безделие. Затръбиха тръби, заблъскаха тимпани, подредиха се хиляди стрелци, разтичаха се войници около бойните уреди, надигаха се стълби, обковани костенурки. А горе, по стените и кулите на обсадения град, едвам се забеляза някакво раздвижване за късо време и всеки един от защитниците му застана на мястото си. Василий забеляза тоя строг ред по стените на Сервия и приближените му чуха как изруга ядно Никулица:
— Тоя стар пес...

Трите хиляди ромеи нападнаха града смело и стремително, раздвижиха се и всички наредени там бойни уреди. Василий следеше нападението и дори помисли, че войниците му може да вземат града още при тоя пръв удар. Ала българите като че ли бяха очаквали да дойде и техният ред. Те се раздвижиха тъкмо когато дойде време да действуват и работеха сдържано, съсредоточено. Никулица бе научил войниците си да работят добре, а и той беше с тях.

Битката продължи до края на тоя дълъг пролетен ден, до след залез слънце, когато цялата земя почна да тъмнее под светналия похлупак на небето. Никой не забеляза колко пъти ромеите започваха и прекъсваха нападенията си, вървяха те едно след друго, без застоявания и почивки. Българите също не намалиха нито за един миг упоритото, зло усърдие, с което размахваха оръжията си, притичваха насам-натам между зъберите по стените и кулите. Увлякъл се бе в битката и Василий. Той можеше да хвърли срещу българите още три пъти, още двайсет пъти повече войници, но битката се разви като някакъв двубой, засегнато беше и честолюбието на василевса. Опитаха се някои от близките му люде да го подучат, но той гневно махаше с ръка и най-сетне викна:

— Та моите са три пъти повече! Не стига ли това!

Когато на другия ден той поведе войската си отново на юг, накъм Лариса, не остави при Сервия ни един войник повече. И само това каза на челника на полка, който държеше обсадата:

— Ще се върна скоро. Искам ти да ме посрещнеш в Сервия, а не Никулица.

Той се върна по същия път след непълни три месеца. През това време възстанови своята власт и мощ по цяла Тесалия, по Епир и цяла стара Елада. Поведе оттам с насилие и мнозина българи — жени, деца, а мъжете бяха повечето стари, че младите бяха в полковете на Самуила; поведе ги василевсът с войската си, за да изкорени българите от тия земи, но мнозина от тях и забягнаха по горите, та останаха по старите си места. В Сервия той пак завари своите извън стените на града, на стените беше пак Никулица с людете си.

В гнева, който го облада, Василий Втори се нахвърли с бич върху заповедника на обсадата и го би, после завика да го махнат

отпред очите му, та младите му протокелиоти изтласкаха надалеко злополучния пълководец. Тогава Василий стана сам заповедник на обсадата. Яхнал черен жребец, той поведе едва ли не цялата си войска срещу стените на Сервия. Българите отгоре стреляха със същата упоритост, хвърляха тежки камъни, дървета, със същото дяволско усърдие, като ловци, които дебнат и не пропущат лова си. Скалите и неравните полянки край стените — някъде имаше и дълбоки ровове — за късо време се покриха с тела на убити и ранени ромеи, та живите често и стъпваха върху тях или ги прескачаха. И все пак българите не можеха да спрат и отблъснат тия хиляди нападатели. Най-сетне ромеите се задържаха върху стените на обсадения град; разбиха и една от вратите му. Те нахълтаха в града толкова много, че защитниците на Сервия веднага се стойиха сред тълпите им, та и сам Никулица падна в техни ръце, преди да успее да се наниже на меча си, както и се опита да направи.
Доведоха българския велик войвода пред василевса. Гологлав беше Никулица и с празни ръце; загубил бе шлема си при последната битка, отнели бяха меча му. Косата му, побеляла вече, но все още тъй гъста, се развяваше на ветреца, който слизаше откъм планината, хубаво беше широкото му, леко побледняло лице с дълги бели мустаки и брада, разстлана по желязната ризница на изпъкналите му не по старчески гърди, Здраво стояха на земята и нозете му в тежки военни обуща и с железни наколенници. Той гледаше василевса със спокойни очи като човек, който няма никакви разпри със съвестта си. Гледа го дълго и Василий, преди да му заговори. Той виждаше българина за пръв път и Никулица му се понрави веднага, някак против волята му и най-напред поради късия му ръст, понеже и той самият не беше висок на ръст. Василий не издаде омекването на сърцето си и попита сърдито!
— Ти защо упорствуваш в измяната си спрямо мене? Ето сега си в ръцете ми.
Никулица не трепна нито дори с очи и отвърна:
— Браних докрай Лариса в твое име, както ти бях дал дума. Но ти ме изостави в Лариса, показа, че си ми чужд, и аз преминах при своите. Как да вървя против гласа на своята кръв!

— Виж сега докъде те доведе тоя глас! — рече Василий. И продължи рязко: — Аз ще вържа с въже твоя самозван цар и ще затворя в кошара целия твой див народ. Царството ще бъде едно и царят ще бъде един. Ти избери: ще се върнеш ли при мене какъвто си бил, или ще останеш мой пленник. Дори ще те издигна по-високо, за да видиш къде е по-добре за тебе.
Никулица не се забави с отговора си:
— Бях се заблудил еднаж и не ми беше трудно да се върна на своя истински път. Няма да се отклоня от него. Аз съм при своите и при своите ще остана.
Василий ядно му обърна гръб и го остави на стражите, които го отведоха при другите български пленници.

* * *

Докато Василий беше при Средец, Самуил беше в Скопйе, а когато на другата година василевсът премина в южните предели на България, царят български слезе в Обител и твърдините, по-големите селища между Скопйе и Обител бяха като един обширен стан на българската войска. Докато ромеите ходеха по българските предели, разрушаваха твърдини, превземаха градове, откарваха пленници, Самуил стоеше в бездействие и това беше много по-тежко за него, отколкото ако бе повел полковете си срещу Василия. Но той каза на кавхана си и на Ивац, който беше негов пръв помощник:
— С Василия трябва да се срещнем еднаж гърди с гърди. Но аз не мога да тичам и да пазя от него днес Дръстър, утре Лариса чак на другия край; ще разпилея войската, а неговата е много по-голяма. Нека ходи той, нека се изтощава, а ние ще стоим на едно място и ще го чакаме, ще чакаме по-сгодно време за нас.
— Нашият човек е нетърпелив — рече Ивац мрачно. — Нетърпението го разяжда и разделя.
— Ето и ти си нетърпелив — отвърна царят с огорчение.
— Нетърпелив съм — кимна с голямата си глава Ивац, който не можеше да скрива и извърта мислите си. — Трябва да се ударим с Василия и нека се ударим.
— За търпението е нужна по-силна душа — каза царят. — Сега нам ни е нужно търпение повече. От полза е за нас да се поумори

Василий, да понамалее войската му, на макар и само с няколко хиляди. Каквото губим сега от нашите по-далечни места, пак ще си го върнем.
Самуил следеше всяка стъпка на Василия. На връщане от юг Василий се спря във Верея и стоя там две недели. Той се колебаеше - дали да продължи пътя си към Солун за нова почивка и засилване на войската, или да се обърне направо срещу Самуила за последно разчистване на сметките. Самуил усети това негово колебание — какво друго можеше да задържи василевса в такъв един град като Верея? Той беше като пътник, който се спира на кръстойътя и мисли накъде да тръгне. И беше като вълк, който се навърта край вратата на кошарата. Щом започна втора неделя, откакто Василий се бе спрял във Верея, Самуил нареди на племенника си Иван-Владислав:
— Вземи хиляда по-добри войници и побързай за Воден. Ако Василий тръгне насам, вие с воденския войвода ще го спрете за колкото може по-дълго време. Ще бъдете с Драгшана като преграда, докато събера и аз всичките полкове нататък, за да срещна Василия.
Иван-Владислав тръгна за Воден с голяма радост. Даваше му се възможност да върши нещо на своя глава, което беше негово най-голямо желание. Той беше също войвода, беше, още повече, княз и племенник на царя и Драгшан, воденският войвода, трябваше да му се подчинява. Зарадва се Ароновият син и на това, че Василий не го остави да чака: едва що бе влязъл Владислав с полка си във Воден и още на другия ден ромеите се появиха край стените на тоя град.
Но Иван-Владислав не показваше радостта си шумно, нито пък с думи, само очите му блестяха повече от всеки друг път. И ето каква още беше неговата радост, огънят в сърцето му: като влезе във Воден, той се спря с полка си на главната стъгда, където беше някогашният царски дворец, също и някогашното жилище на Самуила. Тук го посрещна Драгшан с всички по-големи челници на воденския полк. Драгшан беше също млад човек и посрещна княза радостно, като свой другар и връстник. Но Владислав спря строг, мрачен поглед в неговото румено, засмяно лице и каза недружелюбно:

— Очаквах, войводо, да ме посрещнеш на вратата на града, а не тук, в самия град.
Драгшан разтвори широко сините си, влажни очи:
- Ами на вратата се посреща само царят!...
- Аз съм негов заместник тук — рече ясно князът, за да го чуят всички наоколо. Той кимна, да потвърди думите си, после смушка коня и се приближи към Драгшан, сложи бледата си ръка върху ръката, с която младият войвода държеше юздата на своя кон, и се загледа отблизу в лицето му: — Колко са людете ти, войводо?
— Хиляда и триста - отговори Драгшан бързо. И сам попита: — А твоите?
Князът не отговори, а само потупа някак покровителствено ръката му. Сетне той обърна коня и каза, без да поглежда войводата:
— Да вървим.
Той обърна коня не към някогашното жилище на своя чичо, а към някогашния царски дворец. И там се настани да живее. Владислав искаше да бъде като цар във Воден.
Вторият Василий хвана града само с десет хиляди свои войници, а другите му полкове останаха във Верея. Виждаше се, че василевсът бе дошъл само за Воден или пък искаше да предизвика Самуила, да го притегли насам, но той самият не мислеше да продължи към вътрешността на България, да потърси царя. Наспроти него и Самуил събра полковете си в Обител и около тоя град - той мислеше там да пресрещне Василия, ако рече да го потърси за решителен бой. Самуил не изпрати към Воден нито сто души повече - не искаше да разпокъсва войската си, нито по тоя начин да се надпреварва с василевса, който имаше повече войска. Самуил реши и сега да почака, той се надяваше, че Василий напразно ще блъска главата си в стените на Воден и още повече ще се изтощи.
Василий знаеше, че във Воден е царският племенник — избягали бяха скришом при него воденски ромеи и бяха му разказали всичко за българската войска в тоя град. Веднага щом обсади града, василевсът и тук изпрати тръбачи и глашатай, като се надяваше да склони тъкмо Владислава да му предаде Воден, и

той самият нареди на глашатая какви думи да отправи към обсадените и още повече към царския племенник.
— Слушайте, слушайте! — завика ромейският глашатай, след като тръбачите дадоха нужния знак, и продължи: — Василевсът на ромеите желае само доброто на тоя хубав град, в който има люде и от неговия език. Вие не ще можете да запазите стените му, войниците на василевса са повече и от листата в гората. Защо да се пролива напразно кръв? Отворете вратите с миром и посрещнете своя василевс! И ти, княже, сине Аронов, докога ще стоиш при убиеца на твоя баща и ще му се подчиняваш? Отвори, княже, тоя град, за да получиш истинска царска милост и любов...
Показа се между зъберите на крепостната стена сам войводата Драгшан, замахна присмехулно към двамата тръбачи долу и викна със силния си глас:
— Хей, вие! Заврете си тръбите отзад! Тук няма курви като Добромира... — И току избухна в гръмогласен смях: — Ха-ха-хаааа...
Развеселиха се и войниците му наоколо, зачуха се и по двете страни на крепостната стена несдържан смях и кикот, ругателни думи:
— О-хохооо...
Докато се стъмни тоя ден, ромеите се готвеха за пристъп със спокойно усърдие, в което личеше и тяхната, самоувереност; показа се на няколко пъти и сам василевсът на черния си кон между войниците, поспря се тук и там, показа с ръка, поучи и насърчи с думи. За обсадения град се подготвяше съкрушителен удар.
Пристъпът започна на другата сутрин, тъкмо при изгрев слънце, и се дигна срещу Воден цялата ромейска войска.
Удариха ромеите от всички страни и за някое време всичко вървеше в тяхна полза. На много места битката се водеше върху самите стени. И все пак настъпи един час, когато те не можеха да сторят нищо повече. Българите се противяха с някаква бясна или може би отчаяна решителност. Двете войски така се бяха вдали в тая изтребителна битка, че нанякъде затихваше вик и рев, всеки човешки глас, а се чуваше само острият звън на оръжията, сблъскването на щитовете, глухият шум от разсичането на жива

плът, хрущенето на разтрошени кости, на смачкани черепи, пъшканията и стенанията на засегнатите.
Ромеите не можеха да напреднат ни педя повече, ала настъпи нещо по-страшно за българите, които бяха по-малобройни в боя. Това беше продължителността на тая свирепа битка. Кой ще издържи до самия й край? Удар след удар, още и още. Ромейските обсадни кули бяха се прилепили до самите стени и от тях се втурваха ромеи на цели тълпи; също и от многобройните стълби се точеха безкрайни редици облечени в желязо мъже с широки, здраво обковани щитове и дълги мечове, копия, тризъбци, секири, тежки палици... Още и още, удар след удар безкрай. И само едно нещо беше в полза на защитниците: за всеки ромейски войник, който се качваше на стената, идваше един дълъг миг, когато не можеше той да употреби оръжието си и беше само сгоден прицел за меча или копието, или стрелата на българина — това беше мигът, когато нападателят трябваше да прекрачи, да стъпи на стената, между зъберите й, от своята стълба, той се криеше зад щита си, но широкият щит не винаги можеше да го запази.
През дългите следобедни часове битката започна да позатихва все по-често и по-продължително. Сражаващите се и от двете страни бяха капнали от умора и само възбудата, настървението им или виковете и насърчителните погледи на заповедниците им ги караха все още да стоят на нозе и да въртят оръжие. Битката беше свършена, при все че още да не спираше. Василий се оглеждаше с гневни очи — сега беше време да хвърли няколко нови полка срещу българите, ала цялата му войска беше също тъй уморена, а другите му полкове бяха чак във Верея. Малко преди залез слънце василевсът повели тръбачите да свирят отбой, а той самият отиде и се скри в шатъра си.

Крепостните стени и кули на Воден утихнаха. Отдалеко долиташе само тътнещият шум на големите воденски водопади. След спирането на боя князът прати да повикат при него Драгшана. Мина доста време, докато се яви войводата в царския дворец, където го чакаше Владислав вече нетърпеливо; младият воденски войвода се бе улисал с войниците си, по войнишките

жилищни помещения и хранилища, та дотича в двореца задъхан. Князът го подхвана още от вратата:
— Да не губим време! Утре Василий ще ни удари още по-здраво. Може да докара и нова войска. Седни, седни да поговорим.
Драгшан приседна на един стол и обърса с ръкава на дрехата си своето младо, пламнало лице, а сякаш обърса и веселата си усмивка ведно с влагата по него. Той се прибояваше от княза и би желал да бъде строг и важен като него. Владислав едвам го дочака да седне, но той самият не седна, а тръгна да се разхожда по стаята:
- Останаха ни едва половината войници...
— Аз... аз не се и сетих да ги преброя...
— Царят не е много далече и аз пратих люде, но не знам дали ще ни се притече... — И князът изеднаж се спря пред войводата: — Ние трябва сами да си помогнем.
Драгшан го гледаше с искрено възхищение. И рече:
— Царят ще узнае всичко за нас, а?... Владислав не отговори на въпроса му и сви черните си вежди:
— Ще дигнем на крак всички мъже в тоя град! От седемнайсет до петдесет години. Ще ги качим по стените.
— И ромеите ли?
Князът попита на свой ред:
— Колко са те... ромеите във Воден? Не са много.
— Не са много — повтори след него младият войвода. И добави досетливо: — Ще попитаме поповете им. Имат трима попове. Те знаят. Но... не са повече от двесте ромейски къщи във Воден.
Владислав помълча един дълъг миг и току процеди през зъби:
— Ще ги... изколим. — Той продължи с изяснен глас: — Мъжете ще изколим до един. Още тая нощ. Те са войници на василевса вътре в нашата твърдина. Един само ромейски войник да влезе в града и те ще се дигнат срещу нас. Те и сега, без да ги усетим, пращат вести и знаци на своите.
Войводата го гледаше, като да не го чуваше добре, и се измъчваше от това. Сетне рече:
— Те... какво могат да ни сторят те, докато държим града. Не са повече от двесте или триста мъже. Има и стари люде между тях и всякакви...

— Нели казах: пращат вести и знаци. — И князът махна с ръка:
— Най-после те са ромеи!
Той тръгна пак из стаята, а Драгшан каза колебливо, следвайки го с поглед:
— Ами... как ли ще стане тая... работа...
Владислав се върна при него. Драгшан се изправи.
Князът го улови под лакътя, а устните му потрепваха и се кривяха, сякаш разправяше за някаква смешна случка:
— Ще кажем на нашите воденчани... и на войниците също: тая нощ се позволява да се разграбят ромейските къщи. И още се позволява да се избият всички мъже от ромеите.
— А жените и децата? — попита плахо Драгшан.
— Жените... — подигна вежди князът и бледото му лице придоби невинен, дори тъжен израз: — Жените и децата, то се знае, няма да се закачат. Наистина, може и някои от тях да пострадат, но какво да правим ние с тебе, щом сме принудени... Ще пострада някоя и друга женичка... Най-после нека се повеселят момчетата ни, утре пак ще мрат.
Драгшан като че ли не знаеше що да отговори, а имаше, имаше що да отговори. Владислав дигна пръст и заклати глава закачливо, а очите му оставаха същите — втренчени и зли:
— Знам аз, дяволе... Ти с щерката на един от ромейските попове... Е, ти нея ще си запазиш, и попа също, отеца й. Хайде сега — тупна го той по рамото и го побутна към вратата. Тук, на вратата, князът добави тихо, доверително: — Ти недей тъй... с тъпан. Гледай, по-предпазливо. И почакай да се стъмни добре.
Драгшан кимна мълчаливо.
Той излезе на стъгдата пред вратата и се огледа, като да търсеше някого; тиха и пуста беше в предвечерния час широката стъгда между двореца и празното сега жилище на Самуила, между също празните жилища на най-знатните велможи, които бяха живели преди във Воден, а по-късно се бяха настанили в Охрид и Преспа. Но се дочуваше и се усещаше, че по най-близките до тая запустяла стъгда улици, както и в целия град, кипеше живот с всички свои гласове и звуци; днешната кървава битка сякаш не беше и ставала. Драгшан тръгна през стъгдата с бавни стъпки; той се бореше с мислите си, но младото му лице изглеждаше скръбно, а не замислено.

— Мъжете... — шепнеше сякаш в него самия някакъв глас. — Всичките мъже... войници на василевса. Но защо да патят жените и децата!...
Той спомена в ума си ромейските жени и деца във Воден, но мислеше само за Махи — по-малката щерка на ромейския протойерей в града. Все пак, чрез нея младият мъж жалеше и другите воденски ромейки. Най-после нели такава беше и повелята на княза... само за мъжете!
Тъкмо такава повеля даде и младият войвода на двамата свои хилядници:
— Тая нощ, щом се стъмни добре, ще бъдат събрани на едно място всички мъже ромеи и ще бъдат избити до един.
Щом се стъмни, Драгшан отиде при своята Махи, в къщата на ромейския протойерей. Той самият да пази любимата си и семейството й. По негова повеля пред портата на протойерея застанаха четирима стражи. Още щом влезе войводата в къщата му, старият свещеник и тоя път започна със своите молби и натяквания:
— Пожали ни, светли войводо... Пожали дома ми, старата ми глава! Ти влизаш тук като в някаква кръчма на кръстойътя. Целият град говори... Аз съм свещеник, протойерей... Узакони най-сетне неблагословената си връзка с моята нещастна дъщеря! Аз нямам сили да те прогоня от скръбния си дом, но смили се ти над мене...
Там беше и Махи, и цялото семейство на свещеника. Драгшан притисна двете си ръце върху желязната ризница, която още не беше съблякъл, и се виждаха по нея засъхнали кървави петна. Той каза с искрено разкаяние:
— Да, отче, ти трябва да ме нашибаш с бич... Аз прекалих с гостойриемството на твоя честен дом. Но то не е от лошо сърце, а защото премного се боя от всяка верига, също и от веригата на брака. Честен кръст, отче — прекръсти се широко Драгшан, — щом се отдалечи Василий от Воден, аз ще се оженя за Махи.
Успокоиха се всички в къщата на свещеника, развеселиха се, подадоха стол на госта. Както и преди, когато идваше войводата, двете малки братчета на Махи се нахвърлиха шумно върху него, покатериха се на колената му, обвиха ръчички около шията му,

опитаха се да изтеглят големия му меч. Заоправдава се и свещеникът:
— Ти прощавай, светли войводо... Баща съм... Ти си с добро сърце, виждам, но си мъж и войник...
Позамисли се Драгшан, стана му тъжно за тия люде, за Махи, която стоеше насреща и не сваляше от него хубавите си очи. Той искаше да каже на стария протойерей две добри думи, да отвори пред него сърцето си, да се изповяда и разкае за нещо, което го измъчваше:
— Ти служиш на бога, отец, а пък аз на царя, който воюва с меч. И това е още, че ти си ромей и твоят цар е един, а моят е друг. Всеки служи и се покорява на своя цар и това ни прави врагове...
Той не се реши да каже нищо повече или не знаеше какво още да каже и думите му останаха неясни. Сложиха трапеза пред него, насядаха и домашните да се хранят с госта, но той малко яде и повече пи. Към края на вечерята втурна се в стаята готвачката на свещеника:
— Става нещо из града! Чуват се викове, писъци... Ослушаха се насядалите на трапезата, чак и двете малки момчета. Къщата на протойерея беше навътре, сред широка градина, пред портата й стоеше стража. Едвам се дочуваха далечни гласове, а никой не можеше да влезе при стария протойерей. Очите на всички там бяха обърнати към войводата. Той не се решаваше да погледне никого и каза колебливо:
— Събират... нови войници. Но -- огледа се Драгшан и бързо добави: — вие не се бойте от нищо, с вас нищо лошо няма да се случи.
И пак наведе очи — не можеше да гледа уплашените лица на своите сътрапезници. В главата му гъмжаха мисли, противни една на друга. Старият свещеник рече:
— Царете изправят людете един срещу друг. Само божият път ще ни изведе към спасение...

Княз Иван-Владислав слезе в трапезарията и седна сам на широката трапеза. Прислужваха му четирима слуги, но той, както винаги, яде малко и пи само прясна вода. После се качи пак горе, пристъпи бързо и разтвори широко един от прозорците на стаята.

Седемте пламъчета на светилника, който висеше на тавана, се полюшваха и затрептяха бързо — в стаята нахлу лятната нощ с прохладата си. В тоя ранен час на нощта градът беше още буден. Чуваха се човешки гласове, тропот, някъде лаеха кучета. Долиташе и тук глухият шум на воденските водопади и нощта ставаше сякаш още по-прохладна. Усещаше се в свежия нощен въздух и тръпчиво-сладък мирис на зреещи плодове — по сенчестите дворове и градини на Воден растяха всякакви плодни дървеса. Ала князът едвам дочуваше в стаята си нощните гласове, шума на далечните води, едвам усещаше и упойващия мирис на зреещата благодат. Той надаваше ухо към отворения прозорец за други гласове. И не чака дълго.
Зачу се изеднаж писък, проточен и отчаян. Всичко друго затихна — ослуша се сякаш и самата нощ. Князът избърза към прозореца. Някъде още по-далеко се чуха и други викове и писъци. Разлаяха се кучета по целия град. Някъде право насреща затрептя бледа зара, засили се бързо, върху аленото сияние се очертаха върховете на близките дървета, черни и неподвижни, запремятаха се високо към светналото небе и буйни пламъци. Не след много време светнаха пожари и по други краища на града. Не спираха в злокобно осветената нощ и писъците, чуваха се ту по-близу, ту по-далеч и по някое време сякаш от всички страни. Князът се отстрани от прозореца и премина в съседната стая, където беше леглото му. Притича безшумно слуга да му помогне да се приготви за нощна почивка. Владислав попита с лукаво безразличие:
— Какво става из града? Да не би да е влязъл Василий!
Угодливият слуга побърза да отговори:
- Избиват ромеите, господарю. Тукашните ромеи. Искали да пуснат в града своя цар и войската му.
Единият мустак на княза, провесел като опашчица, черен и лъскав, едвам забележимо потрепна и това беше скрита усмивка: „Ето как е стигнала до моя слуга повелята, която дадох... Е, добре, добре..."
— Нека ги избият, щом са искали да пуснат своя цар — рече гласно князът.
Той скоро заспа и спа дълбоко тая нощ.

Във Воден стана това, което пожела и нареди той, а не воденският войвода Драгшан. Драгшан даде своята повеля на двамата хилядници за мъжете ромеи, те я предадоха на други, по-малки началници и така повелята стигна до войниците, също и до мнозина от гражданите, но по-проста и по-ясна:
— Тая нощ да бъдат избити всички ромеи. Когато се стъмни добре и по къщите на воденските ромеи тръгнаха въоръжени войници, с тях тръгнаха и някои граждани от българите. Войниците се спираха пред всяка ромейска врата. Спираха се и тръгналите с тях граждани. Нахълтваха заедно по ромейските дворове и домове. Извличаха навън, на улицата, мъжете ромеи и деца почти между тях, и немощни старци. Нахвърляха се и върху жените. Разграбваха покъщнината и което не можеха да задигнат, чупеха го и го разбиваха, запалваха го да гори. Случи се да нахлуят и в български домове; които влизаха да палят и убиват, бяха люде с помрачен ум. Или някои ще набедят тоя или оня от българите, че е ромей или че крие ромеи в къщата си. Нощта беше тъмна и насилниците започнаха да палят ромейски къщи, за да им е по-светло. Настанала беше голяма несрета за воденските ромеи, но и мнозина българи се криеха със страх и трепет зад стените и залостените врати на своите домове. Писъци и стенания огласяха целия град: в разлюления от пожарищата нощен мрак зееха разбити врати и прозорци, по дворищата и улиците се чернееха мъртви тела... Всички мъже ромеи, които бяха извлечени живи от домовете им, от ръцете на близките им, бяха събрани на една неголяма поляна край реката. И там бяха избити до един. Убийците нахвърляха мъртвите в реката и буйните й води потекоха черни от обилната човешка кръв.

Цяла една неделя мина в затишие. По-шумно беше по стените на обсадения град, отколкото в ромейския стан. Василий нито помисли да довежда нови войски при Воден — би показал страх и слабост, но се зае да подготви съкрушителен удар срещу тая българска твърдина. Половината от людете му работиха три дни, за да отбият водите, които минаваха през града, и най-вече реката Вода; при такова изобилие от вода в града нямаше цистерни, а Василий също тъй кроеше неговата войска да навлезе във Воден

по пресъхналото корито на реката, изпод градските стени. Византийците успяха да отбият и пресекат за тия три дни много вади и извори, много чешми, но реката не можаха да отбият от дълбокото й корито. После се опитаха да подкопаят стените на града и работиха още няколко дни без полза: или удряха в скали, които не можеха, да пробият, или пък българите успяваха да им попречат. Най-после остана пак оръжието да реши победата и Василий обмисли нов един начин за пристъп срещу града. Българите се присмиваха на ромеите за неуспехите им, викаха и се кикотеха от високите крепостни стени, но и последният войник знаеше, че василевсът не ще изостави лесно Воден. Княз Иван-Владислав очакваше новите удари на Василия и още на два пъти изпрати скришом люде до Самуила, но се готвеше и сам да посрещне ромеите. По стените на града се качиха към седемстотин воденчани, както бе заповядано, ала между тях имаше и такива, които никога не бяха улавяли оръжие или бяха подвили нозе под товара на петдесетте си години. Князът нареди да ги въоръжат и да ги облекат по войнишки, доколкото беше възможно, нареди да ги размесят с войниците, а те да ги научат да въртят оръжие. Той ходеше непрестанно между старите и новите бойци да следи как се изпълняваха повелите му, събираше ги на големи купчини да ги поучава и насърчава:
— Опитните да учат неопитните. Ако другарите ти отляво и отдясно са добри бойци, и ти ще се запазиш по-добре. Нищо, че ромеите са повече от нас; да се браниш от стената е много по-лесно, отколкото да нападаш стена. И помощ може да ни дойде всеки час; близу е царят с цялата си войска. — Той въртеше от човек на човек втренчени, строги очи, сякаш търсеше виновник, и продължаваше с насмешлива закана в изострения си глас: — Ако пуснете ромеите в града, ще ви изколят до един! Вие избихте тукашните ромеи, ругахте се със жените им, със сестрите и щерките им, разграбихте домовете им... Какво си мислите — василевсът ще ви прости ли!
Владислав знаеше, че демонът на войната се храни с кръв и пепелища, че и страхът тласка към меча и секирата. Като говореше еднаж на войниците си така, чу се между тях глас:
— Аз не съм убивал ромеи. И други също не са убивали.

Владислав повели да излезе пред него тоя, който рече тия думи. Войниците избутаха напред един от новите защитници на Воден, около четиридесетгодишен мъж, висок и слаб, с хлътнали бледи бузи, обраснали с редки, посивели косми. Той застана някак с безразличие пред княза и гледаше не в него с бледосините си очи, а някъде над главата му, разсеяно и тъжно. Бяха му дали железен шлем, но ризницата му беше от ленено платно. Князът пристъпи по-близу до него и сякаш да го изгори с поглед:
— Ромеи не си убивал, а? Но ромеите ще кажат, че българите са убивали техните, а не тоя или оня.
Воденчанинът чу всяка дума на княза и отговори без страх:
— Всички ние, които не сме убивали, ще кажем: не сме убивали, не сме грабили, не сме насилвали. Ние сме мирни люде и сме повече от убийците. Малцина са, които се раждат с бяс в сърцето.
Сега князът намрази още повече тоя човек и пожела да го погуби. Но продължи да говори с него сдържано, като човек, който иска да бъде справедлив:
— Ти проповядваш и заблуждаваш тия люде. Всеки се ражда с бяс в сърцето. И ти също, но твоят бяс е по-лукав. — Той се обърна към околните, посочи с ръка непокорния, повиши глас: — Не виждате ли? Тоя нека да ви предаде на ромеите, за да спаси себе си. Още ли ще го гледате!...
Като рече това, той го блъсна с две ръце в събралата се тълпа. Бледият човек се люшна назад и погледна княза с учудени очи. Неколцина от войниците го пресрещнаха с протегнати ръце и го блъскаха с още по-голяма сила на срещуположната страна:
— Ууу... Предател!
Пресрещнаха го и други с юмруци, с ритници, сипеха се удари върху клетника, струпаха се всички върху него и всеки бързаше да го докопа. Завъртя се, заплете се страшно кълбо от живи тела сред вой и викот, започнаха людете да се блъскат, да се удрят и ритат и помежду си. Князът навреме се измъкна от повилнялата тълпа и бързо се отдалечи. Отдръпнаха се също други неколцина и войниците като че ла за един миг изтрезняха. На земята остана само тялото на мъченика, окървавено и неподвижно. Войниците се заоглеждаха и се пръснаха наоколо. Някой каза:
— Убихме човека за нищо...

Ала пострадалият не беше умрял. Той отвори неочаквано очи, сякаш да погледне най-напред небето, после бавно се приподигна и обърса с опакото на ръката окървавената си уста. И седя доста време на голата земя, умислен, тъжен...
На другия ден, пак при изгрев слънце, ромеите започнаха ново нападение. И тоя път те нападнаха с голяма стремителност, с всички свои оръжия и уреди.
Василий нареди тръбите да тръбят непрекъснато, да думкат и тимпаните, войниците да пеят бойния тропар и други църковни песни, които подкрепяха силите им, като хвалеха храбростта на човешкото сърце и обещаваха небесни награди. Но василевсът направи тоя път и нещо друго, което реши битката: преди още да се раздени тая сутрин, по негова повеля един полк от два хиляди ромеи се скри с оръжието си по долищата и гъсталаците близу до стените на обсадения град, Ромеите бяха много и никой от българите не забеляза, че се бе скрила толкова голяма тяхна войска. Нападателите напираха и напираха, втурваха се и сега на цели тълпи по двайсет и трийсет души от площадките на прилепилите се до стените обсадни кули, точеха се на безкрайни редици от изправените стълби, работеха непрекъснато и всички техни бойни уреди, ала и българите се защитяваха с голяма упоритост. Защитниците на града сега бяха по-малко, макар и с въоръжените воденчани, но ги въодушевяваха за бой казаните от Владислава думи, че ако ромеите влязат във Воден, ще избият всички българи заради избитите от тях воденски ромеи.
Наближаваше краят и на тоя ден. Двете войски се биеха и в тоя час с всички сили, но вече с отчаяно ожесточение. Труповете бяха премного и от двете страни на крепостните степи. Ромеите се надяваха дано с още едни последен напор да сломят българите, а те пък очакваха близкия край на деня и на битката. В тоя върховен миг скритият ромейскн полк се измъкна от скривалищата си. Виждаше се с каква сила се хвърлиха в боя отпочиналите през деня ромейски войници. И не се разпиляха те да нападат по всички стени, а се съсредоточиха на едно доста късо разстояние между две крепостни кули; тук се събраха бързо и повече обсадни кули, стълби — наредиха се кули и стълби една до друга и много ромеи стъпиха едновременно на стената.

Хитроумният княз Иван-Владислав се опита да устои на тоя неочакван удар. Той накара неколцина от своите да викат:
— Помощ ни иде! Царят иде с голяма войска! Ето ги, виждат се!
Тия гласове се чуха надалеко по стената и като че ли българите се позадържаха за още един миг. ала после се втурнаха да бягат и не само там, дето напираха ромеите с нови сили, а по цялата крепостна стена и от всички кули около града.
Ромеите навлязоха във Воден на широки потоци от всичките му врати, влезе с тях и василевсът им.
Вторият Василий отиде най-напред и докато беше още във воинските си доспехи в голямата патриаршеска църква заедно с всички свои по-първи челници. Свещениците, които вървяха с войската му, също и тримата ромейски свещеници във Воден отслужиха тук тържествен молебен.
Когато след молебена и вече по здрач Василий излезе на стъгдата пред патриаршеската църква, изрече с ясен глас:
— От днес тоя мой град ще се нарича Едеса. — И след това попита: — А къде е българският княз, който го защитаваше, къде е също и българският войвода?
Казаха му, че не са намерени нито между убитите, нито между пленените българи тия двама техни велможи. Тогава пред василевса застана воденският протойерей и го гледаше с най-голяма почит и любов: старият свещеник не можеше да допусне, че има някъде по-умен и по-справедлив човек от василевса. Свещеническият му сан не позволяваше да пада на колена пред земния цар, но той заговори с разтреперано сърце и с надежда също, че слага съдбата на щерка си Махи в ръцете на най-справедливия съдник и повелител:
— Българският войвода Драгшан, допреди малко войвода на тоя град, е в моя дом. — Макар и толкова близу до всемогъщия василевс, наоколо, между неговите приближени и между всички, които се бяха насъбрали тук, се дигна шумна врява. Вторият Василий махна с ръка и всички замлъкнаха отново, продължи да говори само протойереят: — Той е годеник на моята дъщеря Андромаха и ще се жени за нея.
Дебелите вежди на Василия се присвиха, но още по-страшен беше гласът му:
— Как си допуснал, отец, дъщеря ти да се свърже с такъв човек!

— Смили се над мене, твое свето царство — затрепера сега и гласът на стария човек: — Смили се и послушай бащинската ми молба. Аз съм чист ромей и божи служител и няма да измамя своя василевс. Войводата Драгшан е човек с добро сърце. Каквото е вършил против тебе, вършил го е като войник на българския цар. Православната наша църква ще го освободи от връзката му с българския цар и ще го свърже с клетва за вярност на твое свето царство, ако ти пожелаеш и повелиш.
Василевсът попита:
— А ти от негово име ли говориш, или от свое име?
— От свое име говоря, но войводата е добродушен мъж и ще ти се подчини.
Василий не пожела да говори повече с протойерея. Той се обърна към един от своите протокелиоти и каза:
— Да се задържи българският войвода и да се доведе при мене.
В двора на протойерея нахълтаха ромейски войници. Драгшан се изненада — той мислеше, че се е скрил добре в дома на ромейския протойерей, който го издаде, като мислеше да го спаси. Младият войвода излезе с меча си в двора и се би с ромеите, докато си отвори път. Той избяга на улицата, но из Воден имаше толкова много ромейски войници, че не можа вече да се скрие никъде въпреки настъпилата нощ. Драгшан уби неколцина от преследвачите си и успя на два пъти да си отвори път, но най-после ромеите го заловиха, отнеха меча му и го вързаха с въже.
Изведоха го пред василевса на другия ден. Драгшан бе изправил високо младата си глава, лицето му беше озарено от усмивка, сякаш това, което ставаше с него, го развеселяваше. През нощта ромейските войници бяха смъкнали от него войводските му доспехи и знаци, разкъсали бяха и ризата му дори, изули бяха и обущата му, но той застана гордо пред Василия с широките си разголени гърди. Плененият войвода гледаше дръзко строгото лице на василевса и заговори преди него:
— Довеждат ме при тебе като презрян тат, но аз съм войник, царю на ромеите!
Василевсът се разгневи много повече от голямата надменност на българина, нежели когато видя с очите си как буйната воденска река влачеше откъм града ромейски трупове. И той още в същия

миг реши съдбата на младия воин, но се въздържа в своята ярост, за да не накърни царското си величие. Само големите му очи леко се изблещиха и мургавото му лице потъмня още повече от нахлулата кръв. Той не знаеше български и с това показа своето презрение към чужденеца, че не поиска да преведат на ромейски неговите думи, а сам го попита, гледайки някъде встрани:
— Не искаш ли да влезеш в моята войска? Дойде да ме помоли бащата на годеницата ти.
Като му преведоха думите на василевса, Драгшан отговори:
— Аз съм войвода на българския цар и няма за мене друг цар освен него. Ако кажеш да развържат ръцете ми и да ме пуснат да изляза оттук, аз пак ще се върна при моя цар.
Сега Василий поиска да чуе думите на българина и веднага му ги преведоха. Срещу смелостта на младия воин той се опита да покаже великодушие:
— Бих те пуснал да си вървиш, ако войниците ми те бяха заловили на стените на тоя град, а не при твоята годеница. Ти си убиец, варварино, а не войник. Твоите войници избиха ромеите в тоя град и аз ще те накажа като злодей и убиец на невинни. Или може би ще се опиташ да се оправдаеш?
— Да — отговори Драгшан с учудени и негодуващи очи, — ние избихме мъжете ромеи в тоя град, но те бяха твои войници зад гърба ни!
Гласът на българина прозвуча и заглъхна като в празно пространство. Василевсът рече само две думи:
— На кол.
Тълмачът повтори думите му на български.
Драгшан бе набит на кол още на другата сутрин на същото място край реката, дето бяха избити воденските ромеи. Събрали се бяха да гледат много люде — и ромейски войници, и от местните. Младият войвода се бори дълго със смъртта, ви като жаден гонец в полето, докато острият връх на кола, като премина през цялата утроба, стигна до сърцето му.

Вторият Василий не се бави много във Воден. Той се радваше, че бе отнел от българите толкова земи и градове, и повече, отколкото бе мислил, но и се боеше да се срещне с българския

цар тъкмо сега: в битките бе загубил доста войници, но много повече бе пръснал по завзетите градове и селища, за да ги пазят. Наближаваше вече и краят на лятото. Василевсът реши да се оттегли на почивка до другата пролет.
Пътуването на василевса до столицата му беше като някакво победоносно шествие. Тържествено го посрещна Солун, също и всички други градове, през които мина по пътя до Цариград. Весели бяха и оцелелите му войници, радваха се, че бяха останали живи и се връщаха към родните си краища с пълни торби. И времето беше хубаво, приятно през тия прощални дни на лятото, през тия първи дни на плодоносната есен; войниците утоляваха жаждата си не само с вода, но още повече с любеници и пъпеши, с грозде и смокини и с всякакви други плодове, каквито имаше в голямо изобилие по всички места, през които минаваше дългият им път.
Ала не твърде далеко след войската на василевса вървеше и друг многолюден полк. Дигнати бяха много и много българи от Воден и Верея, от Колидрон, от Сервия и от околностите на Лариса и бяха подкарани силом с войската. Вторият Василий искаше да изсели българите от тия места. По безкрайните пътища вървяха хиляди мъже, жени, деца, стари и млади. Те бяха прогонени от домовете им и каквото бяха успели да вземат от своя имот, носеха го на гърба си. Такава беше строгата повеля на василевса — всеки можеше да вземе само това, което можеше да носи на себе си. Така и тръгнаха тия люде, вратите на домовете им останаха отворени след тях. Който трябваше да носи дребни деца на гърба си, в ръцете си, не можеше да носи нищо повече. Забранено беше да се кара добитък или кола, та старците се препъваха по пътя с подвити нозе заедно с всички други. Надалеко се бе проточила скръбната върволица на изселниците. С тях вървяха и пазачите им — войници с дълги копия, отегчени и зли.
Заедно с тия неволници бяха тръгнали и гладът, и всички болести. Когато войниците се отбиваха по градовете, тях ги оставяха сред полето, далеч от градските врати. Те вървяха след ромейската войска, която изпояждаше всичко, та по нивите и дървесата не оставаше нищо за нейните изгладнели неволни спътници. Настанала бе и голяма засуха по тия дни, та и водата

не беше в изобилие. По прашните следи на изселниците оставаха телата на умрели техни люде или пък болни и старци, които не можеха да вървят по-нататък. По пътищата след тях и около временните им станове нощем виеха чакали...
Вторият Василий остави тия несретници в земята, наречена Волерон, по бреговете на Бяло море, между реките Места и Марица. Казано им бе, че отсега ще живеят тук, и бяха оставени насред полето да си правят нови жилища, да търсят храната си по пустеещите есенни ниви и градини.

VII

Когато ромеите нахлуха във Воден и бързо проникваха по всички краища на покорения град, княз Иван-Владислав се хвърли в реката и се остави буйните й вълни да го изтласкат вън от крепостните стени. Той не изведе никого със себе си по тоя необикновен път, за да не привлече по някакъв начин вниманието на победителя. После князът си намери и кон и се върна в Обител, където беше царят с цялата си войска.
Самуил живееше в обителския дворец на сина си, дето се бе настанила и Ирина с детето си след женитбата й с царския син. Вечер Самуил влизаше в малката трапезария преди определения час за вечеря и винаги заварваше там снаха си. Идваше по-рано тъкмо заради нея и тя долавяше това по-добре от него. Обичаше той да си поговори с нея и още повече да я послуша. Разговорите му с Ирина не бяха за войската или за Василия и царят обичаше да поседи при нея, да си почине.
Той трябваше да чака и да търпи, а по земята му ходеше чужда войска. Това бездействие го измъчваше и уморяваше повече. Но се породи в него и някакъв смътен страх. Не беше от Василия; мислите му за Василия бяха винаги ясни. Той познаваше голямата сила на ромейския василевс, но не се боеше от него. Други бяха чувствата му към Василия и преди всичко едно непреодолимо желание, една неутолима жажда да го надвие, да го срази, да съкруши силата му, да мине някак през него, да го прегази със своите тежки воински обуща. Той не се боеше от Василия и сега, когато ромеецът взе от него и откъсна Горна Мизия, градовете на юг, та чак и Воден. Той изпитваше

мъчителен гняв към нашественика, но не и страх от него. Те още не бяха премерили силите си и Самуил вярваше в бойното си щастие. Вярваше и в божията справедливост. Той дебнеше търпеливо своя враг и очакваше по-щастлив час.
Страхът му идеше отблизу, идеше от неговите люде. Той забеляза, че още като нахлу тоя път Василий в България и проникна отвъд Маторие гори, настана смут сред най-близките му люде, долови някакво тревожно шушукане около себе си, тревожно и може би враждебно. Някои от най-близките му помощници като че ли избягваха да го погледнат право в очите, а дори и великият войвода Ивац, който наистина не беше много разговорлив, стана като че ли прекалено мълчалив и мрачен. После дойде предателството на Добромира, пък и предателството на Димитра Тихона, макар да се върна той при него с цялата си войска. Тия две случки удариха тежко Самуила и като че ли засилиха още повече смущението сред първите люде на царството. Той може би се лъжеше, това сред тяк беше може би от голяма грижа за царството, но ето около него започна да се навърта все по-често Яков Рун. После и му заговори направо с грубия си език:
- Дай ми воля, царство ти, да поопипам болярите, Нели с рибата от главата се започва. — И той продължи, без да го подканя царят: — Някои от тях, изглежда, са се уплашили от Василий. Говорят добро за него и противно за тебе. Аз не съм чул никого с ушите си; да чуя, вече си знам работата. Но дочувам какво се мънка сред простите люде и все се споменава името на някой болярин. Някой си, ето да речем Димитри Полемарх, направил златни ключове за двореца ти и ги изпратил на Василия. Да дойде Василий да те улови жив в леглото. Нели виждаш какво е щуро, но защо пък да се говори? Аз не мога да се уловя за никого — кого да уловя в тъмното? Но ти дай ми воля да започна отгоре. Може пък и нищо да няма.
Царят не даде воля на Рун да следи, да изпитва болярите. Нямаше против никого видими знаци и какво би било, ако узнаят най-близките му люде, че е изпратил по петите им Яков Рун? И каза на някогашния богомил:
— Ти намеря видими знаци. Да, като някога... с моя брат. Аз няма да се спра пред нищо тогава. И тебе няма да спирам. Но

несправедливото обвинение и подозрение ще бъде оръжие, обърнато против мене. Ти и сам пази се, човече, от прекалено усърдие в твоята работа, от лоши грешки.
Рун си отиде и вече отдавна не беше идвал, но тревогата в сърцето на царя остана и се засили още повече. По-късно се спомена с лошо чувство и името на неговия зет Ашот Таронит. Беше на една шумна веселба - време на лекомислие и волнодумство; царят обичаше людете му да се веселят свободно и позволяваше всякакви дързости. А войводата Елемат, който проговори тогава, бе съвсем прекалил с виното, та едвам се държеше на нозете си. Той грубо разбута неколцина там, за да застане лице срещу лице с царя, та и пестник размаха срещу него:
— Царю и господарю мой... Се-седем пъти и се-седемдесет пъти ще си дам главата за тебе, но ти защо въведе в дома си чужди люде? И Таронита остави да пази вратата на царството... Ашот Таронит, който измени на един цар, но ще измени и на тебе. Чувам, ромейски кораби спират на Драч без твое знание и докато ромейският цар воюва с нас...
- Ти се лъжеш -- отговори му Самуил. — Аз знам за тия кораби.
Неколцина по-трезви бързо отстраниха Елемага, да не спори с царя, както се бе притъкмил, но два дни по-късно царят прати да го доведат при него.
- Вярвам — рече му Самуил — да ти е минало от оная нощ и искам да си поговорим с бистри глави. Сега и по-добре ще си спомниш всяко нещо. Кажи, войводо, какво си чул за моя зет княз Ашот Таронит? Говори свободно, макар да говориш за мой близък човек.
Смути се много Елемаг, колкото и да очакваше тъкмо това да го попита царят:
- Прощавай, царство ти, бях обезумял от вино... Наклеветих аз княза, щом и ти си знаял за тия кораби. Моята жена купила платове и търговецът й казал, че ромейски кораби ги донасят в Драч. Помислих, че князът търгува с ромеите без твое знание, щом те в същото време...
— А сега ще помислиш — прекъсна го Самуил, че царят търгува с тях, докато Василий опустошава царството ни. Там, в Драч, войводо, купуват и разменят търговци с търговци, а не аз или

моят зет. И ще ти кажа, че не е зле да влизат в царството ни всякакви стоки.
Елемаг се извини още много пъти пред царя и си отиде. Ала царят не знаеше нищо за някакви ромейски кораби в Драч и проводи люде да научат какви кораби спираха на българския бряг. Ашот Таронит също отказа, че знае нещо за ромейски кораби и в писмото си до царя писа: „...за търговията, господарю и татко мой, няма затворени пътища, а търговията и свои пътища си отваря..." Така се изясни всичко за ромейските кораби в Драч, но в съзнанието на царя остана нещо неясно около името на неговия зет. И като че ли трябваше Самуил да се оправдава пред някого, та много пъти след това повтори в ума си:
„Но нели там, в Драч, е и моята родна щерка..."
Тия свои страхове и тревоги Самуил не споделяше с никого. Би искал дори да ги заглуши и в собственото си сърце. И всичко оставаше там, в сърцето му, в тия тежки дни за българското царство. Понякога, само за един къс миг, му се струваше, че старее, но веднага прогонваше тая мисъл от ума си. Струваше му се, че такова признание дори и пред самия себе си би било слабост и отстъпление пред враговете, които трябваше да победи. Само снаха му Ирина долавяше, и то повече с женското си сърце, отколкото с ума си и с погледа си, че той идваше при нея да търси облекчение, забрава, макар да стоеше все тъй здраво на нозете си и все същият огън да гореше в пъстрите му, зорко втренчени очи.
Ирина и слугата му Радой, който забелязваше и кога царят изяждаше един залък по-малко. Между тях двамата ставаха такива разговори:
— Ти царю, дигна цяла плланина на плещите си.
— Нели съм цар!
— Цар си, но товарът ти е преголям. Тъкмо защото си цар, трябва да ти е по-леко. Имаш кавхан, имаш роден син до тебе, имаш боляри, войводи.
— Всеки на своето място, Радое. Това е царството: всеки да бъде на своето място и за общо добро. Царят стои най-високо и ще носи най-тежък товар. Ти също имаш свой товар... грижиш се за леглото ми, помагаш ми да се съблека...

Когато се узна за падането на Верея, на Колидрон, на Сервия и Лариса, за пленяването на Никулица, за това, че Василий събира българското население от тия места и го гони по пътищата, Самуил се оплака пак на слугата си:
- Аз съм там денем и нощем. И най-много жаля тия клетници, които Василий прогонва от огнищата им. Жени, деца. Ходя с тях, виждам ги...
Ала то беше друго, да се оплаче той на стария си слуга, на млечния си брат. Или да отиде да поседи с Ирина, която разбира всяко нещо, знае кога да говори и кога да премълчи. Около нея се носи някаква успокояваща тойлина, тя като че ли предусеща всяко нещо. Хубаво би било да можеше да поседи той и с Косара. А иначе царят никога не бе желал толкова много да удари Василия и такава сила имаше в сърцето му, че можеше търпеливо да следи чуждата войска в царството си, да търпи и да чака по-сгоден час, да се грижи с още по-голямо усърдие за войниците си.
Когато княз Иван-Владислав се завърна в Обител след падането на Воден, царят го задържа при себе си, в двореца на своя син. Ирина Радомирова и Владислав отново се видяха под един покрив и враждата между тях пламна с още по-голяма сила. Ирина не можеше да излезе против волята на царя, който искаше да държи по-близу своя племенник. Царят долавяше, че те двамата не се обичаха, но това не му беше чудно и мълчаливо търпеше студенината между тях, както схващаше той взаимната им омраза. Те и двамата се въздържаха да проявяват истинските си чувства пред другите люде и започна помежду им една подмолна борба, една яростна, мъчителна, прикрита игра. Колкото и да не искаше да издава чувствата си към Ароновия син, Ирина Радомирова се опита още в самото начало да попречи на настаняването му в двореца на мъжа й, в царското семейство.
— Но, татко — каза тя на свекъра си и като че ли само от преголяма грижа за добрия ред в дома й, — трябва да му отделим стаи и ще ни стане тясно тук, къщата ни не е много голяма. И после Владислав си има вече свое семейство, той може би ще иска да доведе тук жена си с детето, а тя, Мария, очаква второ дете. Ти сам виждаш...
Царят се усмихна на нежеланието й да приеме в дома си Владислава и каза:

- Тук, в Обител, сме като на войнишки стан. Може да ни е и по-тясно. Жена му няма защо да идва, шом чака дете. Аз ще го накарам той да отиде за малко да види семейството си. - Царят поприсви вежди и добави: — Той ми е нужен.
Ирина не отстъпи веднага. Тя познаваше тъжната обич на царя към неговия незаконороден син, който живееше отделно с Малина Бабчорова и с другите си слуги в своята малка къща в Преспа; още по-голяма беше грижата на Самуила за това дете, понеже то растеше болнаво и сякаш без радост. Ирина бе мислила вече да приближи и дори да въведе в своето семейство това дете, заради царя, но също и заради своя мъж: малкият Давид беше негов брат, а Радомир имаше нужда от свои близки люде; при това Давид беше незаконен син на царя и не можеше да бъде опасен съперник. В тая нейна мисъл беше и омразата й към Ароновия син, страховете й от него. Сега тя побърза ла каже на царя:
- Ако трябва, господарю и татко мой, да приберем някого в твоя дом, то е най-напред Давид. Детето расте самичко, със слугите си. То е роден брат на Радомира.
Самуил я погледна с благодарност, после отклони погледа си и рече:
— Добре му е в Преспа. Той е още малък.
Той не изрече истинската си мисъл: обичаше премного своя по-малък син, но не можеше да го прибере в семейството си, поне докато беше жива Агата, Ирина каза:
- Но аз мисля да дойде детето тук, у нас...
- Не, не, — После царят живо се обърна към снаха си и като че ли тъкмо нея да зарадва: — Още малко... Да позаякне. Ще го взема във войската, при мене. В моето голямо семейство.
Иван-Владислав искаше да бъде винаги близу и най-близу до царя. Той се зарадва, когато царят го задържа да живее в Радомировия дворец; людете трябваше да знаят, че той е от царското семейство, втори след царския син. Но като влизаше по волята на царя в дома на Ирина Радомирова, той се опита да спечели и нейното благоволение, за да му бъде по-сгодно в чуждия дом. Издебна я той сама в градината на двореца през тия още горещи дни и отдалеко започна с дълбоки поклони, а по

лицето му беше изписано робско покорство, умиление и скръб. Заговори с гласа на човек, който се покорява на съдбата си:
- Аз не можех, светла княгиньо и снахо, да не се подчиня на волята на царя. Влязох в дома ти по негово желание, но и по мое също, защото чувствувам тоя дом като мой, братски дом. Радва се и Радомир, виждам. Само ти...
Той не довърши и стоеше пред нея с наведена глава, черните му гладки коси висяха лъскави и гъсти от двете страни на бледото му лице. Гласът на Ирина беше задавен от негодувание:
- Това само ти... да влезеш и да се настаниш в чужд дом, в който не те желаят и не те чакат. Ако царят и моят мъж знаеха какъв човек си ти...
— Ти, разбира се, няма да им кажеш — прекъсна я Владислав.
— Ще им кажа най-сетне, те трябва да знаят.
— И какво е то! — дигна към нея князът безкрайно учудено лице.
— Опитах се да те позакача, бяхме и двамата неженени люде, а ти беше такава хубава мома. Ти виждаш с каква почит се отнасям с тебе сега, макар да си още по-хубава.
— Безсрамник! Ти влезе да ме нападнеш в стаята ми.
— Да забравим това. Ще бъде по-добре и за двама ни, ако сме приятели. Е, да, сега Радомир ти е съпруг, но с какво беше по-добър към тебе преди? Ожени се за маджарката.
— Нечиста тъмнина има в думите ти. Някъде искаш да ме поведеш? Срещу Радомира? Ти не струваш колкото малкия му пръст. Ти си като змия, която шумоли в бурена. Това искам да ти кажа и не се доближавай до мене повече, отколкото съм принудена да те търпя.
— Аз обичам Радомира, той ми е като истински брат, той спаси живота ми, Ти също влезе с него в сърцето ми.
Ирина махна с ръка и се отдалечи.
Сега тя още повече се уплаши от Владислава и още повече го намрази. И се зае да го измести от сърцето на мъжа си. Скоро след тоя свой разговор с него тя каза на Радомнра:
- Татко по своему, по мъжки, а като е за дом и огнище, жените знаят по-добре. Владислав трябваше да си живее отделно. Аз не се чувствувам свободна с него в своя дом, той ми е чужд.
- Ние сме живели винаги заедно.

- Ето, виждаш ли, и ти по мъжки. Не разбираш. Тогава бяхме още деца, после млади люде, свободни, без всякаква грижа кого ще срещнеш и с кого ще седнеш да се храниш. Сега и той, и ние си имаме свое отделно огнище и за всеки човек идват такива часове - иска да бъде сам край огнището си.
- Но той не ни пречи. Има си свои стаи.
- Стана ни и по-тясно с него. Срещам го навсякъде. Под един покрив сме. И той е такъв присмехулник! С него аз седя като на тръни. Винаги е било така, сега още повече.
Тя забеляза, че на трапезата и на всяка тяхна обща среща царят разговаряше повече с Владислава. Владислав умееше да попита, да отговори и се виждаше, че в тяхната обща мъжка работа царят вървеше много повече с него, отколкото със сина си. Ирина Радомирова бдеше зорко да не би Владислав да измести мъжа й от мястото му и непрестанно подбуждаше мъжа си към по-голямо участие в царските работи. Още когато Владислав се върна от Воден и всички чуха самохвалските му разкази за падането на тоя град, Ирина попита мъжа си, щом останаха сами:
- Защо татко е изпратил Владислава във Воден, а не тебе?
- Татко тъй реши — отговори Радомир. И се опита да обърне на шега: -- Ами ако бяха ме хванали там ромеите!
— Ти все да се пошегуваш! Аз пък виждам сега, че би трябвало ти да бъдеш във Воден. То там е било като преграда за цялото царство. Владислав говори, като че ли е спасил царството. А ти си по-силен от него и нямаше да дадеш Воден на ромеите.
- Уха! — провикна се Радомир разгорещен. — Щях да ги държа там поне една година.
Царската снаха започна и сама да се намесва в разговорите за царството, когато ставаха пред нея. Тя привличаше и мъжа си в тия разговори, но още повече се опитваше да възразява на Владислава, да разкрива грешките му, да оспорва едва ли не всяка негова дума. Царят все по-често се заслушваше в нейните думи. Владислав се отбраняваше ловко и упорито, прикрит зад една привидна сдържаност или зад една уж доброжелателска шеговитост, която беше насочена и към нея, и към мъжа й.
— Трябва чичо да те прогласи за войвода — подхвърли й еднаж Владислав, а Ирина не закъсня с отговора си.

- Ей го моя войвода — посочи тя Радомира с нежната си, но иначе широка и силна брадичка. Сетне продължи с поглед към царя: — Вие говорите пред мене и човек пожелава също да каже две думи. Аз говоря като жена, вие пък не ми се смейте. Жените във всичко са до вас, но вие не ги забелязвате.
На царската трапеза често имаше гости, но Ирина Радомирова започна да кани още повече, като избираше гостите си между най-знатните боляри и воински заповедници, които бяха по това време в Обител или в околностите на тоя град. Тя не можеше да кани тия мъже направо, но караше мъжа си и с това зяздравяваше връзките му с тях. Мнозина обичаха искрено добродушния и храбър великан, но Ирина искаше Радомир да бъде техен вожд, както беше и утрешен цар по рождение. В същото време тя и сред тия люде се трудеше усърдно да отстранява Владислава, да го унижава, да му се противи и да разкрива все повече истинския му образ. Владислав от своя страна нищо не отминаваше, нищо не й прощаваше.
На една вечеря Владислав разгорещено убеждавате царя и гостите му, че най-голямото, единственото зло за българското царство е Василий Втори.
- Ти иди в Цариград и го убий — рече с блеснали очи Ирина. — Не ще ти бъде трудно. Нужно е само да се решиш и сам да умреш.
Владислав рязко се обърна към нея и като помълча, сякаш да приеме предизвикателството й или да покаже незачитането си към женската й немощ, изеднаж рече:
— Ако царят ми повели, аз ще отида да убия Василия.
— Не е нужно, не е нужно — рече Самуил и като че ли с еднаква строгост към двамата. Той продължи: — Вторият Василий е зъл наш враг, но когато един цар умре, идва друг. Пък ще срещнем ние някога Василий по бойните полета, няма защо да го търсим чак в Цариград.
Заговори се друг път за лов на мечки. Ирина пак издебна Владислава:
- Ти недей там... с мечки. Някоя може изеднаж да те лапне. Или гледай да си по-близу до бачо си Радомира.
Тоя път Ароновият син не отговори нищо, но след няколко дни отиде сам на лов за мечки низ горите по Пелистера;

придружаваха го само двама от царските ловци и двама песяци* с кучетата. Беше късна есен, но мечките още не бяха заспали за през зимата. И шумата бе окапала, та се виждаше по-надалеко през гората. Той се върна още на втория ден и докара с кола две убити мечки. По негова повеля царските ловци ги хвърлиха във вътрешния двор на палата. Едната беше стара и много едра, а другата - много по-малка, види се, тазгодишно мече, което ходило все още с майка си. Дигна се голям шум и врява, яростен кучешки лай и вой, та излязоха всички в двореца по врати и прозорци да гледат горските зверове. Владислав нареди да одерат мечките, месото им да занесат в дворцовите готварници, а кожите им - в една кожарска работилница.
(* Песяк - слуга, който през време на лов е водел кучетата.)
Князът не говори много за щастливия си лов, пък и много не го разпитваха, а Ирина и нищо не продума. Той все така скромно помоли царя да му позволи да покани неколцина свои приятели на вечеря и само това добави:
-— Младата мечка е хубава за ядене. Затлъстяла е сега, пред зимния си сън.
За вечерята Владислав покани не най-добрите си приятели, доколкото ги имаше, но повече ония, пред които Ирина Радомирова каза, че някоя мечка може да го лапне поради не много едрия му ръст. На трапезата бяха наслагани гозби от младо мечо месо. Говори се пак за мечки и Владислав разказа как бе убил двата звяра. Когато Ирина и другите жени станаха да преминат в женското отделение, слуги донесоха и сложиха пред нозете й кожите на двете мечки, изработени набързо, но изкусно за постилки на пода. Владислав се поклони отдалеко и рече:
- Повели, светла княгиньо, приеми ги. Не можаха да ме налапат мечките, макар да бяха две.
Ирина се усмихна, попримига с очи, а наоколо всички се умълчаха да чуят отговора й. Тя се поклони по ромейски:
— Благодарна съм ти за дара, светли княже. Ще тойлят те нозете ми през зимата. Ние всички тук чухме и разказа ти как си убил двете страшни мечки. И сме удивени от твоята смелост, само че... Само че за разказите на ловците винаги са нужни свидетели. Ловците обичат да си правят шеги, колкото и да са изкусни и смели.

Зашумяха всички гости, чу се и смях. Засмя се весело и Владислав, за да прикрие по-добре гнева си към присмехулницата.

Рано на другата пролет Василий Втори пак дигна голяма войска срещу България. И веднага щом премина кръстойътя между Дългата стена й град Цурул* (* Цурул — град Чорлу.), където се разклоняват пътищата за Одрин и Плъвдив, ,за Мосинопол и Солун, и се насочи по пътя за Одрин, цар Самуил също се дигна от Обител с цялата си войска и се премести в Скопйе и околностите му. Самуил тоя път изпрати повече люде да следят още по-зорко движенията на ромейската войска; Василий бе ударил един път на север, един път на юг и сега царят го очакваше да се насочи право към сърцето на България. Това очакваше Самуил, но не се учуди, когато Василий за доста късо време мина през Плъвдив, мина и край Средец и през един от западните проходи на Маторие гори навлезе в западната част на Горна Мизия. Той се спря чак при Бъдин и го обсади; по тия западни български места ромейска войска не беше стъпвала още от времето преди Аспаруха. Бъдин беше голям град и яка крепост на Дунава, седалище и на епископ, но ясно беше, че не можеше да бъде единствена цел на василевса, при все че премина той нататък с цялата си войска. С тоя свой поход вторият Василий посягаше надалеко, за да обхване България по-нашироко. Василевсът се спря при Бъдин с една част от войската си, а по-голямата й част остави на прехрана в западна Горна Мизия и най-вече около проходите през тая част на Маторие гори, които хвана здраво, за да се пази от Самуила. Той се надяваше, че не ще се бави много по тия места, но се задържа при Бъдин много по-дълго, отколкото бе мислил.
Обсадата на тоя град се извърши, както и всички други обсади на ромейската войска - с жива сила, с обсадни и защитни уреди. Като преспаха спокойно цяла една нощ след обсаждането, рано на другия ден, както винаги, ромеите предприеха общо нападение срещу българския град. Те забелязаха още в самото начало на нападението, че на много места по стените и кулите на обсадения град, току зад високите зъбери, се надигаха гъсти пушъци,

полъхваше оттам някаква остра миризма. И когато първите ромеи се покатериха по стълбите, струпаха се по площадките на прилепилите се до стените обсадни кули и се готвеха да стъпят върху самите стени, изеднаж българите започнаха да плискат върху тях, сред синкави пушъци и бяла пара, гъсти струи нагорещена, кипнала смола.
Надигнаха се нечовешки викове и сТойове от непоносими болки и ужас, по площадките на обсадните кули настина голяма бъркотия, също и по изправените на стените стълби, изпопадаха мнозина от ромейските войници по тях, а някои и сами се хвърляха долу, обезумели от болки и страх. Черната и гъста нагорещена смола беше като течен огън, който се залепваше по тях и бързо разяждаше облеклото им, месата им, прегаряше ръцете им, лицата, очите, стичаше се по железните им доспехи, капеше по нозете им. В уплахата си някои я бръскаха от себе си с голи ръце, тя се размазваше още по-нашироко. впиваше се като жива в голата кожа на ръцете и бързо я прояждаше. А българите не преставаха да притичват до почернелите медни котли и да плискат срещу нападателите горещата смола на гъсти, провлечени струи.
Най-сетне ромейските обсадни кули се отдръпнаха надалеко от крепостните стени, издърпани бяха и стълбите, отстраниха се и всички други ромейски войници, които се бяха втурнали да превземат града. Засегнатите от смолата бяха много и продължаваха да викат, да стенат и охкат, молеха се за помощ, тичаха ту на една, ту на друга страна, хвърляха се и се търкаляха по земята, във вирове и вади, тичаха към реката. Никой с нищо не можеше да им помогне. Смути се и се разбърка за дълго цялата ромейска войска край Бъдин.
Василевсът нареди всички изгорени от смола войници да се съберат в отделен стан и по-далеко от обсадения град. Мнозина от засегнатите бяха измрели и продължаваха да умират в големи мъки, страшно беше да се гледат и по-малко засегнатите с черните петна от смола по тях, които с нищо не можеха да се изчистят, с отворените кървящи рани и бели мехури, от които течеше жълтеникава лигавина. На тяхно място бързо бяха докарани други и още по-многобройни дружини, но Василий не се решаваше да предприеме ново нападение срещу Бъдин.

Войниците му не скриваха големия си страх от течния, черен и лепкав огън на българите, а и сам василевсът се боеше от многобройни и безполезни жертви. Боеше се той също да не би страхът от черния български огън да проникне и се разнесе като зараза по цялата негова войска. А нито василевсът, нито някой от челниците му можеше да измисли спасително средство и защита срещу тоя пъклен огън. Пръв спомена Василий, а след него и всички негови заповедници, да се изработят особени щитове, обковани добре с желязо и дори целите от желязо и мед, големи по размер, та да може войникът цял да се скрие и запази, но и сам василевсът и людете му се питаха: как ще се изкачват войниците и как ще стъпват на вражеската крепостна стена с такива огромни и тежки щитове в ръцете им?
И времето минаваше.

Самуил следеше всичко, знаеше всичко и за своите, и за врага. В Бъдин имаше доста земна смола. Преди време той бе уговорил с чуждоземни купци голяма размяна на вълна и кожи от негова страна и смола от тяхна страна. Той бе изпратил по Дунава цялото уговорено количество вълна и кожи, но не беше получил всичката смола. Започна се разправия с купците, която продължи години, и най-сетне Самуил дигна ръка. Той успя да снабди с такава смола само няколко от по-големите български градове.
Около два месеца след първото нападение на Бъдин василевсът предприе второ. Войниците му гледаха с ужас пушъците по бъдинските стени и челниците им насила ги подкарваха да взимат оръжието си. Те не биха се приближили лесно до проклетите стени, но тоя път имаше една примамка: триста души ромейски войници и челници бяха облечени само в желязо и мед, от глава до пети. Скрити бяха като в железни ковчези. За ръцете и нозете имаше железни ръкави и крачоли със сглобове, дето беше нужно, та да могат да се движат. Тия триста души трябваше първи да се качат на стените с обсадни кули и да отворят път за другарите си. Така и стана -- те първи започнаха да се провират през зъберите по бъдинските стени, но не можаха да се задържат там.
Железните им облекла бяха много тежки, сглобовете на ръцете и нозете им трудно се движеха, трудно и бавно беше всяко тяхно

движение. И българите се нахвърлиха върху тях не с гореща смола, а с железни куки и дървета, блъскаха ги и ги събаряха като дървени трупи от стените по един и двама, по трима наеднаж. Не сполучиха да минат стените на Бъдин и железните войници на василевса.
Когато се научи за второто неуспешно нападение на Василия, Самуил помисли, че ромеецът ще изостави Бъдин, ще го задържи обсаден с по-малко войска и ще продължи похода си накъм вътрешните предели на България. Царят не се решаваше сам да тръгне и да го потърси, да го срещне и удари — ромейската войска и тоя път беше почти двойно по-многобройна от българската и бе заела всички проходи през Маторие гори. Самуил остана да чака в Скопйе, но и Василий не се помръдваше от Бъдин — задържаха го там сега други надежди за победа.
Настъпваше вече лятото — много горещо и сушаво през тая година. Опнало се бе над цялата българска земя белезникаво, пепеливо небе и много дни наред не се мяркаше поне едно дрипаво облаче по него. Слънцето сякаш се заковаваше на едно място и пламтеше през целия безкраен ден над главите на омърлушените люде, нощем пък едвам проблясваха по небето далечни звезди - бледи искрици, сякаш всеки миг ще угаснат. Или бавно ще се надигне иззад мъгливия хоризонт огромна месечина, ръждивочервена, загаснала, ще озари потъмнялото лице на земята с мътна светлина, в която ще се изправят като призраци неясните очертания на скали и дървеса. Шумата по горите започна рано да вехне, бързо пресъхваха извори и потоци. Посевите изгоряха едва що прецъфтели, не остана плод да узрее и по дървесата, а всяко зърно се ронеше спечено от пресъхналата си опашка. Затихнаха и бодрите гласове по планините и полята — намалели бяха водите, празни бяха птичите гнезда, спотаили се бяха някъде и буйните ветрове.
В тия глухи, призрачни нощи царят български ходеше буден по стаите или излизаше по късните часове да се разхожда сам по бреговете на притаилия се Вардар. Заклетият враг на България за трети път едно след друго навлизаше в пределите й, но Самуил не смееше да го срещне и удари. Оттам започваха още много други злини за царството. Разтревожен беше целият народ, без дух беше и войската, враждебно беше дори и небето; посърнали

стояха пред царя българските войводи и боляри, все по-ясно четеше той по лицата им техните мисли - неспокойни, изпълнени с всякакви страхове и изкушения вероломни. През една такава нощ на мъчително търсене на изход в ума на царя се роди смела мисъл.
Той свика военен съвет и обяви пред най-първите войводи, че е решил да предприеме бърз поход право срещу Одрин. И обясни по-нататък:
— Похода ще водя лично аз, за да приема всичките му трудности. И може би ще попитате: защо не към Цариград, щом василевсът е толкова далеко от престолнината си? В Цариград ние не можем да влезем, макар да е оставел с малко войска. Но и да влезем, ще бъдем принудени пак да излезем. Ние не можем да вземем Цариград, а също и Одрин трудно ще можем да задържим. Ние ще отидем и ще влезем в тоя град, за да накараме Василия да се оттегли от нашата земя и да се върне в своята. Ще отидем там с двайсет хиляди войници, а другите ще останат тук. Ако Василий побърза да се върне в земята си, ние ще чакаме колкото е нужно и също ще се върнем на наша земя. Ако пък той се насочи насам, към Скопйе и Охрид, за да ни отвърне по същия начин, ще побързаме и ние да се върнем насам, за да го посрещнем с цялата наша войска. Аз не знам как иначе бихме го накарали да напусне земята ни.
Никой от войводите не се възпротиви на царя; които му бяха от сърце предани, одобриха решението му и дори се съживиха, зарадваха се, че се започваше такова смело дело; които пък таеха в ума си противни мисли, не се решиха да ги изрекат или се опитваха да се прикрият зад някаква своя прекалена загриженост за царството. Както почти винаги пръв след царя и след кавхана му заговори Димитри Полемарх.
— Добре те е насочило, царю наш, твоето храбро сърце — започна той. - Василий ще се уплаши за своите градове и ще побърза да ги спасява, та ще остави нашите. Аз само за това се тревожа: дали ще имаме време да изпълним както трябва твоето смело решение. Одрин е много далеко, а ние не можем да знаем накъде ще се насочи Василий, за да се спасява от нас. Ще може ли войската ни навреме да стигне до Одрин и навреме да се върне, ако стане нужда?...

Така говори сладкедумният Полемарх и още много подобни неща каза с приятния си глас, но не можа да посочи друг, по-добър изход, а само засили колебанието и страха сред по-нерешителните от войводите, още повече сред тия, които вече не вярваха на царя. Мълчанието на тия люде беше отговорът им. Мълчанието, наведените им очи, нажалените им лица. Но се чуха и други отговори.
- Какъвто и да е краят на тоя поход — рече Ивац от мястото си, привел едва едрата си глава, — по-добре ще бъде да вършим нещо, отколкото да стоим със скръстени ръце и да се разкапваме...
Изправи се близу до него Кракра, пернишкият велик войвода, бърз и решителен:
- Ние ще вървим след тебе, царю, където и да ни поведеш. Твоята воля и всяко твое решение е повеля за нас. Ти умно си решил и тоя път. Василий ще тича презглава да спасява Одрин.
Военният съвет одобри и потвърди решението на царя, макар повече с мълчание. Отделени бяха двайсет хиляди по-добри войници. За свой заместник в Скопйе царят остави Радомира, с него беше и великият войвода Ивац. Докато се готвеше войската за похода, в Скопйе неочаквано пристигна великият войвода Никулица, който бе успял да избяга от ромейско пленство. Царят му се зарадва много и го остави да бъде с Ивац. Ще следите - каза царят на първите си войводи, ще следите Василия. Кога ще тръгне и накъде ще тръгне. И ще наредите аз да узная, ако може някак в същия час. В това ще бъде цялата ни сполука в тоя поход: да узнаем навреме накъде ще тръгне Василий, та навреме да знаем накъде да се обърнем и ние. В Скопйе царят остави и Рун. Самуил тръгна с големия си полк за Одрин в първия понеделник на месец Чръвен*. (* Чръвен — месец юли.)
Като знаеше, че Василий имаше свои очи и уши в Скопйе, той тръгна открито, с тръби и знамена, и не се скриваше накъде се бе запътила тая многобройна войска. Нели тъкмо това беше целта на тоя поход — да накара василевса да се върне в своята земя. От Скопйе царят се отправи по пътя за Струмица, сетне мина по долината на Струмешница, мина през теснината между Беласица и Огражден и излезе в долината на Струма, а оттук, по течението на тая река, мина през Рупелския проход и навлезе в ромейска

земя, по посока към Сер, където преди повече от двайсет и пет години загина неговият брат Мойсей. Оттук и чак до Одрин той трябваше да се движи само през ромейски земи и походът му ставаше по-труден.
Царят знаеше, пък и току-що завърналият се Никулица потвърди това, че по тия места, през които трябваше да мине и през които бе минал вече Никулица, имаше малко ромейска войска, колкото за стража, и най-вече по големите твърдини и градове. Самуил мина далеко от Солун, зави също и северно от Сер, макар да се отби по тоя начин от главния път и да навлезе в гористи, мъчно проходими планински места. Той и по-нататък трябваше да изостави главния път между Солун и Цариград, който минаваше по-близу до морето, и да търси по-къси пътища за Одрин.
Ромеите бяха изненадани от тая голяма българска войска на тяхна земя, но нямаха сили да я спрат и прогонят. Все пак върху нея веднага се нахвърлиха малки отделения ромеи и я преследваха по целия й път. Върху нея внезапно връхлитаха ромейски конници, нанасяха й удари, доколкото им беше възможно, и бързо се оттегляха, преследвани пък те после от българските конници; ромейска пехота често устройваше засади на българите, обсипваше ги със стрели, сулици и камъни и бързо се разбягваше. Тия бързи и внезапни нападения на ромеите ставаха най-често нощно време, когато българите закъсняваха по пътищата или когато се настаняваха за нощна почивка.
И не беше само това, което правеше далечния поход на Самуиловия полк все по-труден. За да може полкът да се движи по-бързо, Самуил не поведе нито обсадни уреди, нито пък голям обоз. Пътят минаваше през плодородни места, през земите на струмците и смоляните, които бяха също български славани, и царят се надяваше, че не ще бъде много трудно с прехраната на войската му. Ала торбите на войниците скоро се изпразниха, свършваше се и храната, която носеха с обоза. Полкът заобикаляше отдалеко по-големите селища, а людете от селата, през които минаваше, се разбягваха от страх пред такава голяма войска. Жетвата по тия места бе минала и по нивите лежаха снопи, войниците попадаха и на изоставени гумна — започнала бе и вършитбата, но многолюдният полк не можеше да се снабдява с хляб от нивите или от недоовършаните снопи. Царят

бе забранил да се взема насила от селяните, да се разравят житните им ями, да се разбиват кошове и житници, но и те бяха повечето празни по това време; което пък можеше да се вземе от господарските хранилища и житници, то също не достигаше. Стадата също биваха прогонвани далеко от пътищата, по които минаваше войската. Малки конни отделения се отбиваха от двете страни на пътя да търсят храна, товареха на коне, каквото успяваха да намират, подкарваха по някоя овца или свиня, или друг някакъв добитък и тичаха да догонят полка, но колко ли беше то за двайсет хиляди гладни войнишки гърла? Самуил не искаше да се спира никъде за по-дълго време, за да се издири и набави повече храна, и войниците му гладуваха.
Страдаше полкът премного и от жажда в тия най-горещи, сушави дни. Откакто бе тръгнал и много време преди това, не беше капнала ни капка дъжд, не беше се спирал облак да хвърли поне сянка по твърдата, напукана земя. Едва на няколко пъти се показваха откъм морето на юг бели, блеснали на слънцето облачета и пак изчезваха в далечината. Изворите бяха пресъхнали, по тревистите долчинки из горите беше останал само влажен пясък, над който се люлееха дребни жълти оси, жадни и зли, а някъде пътят правеше безкрайни завои през широки, безплодни равнини, по които изгорели от слънцето треви и трънаци се сменяваха с бели, напечени, нажежени сякаш до бяло пясъци. Войниците намираха само по реките по някоя тойла струя вода, но по-големите, още непресъхнали реки бяха далеко една от друга, та прежаднелнте пътници, минали вече отдавна през едната, бързаха да стигнат до другата с пресъхнали гърла, с напукани устни.
Полкът мина край Драма, прегази по-нататък премалялата Места, но заобиколи по-надалеко Мосинопол, който беше яка ромейска крепост. Като вървя още цял един ден право на изток от Мосннопол, зави не на юг, по главния път, а на северозапад, през гористи хълмища и хребети. Главният път обикаляше нашироко тия планински места и беше много по-дълъг - стигаше чак близу до устието на Хебър* и после се връщаше нагоре по течението на тая река, за да стигне до Одрин. Царят избра по-късия път, но с това започнаха и най-големите трудности на тоя далечен поход.
(* Хебър – р. Марица.)

Така се бе разпоредил царят, че начело на полка, почти веднага след предната стража и след първите няколко малки отделения, яздеше той със знамето си и с неколцина от най-близките си помощници; като бе повел войниците си на такъв дълъг и опасен път, искаше той лично да ги води. И пак с такава цел - да не се чувствуват войниците сами, някъде по средата на полка той остави Ивана-Владислав, а към края — двамата си зетьове, сръбския княз Иван-Владимир и княз Ашот Таронит. Сина си Гаврила-Радомира той остави в Скопйе, да не би царството да остане без върховен вожд и царски наследник, а другите свои първи роднини поведе на тоя опасен и мъчителен поход.
През целия път дотук Владислав не слизаше от коня си, освен когато полкът се спираше на почивка. От високото седло на своя кон той следеше с орлови очи едва ли не всеки войник и челник. Той не жалеше никого сега, когато трябваше да се върви, да се върви, не жалеше и себе си. От продължителната езда нозете му се бяха протрили, течеше кръв от тях и той често ги мокреше с моч, за да прегаря наранената кожа по-бързо. Князът не се криеше от войниците, когато мокреше протритите си нозе, и те не му се присмиваха дори скришом, а още повече се удивяваха от него, още повече му се бояха.
За всички стана два пъти по-трудно, когато царят поведе полка през планините, през Източните Родопи. Някое време полкът вървя по долината на река Търнава, срещу течението й. Тук бяха все повече гори, войниците минаваха през прохладните сенки, също и вода имаше в изобилие. Ала по-нататък Самуил не искаше да затвори войската си в планинските теснини, та да попадне в някоя клопка, и я поведе по стръмнините, през планинските височини, по тесни, каменисти пътеки, пък някъде и без всякакъв път. Тук и гори вече нямаше навсякъде, разкриваха се на големи разстояния голи ридища и плата, по които не се виждаше ни зелена тревица, ни дръвче, а често се надигаха скали и камънаци, напечени от юлското слънце, блеснали тук и там като купища жар в светналия летен ден...
Самуил остави приближените си, дето бяха, начело на полка, остави с тях дори и знаменосеца и тръбачите си, а той самият тръгна с войниците. Караше коня си ту редом с някои от тях, ту го обръщаше назад и вървеше бавно срещу тях, през редиците им.

Тяхната мъка беше изписана по лицата им и той я виждаше. Не сдържаха и те езиците си.
— Така не се мъчат и в самия пъкъл! — чу царят зад себе си пресекнал глас и се обърна да погледне кой изрече тия думи. Срещна две гневни, кръвясали очи, които го гледаха упорито. Царят позадържа коня и се изравни с разгневения войник. Той бе бутнал на тила железния си шлем, щитът му се клатушкаше на гърба, а копието си бе повлякъл по земята като сопа. Беше едър и силен млад мъж, но търпението му беше малко. Току пред него вървеше друг един войник и колкото беше дребен сам по себе си, изглеждаше още по-мъничък редом с тоя мъжага. И щитът му изглеждаше прекалено голям за него, та както го бе окачил на гърба си, по войнишки, за да бъдат ръцете му свободни, той приличаше на желва с корубата й; като на желва се подаваха и кривите му нозе, и ръцете му, и главата му с вехт, протъркан кожен шлем. Царят се загледа в него, а в ума си задържа гневните думи на другия. Пъргаво и твърдо стъпваха кривите нозе на дребния войник и царят позна какъв човек беше той, без да е видял добре лицето му. Самуил се приведе и побутна тъкмо него по рамото:
- Чу ли какво каза тоя мъж тук за пъкъла?
Дребният бързо се извърна и изпули изненадан кръгли, червени като на птица очи без вежди; лицето му беше бледо, даже възжълто, обрасло с редки червени косми, на китчици под носа му и по брадата му, тънки, плътно стиснати бяха устните му. От двете страни на лицето му се спущаще на също тънички прави кичури нечиста, сплъстена, червена коса, през която бяха щръкнали разперени уши, и те бледи, безкръвни макар в такава горещина. По страните му се стичаха вадички пот, която извираше сякаш изпод вехтия кожен шлем, та и косата му беше потъмняла от обилна влага. Той живо поклати глава и отговори с тънък, издрезгавял глас:
— Чух, царство ти, чух. А искам да кажа и аз... Не знам дали ще ти хареса приказката ми, твое царство...
— Говори, говори.
Червенокосият се извърна цял и вървеше с едното си рамо напред, но колкото подигаше очи към паря, много по-често поглеждаше пред себе си и около себе си. Погледите му бяха

бързи, той схващаше всяко нещо, пък искаше и да погледне навсякъде, нищо да не изпуща от очите си.
- Ще говоря, царство ти — продължи той, — Ще говоря, но аз, бога ми, не от зло сърце или... Ти, царю, трябва всичко да знаеш. Ти може и да знаеш всичко, но пък нещо може и да не знаеш. Ти не живееш като нищия, а неговият пъкъл започва още от първия му ден. Което си чул, може и да не си видял, а което си видял, може и да не си изпитал. Ти живееш в палат, а нищият живее в подземна изба и разбита колиба. Ядеш хляб от пшеница, а той - по-често от просо и слама. Ти ядеш по три пъти на ден, а той понякога и по един път на три дни, пък може и да псовиса от глад. Ето и сега, царство ти, аз ходя пеш, а ти яздиш кон.
Червенокосият млъкна и като че ли нищо не бе казвал на царя. Но той искаше само да си почине, да си поеме дъх. Повървя и царят редом с него, сетне изеднаж рипна от коня си и хвърли юздата му в ръцете на друг едни войник там. Тръгна и той пеш, рамо до рамо с червенокосия. Войниците наоколо се поотдръпнаха, сякаш се бояха да не се блъснат в него, и всички замълчаха, заслушаха се, да чуят, да видят какво ще стане по-нататък. Червенокосият войник не се обърна да погледне, но усети, че царят тръгна редом с него, и продължи с още по-голяма дързост:
Ти си добър и справедлив, всеки от нас знае, но много и много повече са болярите, големи и малки, големите и малките делници тук с нас, разните събирачи на царски и болярски данъци, пък и поповете са премного, макар аз да не съм проклет богомил, но съм от нищите и имам четири деца. Ти искаше да знаеш всичко, царство ти — обърна се той изеднаж към царя, но пак не показа страх, като го видя толкова близу до себе си. Неговият страх беше в дързостта му и той умело го прикриваше, решил да изкаже всичко, що тежеше на бедняшкото му сърце, та и най-черната си бедняшка злоба. — Аз съм от Поречието, там по река Велика, или Треска, както още я казват, близнак на Вардара. Ти знаеш, цялото това място с двайсет и шест села е под болярина Иов Рилко. Ти си големият ни цар, а той е малкият ни цар и е по-близу до нас. Ние всички там сме негови люде, преди да сме твои. Големи са там планините, горите с кон не можеш да изходиш, и господ дори не поглежда нататък, та Йов Рилко за нас е и цар, и бог. Стар е той вече, ти не го викаш във войската, но

тука са двамината му синове и аз съм от дружината на по-младия. Там у нас вадят желязо, но болярите ни раздадоха кожени шлемове и повечето сме с ленени ризници. Какъвто е бащата, такива са и двамата му синове, а и всички там челници, та и десетниците и старейшините, и кучкарите му, и соколарите му, всички са като него за нас нищите, като да ги е правил той и раждал.
Той пак млъкна, задъхан от умора, та и гласът му не достигаше. Вървеше натоварен с оръжието си, с торбата си, а слънцето отгоре и днес изливаше жив огън, та и цялото небе беше нажежено до бяло. Сега царят показа нетърпение и рече:
- Говори и от нищо не се бой. Ти може и да сгрешиш някъде, но по-важно е от сърце и душа да говориш, да не лъжеш и хитруваш. Нели ще видя аз после за кое си казал истината и за кое си излъгал. Ти не бой се от истината, човече.
— Не се боя аз, царство ти, не се боя. Така съм си мислил всякогаш и съм го казвал: да ме попита царят, ей тъй да застане пред мене и да ме попита... Всичко ще му кажа. Така и стана. Ти ме попита и аз всичко ще ти кажа. — Той погледна бързо към царя, сякаш колкото да потвърди думите си, и пак продължи да се пули пред себе си, с протегнат упорито врат, тъничък, жилест и някакви зърна като лешници имаше под кожата му. Умората караше червенокосия да млъква за малко и не личеше, че в същото време все повече се разпалваше злобата в сърцето му. - От тебе аз, царю честити, не се боя, а ти кажи още сега да ми отсекат главата. Аз цял живот за това съм си мислил, кога ли ще застане пред мене сам царят и ще ми каже: говори, Самсон Пуле, кажи ми всичко. Така и стана. Ще ти кажа, пък ти повели да ми отсекат главата; мене и това ми стига, че говоря и ти ме слушаш. Ето ти каза и повели да няма ангария за болярина. И сам болярският казва: няма ангария. Но има ангария за царството и той своята ангария нарича царска. И какво още не прави, за да не се нарече работата, която му върша, ангария. Негов човек ми казва: иди, налови риба от Велика. Реката е на господаря и ти не смееш сам да ловиш в нея, но като ти каже слугата му и като си гладен, нагазваш във водата. После идва пак слугата му и ти взема рибата. Подхвърля ти две рибки, като на мачка. Нели, знаеш, казва, реката е на господаря и рибата е на господаря. А

като речеш да влезеш в реката без господарско позволение, то се знае, рибата пак ще ти вземат, но и те пребиват с тояга. Влизаме ние и без да питаме, пък като ни хванат, сами подлагаме задницата си, че гладен не се живее. Аз казах за водата и рибата, но така е и със земята, и с гората, и с добитъка, и с дивеча. Няма ангария, но, кажи го, всичко е на болярина, а в мене е само гладът ми и нуждата ми за всяко нещо, за хляб най-напред. Като съм сега в полка и повече съм във войската, кой ще храни децата ми, ако не робува жената и по-голямото ми дете на болярина... Моята земя е, кажи го, две педи, и гора имам два разтега. А ти, което искаш, наречи ангария, което искаш, наречи свое. Ето аз ти казах всичко, царю честити...
Той млъкна и някак се поприсви, като че ли едва сега се уплаши от приказките си. Настана тишина голяма сред сгъстените редици на войниците, които се бяха насъбрали около царя и вървяха заедно с него. Чуваше се само разбърканият тропот на стъпките им, подрънкването на оръжията, на железата по тях. Така дълго време и всички чакаха да чуят какво ще каже царят.
- А ти какво искаш? -- попита Самуил, и той питаше не само червенокосия, а всички тия люде около него, които бяха селяци като червенокосия или пък градски аргати и слуги.
Самсон Пуле, червенокосият, пак се обърна към него, но сега учуден от въпроса му, и укротен, плах:
- Какво искам... Нищо не искам аз, царю честити. За мене хляб повече и добра работа. Да знае човек защо работи. А сега как... работиш, пък децата гладни.
Царят нищо повече не попита. Не знаеше ли той какво беше нужно на нищия? Знаеше, но като че ли бе забравил. Знаеше и за болярина-вълк, но и това като че ли бе забравил. Насреща беше само Василий, той държеше погледа му. Минали бяха трийсет и повече години, откакто бе казал, че няма да има вече ангария и че нищият няма да бъде презрян роб. И се виждаше, че през тия години все не беше както при стария цар нито за селяка, нито за болярина. То се знае - много пъти го лъжеха, покрай по-добрите боляри минаваха и по-злите, а селяците повече мълчаха. Царят знаеше, че доброто беше още много малко, но надеждите бяха по-големи, също и неговите надежди. Така знаеше той, но ето доброто още повече бе намаляло, останали бяха само надеждите.

Тук бе говорил само един човек, най-дръзкият, но всички наоколо мълчаха и в мълчанието им беше тяхното одобрение, тяхното съгласие с най-дръзкия, който говореше и за тях...
Царят вървеше с войниците си. Той слезе от коня си, за да върви като тях по тия тесни, каменисти пътеки, под огъня на слънцето. Той не беше млад като тях, нозете му премаляваха, често се препъваше. Той се задъхваше от умора, пот течеше по лицето му, но вървеше с войниците си. Те се бяха струпали около него, бяха излезли вън от пътеката, за да бъдат около него, по-близу до него. Червенокосият бе говорил на царя и заради тях, сега те чакаха отговор. Те вярваха в своя цар, очакваха добро от него. Той мълча дълго, докато намери по-правдиви думи, и каза:
— Врагът е в земята ни. Трябва да го прогоним и да го затрием.
Това е била винаги най-голямата ми грижа. Говорил съм много пъти за царство българско, което да е добро и справедливо за всички негови люде. Но не може да се направи всичко, да се направи повече за общото добро, докато стои такъв враг срещу нас. Помнете ми думата, аз съм ваш цар: един ден ще се върна при болярина и ще го принудя да бъде по-справедлив към людете си, към по-долните от него.
Той не каза нищо повече, но си мислеше: „С надежда ли вървят те с мене или от страх? Дано да ги води добрата надежда, защото страхът е слаба опора за човешкото сърце, със страха върви и всяко друго зло. Не искам да ги държа със страх, не ми са и нужни, ако само страхът ги държи до мене..." Такива мисли измъчваха неговото сърце и грижите му бяха големи. Вървеше той така, с войниците си повече от трийсет години, а още не беше дошъл до желания край, още не се виждаше и никакъв край. Василий беше в България с неизброима войска; боляринът беше все още вълк за нищия; децата на селяка гладуваха в избата му. И днес той трябваше да започва отначало, да започва пак с чуждия цар, когото не беше успял да надвие, с вълците в царството...
Рядко ще се обади някой от войниците около царя, накъсо, със затихнал глас. И сякаш цялата войска далеко пред него и след него вървеше някак затихнала, укротена. Разнесла се бе вест надалеко по войнишката върволица, че царят слязъл от коня и върви редом с най-последния войник. Някои по-любопитни изоставаха или пък изтичваха напред, за да го видят. А той вървя

и вървя с войниците, докато съвсем не премаляха старите му вече нозе.

Далеко някъде към средата на дългата войнишка върволица, яздеше на коня си княз Иван-Владислав. Не се отлъчваха от него и знаменосецът му, и тръбачът му. С него яздеха и по-големите заповедници на полка, който беше оставен под негова повеля. Князът мълчеше мрачно; не се решаваше да подхване приказка с него и никой от приближените му. Това не беше поради умората в тоя продължителен поход; той понасяше търпеливо и умората, и жаждата, и слънчевия пек. Гневеше се князът на войниците си и святкаше мрачно с черните си очи изпод сенника на лъсналия, напечен от слънцето железен шлем. Войниците вървяха, не спираха, но не скриваха мъката си. Слухът на княза долавяше негли всяка тяхна въздишка или всяка изтървана дума на поплак, колкото и тихо да беше изречена; той виждаше как те се втурваха, как се блъскаха да стигнат по-скоро до някоя рекичка или извор по пътя; как се тръшваха на земята ведно с оръжието си, когато се дадеше знак за почивка. Бичът беше винаги в ръката му. Когато чуеше, че някой от войниците простенва от умора и отчаяние, той обръщаше коня си нататък, намираше нетърпеливия и го шибаше с бича си, докато не го накараше да тича презглава пред муцуната на коня; когато хукваха войниците към рекичката и се блъскаха кой по-скоро да легне на брега с лице във водата, князът се спущаше с коня си след тях, изпреварваше ги и ги спираше по-далеко от реката, а в същото време той самият влизаше във водата с животното си, ходеше нагоре-надолу, докато я размъти добре, и се заканваше на жадните с бича никой да не смее да се доближи. После се махваше от водата и едва след това войниците се нахвърляха да пият. Князът искаше те да бъдат по-търпеливи в жаждата си. Когато войниците се спираха за нощна почивка, князът не допущаше нито един да седне, макар и за един миг на земята или на някой камък, докато не бъдат разпънати всички шатри, докато не си нареди всеки място за нощуване. Сутрин, когато се даваше знак с тръби и рогове за ставане по целия стан, той, дигнал се от леглото преди всички, тичаше с коня между шатрите, прескачаше

налягалите на открито и караше всички да стават веднага; тежко на тогова, който се опитваше да се попротегне, когато се приближаваше князът — сладката утринна прозявка замръзваше на устата му под ударите на княжеския бич. Князът ругаеше и челниците за всяко нетърпение и отпуснатост, но не удари никого заради чинопочитанието, което трябваше да се спазва строго във войската.
Полкът на Владислава вървеше с най-твърда стъпка по дългия път. В тоя голям полк нямаше безредие, нямаше изостанали или отклонили се войници. Нямаше шумна врява в тоя полк, ни провиквания, ни песни, всички вървяха дружно и всеки на мястото си. Такъв ред се пазеше и когато полкът се спираше на почивка и за пренощуване, войниците на княза първи разпъваха шатрите си, първи сядаха да се хранят. Князът стоеше над целия си полк с бича в ръка.
Не можеше да остане неизвестна за царя преголямата строгост на Владислава. Повика го той еднаж в шатъра си, докато всички князе и войводи чакаха вън за вечеря. Царят му рече:
— Говори се със страх за тебе в цялата войска. Биеш войниците прекомерно, мъчиш ги. Не мислиш ли, че ще те изоставят още при първото по-голямо изпитание? Със страх не можеш да задържиш дълго човека. По-големият страх лесно може да изгони от сърцето му по-малкия страх. Ако се уплаши войникът от врага, страхът от тебе няма да го задържи в боя. Така е и за цялата войнишка служба и тегоба.
Владислав отговори както винаги с голяма почтителност, но с противоречиви думи:
— Царю, аз давам и допущам на войника всичко, що му се дължи и е негово право, но искам и търся от него всичко, що дължи той на челника си и на своя цар. Моите войници са винаги сити, но аз не им давам да вървят по пътя като стадо свини. Това е всичко, а ти погледни моя полк и ще го видиш какъв е между другите полкове. Моят не е най-лошият, а може би е най-добрият.
- Най-добрият полк се познава в боя. Ти гледай да привържеш войниците към себе си, а не да ги държиш в страх и трепет.
- Да ги привържа ли, чичо! Вонещият селяк никога няма да се привърже към болярина. Ти оставяш, царю, всеки въшльо да

плещи пред тебе и така е може би по-добре, но аз едвам се въздържам да не излезна и пред очите ти да го стъпча с коня си.
- Когато ми говори, аз знам и какво мисли, какво го боли. И като му показвам човешко съчувствие, той няма да ме изостави никога. Ние всички се раждаме голи на тоя свят, както е казано, и болката за всички е болка. Задържай ръката си, дори когато искаш да удариш и коня си под тебе, а още повече човека. Така искам ла водя аз людете си, за да стигна, където съм тръгнал. Няма по-здрава връзка от човешката привързаност, когато е за човека и за неговите дела. Ако аз не мога да бъда справедлив цар, не искам да бъда и никакъв.
- С твое позволение, царство ти, но... Но ако тая селяшка паплач не се бои от тебе, тя ще се поругае с твоята любов и справедливост.
- Простият народ е като дете понякога: може да бутне паницата, да я разсипе и с него е нужна бащинска строгост. Но ето какво ще ти кажа още: тебе, аз княже и войводо, ще накажа по-строго, ако извършиш нещо, което трябва да бъде наказано, отколкото последния мой войник. На него по-лесно ще простя, на тебе няма да простя. Така мисля да държа войската си и занапред, това искам и от всеки челник. И от тебе също.
Княз Владислав се поклони дълбоко пред царя и нищо повече не възрази. Той не искаше да му противоречи повече, ала не от страх или от разкаяние, а защото не искаше да разкрива пред него образа си.
Те бяха различни люде, макар и толкова близки по кръв.

Българската войска премина Хебър на юг от Одрин; намерен бе широк разлив и брод по тия ниски места, пък и водата на реката бе много намаляла сега, в началото вече на месец Зарев*. Самуил не криеше войската си, пък и не можеше да я скрие, след като бе вървяла тя толкова дълго през ромейска земя. Все пак царят се опита да заблуди ромеите, да приспи тяхната бдителност. Той излезе на големия път за Цариград и даде голяма почивка на войниците си, които се разположиха от двете страни на пътя. Българската войска сега беше едва на две поприща от Одрин, но царят изпрати към тоя град предрешени люде, които разнесоха

лъжлива вест, че българите ще вървят за Цариград. Такова нещо можеше да се допусне, понеже ромейската столица бе останала с много малко войска и беше защитена само от високите си стени; българите можеха да се полакомят за Византион, щом изглеждаше сега по-лесно влизането в тоя град. Така бе подучил Самуил и предрешените люде, които изпрати в Одрин.
(* Зарев — август.)
Кастрофилаксът на Одрин навреме се затвори в града с около хиляда войници, но като стигнаха до него вести, че българите се готвят да потеглят за Цариград, той се поуспокои и се поотпусна. Българите останаха в стана си край цариградския път още цяла неделя и като че ли съвсем бяха обърнали гръб на Одрин. Два дни преди Успение Богородично кастрофилаксът отвори широко вратите на града - на тоя голям празник ставаше събор в Одрин и панаир също за цялата адрианополска тема. Градът очакваше цяла година тоя събор, от който зависеше препитанието му до голяма степен, и адриаиополският кастрофилакс разгласи, че съборът ще стане, макар и при такова опасно съседство с българите. Люде от градската управа успокояваха всички, че българите не мислят да нападат и че най-сетне и стените на града са достатъчно яки, за да го запазят, ако стане нужда. През тия два дни преди големия празник в Одрин се насъбра доста свят от по-близките селища, надонесоха се всякакви стоки, макар и не в такова изобилие, както през мирните години.
Съборът започна още от предния ден, а на самия празник настана голямо оживление по улиците и широките стъгди на Одрин. В общата възбуда людете взаимно се насърчаваха и все повече се увличаха. От друга страна, и страхът от българите ги караше да купуват и продават повече, да пълнят зимниците си с разни неща за ядене, ако градът бъде обсаден, да опитат от всички съблазни, които се излагаха по продавачниците и кръчмите, че не се знаеше какво можеше да сполети човека в такова тревожно време. По тържищата имаше много купувачи и продавачи, имаше и пияни люде много, а също и разпътни жени, които завличаха свои гости по бърлогите си. Късно след обед вече целият град ехтеше от песни, от свирки и тръби, от кънтящи тимпани. Людете като че ли забравиха врага, който стоеше на две поприща от градските порти.

Самуил бе чакал тъкмо тия часове. Едва-що бяха приели войниците му обеда и бяха се нахранили, даде се повеля за тръгване. Така беше наредено всяко нещо, че и самите войници не знаеха накъде ще тръгват — за Цариград или за Одрин. Не можеха да познаят и съгледвачите, които преди това още бе изпратил одринският кастрофилакс, та се спуснаха да занесат в града тревожната вест едва когато българите се насочиха вече право към Одрин. Все пак ромеите успяха навреме да затворят вратите на града, но всичко започна неблагоприятно за тях. Макар да знаеха, че българският цар е близу, за тях дойде като изненада появяването на българите пред вратите на града. По градските улици и стъгди настана голяма бъркотия, а после всички се изпокриха, сякаш изчезнаха вдън земя. Имаше повеля да излязат по крепостните стени и гражданите, които можеха да носят оръжие, ала страхът беше голям и всеки гледаше да използва настъпилото безредие. По градските стени останаха само войниците, не повече от хиляда души.
Самуил удари града, преди да успее да го обсади от всички страни; той бързаше, за да не даде време на ромеите да се съвземат. Първият удар на българите не сполучи. Те нямаха бойни уреди и се катереха по стените със стълби, които бяха направили набързо. Царят повели веднага да се направят още двойно и тройно повече стълби и като започна вторият удар, закатери се по стените голямата част от българската войска. Защитниците на града бяха много по-малко. С голямо настървение се нахвърли по стълбите полкът на княз Иван-Владислав. Сам князът беше при войниците си и те го чуха много пъти да ги подканва и насърчава с ясен, силен глас:
— Прескочете тия стени и градът ще бъде ваш! Цял ден и цяла нощ ще го грабите и каквото докопате, ще бъде ваше. Ваши ще бъдат и жените му!
Тия думи на княза подлудиха войниците му, а се разнесоха и предадоха по цялата българска войска. Българите се изкачваха по стените, навлизаха по крепостните кули със сляпа ярост, посягаха негли с голи ръце да ловят мечовете и копията на ромеите. Срещу всяка стълба стояха по двама, трима или четирима ромеи, а още по-нарядко бяха те нататък по стените и кулите и тяхната малочисленост настървяваше българите все повече. Битката не

продължи много. Ромеите бяха избити и прогонени до един, които пък попаднаха живи в ръцете на българите, бяха изклани още на самите крепостни стени, та потекоха кърви по сивите дялани камъни и августовското слънце бързо ги пресушаваше. Това беше битка кървава между войници, но по-страшно беше това, което стана в самия град, когато българите преминаха неговите стени и мнозина от тях се спуснаха по улиците, по домовете му да грабят. Разбиваха вратите на къщите, на продавачниците, на хранилищата и не знаеха от кое най-напред, от кое повече да награбят. Те често отминаваха, захвърляха ценното, за да вземат и отнесат малоценното; струпваха пред къщите и продавачниците цели камари всякакви вещи, после не знаеха как да ги дигнат, къде да ги отнесат и каквото можеха да сложат в торбата си или в някоя вреща — вземаха го, а всичко останало разпиляваха по дворищата и улиците. Като позаситиха донякъде голямата си алчност, тръгнаха за жени. По жени посягаха и преди, но повече мислеха за торбите си, а след това се втурнаха да търсят жени и бесът им стана още по-голям. Едва след като попремина в тях и тоя бяс, завоевателите се нахвърлиха на ядене и пиене... Цар Самуил се спря с приближените си пред южната врата на Одрин и трябваше да почака някое време, докато войниците я отворят пред него, след като бяха преминали стените на града. Той се обърна учуден към людете си:
- Защо се бавят? Колкото и да упорствуват ромеите, не могат да задържат толкова дълго моите лъвове по улиците на града.
Негли пръв Радой, царският слуга, се досети какво ставаше в превзетия град:
- Те грабят вътре и мърсуват, проклетниците, не се сещат да отворят, а може и да не искат да отворят толкова скоро.
Заговори и княз Владислав, който стоеше с коня си току зад коня на царя:
- Щом взеха града, нека понапълнят и торбите си. Това е най-сетне тяхна юнашка награда.
Ароновият син искаше да позабави царя и още повече да го подготви за това, което трябваше да види в града, да смекчи гнева му. Царят се обърна към него:
- Ти знаеш, княже, има закон за военната плячка и аз ще наградя войниците си, но своеволията и злодействата се наказват.

Князът кимна послушно с глава, скри под сенника на шлема присмехулния блясък на очите си, покорно прозвуча и отговорът му, а беше против царя:
- Законът е ясен и справедлив, царство ти. Няма да кажа аз нито половин противна дума, но... Но нашият човек не обича законите. Повече обича торбата и търбуха си. И това си мисля аз, твое царство: по-лесно ще насърча войника с торбата му, отколкото със закона за плячката.
Самуил поклати глава нетърпеливо:
- Аз искам да бъда цар, а не разбойник и не ще извърша нищо без закон. Но ти, княже, запомни и това, че грабителската храброст не е нито голяма, нито трайна.
- Да, царство ти — въздъхна издълбоко Владислав, та и лицето му придоби скръбен израз. — Познавам аз твоята мъдрост, но тъкмо ти си ме учил да не крия коварно мислите си и ще се реша да ти кажа това, което ми иде сега на ум: млад съм аз още, но така ми се чини. че за човека е по-лесно да прави зло, отколкото добро и злото е по-силно от доброто. Затова бог е предопределил царе между людете, а царете създават и пазят законите. Мисля си, царство ти, и това. че когато е за бран и враг срещу тебе, не се колебай да повикаш на помощ и всичките адови сили.
Загледа се мълчаливо царят в лицето на племенника си и дори се попридръпна на седлото, да го види по-добре. Смирено беше лицето на княза и тъжно — той. види се, страдаше от собствените си мисли за човека. Така реши царят и прие думите на племенника си като младежка заблуда и прекалена строгост към човешките слабости.
Когато малко по-късно Самуил влезе в Одрин и види какво бяха вършили войниците му и продължаваха да вършат, той дигна своята суха, възмургава ръка и притисна с нея очите си. С бледо и тъжно лице седеше на високото седло току зад царя княз Владислав, само очите му горяха с мрачен блясък...
Царят повели българите да напуснат превзетия град до последния човек. Спуснаха се чак и войводите да разгласят неговата строга повеля. Челниците, малки и големи, отпъждаха мнозина от войниците като зли, стръвни кучета от домовете на одринци, от хранилищата и продавачниците, докато ги събраха и ги изведоха от града. Не можеше да се направи нищо повече с грабителите.

Настъпваше нощ - тъкмо време да прикрият грабежите си, да се скрият от очите на своя цар. Намираха се между войниците и такива, които нямаше що да крият и защо да се крият, но те бяха по-малко.
Самуил престоя при Одрин двайсет и пет дни. Той имаше свои люде по пътищата накъм Плъвдив и по-нататък, които следяха дали Василий няма да напусне България и да се върне към Одрин и към своята столица, както би желал българският цар, ала и Василий имаше свои люде, които му донасяха всичко за българите. Той узна за тях още като навлязоха в неговото царство, узна колко бяха на брой и накъде вървяха, узна всичко навреме и за Одрин. Василевсът се досети за желанието на българския цар да го принуди да напусне България; той също знаеше, че Самуил с тая своя войска не можеше да стори нищо повече от това, което вече бе сторил. И василевсът нито се помръдна от Северозападна България и от Бъдин. Той пожертвува и своя Адрианопол, но не само заради Бъдни, а имаше и други замисли, като бе дигнал и тоя път такава многобройна войска.
Нямаше какво повече да чака Самуил край Одрин. Той също се досети защо Василий не се спусна да спасява тоя свой град и че това не беше само заради Бъдин. Като почака, доколкото беше нужно, за да изведе докрай своя поход във Византия, цар Самуил поведе войската си по обратен път и сега още по-бързо, за да събере цялата си войска, та да посрещне Василия, ако след Бъдин се насочи към Скопйе, както подозираше.
Първата половина на месец Руен* вече минаваше, но горещините по тия места бяха все още големи. Сушата също продължаваше и като че ли огън бе преминал по цялата земя. Войската се връщаше по същия път и войниците търсеха по долините, низ завехналите храсталаци реките и изворите, от които бяха пили вода, но най-често намираха бял, горещ пясък. Те сега и гладуваха повече. Едно беше по-леко за българите, че се връщаха към родните си краища, докато всичко друго беше по-трудно за тях.
(* Руен — септември.)
И въоръжени ромейски дружини ги нападаха по-често и по-дръзко сега, особено докато бяха по-далеко от земята на

смоляните и струмците и населението беше повече ромейско. Българите бяха уморени, гладни, без воля за съпротива и тия бързи ромейски дружини връхлитаха върху тях, убиваха ги, завличаха някои в плен. Тогава княз Иван-Владислав измисли как да се защитава българската войска от тях и дори как самата тя да напада. С позволение на царя той избра и подреди пет дружини конни войници между най-добрите от по сто или сто и двайсет души и ги определи за стража на цялата войска. Те се движеха край пътя от двете страни на войската, както беше проточена на върволица, на известно разстояние една от друга и винаги бяха готови да се спуснат в една или друга посока. Нощно време, когато войската се спираше на временен стан, по две от тия дружини обикаляха непрекъснато около стана и го пазеха от нападения. Сега страдаха не българите, а много повече ромеите нападатели, които биваха посрещани и разбивани, преди още да се приближат до върволицата на българската войска. Князът нареди да бъдат избивани също техните ранени и пленени и войниците ги избиваха с настървение поради големия си гняв и омраза.
Самуил яздеше пак начело на войската си, както беше подредена за поход. Той беше мълчалив, цял затворен в себе си, не обърна сега нито един път коня да тръгне между войниците и заедно с тях, да ги поразговори, да ги успокои и насърчи. Царят показваше нетърпение дори и към стария си слуга, който наистина и сега не можеше да сдържа езика си. Само когато войската се спираше на нощна почивка, царят не можеше да стои по цяла нощ в шатъра си, излизаше да ходи наоколо в нощта и понякога пак се спираше край купчините насядали и налягали войници, да ги послуша, да бъде все пак по-близу до тях. Те бяха го огорчили много, но той не можеше да ги прогони от сърцето си, от мислите си. Така царят попадна пак на червенокосия Самсон и веднага го позна по бледото му кьосаво лице и може би още повече по очите му, които се взираха в него при оскъдната треперлива светлина на огъня, край който бе седнал; нощите бяха вече хладни и войниците палеха огньове, но не само да се тойлят, но и да прогонват по-далеко чакалите, които бяха много по тия места. Като позна Самсона Пуле в гъстия здрач, царят се спря и дори приседна на едно дебело дърво, което бяха домъкнали войниците

за огъня. И започна като човек, който дълго бе мълчал и дълго бе крил болката си:
— Е... Напълни ли и ти в Одрин торбата! — Самсон се сепна от думите му и още повече втренчи в него очи, но нищо не отговори. Царят сякаш и не очакваше отговор ни от него, ни от другарите му наоколо и продължи: — Ти ми се оплака от болярина си и от слугите му там, в Пореч... Кожата ви е смъквал. А по Христовата ли вяра е да влезеш в чуждия дом и да го ограбиш?
Войниците, които се бяха събрали наоколо, се размърдаха безшумно — всеки гледаше да се скрие от погледа на царя, да се потули в тъмнината около огъня. Самсон Пуле не се и помръдна; стоеше срещу царя със същото свое бледо, сухо лице, с кривите си нозе и Самуил го виждаше цял през жълтите, трепкащи пламъци на позагасналия огън.
- Седни, седни! — подкани го царят.
Самсон беше цял в мислите си. Така и заговори, със затихнал глас, вдаден в мислите си:
— Аз не взех нищо от чуждия дом и от чуждия град, честити царю. Имаше там и други като мене. А които посегнаха... то е от глад и немотия, и от мъжки бяс, царю. Това е сатаната в човека и проклетията в нищия. Трудно е за нищия да задържи ръката си, когато има какво да вземе. Пък и човешката алчност е голяма, дори когато човек има с какво да се нахрани, с какво да се облече. И бъди ти, царю, по-милостив към нищия, макар да е виновен с разбойничеството си.
Царят начаса отвърна, сякаш искаше да спори с него, но гласът му бе поомекнал:
— Аз също ще взема от чуждия град, но само според бранния закон.
Самсон Пуле поклати глава; той бе свалил кожения си шлем и се виждаше, че косата му беше доста оредяла. Той рече:
— За силния, царство ти, и за богатия винаги е по-лесно да пази закона. Но и той го погазва, макар да му е по-лесно да го пази.
— Седни... — въздъхна Самуил.
Сега Пуле веднага седна срещу него, на другата страна на огъня. Царят вече нищо не продума. За пръв път, кой знай от колко време, почувствува той в сърцето си някаква студенина, като

морница, която иде издълбоко и пронизва самото сърце, после пак изчезва. От нея ли се пораждаха неговите мисли сега или пък мислите му пораждаха такава студенина в сърцето?... Походът до Одрин беше поражение за царя. Той не беше успял да привлече, да върне Василия назад към земята му, към застрашения му град; не беше успял да го застраши, да го уплаши, малка беше българската сила. Българският полк се връщаше като бит и щеше да разсее пораженството си низ цялата войска. Воинският дух се храни и расте с победи. А не се ли изпитва силата му тъкмо в поражението?...

Един от войниците хвърли сноп съчки в загасващия огън, наслага и дърва. Дигна се гъсто кълбо бял, жълтеникав пушък, светнал от огъня под него, бързо се проточи някъде встрани, подухван от нощния ветрец; през черната купчина на съчките пропълзяха синкави пламъчета, избухна висок жълт пламък и започна да ближе лакомо наслаганите там дърва. Войниците наоколо мълчаха — чакаха да заговори царят им. Огънят весело пращеше, над стана глухо кънтеше многогласа врява, а през нея някъде отвън, някъде в нощната тъмнина около войнишкия стан се чуваше пронизващият, гладен вой на чакали. Царят неусетно бе привел глава и седеше неподвижен с лакти на колената, рамената му се бяха отпуснали и цял се бе изгърбил срещу тъмнината зад него, срещу острия, пронизваш, нощен ветрец... Поражението не беше само в това, че той бе отишъл до Одрин с двайсет хиляди войска и сега се връщаше оттам без успех; поражението беше повече в това, че бе отмъкнал войниците си там едва ли не насила, сякаш на собствения си гръб. Трябваше да слиза от коня си, да върви с тях, да ги придумва. Царят би искал те да вървят след него с твърда стъпка, с вяра, както вървеше той и знаеше накъде върви. И се нахвърлиха те като разбойници на завзетия чужд град, погазиха всякакъв ред и закон, не зачетоха и него, своя цар. Той би искал да бъдат те по-търпеливи в глада си, да укротяват бесовете в сърцето си, лакомията си за жени, за плячка. Сега Василий ще каже: „Ти нападна и ограби града ми като злодей!" Не беше научил войниците си на по-добро, не беше ги научил на по-голямо търпение, на по-яка вяра, не беше им показал, види се, по-добър, по-ясен пример. Но само те ли вървяха след него без вяра, без неговата вяра? А болярите,

войводите му?... Ето кое беше най-голямото му поражение след всички битки, след тая голяма битка, която водеше от трийсет и повече години!...
Той се сепна, сякаш от невярна дрямка, изправи глава, огледа се; войниците го следяха с очи и не смееха да се помръднат, да пошушнат, за да не смутят мълчанието му, мислите му. Врявата наоколо бе стихнала, едвам се дочуваше тук и там сподавен говор, мъгляво светлееха и загасващите огньове. Само воят на чакалите се чуваше още по-близък, току зад тъмната стена, която ограждаше войнишкия стан, чуваше се още по-рязък, по стръвен, по-зловещ. Самуил стана, като да се сети отеднаж за нещо, и се отдалечи накъм шатъра си. Войниците около огъня се спогледаха, някои се извърнаха да го проследят през рамо, сетне започна разговор и всички се обръщаха към червенокосия Самсон Пуле:
- Нему пък що му е, що му липсва: цар! Навел глава, мълчи, въздиша.
- Ти да не мислиш, че живей без грижи! Неговите са по-големи. Ти за себе си, а той за всички мисли.
— За всички, а? Ти за него си нищо. Неговите щения са големи и затова грижите му са големи. А ти за него си нищо. Ти си негов слуга и роб. Той е цар.
— А ти, Пуле, и с него; право, куме, та в очи. Ами той веднага може да ти вземе главата!
Червенокосият седеше, втренчил очи в огъня, и като че ли нищо не чуваше. Ала сега отеднаж отговори и се виждаше, че бе чул всяка дума:
— Той не е като други царе, както сме чували и знаем. Ето, седи с тебе, говори с тебе. И мене ме е страх да говоря с него. но някак от него иде и смелостта ми да говоря. Кара ме нещо да му се оплача, като го видя до себе си. Той е цар, а ти си нищо, но той не търпи да му се оплачеш и сам ще те попита. Такъв е той и се вижда, че те жали. От коня ще слезе... стар вече човек, а с тебе иска да върви, като тебе... — Самсон Пуле пак никого не поглеждаше, но всички го слушаха, като да разказваше приказка със затихналия си глас тук, край тлеещия огън: — Цар... Боиш се от него. Води те той срещу меч, срещу стрела. Ти вървиш, не смееш да се върнеш, да изостанеш. Той навсякъде ще те намери. Главата ти може да вземе. И защо вървиш след него? Не ще се

отървеш ни от нищетата си, ни от въшките си, ни от болярина си, И повече мъки ще видиш, смърт може да те срещне. Но вървиш и някак не само от страх. Нещо те тегли. Ха, си казваш, още малко... може би ще стане по-добре и за тебе, както казва той. Самсон млъкна, както и заговори — загледан в огъня. Мълчаливо налягаха наоколо и другарите му. Никой нищо не му отвърна за царя, не каза своя някаква противна мисъл. Нощта бе затиснала вече целия стан, едвам-едвам светлееха незагаснали още огньове тук и там, ниско, до самата земя, едвам се белееха дигнатите тук и по-нататък шатри на големите челници. Ще се дочуе и сподавен говор или ще избухне продрана кашлица, или кон ще тупне с копито по твърдата лемя, но станът вече спеше. Само чакалите бяха будни и виеха рече съвсем наблизу — с ръка да посегне човек, да ги прогони.
— Ху! Ху! — викна изеднаж в тъмнината някой от нощните стражи със сподавен и негли разтреперан глас, но хищниците не спираха, не спираха...

Обсадата на Бъдин продължаваше. Гневът на втория Василий растеше с всеки нов ден, но той и в най-големия си гняв не забравяше какво бе наумил да върши. Той не можеше да остави зад гърба си непревзета една такава силна твърдина като Бъдин и да продължи похода си низ България; това не би било от полза и за духа на войската му. Ала огънят, който се изливаше на потоци от стените на Бъдин, пазеше добре тоя град. И василевсът потърси други ключове за вратите му.
Яви се един ден пред южната, най-важна врата на Бъдин ромейски глашатай с двама тръбачи. Когато тръбачите дадоха знак и свалиха дългите си тръби, разкрачи се срещу затворената врата глашатаят и викна с издути жили на разголената си гуша:
— Да излезе горе кастрофилаксът на тоя град! Да излезе горе кастрофилаксът на тоя град, за да чуе повелята и доброто желание на негово свето царство василевса на всички ромеи!
Виждаше се през зъберите над вратата, че там, на високата площадка, настана оживление сред българите, ала отговор на глашатая не се даваше. Тогава ромейският глашатай повтори призива си и някак сърдито. Мина доста време и отговор пак не

се получи. Тогава глашатаят още по-сърдито и с още по-надути жили изрече за трети път повелята на василевса. Едва след това между два зъбера горе се надвеси някакъв стар войник или десетник с прошарена, премного дълга брада. Той разшири пръсти, за да оправи брадата си, разперена като опашка на стар мисир, глади я дълго, сякаш това беше най-важното, и най-сетне викна, изпулил надолу кръгли, присмехулни очи:
- Какво си се развикал, бре! Ха си върви с твоите свирци! Нашият войвода още спи, ще го събудиш.
Бъдинският войвода беше там, на площадката, и тъкмо той бе наредил да дадат такъв отговор на ромейския глашатай. Тримата ромеи долу не се и помръднаха; те като че ли бяха очаквали такъв отговор, но беше им казано какво да говорят докрай. По-далеко зад тях се бяха насъбрали и други ромейски войници от любопитство и безделие. Отново наду жили ромейският глашатай, а тоя път дигна и юмрук заканително:
- Изпратен съм и говоря от името на василевса! Слушайте и изпълнете, докато говоря аз, и така ще бъде по-добре за вас. Ако не искате да ме чуете, след мене ще заговори мечът. Какво си мислите вие — един само град срещу цялата наша империя! Ние няма да си отидем оттук, докато не разрушим тия стени. Погледнете колко сме, колко са и бойните ни уреди, а можем да докараме още толкова и два пъти по толкова. Да не ви заслепява временният ви успех! Ние можем да ви държим и цяла година, и десет години...
Всички чуха гръмкия глас на глашатая - и българите горе, и ромеите по-далеко зад него, въпреки че не разбираха българския му говор, но чувствуваха заканата му. Сега между зъберите горе се показа сам бъдинският войвода и не дочака глашатая да довърши, каквото му бе заповядано да каже:
- Иди кажи на василевса си, че той няма да мине през тия стени и след десет години. Ние ще опърлим с огнец и неговата брада. Вие сте мнозина, а ние малцина ли сме? С нас е цялата войска на царя български! Ти върви, прегракнал викачо, при своя василевс и не се връщай повече.
Обърнаха се глашатаят и двамата тръбачи и си отидоха. Ала няколко дни по-късно в ромейския стан се явиха посред нощ двама забулени българи и поискаха да ги заведат при василевса.

И сам Василий заповяда да ги въведат в шатъра му. Нощта беше тойла и като че ли цяла изпълнена с тънкия, коварно подмилкваш се звън на прозрачните крилца на цели облаци комари, които долитаха от мочурите и вирищата край Дунава. Василий чешеше до кръв тялото си и не можеше да спи. Когато слугите му прогонваха комарите с големи кърпи и затваряха плътно шатъра, вътре ставаше задушно, по цялото тяло на василевса потичаше солена вода; когато пък слугите дигаха завесите по вратите на шатъра, веднага нахлуваха цели валма комари и звънът на крилцата им беше колкото тих и напевен, толкова пронизващ и тържествуващ. Василевсът бе взел вече една хладка баня, готвеше се да вземе и втора, за да примами съня върху очите си. Тъкмо в това време му съобщиха за двамата българи. Той ги посрещна в предната част на шатъра, мушнал ръка под нощната си дреха, за да почеше вече сто пъти на едно и също място широките си мургави гърди, покрити с гъсти, черни косми.
— Свалете булата си — каза им той. — Искам да виждам лицата ви, щом говоря с вас.
— Ще свалим булата си — отвърна с поклон единият от българите, — но само пред очите на твое свето царство, не и пред други очи.
Василевсът спря да се почесва, загледан в единия българин, после премести подозрителния си поглед върху другия, но кимна на людете сн, които бяха там, да излязат. Българите свалиха булата си. Василий отново мушна ръка под дрехата си и попита, неволно попримрежил очи от сърбежа по тялото му:
— Кои сте вие? Говорете.
— Ние сме смирени божи служители, монаси — отговори пак същият българин, който, види се, беше с по-висок сан от другия и знаеше по-добре ромейски. Той продължи: — Ти, твое свето царство, имаш в Бъдин не само врагове, но и приятели. При тебе ни пращат твоите приятели.
— Кои са те...
- На първо място епископът на тоя град, Преосвещеният Стефан, а с него и боляринът Никодим Брич. Него, Брича, царят не го зачете да го направи кастрофилакс на Бъдин и сега той е против царя. Против Самуила е и епископ Стефан, понеже Самуил се сдружи с богомилите и сега епископът иска да спаси тоя град от

твоя велик гняв и да го спечели за твоята любов. Затова и ни изпраща преосвещеният Стефан при твое свето царство.
Василий извади ръката си изпод нощната дреха, изпъчи гърди и беше внушителен, макар в такова нощно облекло. В големите му черни очи светеше някакво гордо покровителствено съчувствие. Така и заговори василевсът:
Аз съм дошъл в тая земя, за да помогна на своите добри приятели и да ги спася от безумията на неколцина злодеи, които сами и с насилие се провъзгласяват за царе и велможи на вашия български народ. Самуил Мокри пролива кръвта на тоя народ трийсет и пет години, но аз няма да го търпя повече. И тежко на тия, които ще ми се противят, но приятелите си аз ще пазя от всяко зло. Какво ви каза още епископът на тоя град, като ви праща при мене забулени?
Монахът, който говореше, пое издълбоко дъх, преди да заговори отново:
- Твое свето царство... Ние и мнозина още в Бъдни само на твоята милост се надяваме. И нашият кастрофилакс е също такъв безумец... Ние вече гладуваме и жадуваме зад тия стени и треперим пред твоя гняв, който справедливо ще се излее един ден върху нещастните ни глави, но кастрофилаксът насила ни кара да държим затворени градските врати, да посрещаме твоите войници с оръжие и с огън. А къде е Самуил, царят, да дойде и да ни помогне? Преосвещеният Стефан, който е помазан да бди и да се грижи за християните, за всички свои духовни чада в тоя град, ще отвори вратите му пред тебе и ще го предаде в ръцете ти заедно с всички негови жители, за да ги спаси от мъки и от мечовете на войниците ти.
Василевсът с нищо не издаде своята радост, нито дори с гласа си:
— А как ще изпълни преосвещеният това, което обещава?
Пратеникът на предателя беше по-радостен от ромейския цар и побърза да отговори:
— Ти спри, твое царство, нападенията си на града, за да могат приятелите ти да кажат: „Ето василевсът вече не ни напада и ни мисли само доброто." С тия думи те ще отворят един ден пред тебе вратите на Бъдин. Ти спри и чакай търпеливо, че може би ще трябва да чакаш дълго. И това ще ти кажа още, че пред тебе ще се отвори най-напред южната врата на града, а ти направи, което е

нужно, за да влезеш незабавно и да се притечеш на помощ на приятелите си, които ще бъдат тогава може би в голяма нужда и опасност.
Василий попита някак отдалеко:
— Откъде да знам аз, че при мене ви е изпратил наистина преосвещеният епископ на тоя град, а не кастрофилаксът, който плете може би примка и иска да печели време или пък чака помощ от своя цар? Отворете ми веднага вратите на Бъдин, защо трябва да чакам?
Монахът не се изненада ог думите му, той засили още повече глас и дори замаха с ръце, за да го убеди в думите си:
— Ти изпрати глашатай и чу отговора на кастрофилакса, а ние ти носим отговора на преосвещения епископ, който иска да спаси духовните си чада от гибел, от безумията на нашите управници. Ние изпълняваме свой християнски дълг и нямаме други доказателства освен истинните си думи и ако ти не можеш да ни повярваш, направи тъй, както царство ти желае.
Василевсът отговори:
— Аз съм единственият християнски цар на земята и ще приема думите ви в името на Исуса Христа, сина божи. Ще почакам, както вие искате, за да видя какво ще свършите през това време, нооо — проточи той глас — няма да ви кажа колко време ще чакам. Вие виждате: всичко оставям в ръцете на преосвещения епископ на Бъдин.
Двамата монаси се върнаха в обсадения град също така тайно, както и бяха дошли при ромейския василевс.

Лятото вървеше бързо към своя край, но бъдинчани тая година нито бяха косили, нито бяха жънали; ромеите бяха хванали и реката, и всички води около града, та обсадените не можеха да отидат и за риба. Свършваше се и водата в щерните, та се раздаваше с черпаци, колкото да не умрат людете от жажда. Мнозина изкопаха кладенци, щом голямата река беше толкова близу, и наистина излезе вода от земята, но беше горчива, тръгнаха и много болести по людете. Доколкото имаше още за ядене и за пиене по царските хранилища, даваха го най-напред на войниците и на мъжете, които бяха излезли на стените с оръжие;

доколкото имаше за ядене и за пиене по людете из града, криеха го те вдън земя и всеки само за себе си.
Тръгнаха из обсадения град мълви, и страшни, и успокоителни в същото време:
- Ще измрем от глад, от жажда, от болести. Ще влязат най-сетне ромеите и ще ни изколят до един, като ги караме да стоят толкова дълго пред вратите на града и ги поливаме с жив огън. Какво чака още царят, но той и не мисли да ни се притече на помощ! Да отворим вратите на града и да паднем на колене пред василевса... той е милостив. Той чака да покажем благоразумие!...
По улиците, по дворищата, по затихналите домове на Бъдни започнаха да събират трупове на измрели от глад и от болести. Сега вече отчаянието и страхът не шепотеха от ухо на ухо, а се появиха из града люде, коиго говореха открито против кастрофилакса на Бъдни, против царя и царството. В същото време те славословеха чуждия цар, който стоеше с войската си пред вратите на града. Между проповедниците на отчаянието и насърчителите на предателството имаше всякакви, също и духовници, които бяха по-сладкодумни от другите. Тия люде впрочем се учеха един от друг и злокобната им проповед беше една и съща:
- Гибел и смърт ни чака между тия затворени степи! Някога ромейският цар ни е дал християнската вяра, а сега друг ромейски цар е дошъл да ни спаси от гибел и от страшна смърт. Отворете вратите да влезе василевсът в Бъдин, като Спасителя в Ерусалим преди хиляди години...
Вече от дълго време ромеите не предприемаха никакво нападение срещу обсадения град. Те бяха като на мирен стан около Бъдин. Само пред всяка градска порта стоеше по една дружина добре въоръжени стрелци и копиеносци, но то беше като стража пред вратите на чуждия град. От дълго време българските войници стояха в бездействие по градските стени. През зъберите на крепостните стени фучеха вече есенните ветрове, небето беше повече облачно, валяха продължителни дъждове. В такива мрачни, дъждовни дни войниците се криеха по тесните помещения на крепостните кули и играеха на кокалчета. За тях все още имаше по един малък хляб дневно от клисаво тесто, примесено със слама, несмлени просени зрънца, та и пепел, но

вече всичко им бе дотегнало: и клисавият хляб, и оръжието им, и градските кули, и кокалчетата, та и целият живот. Някога само гласът на кастрофилаксът ги караше да скачат на нозе, а сега той минаваше през техните помещения и те не се помръдваха да станат, да му сторят път. Започнаха и без позволението на челниците си да слизат в града, ходеха по улиците, смесваха се с изгладнелите граждани, те също чуваха и се спираха да послушат проповедите на отчаяните, после се връщаха при другарите си и разказваха какво бяха чули...
В деня на свети Никола чудотворец бъдинският епископ Стефан дигна лития от главната църква и се отправи в позлатените си одежди за южната крепостна врата, която водеше към вътрешността на царството. Епископът прогласи, че ще се помоли под открито небе за спасението на града, както и за здравето на неговите воини, поради което поведе шествието към крепостните стени. След епископа и свещениците, които го придружаваха, тръгнаха много люде, уплашени и отчаяни, с надежда да измолят милостта божия. Бяха все мъже — не беше позволено да участвуват жени в такива шествия и да се смесват с мъжете. Върволицата се бе проточила по улиците — людете бяха изтощени, със слаби нозе и не можеха да вървят близу един до друг, но имаше между тях и по-бодри, по-силни, които вървяха веднага след епископа и свещениците. Начело на процесията се поклащаха хоругви и други църковни знаци, мнозина от людете бяха надигнали икони, кръстове и ги носеха като драгоценно бреме в ръцете, високо на рамената си. Мнозина и пригласяха на песнопенията на свещениците с изтънелите си, прегракнали от немощ гласове, та общата песен звучеше повече като тъжно, умолително стенание. Когато върволицата се спря и събра на стъгдата пред южната градска порта, слязоха от стените и се присъединиха към нея и мнозина войници, някои с оръжието си. Насред стъгдата имаше зидан с камъни кладенец, та епископът се спря там да освети вода и да се помоли. Събраха се около кладенеца и другите свещеници, сгрупа се там цялото множество. Докато свещениците се готвеха за молитвата си, стъгдата затихна. Над покривите на близките сгради, над високите стени и стражевите кули от двете страни на затворената градска врата се бе надвесило мрачно, облачно небе. Някак чудна беше тишината,

която бе настъпила при толкова люде по цялата стъгда, спотаило се бе негли в очакване и самото небе. Защо се бавеше още епископът?
Но ето преосвещеният изеднаж се обърна с гръб към кладенеца, с лице към градската врата и дигна посоха си високо над главите на събраните там люде, които бяха може би до хиляда души. Чу се и гласът му, гръмък и заплашителен:
— Братя... Ето вратата! Отворете я! Ще измрем до един между тия стени! Ето вратата на спасението, отворете я!...
Настана голямо смущение и безредие. Сред тия люде имаше до стотина души, които бяха доведени тук под църковните хоругви, но още преди това знаеха, че ще се отваря градската порта, че ще трябва да се направи нещо, за да се освободи градът от обсадата; имаше и други, които живееха в пълно отчаяние и бяха готови на всичко, за да турят край някакъв на мъките си. Гласът и бунтовните думи на епископа бяха знак и повеля за едните, възбудиха до полуда другите и още мнозина с тях. Една дружина от двайсетина души тутакси се втурна към затворената порта. Между тях имаше и войници, а някои от гражданите бяха крили досега под дрехите си мечове, палици, секири, та ги измъкнаха и ги размахваха с изблещени очи. Веднага след тая дружина се спусна и втора, още по-многобройна, сред нея също имаше въоръжени войници и граждани. Повлякоха се след тях и други, по-смело или колебливо, а имаше и такива, които се озъртаха уплашени, отдръпваха се встрани или се разбягаха по страничните улици. Насред стъгдата остана епископът с другите свещеници, с неколцината мъже, които носеха църковните знамена, и това беше като войводство на разбунилата се тълпа. Крепостната врата беше здраво затворена с всички свои заключалки, куки, вериги и лостове; струпано беше чак догоре купище от камъни, дебели дървета, които още по-здраво подпираха вратата. Стояха там и неколцина войници с дълги копия, да я пазят. Нападателите не се спряха нито за миг пред острията на копията им — задните тласкаха по-предните, връхлетя изеднаж цялата тълпа, прегази неколцината пазачи, изпочупи копията им, отне мечовете им, нахвърли се върху камъните и дърветата, които подпираха вратата, върху лостовете и веригите. Дотичаха и други войници от крепостните стени и

кули, но докато едни от нападателите бързаха да отворят вратата, други се обърнаха с оръжията си срещу дотичалите войници и се започна кърваво сражение. Слязоха отгоре още войници, ала не можаха да разпръснат бунтовниците, ни те, ни дотичалите преди тях, тълпата яростно се отбраняваше, а преминаха към нея и техни другари, обърнаха срещу тях оръжието си.
Сред дивия вик и рев на тълпата, сред звъна и трясъка на окървавените оръжия се чу тропотът на дигнатите лостове, сухото тракане на ключалките, като разярени зверове заръмжаха, заскимтяха ръждивите вериги на тежката крепостна порта; чу се как се блъсна оттатък и мостът върху крепостния ров. Вратата се разтвори с остро скърцане, бързо и широко, с двете си поли. Тълпата се втурна като отприщена вода, изтропоти по дървения мост над дълбокия ров. Право насреща се зададе една голяма дружина ромейски войници, желязото по тях едвам-едвам просветваше в белия здрач на декемврийския ден, приближаваха се бързо насам, надигнали оръжията си, и нели бяха чакали отдавна да се отвори тъкмо тая врата на обсадения български град. Бунтовниците се стъписаха там, пред моста, не се решаваха да изтичат да посрещнат тия, за които през труповете и кръвта на свои братя бяха разтворили вратата на Бъдин. Чуждата войска се приближаваше като широка страшна вълна от тежко желязо и щръкнали оръжия, зачу се и глух тътнеж — виждаше се нататък, че се бе дигнала и ромейска конница. Бунтовниците сега се притискаха един до друг, дърпаха се назад, неколцина на предната редица дигнаха мечовете си с ръчките нагоре.
Василий Втори влезе в Бъдин още същия ден. Бъдинският епископ Стефан го посрещна пред същата южна врата в позлатените си одежди. Тъкмо василевсът стъпи с коня си върху подвижния мост на крепостния ров, от ниското, побеляло небе започнаха да падат първите снежинки тая година. Епископът изричаше някакви приветствени, раболепни слова към чуждия цар и сега отеднаж дигна ръка към небето и продължи с угодническо въодушевление:
— Ето и бог ни праща своята благодат и ти идеш с нея, царю...
Василевсът рече горделиво от високия си кон:
— Които от вас ме посрещат с добро, ще познаят моята царска милост, а тежко на тия, които ми се противят.

И той постъпи според тия си надменни думи: по негова повеля войниците му набиха на кол бъдинския войвода, който беше заловен с меч в ръка, но епископа и болярина Никодима Брич той прие на трапезата си и яде с тях.

VIII

Самуил бързо научи за влизането на Василий в Бъдин. Научи той и как бе влязъл ромеецът в тоя български град. Разчу се и по цяло Скопйе, дето беше царят, за предателството на бъдинския епископ Стефан. Царят не потърси никого, да се оплаче, да излее гнева си — велможите му сами идваха при него. И всеки по своему изказваше пред него негодуванието си от предателството на бъдинския епископ. Царят повече мълчеше и само пред великия войвода Ивац изказа голямото си огорчение:
— Той предава нашия град на чуждата войска, а казва, че това е спасение за тоя град. Ето какви люде има между нас, какви владици, но може би има и такива войводи, такива боляри и челници и всякакви, които чуждото царство и власт приемат като спасение. Чуждият е дошъл да те прегази, а ти сам лягаш под нозете му. Това ли успяхме да направим досега ние с тебе, велики войводо и брате мой! Нищо ли повече не можахме да направим с кръвта, която проляхме, и с всички мъки...
Ивац никога не казваше излишна дума и само това отговори на царя:
- Защо ще мерим доброто дело със злодеянието на предателя?
Царят се взря в него с все още искрящите си очи, негли да чуе най-утешителните думи, сетне пздълбоко въздъхна. Разяждаха го съмнения и подозрения, но той не искаше да ги изрече гласно, на макар и само пред най-доверения си помощник. Страшни бяха тия съмнения и подозрения, той се опитваше да ги отпъди, да ги заличи в ума си, а те долитаха сами, бръмчаха в ума му като вонещи, отровни насекоми.
Мълчанието между двамата воини стана продължително и царят рече, като че ли да отклони в друга посока разговора:
- Дали не стареем вече ние с тебе...
Ивац полюшна едрата си глава, попристисна устни и каза:
- Защо... Седим още на седло, ти ходи чак и до Одрин...

Царят мълчаливо го прихвана през рамената, мълчаливо го притисна на гърдите си. Те помълчаха още някое време, като люде най-близки, които не се боят от мълчанието помежду им, после Ивац стана и си отиде. Самуил остана сам и пак с огорчението си, с подозренията и съмненията си.
Най-напред Яков Рун предизвикваше тия мисли в ума на царя. Той подозираше Димитра Полемарха още преди много време, а сега говореше едва ли не против всички велможи, ругаеше и простия народ. Рун не можеше да каже против никого нещо определено, говореше общи думи, често и те недоизказани, но ги говореше с гняв и ярост. Царят неволно се повеждаше по думите му, започна да се заглежда с по-други очи в людете си, сякаш търсеше в познатите лица и някакви непознати, скрити черти. Ала най-много съмнения и подозрения заседнаха в ума му през време на похода до Одрин и още повече след предаването на Бъдни. През време на похода той чу от войниците всякакви противни думи, а червенокосият, когото не можа вече да забрави, каза всичко открито. Това все пак не беше най-лошото; войниците винаги бяха мърморили и говорили противни думи — тежък е техният живот, големи са мъките им, голям е и страхът им, и ненавистта им към болярина, умът им пък не отива много далече. Но през време на тоя поход царят бе доловил нещо друго и в приказките на войниците си, и по техните лица, та дори и в движенията им, във вървежа им, още повече в преголямата им алчност, когато се нахвърлиха в Одрин за плячка, за жени, за убийства и кръв. Той винаги бе виждал и срещал съпротива у людете си, винаги се бе мъчил да я надвие и подчини, винаги се бе стремил с цялото си сърце да запали светлина в умовете им, та да могат да видят това, което и той самият виждаше за тях, за цялата държава; стремил се бе и бе се надявал и наистина бе успявал да подчини съпротивата им, която му се бе виждала и по-друга досега. През време на похода за Одрин той видя тая съпротива в най-грозния й вид, той я видя все така жива и сякаш непобедима. Сетне дойде предателството на бъдинския епископ, спомни си той и своя племенник Добромир, който предаде на ромеите Верея, спомни си отново и негли с още по-голяма болка за предателството на родния си брат... Никога досега не беше го

изоставяла крилатата надежда, не беше го изоставила тя и сега, но ето тая нова болка...
Все пак тая нова болка беше като шипа на желязното стреме, който бодва коня тъкмо когато е уморен, когато нозете му натежават. Веднага след като се получи вестта за падането на Бъдин, при него дотича Рун.
- Никога преди — каза му царят -- не си бил нужен толкова много, както си нужен сега.
От две години Яков Рун бе прогласен за войвода. Той бе побелял вече и особено брадата му, ала колкото черни косми бяха останали по главата, бяха сякаш още по-черни. Вдълбали се бяха още повече и всички бръчки по сухото му лице, сключили се бяха по-строго и дебелите му вежди, но тъмните му очи горяха с по-голяма сила, макар да бяха се откроили по-издълбоко.
И гласът му бе издрезгавял, станал бе и по-рязък, но идеше все така, сякаш направо от сърцето му. Натежали бяха и движенията му, ала все още се виждаше, че в гърдите му напираше неговото нетърпение във всяко нещо. Той отвърна, негли готов да се сопне и на царя:
- Аз никога не говоря напразно... Трябва половината да ги набиеш на кол! Може и да не са всички виновни, но ти ще изхвърлиш гнилата ябълка, ще изхвърлиш и тия до нея, за да ти останат другите здрави, Може да не са всичките виновни, но всички ще се уплашат и страхът по-добре ще ги вразуми...
Той не спомена тоя път име, не каза кои бяха виновни, но едва ли би се стъписал, ако царят би му повелил да набие на кол и половината български велможи, мирски и духовни, та и половината прост български народ.
— Ти вече остаря, Рун — скара му се Самуил, — но трябва да те усмирявам като вироглав хлапак. Ти трябва да бъдеш пазач на царството, а не губител на виновни и невинни. Запомни това добре и завинаги.
Рун не отговори, но гледаше царя, без да мигне, и погледът му не се укроти. Царят продължи:
— Предателството е като зараза, минава от човек на човек и не знаеш с какъв образ ще ти се покаже, ще те измами и съблазни. То понякога е заблуда и човек не знае накъде го води тя. Ти трябва да знаеш това, за да познаваш по-добре виновните и по-

добре да ги различаваш от невинните. Между нас има предателство и ти търси предателството. Невинната кръв оживява и търси отмъщение.
Рун не можеше да се сдържи повече и рече задъхан, с изблещени очи, по които личаха червени жилки:
— Царю... Царю честити... Аз не мога като тебе... Моят ум не е... Втурвам се по всяка следа и... със зъби за петите. Ако се бавя и колебая, вятърът ще заличи всяка диря. Не ми е нужно мене много мислене, да се въртя и озъртам.
Яков Рун излезе от царското жилище с покорно лице, но думите на царя не бяха стигнали до ума и сърцето му, не бяха укротили неговата ярост спрямо всеки враг на царството, която беше и негова любов към царството.
Същия ден царят получи бързо известие, че в Преспа бе починала царицата. Самуил почувствува някаква неясна скръб, която се изписа дори и по лицето му, но той не каза нищо за покойната, а пристъпи, открехна едното крило на прозореца в стаята си и погледна вън. Царят знаеше, че през последните дни бе навалял до две педи сняг, но като че ли искаше да се увери още един път с очите си. Небето беше още облачно и във въздуха прехвръкваха редки снежинки, снегът тежеше като дебела, плътна покривка върху земята. Затрупани бяха обилно широките покриви на многобройните къщи на Скопйе, които се виждаха от високата градска крепост надолу към Вардара, затрупани бяха тесните криви улички, дворищата, градините; виждаше се и полето отвъд реката, също цяло Водно по-нататък като огромно снежно купище и само през старите гори по него се чернееха ивици и дупки — там, дето снегът не бе проникнал между дървесата и под широките корони на дъбищата, чиято шума и досега не беше окапала. Далеко вдясно се виждаше и снежният Шар с високите си върхове и хребети, като бледа, синкава светлина, дигнала се от земята към небето. Снегът заглаждаше всеки ръб и ъгъл, белееше се надалеко и сякаш от него идваше бялата дневна светлина, която се отразяваше и горе, по мрачното, облачно небе. Самуил поклати глава и прошепна:
— Няма да тръгне Василий по тия снегове чак от Бъдин...
Той остави за свой наместник в Скопйе великия войвода Ивац и тръгна за Преспа. С него тръгнаха синът му Радомир и двамата

му зетьове, племенникът му Иван-Владислав, също и всички люде, които трябваше да ги придружават.

Царица Агата бе погребана още същия ден, когато Самуил пристигна в Преспа; тя бе умряла три дни преди това и мъртвото й тяло не можеше да стои повече, въпреки че беше посред зима. Погребението се извърши със строга тържественост и в това беше цялата скръб на близките и приближените люде на царицата. Плака за нея личната й прислужница, заплака току пред отворения й гроб и Денница, най-малката й щерка, но никой друг не проони сълза. През последните години на живота си застарялата вече царица непрестанно бе боледувала и всички приеха смъртта й като спасение за нея, но и така бе живяла тя през целия си живот, че не беше успяла да привърже повече към себе си дори и собствените си деца. Тя беше хубава на младите си години и бе преживяла някои вълнения тогава, пък и не можеше да бъде иначе, щом беше и тя жив човек. Не беше сторила никому зло, но не беше сторила и добро никому; никого не беше мразила премного, но и никого не беше обичала пламенно; станала бе царица, но само защото беше съпруга на цар. И сега никой не жалеше за нея, не жалеха много и децата й. Мирослава бе дошла чак от Драч за погребението на майка си повече от приличие, а също и за да се срещне с мъжа си, княз Ашот, който бе напуснал отдавна Драч и ходеше с царя. Теодора-Косара, която би жалила и плакала по-искрено за майка си поради милостивото си сърце, не дойде в Преспа, понеже живееше в далечното княжество на мъжа си княз Иван-Владимир.
Самуил се прибра в стаите си веднага след вечерята, която бе сложена по-рано тая вечер, още щом се върна царското семейство от погребението на царицата, както беше обичай. Царят отдавна не беше виждал съпругата си, а и смъртта бе сложила върху лицето й своята студена, жълта маска, та му изглеждаше съвсем чужда на смъртния одър. И все пак нели мъртвата беше неговата жена Агата, майката на децата му? Стана му тъжно за нея и за целия неин празен живот. Неговата скръб за умрялата беше малка, той я почувствува като камъче, което се отрони някъде в

душата му и падна, но то раздвижи цяло море от неусетно набрала се тъга.
Отдавна бе започнал животът му с Агата — преди близу четиридесет години. И колко много я обичаше той в ония първи дни, с каква душевна и телесна алчност я взе в ръцете си, за да я пренесе в чуна, с който трябваше да преминат по езерото от Охрид до бащината му крепост по стръмнините на Мокра планина! Живо и тойло беше младото й тяло в ръцете му, с каква пламенна жажда искаше да я привърже към себе си, да и въведе в самотнишкия си живот! Тя бе му останала чужда и до последния час, когато я видя на смършия одър. За нея ли жалеше той сега, или това беше останалата в сърцето му горчилка от един несбъднат блян на отминалата младост, студена пепел от една напразно прегоряла страст? Сега, когато мислеше за току-що погребаната си съпруга, Самуил не си спомни нито еднаж за Биляна - толкова бяха те далеч една от друга в мислите му, в спомените му, както бяха били през целия му живот в неговото сърце. Той никога не беше делил нищо между тях двете — нито леглото си, нито душата си. И толкова различни бяха те една от друга сами по себе си...
Той видя около смъртния одър на жена си, край гроба й, цялото си семейство, всичките си деца; не бе дошла само Косара, но тя беше винаги в сърцето му. Мирослава цъфтеше в своята зряла женска хубост дори и край отворения гроб на майка си, напълняла доста като майка й някога на нейната възраст. Руменото й закръглено лице имаше тъжен израз и тя вероятно тъгуваше за покойната, но никой не можеше да повярва на тъгата по лицето й. Самуил никога не би могъл да повярва напълно и на синовната й любов, колкото и да се бе подмилквала около него. Истинска скръб предизвикваха в царя другите две негови дъщери — най-голямата и най-малката, Рипсимия и Денница. Рипсимия беше вече стара мома, изсъхнала съвсем и телесно, и душевно, от лицето й бе изчезнало чистото озарение на девственица и сега по него се жълтееше само злоба. Тежко на всяко човешко сърце, което е останало незасегнато от любов, от пламъка на някоя страст, от каквато и да е човешка радост... Виновен беше за несретата й, за несполуката в живота й най-напред той, роднят й баща: не бе мислил достатъчно за нея, не бе й подал ръка, не бе я

насочил. Не бе имал достатъчно време за нея; никога не бе дошла сама при него, но никога не бе я потърсил и той, родният й баща, сама-самичка беше тя и сега, това клето негово дете. Тъжно му беше и за Денница, най-малката. Кого би могла да привлече, за да не остане и тя сама сред людете? Кипреше се и се мъдреше — нели е царска дъщеря, и чакаше, види се, да дойде някой да й се поклони. Виновен беше и пред нея, глупавата, трябваше да й помогне. Но това ли беше сега най-важната му работа — да търси мъже за неомъжените си щерки? Ето защо не можеше да намери той време за децата си. А другият, незаконният - невръстният още Давид, когото още не беше успял да види тоя път? И в същия миг Самуил реши да го вземе със себе си, да го вземе във войската. Синовете си той вземаше във войската, също и племенника си, и за тях грижите му бяха по-големи. За тях или пък това беше все същата, най-голямата негова грижа.
Раздвижило се бе в душата му цяло море от горчилка и скръб. Василий беше в пределите на царството със силна войска; с похода си чак до далечния Одрин Самуил не беше сполучил; от людете, които го обкръжаваха и най-отблизу, полъхваше студенина, някакъв лош дъх, в сърцето му се пораждаха мъчителни подозрения; все същият и досега беше образът, който разкриваше пред него и войската му, както я виждаше цяла, с един образ — ето и през време на похода до Одрин: покорен беше войникът му, ала измъчен, недоверчив, озлобен, алчен. По-малко бяха очите, които го гледаха с доверие и преданост, с възторг, с надежда. Много по-малко. Нима нищо не бе сторил той досега за всички тия люде, за народа български, който беше живото царство? Но какво би могъл да стори той сам, ако те не бяха с него, ако не вървяха след него? И те наистина вървяха с него, следваха го неотстъпно, макар да бяха недоверчиви и зли... Не, той беше много тъжен тая зимна вечер, угаснала бе всяка светлинка в душата му, всяка тойлина.
На вратата внезапно се почука и царят се зарадва, че някой ей сега ще пръсне невеселите му мисли. И се зарадва още повече, като видя да влиза в стаята му Мирослава с лице сияещо от здраве и доволство, сега озарено и от една мила, тойла усмивка. Нима бе забравила тя вече гроба на майка си? Такъв лекомислен,

щастлив нрав имаше тя, себелюбката, и нека, щом така й беше по-добре!
Младата жена присви нозе и се поклони пред баща си, макар и не с такава лекота и прелест, както някога — долавяше се усилието на закръгленото й, натежало тяло. Царят пристъпи, приподигна я, сложи я да седне на един удобен стол и сам седна срещу нея. Побърза и да заговори, за да чуе по-скоро радостния отговор, който очакваше с увереност;
— Щастлива ли си, дете мое?
Мирослава дигна черните си вежди, помръдна устни; усмивката й вече бе угаснала и като че ли се колебаеше да заговори, като че ли искаше да скрие нещо, но току дигна очи към баща си и каза:
- Как мога да бъда нещастна, господарю мой и татко, при твоята преголяма доброта към мене, към моя мъж, при твоето царско великодушие и бащинска любов, но... аз не искам нищо да крия от тебе.
Царят я погледна поучуден и тя продължи с наведени очи:
- Аз съм много самотна в Драч, откакто Ашот е във войската... Боя се да живея там сама, пред това открито море и като че ли съм на самия край на света. Зная, че мястото ми е там, щом моят мъж е комит на тоя град и тая област, но...
- Какво ти е нужно, щерко?
Тя дигна към него умолителен поглед, широко разтворени овлажнели очи, сякаш да му покаже цялата си мъка и голямото си желание:
- Позволи, царю, на Ашот да се върне в Драч... Аз не мога да живея там сама, но... но не е и само заради мене: Драч е като отворена врата на царството ни там, на морския бряг, и е нужен добър пазач. И ромеите са много в тоя град, татко - примига бързо тя като от внезапно обзела я уплаха.
- Там е дядо ти Хрисилий... - рече царят, но мислите му бяха насочени другаде.
- Той е вече много стар... - присви устни Мирослава.
Самуил виждаше, че дъщеря му повтаря чужди думи за Драч, може би негови или на мъжа й, оставаше само нейното желание да се върне мъжът й при нея. Не беше, не беше време за такива желания и той рече строго:

- Има кой да се погрижи за вратите на царството, щерко моя. Но сега, когато всички мъже на царството са на крак и срещу врага, не бива моят зет княз Ашот да стои до полата на жена си. — Мирослава понечи да възрази, яо царят подитна ръка: — Не ми говори повече за това.
По спуснатите мигли на младата жена светнаха сълзи. Тя стана, стана също и царят, обхвана я през рамената и я поведе към вратата. Там, до вратата, той й каза тихо, съчувствено:
— Потърпи, нотърпи... Мъжът ти ще се върне един ден при тебе. Ами ако всяка жена дойде да ме моли за мъжа си!...
Мирослава си отиде. Царят долови, че тя повтаряше чужди думи, но не знаеше, че тъкмо Ашот Таронит бе изпратил жена си при него, за да го помоли и убеди да го върне в Драч.
Мирослава Ашотова се върна в голямата стая, където след вечерята се бе събрало цялото царско семейство освен царя. Застояла се бе тук дори и Рипсимия, която иначе винаги бързаше да се прибере в стаите си. При все че се спазваше донякъде приличие след едно толкова скорошно погребение, рядко ще спомене някой покойната царица. С други мисли се бяха събрали всички тия млади люде на едно място тая зимна вечер.
Всеки от тях стоеше на свое определено място и всеки със свое оръжие, според нрава си и силата си. По роднинство те бяха най-близки на царя, но всеки искаше да се подреди веднага след него или поне да запази мястото си, което му се падаше по кръвна близост. Младите люде винаги мислят за смъртта на старите и я очакват.
Иван-Владислав побърза да отпрати жена си Мария, дори я придружи с голямо внимание до вратата на спалнята им и пак се върна в голямата стан. Княгиня Мария беше пак бременна и Владислав не искаше да я виждат в това й положение, още повече редом с Ирина Радомирова и Мирослава Ашотова, които блестяха със своята хубост. Мария беше покорна съпруга и мъжът й лесно се освобождаваше от нея, държеше я все по-настрана, като прикриваше пред чуждите люде своите истински чувства с преголямо внимание към жена си. Щом се върна при младите си роднини, той тръгна между тях със светнали зорки очи. Отдавна не беше ги виждал така събрани, а те всички бяха преди него по късия път до царския престол, също и двамата

зетьове на царя. Той, първият, синът на Арона Мокри, по-стария брат, който и по-скоро би се прогласил за цар български, да не беше го изпреварил мечът на палача и убиеца, той, първородният му син, трябваше да бъде последен между тия копелета на узурпатора, та и тоя занесем сърбин, зетският княз, и тоя хитрец Ашот, тоя ромейски арменец!...
Остро проблясваха черните очи на Владислава, но под провесените му, също тъй черни мустаки потрепваше приветлива усмивка и така ходеше той между родните си тая вечер. Сред тях ходеше и Гаврил-Радомир, царският наследник. И като че ли тъкмо нему, на единствения син на покойната царица, беше най-весело. Той се радваше, че беше с жена си, че беше между най-близките си роднини и колкото да искаше да пази скръбно приличие, не винаги можеше да сдържа високия си глас или радостния си смях. Той дори се просълзи, когато на един или два пъти се спомена името на покойната му майка, но внезапно обзелата го скръб изчезваше, преди още да изсъхнат сълзите му. Той се навърташе повече около жена си и току посягаше да се докосне до нея, да я погали по рамото, по косата й, отворил срещу нея своите големи сини очи, влажни, влюбени. Спираше се и при сестрите си, при двамата си зетьове, опитваше се да се шегува с тях и не винаги сполучливо, говореше за лов, за оръжия, за коне и надпрепусквания. По едно време поиска вино и веднага се отказа, като му напомниха, че тая вечер и още четиридесет дни след смъртта на майка му с нищо не бива да се прекалява. После отиде и сам донесе по-голямото си момченце, да го покаже на гостите, да се похвали с него и никак не можеше да скрива бащинската си радост. Сънливото дете, грабнато по нощна дрешка от тойлото му легло, се уплаши от светлината, между толкова люде и нададе писък. Побърза Ирина и взе детето от ръцете му, предаде го на дойката, която чакаше уплашена зад вратата. Сега княз Радомир срещна очите на братовчеда си и се отправи към него.
Владислав наблюдаваше отдалеко семейната сцена и незабележимо пристисваше зъби под напора на зли мисли. Той бе забравил малкия Борис, първородния син на Радомира и Ирина, забравил бе и втория им син, който се бе родил преди няколко месеца; наследникът водеше след себе си и двама свои

наследници. Владислав трябваше да премахне най-напред тях от пътя си, когато ще разчиства един ден пътя си към престола, и те бяха не един, не двама, а трима — синът и внуците на царя. Но трудно ли беше да отстраниш от пътя си две... пеленачета! Достатъчно беше да извиеш вратлетата им или само да ги пуснеш в езерото, или... Хм! И Ароновият син изкриви устни с насмешливо презрение. С тая усмивка той посрещна Радомира, братовчеда си:
— Радвам ти се, братовчеде, от сърце, като виждам колко много обичаш децата си. Аз също обичам моите, разбира се, но не мога да ги търпя около себе си или, пази боже, да седна да се занимавам с тях... Като ми врекне малкото, иде ми — тъй, с два пръста да стисна вратлето му. А? Хе-хе-хе...
Радомир обичаше шегите, обичаше да се посмее, ала сега сякаш се уплаши от шегата на братовчеда си:
— Ех. ти! Така и на шега не се говори за децата. Такива са те, че ще помислиш сам господ ги праща между нас.
- Не разбираш ти от шега, братко. А за това, дали дядо господ ни ги праща... не знам какво ще бъде, ако не спим с жените си.
Радомир кимно и весело се засмя. Владислав го гледаше с изпулени очи, като да се учудваше на смеха му, а с това искаше да го разсмее още повече. Радомир отеднаж присви златистите си вежди, гласът му прозвуча неочаквано тъжен:
— Всичко е от бога! И това, че спим с жените си. Обичаме децата... и всички сме били деца, но... но като пораснем, сечем се и се колим без милост.
— Охо! — изви Владислав високо черните си вежди. — Виж ти що говори утрешният цар на България! Каква милост за ромеите сега при Бъдин!
Радомир се сепна от думите му и бързо отговори:
— Ами и това е от бога, да мразиш враговете си и да се пазиш от тях. Василий не е дошъл с войската си от милост към нас. Но ето понякога човек се чуди: християни сме и ние, и те, вярваме в Спасителя, кръстим се...
Ароновият син гледаше братовчеда си с голямо презрение, но това не можеше да се познае по студения блясък на очите му, нито по вкамененото му бледо лице. Той помълча един дълъг миг, види се, искаше да скрие мислите си, но не можа да се

сдържи, да не изобличи своя братовчед за неговото празнословие и да не му покаже силата на собствения си ум.
- Това ослабва ръката, княже — рече той. — Тия твои философии за божите работи. Нека ги оставим на бога и на поповете, а нашите човешки работи са по-прости.
— Да - съгласи се веднага Радомир, - Ние трябва да гледаме нашите си работи. Ти не се безпокой, моята ръка няма да ослабне никога. Когато се срещнем отново с Василия...
Във внезапен порив князът сви, приподигна големите си ръце, сините му очи потъмняха и заблестяха металически, изпъна се, застина цялото му лице. Владислав го гледаше със знаещ поглед, като че ли виждаше собствената си длан. В себе си той се присмиваше на тия бързи промени в думите и мислите на своя братовчед и горделивата му душа се възгордя още повече. Но като беше много по-нисък, по-мършав от него и беше принуден да го гледа отдолу нагоре, да подига главата си към него, това го караше Да се чувствува унизен и го гневеше, изпълваше сърцето му с още по-голямо презрение и омраза към русокосия великан. Изеднаж той усети нечие присъствие наблизу и бързо се обърна: на две-три стъпки от тях бе застанала Ирина Радомирова. Лицето на Ароновия син - но не и очите му - се озари от приветлива усмивка:
- Аз не знаех, че моят братовчед е такъв благочестив християнин. Разтъжил се за...
- Ти би трябвало отдавна да знаеш, светли княже - не го изслуша докрай Ирина, — че моят мъж е благочестив, милостив християнин.
Тя му припомняше, че дължеше той живота си на Радомира. Неговата приветлива усмивка изчезна, лицето му остана да се белее сякаш без израз между спуснатата от двете му страни черна, права и лъскава коса. Той мълчаливо кимна. И като че ли едва сега, в същия този миг почувствува колко много мразеше тая жена. Не толкова Радомира, не толкова чичо си или който и да е друг човек, а тъкмо нея от всички най-много. В омразата му беше и неговата неутолена жажда за тялото й, за нейната женска хубост. Ирина забеляза как едвам доловимо се засили бледността на лицето му — не успя тоя път да се прикрие съвсем Иван-Владислав. Но това беше за един кратък миг, Той каза бързо:

- Да, да. Знам аз и помня.
Ирина приподигна ръка към мъжа си:
— Да се бяхме прибрали вече...
- Не, не още - възрази живо Радомир, размаха ръце, заозърта се; той бе понапълнял и движенията му бяха сдва-едва понатежали.
— Защо да бързаме... Отдавна не сме се събирали така, ето и Мирослава е тук.
Той се радваше на близките си люде. Ирина го погледна с покровителствена усмивка, сякаш беше невръстно момче. Пред тях се изправи Ашот Таронит, поклони се към княгинята, сетне изви кръглите си черни очи към Радомира, запъна се:
- Аз още не мога добре на български, но... -- Той се обърна отново към Ирина и заговори на ромейски, гласът му звучно се запрелива. — Моят мил шурей княз Радомир е по-щастлив от мене, ти не се месиш в работите му, нели, светла княгиньо? Княгиня Мирослава ходила да моли царя да се върнем заедно в Драч.
И той отново обърна към Радомира очи, пълни не толкова с недоволство от жена си, колкото с някакво очакване. Радомир помръдна едва-едва широките си рамена, по лицето му се изписа досада: беше му все едно дали Ашот Таронит ще се върне в Скопйе, или ще замине с жена си за Драч, но му беше винаги трудно да говори на ромейски. Той кимна неопределено:
- Аз...
И побърза да се отстрани. Ирина и Ашот останаха сами. В един миг Ашот Таронит цял се промени — стана съсредоточен и някак тайнствен. Той се взираше в младата жена като захласнат в нейната хубост или се готвеше сякаш да и повери някаква тайна, Ирина го гледаше с очакване и той изедпаж реши:
— Щастлива ли си, княгиньо, с тия люде? – Той държеше с очи погледа й, без да мигне, и забеляза как приплама в него остър, недружелюбен блясък, но продължи, макар колебливо: — Човек не може да забрави, че ти си една Каматерос. Ние сме от друго тесто и ето... — Князът отеднаж млъкна. И промени приказката си, промени се и изразът на лицето му, и погледът му, пречупи се, омекна и гласът му: — Искам да кажа, че ние сме с по-други нрави, с по-други привички, люде от друг език. Аз не мога да се оплача, макар не всичко да е по моя вкус. Но... — помълча той

пак за един миг и пак чакаше някакъв отговор или знак от нея, — но започвам да свиквам. Щастлив съм с моята Мирослава и царят е много благосклонен към мене.
Той млъкна и цял се засмя лице срещу лице с Ирина, като че ли искаше да й покаже голямото си щастие. Ако Ирина Радомирова би показала по-голямо търпение и ловкост, ако не бе показала дори и със светлината на очите си строга бдителност, тя би чула по-други думи от Таронита. Той започна, но не се реши да продължи, да се изкаже докрай. Все пак княгинята долови, че той потърси в нея съюзник или поне изповедник и съчувственик, пред когото да излее скрита вражда или недоволство от тия люде, сред които намери тойла дружба и с които се сроди и свърза. Какво би могъл да каже Таронит против царя, който го плени в бой, а му даде щерката си... Сега й бяха нужни много повече усилия и ловкост, да не издаде гнева си към тоя неблагодарник. Тя отговори спокойно, сякаш нищо не беше забелязала и нищо не подозираше:
— Ти, княже, в България си не много отдавна, но аз съм израснала тук, между тия люде и нямам по-близки от тях. Те са добри към мене, не би могъл да се оплачеш и ти. Но те са наистина груби и страшни към тоя, който не заслужава доверието им. — Така мисля и аз, светла кпягиньо — побърза да я увери на свой ред Ашот Таронит и с особено старание. — Исках да кажа само, че те все пак имат по-други нрави и човек по-трудно свиква, ето аз с езика им...
— Да, да... — кимна му княгинята небрежно и се отдалечи от него.
Тя се запъти право срещу зетския княз Иван-Владимир, който седеше сам на един стол на другия край на стаята. И си мислеше, приближавайки се нататък с бавни стъпки: „Врагове... Владислав, сега може би и Таронит... Но Владислав е враг на Радомира, а Тароннт е може би още по-голям и по-опасен враг... Да кажа ли на царя? Но какво ще му кажа, какво чух, какво видях и няма ли да ме помисли за клеветница... Трябваше да го изпитам, да го изпитам докрай!" Княз Иван-Владимир я забеляза едва когато се изправи пред него. Той се смути и стана прав, от почтителност към княгинята и от благодушно. Той беше висок като мъжа й, но като че ли се стесняваше от необикновения си ръст, стоеше с

отпуснати рамена, сякаш да изглежда по-нисък. И погледът на сивите му очи беше много кротък, дори някак унесен. Ирина Радбмирова се усмихна, като си помисли, че бе дошла при сръбския княз, за да го изпита дали не беше и той някакъв скрит враг. Усмихна се едва-едва и князът. Тя каза:
— Ти тъгуваш, светли княже, за Косара. Аз също тъгувам за нея. Такава с тя, човек не може да я забрави. Изпрати люде да я доведат и нека остане с нас през зимата. Тук е неин бащин дом.
Виждаше се, че сърбинът прие с благодарност думите й, показа се и влага в очите му, като спомена тя името на Косара, прелюбимата му жена. Той отговори с тъга, но и с примирение:
— Тя трябва да стои в нашата Зета, докато съм аз с царя. Нея там я почитат повече и от мене. Имаме и малко дете... — примига той свенливо с дългите си ресници.
Ирина го погледна мълчаливо. Каква голяма сила имаше в тоя мъж! Във великанското му тяло, и чистия му поглед, в тая тъга за Косара, тъга и обич, която звучеше във всяка негова дума, в кроткото му примирение да стои разделен с нея и като че ли да потвърди мислите й, князът добави благочестиво: - Нека бъде всичко според божията воля.
—- Да, да... — рече тихо Ирина Радомирова, а мислите й бяха все за сръбския княз: „... Мъртва е тая негова сила, ненужна. Срещу кого ще я покаже той? Кого ще надвие и премахне от пътя си?..."
И добави на глас: – Ако можех някак, аз бих отишла да я видя, макар посред зима и толкова далеко... Милата!
Князът мълчаливо се усмихна и усмивката му казваше: „Добри, но ненужни думи говориш ти, жено..." Ирина като че ли отеднаж се досети, но то беше, за да остави вече предобрия зетски княз:
— Добре, че ме подсетихте, светли княже... Споменахте за вашето дете. Да отида да видя моите деца. Дано да са заспали вече...
Като минаваше през стаята накъм изхода, княгинята срещна погледа на Рипсимия, вперен в нея, зъл и плах в същото време. Стори й се, че тоя поглед бе я дебнал навсякъде тая вечер. Ирина потрепна с устни, негли да се усмихне и пак със същото съжаление както пред голямата безполезна сила на сръбския княз. Застарялата неомьжена царска щерка я мразеше както винаги, но и се боеше от нея, особено след женитбата и с Радомира. И като

че ли тоя страх в погледа й бе станал още по-голям сега, след смъртта на нейната майка царицата. Излизайки от стаята, Ирина Радомирова почувствува някаква тойлина в сърцето си: господарка на царския дом сега беше тя. Малко преди това бе помислила да отиде при царя и да му разкаже за Владислава, за Ашота, но какво биха могли да сторят те най-сетне със злобата, с безсилната си омраза?! И къде биха сполучили по-добре за себе си, като се намираха сега толкова близу до българския престол... Гордостта, която чувствуваше в сърцето си Ирина Радомирова в тия мигове, приспа нейния ум, укроти силата на душата й, също и нейната недоверчивост. В царския дом тая нощ будно беше само злото със своите скрити кроежи.

Преди още да започне да светлее новият ден, Радой влезе в царската спалия със запален светилник в ръка; той знаеше добре всяко време и всеки час в своята дълга служба на царя. Самуил също, като че ли тъкмо него бе чакал, стана от леглото си, което беше както винаги твърдо и тясно. Мълчаливо започна измиването и обличането на царя, както всяка сутрин. Те и двамата бяха стари вече и не бързаше единият, не бързаше и другият; в човешките работи за всичко има време и човек го пилее само когато седи в безделие.
В стаята беше хладно и дори студено, ала царят не даде да се запали сутринта огън; предстоеше му дълъг път в студения зимен ден и не беше нужно да се навърта и бави край огнището. Той облече както винаги, когато тръгваше на път, върху първата си горна дреха лека плетена ризница и после втората си горна дреха от тъмна, обработена кожа, опаса широк кожен колан със сребърни плочки и куки, на които окачваше меча си, късата си мечица. Все още гологлав, той се изправи пред иконата в източния ъгъл за утринна молитва, после се прекръсти широко три пъти. отдръпна се на няколко стъпки с лице към позлатената икона и едва след това се обърна към слугата си:
- Дали са станали вече младите?
Слугата помълча и отговори:

- За тях аз не мисля. Да ги будят же-жените им. -Той добави разкаян, види се, за сопнатия си отговор: -Сънят на младите е по-сладък.
Сега пък царят помълча. Сетне каза, но като че ли между другото:
- И днес си станал... наопаки.
- А ти, честити царю — опита се Радой да бъде почтителен — що си се хванал сега със сирачето... Всичко за-завлече!
Слугата не спомена име, но царят разбра, че говореше за Давида, незаконородения му спи. И сега царят отговори като че ли между другото:
— Време му е вече да влезе във войската. Ще го проглася за стотник.
- Време му е... Дете е още! И какъв с слабичък... Ти всичко във войската. Остава още и же-жените да облечеш в ризници. Зарежи детето барем до лятото.
Царят сякаш продължи неговата мисъл:
- Всичко във войската... Така правя за другите, и за най-бедните люде. Още повече трябва да прави за себе си. Най-напред моите синове трябва да влязат във войската и най-близките ми люде.
- Само ти мислиш така и искаш — отговори веднага Радой, като че ли отдавна бе чакал тъкмо това да му каже. — Всичко за войската, за царството. А другите? Що мислят другите и що искат? Всеки за себе си мисли и за себе си иска. Ето, да-да речем, и твоят племенник...
— Какво моят племенник?
— От Одрин докара шест коли плячка. Без да те пита. В земята я скри.
- Забелязал съм, че е алчен.
— Охо! За-забелязал си... И само той ли? Посяга да граби и последният твой въшльо. Май само ти за царството и за царството.
- Не съм само аз. Нели всички вървят с мене!
Царят втренчи остър поглед в слугата си и чакаше отговора му. Радой нищо не отговаряше, сякаш беше премного зает с работата си. Тогава царят продължи:
- За бъдинския епископ ли искаш да ми кажеш? Или за другия мой роднина, Добромир? Аз и сам зная. Има и други, които се

дърпат, и сатаната ги дърпа на разни страни, но аз ще ги стегна с железни жегли!
Слугата му го погледна бързо и някак с надежда. И пак се зае с работата си.
Когато се раздени добре, във външния двор на царския палат излязоха всички мъже от царското семейство, също и жените и мнозина от слугите. Царят и князете бяха облечени за път, с дълги зимни наметки, с мечове. В двора ги чакаха людете, които трябваше да ги придружат. Царят слезе по мраморните стъпала от предната площадка на палата, но там и се спря, види се, очакваше нещо. Зимното утро беше доста студено, от устата и ноздрите на людете излизаше бяла пара. През двора, право накъм изходната врата, се чернееше широка пътека — снегът беше изринат, но и така бе замръзнал през нощта, на купчини встрани. Паднала бе рядка мъгла, прозрачна и студена, синееше се небето високо над главите, но сънливото зимно слънце все още не беше изгряло.
Само след няколко мига, когато по уговорен знак, откъм портата насреща се зададе малка дружина люде и скоро всички видяха, че това беше Давид Мокри, незаконороденият син на царя, а след него - стражите, които пазеха малкия му дом в Преспа; встрани от него вървеше и дойката му Малина Бабчорова, която беше останала девственица и никога не беше му дала да бозае от гърдите й, но която бе го отгледала като същинска майка след ранната смърт на неговата родна майка Биляна Маркова. Людете, изглежда, бяха изненадани от появяването на Давид Мокри в царския двор и наоколо настана тишина; чуваше се само тропотът на стъпките на приближаващите се по плочената пътека през двора. Не беше изненадан само царят и очакваше своя по-малък син.
Невръстният юноша се спря на три-четири разтега пред царя и ниско се поклони, поклони се още по-дълбоко и дойката му зад него, а стражите поздравиха царя с дългите си копия. Давид Мокри беше доста нисичък за годините си, но беше много тънък — личеше това дори и под зимната му пътническа наметка. Лицето му беше тясно и бледо, даже синкаво от утринния студ, големите му тъмни очи гледаха с момчешко любопитство изпод ниско натиснатия кожен шлем. Царят го погледа няколко мига, после рече с ясен глас, който се чу по целия затихнал двор:

— Княже Давид Мокри, прогласявам те за стотник и мой протокелиот. Заеми мястото си след мене.
Самуил за пръв път наричаше своя незаконороден син княз и пред цялото си семейство.
Невръстният княз премига плахо, свенливо, та се видя колко дълги бяха черните му мигли, и едва след това се сети да се поклони още еднаж пред баща си. После той се обърна към дойката си Малина Бабчорова, пристъпи и я прегърна с дългите си ръце, протегнали се изпод наметката му, и леко, по момчешки, я целуна по едната и по другата буза, както беше пребрадена с кърпа. Прегърна го и Малина Бабчорова, целуна го но рамото и тихо промълви:
— Майката божия да те пази и златният наш свети Климент...
Откъм площадката зад царя се чу тих, сподавен смях; засмяла се бе Мирослава Ашотова, а след нея и сестра й Денница. Но царят каза и гласът му пак се чу из целия двор:
— Добре, синко. Да не забравяме тия, на които сме длъжни.
Той тръгна направо по пътеката, последва го Гаврил-Радомнр, зетьовете му Ашот Таронит и Иван-Владимир, племенникът му Иван-Владислав и най-подире Радой, който навсякъде беше негов пръв протокелиот; на площадката останаха само жените и слугите, които бяха излезли да изпратят царя. Младият княз Давид Мокри бе се отдръпнал, за да стори път на баща си и на по-старите си роднини, а когато отмина и Владислав, момчето се присъедини към малката дружина и тръгна сам между Ароновия син и Радоя, който вървеше последен. Едва що бе направил няколко стъпки, към него се извърна Владислав и тихо му подхвърли:
— Къде си тръгнал без бавачката си...
Обади се тутакси Радой и гласът му не беше много тих:
— Ти, княже, не се за-заяждан с момчето! Ти май по не можеш без бавачки, ако си вече с брада.
Иван-Владислав не се и обърна да го погледне.
Царят и людете му излязоха на брега на острова, а оттам преминаха с чунове на другия бряг, където ги чакаха конете и още една малка дружина конни войници. Когато конете на пътниците загребаха с подкованите си копита по утънкания сняг по песъчливия провлак между Голямото и Малкото езеро, иззад

забулените планински върхове далеко на изток се надигна закъснялото слънце, мижаво и бледо. По тъмните, зеленикави води на двете езера, които едва не се сковаха тая нощ, се плъзна алено сияние и сякаш тойъл дъх в студения въздух.

IX

Пролетта завари Самуила в Скопйе. Той все още очакваше ромеите по десния бряг на Вардар край тоя град и им преграждаше пътя към средищните български области. За българския цар нямаше друг избор.
Още през първите пролетни дни в Скопйе се получиха вести, че византийците преминали Маторие гори откъм Бъдни, навлезли в долината на Тимок, а оттам се насочили към Ниш. Скоро след това се узна, че и тоя град е паднал в ръцете на втория Василий. От тия движения на ромеите се виждаше какви бяха и по-нататъшните им намерения — те се приближаваха към Скопйе.
В очакване на скорошно сблъскване с ромеите Самуил не направи нещо много повече от това, което бе направил. Голямата преграда пред войската му беше Вардар, който бе станал още по-пълноводен от потеклите пролетни води. Ако ромеите решат да преминат реката, българите биха ги посрещнали на отвъдния бряг с много предимства за себе си — освен дълбоките води на реката, укрепен беше и брегът с изкопи, насипи и засеки, с преградни стени, дето беше нужно, на един или два хвърлея от водата. Самият град Скопйе оставаше на другия, на левия бряг на реката, но българите се надяваха на яките му стени и само една битка между двете войски можеше да реши съдбата му. Самуил не беше забравил поражението при Сперхей и щом узна за падането на Ниш, строго повели да се пази станът на войската му денонощно със силна стража и от всички страни, особено откъм горния и долния му край до речния бряг, дето пазеха дружинки от по пет човека. Други дружинки от по двама или трима войници непрекъснато сновяха и по-далеко от войнишкия стан, най-вече по течението и срещу течението на реката. В града бяха оставени две хиляди войници да пазят градската крепост, но и да застрашават Василия и от тая страна...

Предните ромейски дружини се появиха на левия бряг на Вардара към края на третата седмица след Великдена тая година. То се знае, Василий не бе чакал толкова да премине големият християнски празник, колкото да позасъхнат пътищата от тойещите се снегове и проливните пролетни дъждове. За два-три дни се събра цялата ромейска войска на левия бряг на реката и се разположи право срещу българския стан. Освен българските стражи, които бяха поставени на разни места, на десния бряг се струпаха много българи, които наблюдаваха с голямо любопитство довтасалия враг и дори се опитаха да го дразнят и предизвикват през широката река с движения отдалеко и с викове, които поглъщаше шумът на дълбоките води. Самуил забрани тия ненужни предизвикателства, които през такава преграда като Вардара можеха да показват повече страх от врага и слабост, отколкото храброст и сила. Но те скоро престанаха и сами.
Сред българската войска тръгнаха зли приказки и не се знаеше кой пръв отваряше уста, но те стигаха и до последния войник:
- Те са два и три пъти повече от нас.
— И още идват, още много ще надойдат.
— С чунове и салове ще преминат реката и всички наеднаж. Иди да ги спреш!
Тревожно беше това, което се виждаше насреща, по левия бряг. Василий изпрати един полк от две-три хиляди войници най-напред срещу големия български град на левия бряг на реката. Тоя полк се укрепи недалеко от Скопйе, малко по на северозапад от мястото по двата бряга, дето бяха разположени двете неприятелски войски. Василевсът, види се, знаеше колко български войници имаше в града и сега цялата останала ромейска войска се обърна към насрещния бряг на Вардара. Ромейските дружини се подреждаха в продължение на цяла една неделя, готвеха се да преминат реката. Довлечени бяха край левия бряг чунове и салове, а на някои по-сгодни места по самия бряг бяха наредени метателни уреди за стрели, за къси копия и камъни. Бяха ясни, слънчеви тия пролетни дни и се виждаше всяко нещо по ромейския стан, дори и движенията на всеки войник. На една височинка отвъд ромейския стан стърчеше голям шатър със знаме, издигнати бяха около него и други няколко

шатри, та не беше трудно да се познае - не по великолепието му, а по големината му, че това беше шатърът на василевса. Можеше да се познае и сам василевсът, който сновеше, на кон из целия стан, следван от знаменосеца си и цяла дружина велможи в позлатени доспехи, всички на коне след него. Той се спира няколко пъти и на самия бряг на реката, сочи и замахва с ръка, гледа към отсрещния бряг, дето бяха българите. Белееха се на пролетното слънце дълги редици островърхи войнишки шатри по левия бряг, ходеха нагоре и надолу хиляди ромейски войници, в редици или пък на малки, разпилени дружинки, сякаш на приятна разходка край реката. Виждаше се и как се събираха да се хранят, по три пъти на ден, и се хранеха някак много бавно, спокойно за войници, и то пред лицето на врага. Нощно време по целия ромейски стан пламтяха безброй огньове, които загасваха едва в зори. Чуваха се оттам и песни, особено нощем, когато позатихваха сякаш и водите на реката. Във всяко нещо там се чувствуваше голяма сила — и в множеството на войската, и в блясъка на оръжията, и в трептящите пламъци на нощните огньове, и в проточените ромейски песни, които заглушаваха като че ли всички други шумове в тревожните пролетни нощи. Самуил следеше всяко движение на ромеите и се опитваше да отгатне и отгатваше накъде бе насочено то. Ромеите се готвеха да преминат реката. Българите още преди това бяха готови да ги посрещнат; царят се надяваше, че преминаването на реката ще пречупи, ще намали силите на ромеите и ще ги изравни със силите на неговата войска. Това бе мислил той през цялото време, докато очакваше тая среща с Василия. Може би поради горчивия спомен за Сперхей през последните дни започна да се прокрадва в ума му и друга мисъл: дали това, което вършеха ромеите открито и с такова усърдие, не беше само за показ и дали не готвеха някаква изненада? И Самуил нареди да се удвоят стражите, които пазеха отдалеко българския стан, най-вече тия, които следяха да не би врагът да премине другаде реката — по на север или по на юг.
Ала можеше ли Самуил да знае всичко, що вършеха ромеите през тия дни и нощи? Не можеше да знае всичко ни той, ни верните му войводи и началници, ни най-будните негови стражи. Царят спеше само по няколко часа нощем и не можеше да дебне врага

през тия макар и малко часове, когато очите му и душата му почиваха в тъмнините на късния нощен сън; не можеха да видят всичко и будните негови стражи в нощната тъмнина, която скриваше бреговете на реката, поглъщаше чак и лунния блясък по водите. В дълбока нощ един ромейски войник премина Вардара с плаване от левия му бряг към десния и малко по-късно от десния към левия. Той знаеше накъде върви в тъмнината, но българските стражи не го забелязаха. Ромеецът преплава реката полугол и носеше на кръста си само една къса мечица, ала не толкова за своя защита, а за да пониже сам сърцето си, ако попадне в ръцете на български стражи. Такава беше тайната, която пренесе той от единия на другия бряг на Вардар...
Ромеите преминаха реката през втората нощ на лунното затъмнение. Премислено беше и това — нека българите прекарат спокойно първата безлунна нощ, за да се приспи вниманието им. А имаше и кой да посрещне ромейските войници на другия бряг в тая най-тъмна нощ...
Огньовете пламтяха по целия ромейски стан, както всяка нощ. През треперливия блясък на далечните пламъци се мяркаха черни сенки - чуждите войници все още не спяха. Дочуваха се песни, провиквания, думкане на тимпани, както всяка друга нощ, откакто се бяха разположили ромеите на отсрещния бряг. И вече към полунощ, в черната тъмнина отвъд светлиците на многобройните огньове, започнаха да се измъкват дружина след дружина хиляди ромейски войници. Те тръгваха от своя стан и вървяха на юг, по-далеко от брега на реката, да не може да ги забележи враже око от насрещния бряг, нито да чуе враг шума на стъпките им, на оръжието им. Те свиваха пак към брега на реката на около едно поприще по течението и където речните води се разливаха доста нашироко, та се издигаше сред тях и цял остров от бял речен пясък. Струпваше се тук ромейската войска, но преминаването на реката бе започнало още щом бе стигнала до брега първата ромейска дружина. Чуваха се сподавени гласове, плясък и клокочене на дълбока вода, която стигаше някъде и до рамената на войниците. От време на време внезапно се надигаше и страшен вик, който бързо преминаваше в задавен сТой и в миг затихваше — водата отвличаше някого. Войниците уплашено се ловяха ръка за ръка, хващаха се за мокрите дрехи, за оръжията на

лругарите си, въздишаха гласно, хлипаха от студ, храчеха и пръхтяха, за да изхвърлят блудкавата вода, която пълнеше устата им, ноздрите им. Дружината, която навлезе първа в реката, се събра на пясъчния остров. От мокрото облекло на войниците се стичаше вода на цели вади и студът в хладната пролетна нощ беше нетърпим. Войниците сами се нахвърляха отново във водата — да минат по-скоро на другия бряг.
Българите знаеха за тоя разлив и за острова сред реката. И чак тук, на около едно поприще от българския стан, беше изпратена удвоена дружина от десет души войници да пазят брега. И те чуха необикновения шум по водата, преди още ромеите да стигнат до пясъчния остров, който смътно се белееше в едвам доловимия зрак на безлунната нощ. После островът и съвсем изчезна, бързо го покриха някакви черни сенки. Българите надигнаха оръжията си, събраха се всички на брега, зачуха се сподавени гласове:
— Идат! Преминават реката! Нищо не се вижда! Но чуй, чуй!...
Когато едвам видимите сенки на ромеите се показаха върху белия остров сред реката, друга една дружина българи се втурна от тъмнината и плътно обкръжи събралите се на брега български войници. Започна се яростна сеч между свои и сред надигналия се вик и шум някой проплака с отчаян, нечовешки глас:
— Чакайте бе! Свои сме... Не виждате ли...
Отговор не се чу. След малко време край брега лежаха десет трупа на български войници - втурналите се в тъмнината бяха избили другарите си до един. Сетне със зловещо усърдие нахвърляха в реката мъртвите и се струпаха вместо тях на брега да посрещнат ромеите, чиито сенки вече по-ясно се мяркаха в мътните светлинки, които потрепваха по повърхнината на бързите речни води. И започнаха чуждите войници да се измъкват от водата като видри — от тях шуртеше вода, те се тръскаха, тупаха с нозе, махаха с ръце, изцеждаха с шепи мокрите си бради и мустаки, пръхтяха като коне, но всички мълчаха, както им беше заповядано най-строго. Двайсетината българи, които ги дочакаха на брега, стояха между тях като свои, някои се хилеха макар и в тъмнината, за да им бъдат по-угодни, а други се навеждаха и протягаха ръка, за да им помагат да излизат от водата. Ромеите пък, които излязоха първи от водата, знаеха

по-добре какво трябваше да правят тук. Когато се събраха до петдесетина души, изеднаж се нахвърлиха върху посрещачите си и за късо време ги избиха, както те малко преди това избиха безмилостно другарите си. Телата на убитите българи останаха по земята — ромеите нямаха време да се занимават повече с тях, нито им беше нужно да крият следите си. И прииждаха все повече техни войници, струпваха се на брега.
Всичко това стана много бързо и в тъмнината мина замина още по-бързо. През цялото време в един храсталак наблизу се криеха други трима българи и следяха това, що ставаше на брега, но повече с ушите си, отколкото с очи в тъмнината. Тъкмо те бяхя довели дружината българи, които избиха българската стража на брега на реката; тая предателска дружина изби преди това и всички други български стражи, които пазеха българския стан чак дотук, което не беше трудно — стражите ги допущаха близу до себе си, като свои, а те ги избиваха и скриваха по гъсталаците наблизу мъртвите им тела. Избиването и на предателската дружина също бе решено отнапред, за да се заличат всички следи на предателството. Тъкмо за това следяха тримата скрити българи. И когато ромейската войска стъпи здраво на десния бряг на Вардар, те и тримата се измъкнаха от скривалището си и тихо, дебнешком се отправиха към заспалия български стан. Час по час те се спираха и се ослушваха — следяха и сега дали предателското им дело продължаваше успешно.
Всичко бе скроено и се изпълни, както бе скроено. Когато тримата предатели приближиха българския стан и съгледаха светлините на загасващите огньове, мълчаливо се пръснаха на три страни и всеки неусетно се добра до шатъра си. И тримата бяха големи заповедници, та всеки имаше свой шатър за нощна почивка. Последен от тях се спря пред шатъра си княз Ашот Таронит, зетят на царя; той беше най-хитрият от тримата: дълго обикаля и се кри низ стана, преди да стигне до своя шатър. Догаряше и там огън — пред входа на княжеския шатър. Стоеше там и нощен страж, който мълком поздрави с копието си царския зет. Минавайки край него, княз Ашот Таронит каза:
- Утре ще поспя до по-късно. Да не ме будят.
Ала и с тия свои думи той искаше да заличи всяка следа от злодеянието си, да отстрани от себе си всяко подозрение.

Внезапното нападение на ромеите завари Самуила не както при Сперхей — в леглото и дълбоко заспал, а буден и облечен, с меч, окачен на широкия колан. Той бе поспал някое време, но скоро след полунощ изеднаж се събуди от все същата тревога, която непрестанно дълбаеше сърцето му. Тя беше и голям страх, и надежда — царят се боеше от голямата сила на ромеите, но и се надяваше да я победи, ако и бог помогне. Не можеше Василий Втори да премине на отсамния бряг на Вардар с всичката своя сила, та дори и да чака досред лято, когато ще намалеят водите на реката. Денонощният шум на дълбоките води звучеше в ушите на царя като сладка, насърчителна песен, пълна с хубави надежди. А понякога...

Понякога, дори и в най-дълбокия му сън, шумът на реката се променяше. Той чуваше как се врязваха във водата многобройни весла, как се плъзгаха по нея чунове и салове близу един до друг, как пляскаха с ръце и ритаха с нозе по водата хиляди плувци, дигаха пяна и високи пръски — ромеите преминаваха Вардар. Така и тая нощ, а бе легнал капнал от умора и бе потънал в мъртвешки сън.

Той скочи в леглото и се ослуша. Най-напред чу дълбоките, тежки удари на сърцето си, които кънтяха през цялото му тяло. И после шума на реката, някак позатихнал в нощната тишина, еднозвучен, приятен за ухото. После и самата нощна тишина, която става още по-дълбока с тоя шум и сякаш се простира, лежи мека и тойла над цялата земя. Все пак ударите на сърцето поспират, позатихват, но не спират. И не тежи вече сън на възпалените клепки. Стига за тая нощ, стига. Бдението облекчава повече сърцето, което е обременено с такава голяма грижа, повече от съня, изпълнен с тревога и страх.

Царят отпусна нозе на земята и стана. В преддверието на шатъра спеше Радой, но нито помисли да го събужда. Нека спи, нека почива; нека спят всички спокойно, щом царят е вече буден. При светлината на единичния нощен светилник той се обу, надяна леката си плетена броня, окачи на колана бойния си меч. Оттатък се чу продраната кашлица на Радой; той бе чул в съня си тихия шум, тихия звън на телената ризница. Влезе мълчаливо и сякаш решен да не продума, но пак не се сдържа:

— Аз ве-вече не съм ти нужен... не ти трябвам...

И веднага грабна една наметка на царя, сетне лекия му кожен шлем — той знаеше, царят ще излезе да ходи вън в нощта; това беше всяка нощ, откакто бяха тук — да скита царят вън, край реката и по целия стан.
— Ти стой си тук — рече царят както всяка нощ.
— Аз да не съм умрял за сън! — отговори и слугата както всяка нощ.
Самуил жалеше старите му кости, но и се радваше, че верният му другар не го оставяше сам в тъмнината. Излезе царят, излезе след него и слугата му. Стражът пред царския шатър цял се изпъна и бодро тупна с дръжката на копието си по земята. На два сажена пред входа на шатъра светлееше купище жар. Застаналият наблизу войник с разкрачени нозе беше цял озарен от аленото сияние на огъня, застрашително просветваха железата по него, острието на копието му, също и очите му, втренчени в лицето на царя изпод нахлупения железен шлем. Самуил спря върху него радостен поглед:
- Втора смяна ли си?
- Втора, царство ти.
Самуил мина през бледото сияние на огъня и навлезе в тъмнината.
- Втора... мърмореше след него Радой. - А ние с тебе... коя сссмяна сме...
Тук и там низ стана светлееха и други загасващи огньове; тук и там се виждаха черните сенки на нощните стражи. Тихо беше наоколо, спокойно, при толкова заспали люде по шатрите и навесите. Царят дигна очи към озареното от безброй звезди нощно небе, което в тъмнината цяло се разкриваше високо горе. Той умееше да чете по него и позна, че беше още дълбока нощ. Пътниците звезди бяха още далеко по своите нощни пътища, сънно примигваха и всички други техни сестри, всяка на своето място по небесните дълбини.
Някакъв едвам доловим шум изеднаж откъсна погледа му от спокойното среднощно небе. Не, това не беше реката... Рязко и все по-ясно се отделяше тоя шум от глухия еднозвучен говор на водите. И откъде идеше тоя странен шум, така внезапно проникнал в тишината?... Самуил бързо се запъти към долния

край на стана — стори му се, че шумът идеше оттам. Бързаше след него и Радой...
Колкото беше тихо по целия български стан, неочакваният шум все повече се засилваше и сякаш бързаше, бързаше насам. Но това беше вече непредпазлива врява и тропот на много люде, които се приближаваха. И един внезапен, продран вик заглуши всички други шумове и гласове в нощта:
- Ромен! Ставайте, ставайте!...
Задумка тъпан, бързо-бързо, като че ли закънтя цялата земя. А после се надигнаха гръмки викове, чужди, враждебни, диви, тържествуващи. После болезнени стенания, писъци. Дигнаха се тук-там по земята цели облаци искри, засвятка се. И царят, и слугата му до него видяха дълги, гъсти редици чужди войници, тъмни в нощния мрак и още по-страшни с бързите, мътни проблясъци на железните им доспехи, на оръжията, които размахваха. Те събаряха шатрите и навесите, ритаха недогорелите главни, негли да им е по-светло.
Царят изтегли меча си; стиснал зъби от безсилна ярост, занемял. Излезе пред него слугата му и го обхвана с две ръце, сякаш да го запази с тялото си от чуждата войска, и го задърпа, заблъска го отчаяно, заплака с глас, изтънял и грозен:
— Върни се... Моля те като бога... Ще те хванат...
Заблъска го в гърдите, задърпа ръцете му и царят:
- Махни се... Остави ме! Остави ме да умра...
Ромеите наближаваха като тъмна, жива стена. Но бяха наскачали вече български войници от околните шатри, изпод навесите, викаха уплашени, въртяха се, струпваха се един до друг, някои се спуснаха да бягат. Самуил блъсна слугата си с лакът, а и Радой сам се отдръпна.
- Момци! Юнаци! - размаха царят меча си. - Тук съм аз... Ето, с вас! Не бойте се! Тук, с мене всички!...
- Пазете царя! - нададе вик Радой. Царя пазете...
Около тях се насъбраха десетниа-петнайсет войника, после още толкова. Обладал гнева и отчаянието си, царят забеляза, че някои от тях бяха полуголи, без ризници, без шлемове, боси, надигнали бяха само мечовете си, копията. Той хвърли наметката от рамената си, завъртя се, втурна се между тях:

- Стойте ту... Да ги спрем! Докато се надигнат нашите... Ще ги избият в съня им. Да ги спрем! Викайте! Тръбачите да тръбят! Стойте с мене, стойте...
Ромеите бяха близу. С хиляди. Те викаха по-силно, обхващаше ги бойна ярост и стръв. Викаха и българите около царя. Завиха тръби, рогове, задумкаха тъпани и тарамбуки. Изпод навесите и от шатрите изскачаха все повече войници, уплашени, забъркани; препасваха мечовете си, нахлузваха ризниците си, шлемовете, други търсеха оръжието си в тъмнината. Виждаха се само черни сенки, които се въртяха като безглави, махаха ръце, тичаха ту насам, ту нататък, викаха, охкаха, зовяха се по име. Събраха се и други още войници около царя, но много повече бягаха в тъмнината по противоположна посока. Някъде напред започна битка с ромеите; чуваха се бойни възгласи, блъскане на щитове, сух звънтеж на ударени един о друг мечове. Там, малко по-папред, бяха войводите Никулица, Радой Гавра, младият Никулица, Симеон Илица, Сермон и няколко десетки войници. Биеха се гърди срещу гърди. Живата вълна на ромеите се поспря, огъна се. За няколко мига...
Малко по-назад, дето беше царят, като изпод земята изникна Ивац, в пълно бойно облекло, с меч в ръка. Той обхвана Самунла с лявата ръка през гърдите, като в успокоителна прегръдка:
- Връщай се, царю, връщай се. Няма полза. И не спирай войниците, ще ги избият. Не ги спирай, някои още спят по шатрите. Нека се оттеглят всички нагоре. Ромеите са много. Хайде...
Ивац усети под лявата си ръка как се издигнаха и хлътнаха гърдите на царя, ведно с леката му плетена ризница, в дълбока въздишка. После се чу и гласът му, глух, задавен:
- Да... Нека се оттеглят към Водно. Ала Ивац и слугата Радой трябваше почти със сила да го отстранят, да го изтръгнат като дърво от земята, да го откъснат като майка от тялото на умрялата й рожба. В същия миг, когато се извръщаше, когато се обръщаше с гръб към врага, царят съгледа сина си Радомира, който тичаше с огромния си меч в ръка срещу ромеите. Той не извика, за да спре и върне сина си. Той видя и Владислава да тича нататък, не извика и подир него. И само това попита, без да се обръща към никого:

- Какво ли е станало с малкия... с по-малкия ми син...
Не изпрати никого да потърси и малкия му син. Нозете му като да бяха в оловени ботуши; той едвам ги влачеше и все току се извръщаше да погледне назад в тъмнината. Великият войвода Ивац изчезна някъде. До царя беше Радой и все го подканваше:
— Хайде, господарю... Няма да зарадваме Василия, да ни улови живи. Сега, царю, майката му е да се измъкнем. Да спасим кожусите си. А утре ние пак ще ги бием, пак... ще ги би-бием.
С тях вървяха и войници. Те не бързаха да се изпреварват в бягството си. Пазеха своя цар. Но много повече войници бързаха, бягаха нагоре, срещу течението на реката, и после вляво, към горите на Водно. Мнозина от тях бяха оставили мечовете си, копията, лъковете, секирите, та и ризниците си, и шлемовете, дори и обущата си по напуснатите шатри.
Само няколко хиляди от най-храбрите отстъпваха с лице срещу ромейската войска. Отстъпваха крачка по крачка, поспираха се да отблъснат удар, да нанесат удар, да опънат лък, да мушнат с копие. Между тях на първо място беше войводата Радой Гавра, някогашният рибар на Охридското езеро; между тях беше мълчаливецът Симеон Илица, който и сега удряше с меча си съсредоточен, вдаден в работата си; между тях беше и царският син Радомир, около когото се ширеше цяло гумно и никой от многобройните врагове не се решаваше да се приближи повече до него; там наблизу беше и царският племенник, стиснал разголени зъби и дебнеше настървено да клъвне някого с меча си. Вече по-далеко зад тая жива защитна преграда на българите младият Никулица водеше под ръка баща си, стария Никулица, който беше ранен в дясната ръка, та носеше меча си в лявата, която бе подхванал неговият син. Те мълчаливо се отдалечаваха от подвижното боище, където се водеше защитната неравна битка.
Започнаха да отстъпват по-живо и най-храбрите защитници - хилядите ромеи налитаха и заплашваха да обградят българската дружина от всички страни. После тя и сама се разпиля - не можеше да устоява повече на страшния напор на ромеите, които бяха двайсет и може би трийсет пъти по-многобройни.
Ромеите минаха през целия български стан. Те избиха всички българи, които не бяха успели да се изтеглят с останалата

българска войска, влязоха и в шатъра на българския цар. Няколко дни по-късно Василий влезе и в Скопйе.

* * *

Българската войска не беше разбита. Тя се оттегли по височините на Водно, недалеч от Скопйе, и се скри в тамошните стари гори и гъсталаци. Василий Втори знаеше за оттеглянето на българите, пък и не можеше една многохилядна войска да заличи следите си, изеднаж да изчезне. Забелязваха се войници по окрайнините на Водненските гори, по пътеките, които слизаха от там накъм селата по полето — прогонената от стана си войска още от първия ден трябваше да си потърси храна, трябваше да се пази, щом врагът беше толкова близу. Денем над раззеленелите се вече гори по Водно се издигаха сини пушъци, а нощем отдалеко светлееха огньове, макар и скрити между дебелите дънери.
Но Василий не се спусна да преследва българите. Той и сега се боеше от българските планини и гори, дето българите бяха на свое място. Горите и планините не бяха сгодно място за среща между две многобройни войски. Василий влезе в Скопйе без бой. Скопският кастрофилакс, някой си Роман, като видя, че Самуил трябваше да бяга от своя стан край Вардар и да се крие по горите, сам отвори вратите на града и предаде ключовете му на василевса заедно с двете хиляди български войници. Ромейските глашатаи оповестиха низ цяло Скопйе, че василевсът на ромеите, който е единствен цар на земята, влиза с мир и любов в тоя град, както и очаква да бъде посрещнат. Като чуха такива думи и обещания, някои скопяни се трупаха по улиците да гледат ромеите и влизаха в разговори с тях, макар на два различни езика. Василий прогласи кастрофилакса на Скопйе за свой протокелиот и нареди да ходи с приближените му, да се храни на трапезата му. Тоя Роман тръгна като гладно куче след чуждия цар, а когато приближените на василевса го изоставяха, понеже го презираха, или уж забравяха да го поканят на царската трапеза, той тръгваше между скопските боляри да се хвали, че спасил кожите им. И наистина василевсът нито ги бутна с пръст, но това беше от хитрост. Василий гледаше да спечели българските боляри с ласкателства и награди, като използуваше несполуките на българския цар и показваше по

всякакви начини своята сила и богатството си. Яви се пред него и му се поклони също и кметът на Скопйе, на име Лазар Кып. На скопския владика пък Василий каза:
- Ти знаеш, владико свети, писано е в свещените книги, така е рекъл спасителят наш Исус Христос: „Отдай божието богу, кесаревото кесарю." А кой освен мене е кесар на земята? Нима Самуил Мокри, който бил някакъв си хилядник при своя баща комит Никола Мокри?
Владиката се улови за думите му може би от страх или от хитрост и угоднничество, или пък от простодушие, И каза с голяма радост:
- Така е според светото писание и ти наистина си единственият кесар, щом прогони Самуила със силата си.
Което каза на Василия, владиката повтаряше и във всяка църковна служба, когато трябваше да измолва многолетие за царя: той не споменаваше вече името на Самуила, а споменаваше името на чуждия цар, който надви българския цар и го прогони по горите. Сред простия народ в Скопйе настана голямо смущение и не толкова поради ромеите, които скитаха низ града и се радваха на почивката си, колкото поради това, което вършеха и говореха някои от българските боляри воглаве с владиката, кмета и кастрофилакса. Ала имаше между болярите, още повече между простия народ, такива люде, които намираха пътища и отиваха при своите по Водно, та стигаха чак до своя цар и му разказваха какво ставаше в Скопйе.
Василий стоя в тоя град и по околните места, докато се уталожи времето, докато преминаха пролетните бури и изтекоха буйните пролетни води. Той не се реши да продължи проникването си в България накъм престолнината й Охрид, докато имаше зад гърба си такава голяма българска сила, пък и с такова решение бе започнал своя поход — да разгромява българското царство по окрайнините му, докато стигне най-сетне и до неговите средища, за да нанесе последен удар. Той знаеше, че засега не ще може да задържи Скопйе, щом Самуил беше толкова близу, и остави в града предишните управници, като ги нарече само с ромейските им титли и звания. Докато стоя в Скопйе, василевсът разруши най-яките крепостни стени и кули, както правеше навсякъде из България, за да не могат българите да използват своите твърдини след неговото отдалечаване.

На другия ден след празника на апостол Петър и Павел предната стража на ромейската войска излезе от източната врата на града и продължи по пътя за Средец, край левия бряг на Вардар, като остави вдясно стария каменен мост. След предната стража потегли и цялата войска, която вървя два дни, пазейки строго най-добър ред. Василевсът бе наредил да се събере и да мине оттук цялата му войска, за да покаже своята мощ. Доста време след като мина стражата, на пътя излезе челният отряд — две тагми лека конница с дълги мечове, с примки на седлата, конете бяха бели или светлосиви, войниците, също и всички челници в строя бяха с бели беневреци, с посребрени брони, с високо извити и също посребрени шлемове с дълги бели гриви. Бели, украсени със сребро, бяха и знамената на тия две тагми, с кръстове и изображения на светци, техни покровители. Минаха те като бял облак. И пак доста време след белия челен отред по пътя се зададоха тагмите на тежката конница, всяка една със свой цвят на облеклото и на знамената, които носеше. Мина тагма с черни коне, с червени беневреци и гриви на шлемовете, мина тагма с дорести коне, с тъмножълти беневреци и гриви, мина тагма със сиви коне, със сини беневреци и гриви, после и една зелена тагма, с шарени коне. Тежките конници носеха дълги копия, дигнати нагоре, мечове и малки кръгли щитове, надянати на лявата ръка, и каквито бяха по цвят беневреците на войниците, такива бяха щитовете им, също и знамената им. Излъсканото желязо на техните наколенници. брони и раменници блестеше остро на яркото юлско слънце. Те се движеха по-бавно, изтежко и покритата с прах каменна настилка на пътя тътнеше под копитата на хилядите коне, а през тоя плътен тътнеж се чуваха резки звуци на тръби, меко думкане на тимпани - начело на всяка тагма вървяха малка дружина свирци с дълги тръби и кръгли тимпани; те също бяха облечени като другите войници от тагмата, без копия и щитове, но с мечове, понеже трябваше да влизат в бой, както и цялата тагма, за да насърчават войниците с тръбите и тимпаните си.
Скоро след тежката конница по широкия път потече и пехотата, мерия след мерия. Тук облеклото на войниците не беше така различно по цвят, шлемовете бяха с по-ниско извити ръбове и без гриви или някои само с къси, остригани като четки гриви,

колкото за някаква разлика. Пехотата изглеждаше тъмна или тъмносива, но по всеки войник просветваше желязото на доспехите му, на обкования му щит, та цялата войска, човек до човек, изглеждаше като излята от желязо. И още по-ясно се забелязваше матовият блясък на желязото по тия хиляди войници покрай искрящите блясъци на златото и среброто по шлемовете, по ризниците и по мечовете на челниците, по високо дигнатите знамена, пак с кръстове и светци. Тагма след тагма се различаваше по оръжието — дали бяха стрелци с лькове и стрелници, дали бяха мечоносци с големи, едва ли не цял човешки ръст щитове, дали бяха копиеносци с дълги тежки копия, които носеха високо изправени на рамената си, та цялата им тагма приличаше на гигантски таралеж, дали бяха хвърлячи на къси копия, които носеха по цели снопчета копия на гърба си, също къси до колената мечове и по-малки щитове, дали биха прашници, също с мечове, и все така различни една от друга тагми може би над петдесет. След пехотата минаха нови тагми пак тежка конница, а след нея се потътриха, теглени от волове, бойни уреди, метателни и стенобитни - високи обсадни кули, балисти, „овни", обковани с желязо коруби на „костенурки" за по-малко и за повече войници, копиемети и стреломети, обсадни стълби, натоварени на коли, и всички се поклащаха като уродливи чудовища, излезли от дъното на морето. Тежки и тромави, тропотеха и скърцаха пронизително на ниските си колела с дебели железни шини. Край всеки един от тия уреди вървяха войниците с леки шлемове и ризници, с къси мечове, сякаш колкото да се знае, че и те бяха войници на василевса, а със запретнати до лактите ръкави в горещия летен ден, като че ли и по това да се познае службата им край бойните оръдия. След дългата редица на уредите мина още една тагма лека конница - пазач на тия страшни чудовища от дебели греди и железа, от ремъци и въжета като жили по тях. Повлечени от по едно или по няколко рала силни волове, бойните уреди изглеждаха безпомощни с голямата си сила тук по пътя и легнали на ниските си колела, като да пълзяха по корем.
Като мина цялата ромейска войска и продължи нататък в полето, след нея там се повлече и обозът й — безброй коли с чергила и без чергила, с по четири и с по две колела, коне и едри мъски,

всичко натоварено и претоварено с оръжия и храни, с шатрите и всякакви други вещи, нужни за бой или за стануване, с големите и тежки ковчези, в които и василевсът, и велможите му, и всички по-големи и по-малки челници заключваха своите вещи, също и плячката си. А щом отмина и безкрайният обоз, потекоха след него, сред облаци прах, стада от коне и всякакъв друг добитък, който цвилеше и блееше, мучеше и рикаше, риташе със задни нозе, спираше внезапно да разгърне и преплете рогове, докато изплющи по извитите гърбове дългият бич на някого от многобройните пазачи.
През тия дни, докато се извървяваше многобройната ромейска войска, по оцелелите стени на града и долу край прашния път се трупаха много скопяни, които зяпаха по войниците и сякаш все едни и същи от сутрин до мрак; гледаха те, слисани от толкова много въоръжени люде, в желязо, сребро и злато, от толкова силни, охранени коне, от толкова бойни уреди, от толкова тежки товари и хилядни стада, които люде на васнлевса бяха събирали и трупали по завладяната българска земя. Гледаха любопитните и се дивяха на тая голяма сила със страх в сърцата. Когато се показа на пътя двадесетата тагма на пехотата, двадесет и първата се спря и я почака да отмине. В същото време през разтворената източна врата на Скопйе се зададе една дружина от пехотата на василевса, която беше и лична негова стража. Веднага след нея от портата излезе и сам василевсът, тоя път на дорест кон, който имаше бяло петно на челото, малки щръкнали уши и дълга до земята черна опашка. И в първите мигове като че ли конят привличаше повече погледите на людете, какъвто беше красив и горд, с извита шия и мършава малка глава, с лека походка, но в следващия миг човек дигаше поглед към конника. Василий седеше и сега здраво, удобно разположен на седлото, с изпънати гърди и някак по младежки изправена глава, лявата му ръка държеше юздата леко, но със силни пръсти. Гъстата му брада беше цяла посивяла и личеше още по-ясно на мургавото му лице със същите дебели черни вежди и големи, строги очи. Облечен беше и сега просто — целият в желязо, с железен шлем на едрата си глава и само там, по шлема му, проблясваха някакви знаци от злато, също и по дръжката на меча му. Но и някаква невидима сила идеше от него, може би от лекотата, с която изпънатото му,

набито и яко тяло носеше тежките железни доспехи, или от строгия израз на лицето му, или от простотата на цялата му външност, или пък само от името му. Когато излезе той ог широко разтворената врата и подкара коня си по пътя, спрялата се там пехотна тагма нададе многогласен вик:
- Да живее великият василевс!
Той едва подигна ръка за поздрав и продължи по широкия прашен път, следван от знаменосеца си, от четирима тръбачи и веднага след тях — от втора една дружина на личната негова пехота. Василевсът влезе във войската си, спрялата се там пехотна дружина продължи след царските дружини, продължи пътя си и цялата войска със знамената, с тръбите и тимпаните си, със страшните бойни уреди, и нататък в полето с безкрайния обоз, с неизброимите стада след него.
През първите няколко дни, след като се оттегли ромейската войска, градът беше като празен дом с разтворени врати и прозорци. Людете изглеждаха някак много малко по улиците му и говореха по-малко, по-тихо, затихнал бе и всекидневният шум по работилниците и продавачниците. Това продължи много дни. Скопяни все поглеждаха към градските порти, чакаха да се върне българската войска, но тя премина реката по следите на Василия и не се отби в града. Преди имаше много войници, после бяха дошли ромеите, а сега изоставеният град беше наистина като празен. И като че ли някаква вина тежеше върху него. Чуждият цар си бе отишъл, но защо не идваше българският цар в своя град? Скопяни говореха по-тихо, по-тихо стъпваха по улиците, нямаше песни и провиквания. Градските порти стояха отворени от сутрин до мрак, но царят не идваше, не идваше и войската му. Тогава и някакъв страх проникна в града.
Скопският кастрофилакс Роман не смееше да се яви пред царя, на когото бе изменил, и побягна с ромеите, с новия си господар. Кметът на Скопйе Лазар Кып беше по-дързък; той не побягна с ромеите, а се залъгваше с някакви свои дръзки мисли и надежди. Така се залъгваха и всички скопски боляри, които се бяха преклонили пред чуждия цар, лъжеше ги умът им и късата човешка памет, склонността у човека да омаловажава греховете си и да издига заслугите си. Те се оправдаваха и дори се хвалеха, че са спечелили благоволението на победителя за превзетия град

и са спасили града от грабежи и насилия. А скопският митрополит, от голяма хитрост или от голямо простодушие, още на другия ден след изтеглянето на ромеите спомена в молитвите си не Василия, а царя български и така продължи всяка служба в митрополитската църква на Скопйе. Простият скопски народ помнеше по-добре какво бе вършил и говорил кастрофилаксът, за кого се бе молил владиката, как се бяха кланяли мнозина от скопските боляри пред чуждия цар; простият народ чувствуваше повече вината на престъпилите, също и своята вина за покорството и търпението, което бе показал спрямо чуждите, срамуваше се и се страхуваше от наказание. И над целия град тежеше някаква вина. Но българският цар не бързаше да дойде и сякаш нямаше да се върне вече никога в града, който бе напуснал.

Ромейската войска и василевсът й се насочиха по пътя за Велбъжд и Средец. Планините на север, на запад и юг бързо изчезнаха, като че ли потънаха в земята до най-високите си върхове и наоколо се отвори широка равнина, над която пламтеше огънят на юлското слънце. Хилядната войска пълзеше по пътя, от завой в завой. Бавно се влачеше тя през широкото поле, не във всяко нейно движение се чувствуваше страшната сила на живата й огромна снага. Така беше през първия и през втория ден на нейния поход, ала още рано на третия ден по цялата ромейска войска започна някакво смущение. Конници по едни и по двама препускаха край пътя ту към средата на необозримата върволица, където беше василевсът, ту към началото или към края й; после други, по-големи дружинки конници се спуснаха от двете страни на пътя надалеко из полето, тичаха нагоре-надолу и пак се връщаха към войската, която не спираше своя ход. Ромеите бяха усетили, че отдалеко ги дебнат и ги следват многобройни български дружини и сега, когато предните части на войската навлизаха между теснините и хълмищата накъм Страцин, василевсът се обезпокои да не би българите да му устроят пак засада както през годината 986-та в теснините при Траянова врата. Той изпрати разезди по всички

посоки и наистина се разбра, че силна българска войска следеше отблизу ромеите и може би готвеше някаква изненада...
Още веднага щом ромеите излязоха от Скопйе и се насочиха към Средец, цялата българска войска, която дотогава се спотайваше из горите по Водно, също слезе в полето, премина Вардара и тръгна по следите им. Самуил искаше да ги издебне на някое сгодно място и да ги удари, макар с много по-малко сили. След сблъскването при Вардар българската войска не беше разбита, ала бе намаляла още повече и като търсеше сгодно място някъде по дългия път за Средец, Самуил искаше да удари ромеите с по-голям устрем, за да изравни донякъде силите на двете войски.
Царят следеше от височините на Водно движението на ромеите и щом излезе на полето и последният техен войник, той яхна коня си и тръгна между своите дружини, както бяха вече подредени на няколко поляни в горите и готови за път. Царят каза почти едни и същи думи пред всяка от дружините си:
— Ще се спуснем след тях без страх, без милост! Ако ги ударим добре и здраво, ще ги сразим, колкото и да са по-многобройни от нас. Те са обърнати с гръб към нас, а ние ще потърсим и по-сгодно място. Аз искам да замахнеш с всичката си сила и да удариш право в сърцето. Или ние ще живеем, или те, а тук е наша земя. Ако не си разбрал и досега това ти, български войнико, и ти, народе, връщай се и се скрий в хижата си, ромеецът ще дойде да те намери, да одере кожата ти. Иначе не може да бъде, но ти побързай да ю удариш добре в сърцето, за да живееш повече от него...
Говореше царят на войниците си, говореше и цялата негова външност — очите му, лицето му, пребледняло от мисли и грижи, юмрукът му, стиснат и твърд. Забелязаха мнозина от войниците, че той не поглеждаше челниците, които стояха край дружините, всеки на своето място, а търсеше техните погледи, искаше те да чуят и разберат тия негови думи, пълни с гняв и закана. И когато се даде знак за тръгване още по тъмно на другия ден, след като ромеите бяха излезли на открито поле, българските дружини се спуснаха по гористите стръмнини на Водно по-живо, макар и някак умълчани, но в това се усещаше гняв и упоритост.
Както бе премислено и решено преди това още, българската войска слезе в полето и се понесе след ромеите като птица с

разперени крила. Една част от нея излезе на пътя и я водеше сам царят, а други две нейни, също големи части тръгнаха от двете страни на пътя, подредени на по-малки дружини, една до друга вляво и вдясно из полето. Така вървеше българската войска след ромеите, почти разгъната в бойни редици за нападение, готова всеки миг да се доразгърне и да се втурне върху неприятеля. Самуил и войводите му държаха войската готова за нападение, за да не дадат време на ромеите също да се разгърнат за бой там, където биха решили да ги нападнат. Вдясно от пътя водеше Ивац, а вляво - царският син Гаврил-Радомир.
Труден беше за българската войска тоя дълъг поход, с тоя неин боен строи. И по-труден беше за дружините, които вървяха без път вляво и вдясно, през долища и поляни, през ниви и ливади, през селища и речни пясъци. И твърдата земя беше немилостива към тях, и високото небе, което сипеше върху главите им огън от сутрин до вечер в тия юлски дни. Често тези. които вървяха по пътя, трябваше да се спират, за да изчакват другарите си отляво и отдясно, за да се изравняват, а те трябваше да избързват с разранените си нозе по изсъхналата вече земя, през пясъците и камънаците, през долищата и бодливите трънаци. По-щастливи бяха конниците в това мъчително пътуване без път, но небесният огън и за тях беше страшен, също и жаждата, и строгият ред, който трябваше да спазват. Когато ромейската войска се спираше да почива, спираха се и българите, но те бяха винаги на щерк и в боен ред, та не можеха да намират сгодни места за почивка, нито вода наблизу, пък и хляб нямаха достатъчно, понеже бяха тръгнали без обоз и без стада след тях, а само с торбите си, които и не бяха много пълни.
Но българските войници вървяха и вървяха. Бързаха след врага и дебнеха да го ударят. Да се свърши най-сетне с ромееца или да легне човек да умре на горещата, твърда земя. Една от дружините от лявото крило беше поизостанала в някакво долище, по нажежения камънак на пресъхнал поток. Войниците вървяха с напукани, разкървавени устни, с отровна горчилка в устата, между зъбите им скърцаше пясък и вдишаха те огън, а не въздух, нозете им затъваха и се спъваха премалели, оръжието им и всички железа по тях, нагорещените железни шлемове на главите тежаха и натискаха към земята. Там в долището беше и царевият

племенник Иван-Владислав, по-упорит и по-гневен от всички, та се спусна с коня си да подгони изостаналите, дигна и бича си, какъвто беше обичаят му. Изстъпи се срещу него един от войниците и такъв беше той, с такова лице, че дигнатата ръка на княза сама се отпусна. Но какво беше станало от лицето на войника под железния шлем? Две хлътнали, пламтящи очи, тъмни и зли, прилепнали жълти бузи, сплъстени мокри косми, пресъхнали устни и черна, запечена кръв по тях. Разголи той зъби, сякаш да хапе и да къса, гласът му хрипти:
— Що искаш ти, болярино! С коня ти вървя и аз, и по корема си ще се повлека! И тия тук всички... Пазя ръката си за ромея, проклет да бъде той три пъти!
Наоколо се чу глух говор, сърдито ръмжене, като ехо на думите, които изрече войникът, това бяха другарите му наоколо, които изричаха също такива думи срещу княза, и те със същите очи и напукани, прегорели устни. Князът срита коня и отмина. Вървяха българските войници и не се спираха, не се откъсваха от дружините си, не се разбягваха. Те сега почти всички имаха железни шлемове и повечето имаха железни ризници, оръжието им беше по-добро от всеки друг път. За това оръжие, за железните шлемове и ризници се бе грижил най-много Самуил, царят, през тия години, повече от трийсет, откакто беше той като най-усърден стойанин за царството. Направено бе вече много за оръжието на войниците. И за облеклото на войската се бе грижил царят много, заедно със своите най-добри помощници, и за обущата й, за храната и също. Грижил се бе той премного и за всякакви бойни уреди. Ала ето и сега още войниците му ходеха обути в беневреци от сурова вълна, смесена бяла с черна или боядисана с орехови люспи, ткаеха я жените на разбои; това имаше, не се намираше друго за облекло — вълна и кожи, коноп и лен за беневреци и ризи, а имаше все още и бойни ризници от ленено платно, да поспре такава ризница и задържи колко-годе вражия меч и стрела. Войниците и сега още ходеха повечето с опинци и по-малко с подковани, високи обуща, със скорни; нямаше в България много люде, изкусни в обработката на кожи за обувки. Не стигаха и опинците, лесно се протриваха по дългите пътища, пробиваха се, та някои от войниците сега бързаха след василевса и съвсем боси. Боляринът даваше само по

едно рало цървули на войника, а още повече гледаше да го изпрати със старите негови цървули, стискаше той с две ръце и когато даваше кожи или цървули за царските хранилища. Стиска боляринът, къса и крие също и храната, и вълната, и конопа, и желязото, и всичко, що е нужно за войника, та и човека спира, кара го да се прави на болен, не иска да го даде на царството, за да работи на нивата му или в гората му. Промениха се много неща в царството, само болярите останаха все същите и малцина между тях се промениха към по-добро...
Вървяха войниците и не изоставаха. Те проклинаха небесния огън, твърдата нагорещена земя, острите камъни и трънаците, които късаха кожата им, проклинаха празната торба, болярина и всички човешки мъки, но вървяха, бързаха с разкървавените си нозе. Те не изоставяха своя цар, водеше ги след него някаква надежда сред всичките им мъки. Водеше ги и гневът им към чуждия цар, към чуждите войници, които бяха дошли, а те трябваше да ги прогонят. Водеше ги и мисъл за желязното облекло на ромейските войници, за подкованите им обуща, за позлатата по доспехите на ромейските челници, за големия ромейски обоз и стадата, които го следваха.
Към края на втория ден българите бяха вече по петите на ромеите и подредени дружина по дружина, човек до човек, тъкмяха се да ги ударят в гърба, също и от двете им страни. Ромейската войска пълзеше между височините и по самите височини накъм Страцин. Тук някъде ромеите трябваше да се спрат за нощна почивка. Самуил мислеше да ги удари през време на почивката им. То се виждаше, че ромеите знаеха за българите, но не можеха да знаят колко бяха те, къде се готвеха да ударят и как ще ги ударят.
Слънцето догаряше върху извитите гърбове на потъмнелите хълмища далеко на запад, сред алени пламъци и пушъци. Слънчевият огън се отразяваше високо по ведрото небе, ала откъм изток се ширеше хладно, зеленикаво сияние, в което гаснеха бързо отраженията на светналото пожарище на запад. По долищата лягаха гъсти сенки, бързо тъмнееха и листнатите гранки на дървесата, само прегорялата трева се жълтееше все още ярко по високите поляни. Дългият летен ден си отиваше и всяка жива твар, дори всяка тревичка и листата по горите очакваха

прохладната нощ, а най-вече я очакваха людете. И се чувствуваше вече освежителният дъх на нощта в прохладните вечерни сенки, в тъмнеещите багри наоколо, дори в това общо, нетърпеливо очакване, в жаждата за облекчение и покой.
Василий се спря още преди залез слънце на самото плато Страцин. Една част от войската му бе слязла вече надолу, към долината на Крива река в местността Славище, но другата част все още лазеше насам, след като бе преминала и река Пиня. Василевсът нареди да се разположи войската по отвъдната страна на Страцин, по поляните, които бяха обърнати накъм Крива река, от двете страни на пътя. На самото плато, близу до пътя, откъм дясната му страна се виждаха няколко хижи, едва понадигнали се от земята; не се виждаха там никакви люде — бяха се изпокрили, види се, из близките гори, но всички селски кучета бяха там и лаеха непрекъснато в яростен захлас. Докато разглеждаше местността, василевсът на няколко пътя обърна нататък недоволно лице и после каза:
— Български кучета. Познават се.
Един от приближените му пошушна нещо на протокелиота си и малко по-късно цяло отделение стрелци с лъкове се отправи към селото.
На няколко сажена от пътя, на другата му страна, се издигаше доста висока стражева кула. До нея беше прилепена и друга, по-ниска сграда, също каменна и покрита със зеленикави плочи. Вратата на по-ниската сграда беше тласната досам стената, оттам се влизаше, види се, и в кулата. Край стената, досам вратата, бяха натъркаляни един до друг труповете на четирима избити български войници. Избила ги бе предната ромейска стража, която трябваше да разчиства пътя. Минавайки там, василевсът сви дебелите си вежди:
- Махнете тия лешове! — После се извърна към приближените си и посочи с ръка кулата:
— Махнете и това купище от камъни!
Върху малката българска твърдина се нахвърлиха стотина войници и започнаха да я разрушават. Василий разрушаваше всички български твърдини, големи и малки, разчистваше пред себе си пътищата по цяла България, където можеше да навлезе.

Ромейската войска се събираше на другата страна на страцинските възвишения. Куполът на Козяк на север и стръмнините на Джерман малко по на североизток се издигаха тъмномодри към все още светлеещото небе, но по тях трептяха едвам доловимо бледи, червеникави петна, та планините изглеждаха като грамади от тъмен метал; право срещу тях догаряше и опушеното огнище на залеза. Василий не забелязваше тия промени по небето и земята. Той ходеше насам и натам, гледаше как се настаняваха полковете му и не се спря, не подви нозе да седне, докато не премина на другата страна на Страцин цялата му войска. Вече се бе стъмнило. Месечината беше още далеко - късно изгряваше тя сега, но звездите като че ли се бяха стекли тук от всички краища на ведрото лятно небе и трептяха гъсто една до друга над околните височини и тъмни гори. Василевсът не даде да се палят огньове освен тия, които бяха нужни, за да се свари храната на войниците; той не даде да се разпъват и шатри, освен неговата и на по-приближените до него, за да не спят те на земята и пред очите на цялата войска. Пак по негова повеля четири тагми най-добри ромейски войници останаха да нощуват на другата, на предната страна на Страцин, нашироко от двете страни на пътя, за да пазят оттам потния стан на войската му. Така българите не можеха да го изненадат, но като не даваше да се палят огньове, той искаше да скрие разположението на войската си и под тъмната наметка на нощта. Едва когато всеки полк и дружина се настани на своето място, Василий отиде и седна на едно ниско столче на прохлада пред шатъра си. Той и тук не даде да се запалят светлини; гореше някакъв светилник навътре в шатъра му и оттам проникваше един широк бледен лъч през входния отвор, чиито завеси бяха дигнати високо, за да навлиза прохладен нощен въздух. Насядаха и други от приближените му наоколо, а някои пък стояха като черни сенки в тъмнината, едвам ще просветне излъскано желязо или злато, сребро, скъпоценен камък, или дори ярък плат или кожа по облеклото, по оръжията на някого от застаналите там в снопа бледа светлина, която струеше откъм вътрешността на царския шатър. Чуваше се тук хилядогласа врява, ще се чуе и вик, и остро цвилене на кон или мучене на зажаднял вол, но се усещаше, че нощната тишина ставаше все по-властна. Василевсът мълчеше,

заслушан във врявата на войниците си, мълчеха и всички около него — от почтителност, но бяха и уморени, бяха и гладни, та чакаха негово свето царство да се оттегли в шатъра си и те да отидат да вечерят; през време на поход и при краткотрайните престои Василий никога не събираше приближените си на обща трапеза.
Изеднаж в широкия лъч светлина се изправи млад протокелиот и всички се обърнаха към него, като че ли бяха очаквали тъкмо неговото появяване.
- Какво има? -- попита василсвсът отдалеко.
— Дошъл е българин. Иска да види твое свето царство и само тебе. Доведи го.
Младият човек веднага изчезна, но се върна скоро, а на една стъпка зад него застана и едни български войник, добре стегнат и с високи обуща, като да се бе натъкмил за празник. Той беше хилядник от българската войска и не много добре предрешен като прост войник. Мечът му беше в ръцете на ромейския протокелиот, който го бе претърсил за оръжие, преди да го доведе пред василевса. Протокелиотът се отдръпна и срещу Василия остана българинът, който се поклони ниско с ръка на гърдите си. Василий се изправи на все още пъргавите си нозе, кимна му да го последва. Влязоха един след друг в шатъра, приближиха се към светлината.
— Говори — рече василевсът.
— Поздрав до твоето свето царство от сина Григориев — отговори българинът също на ромейски.
— Какво ти каза още той?
— Той ми каза, че няма да забрави никога откъде е дошъл и къде трябва да се върне.
Василий мълчаливо кимна. Това бяха уговорени думи за връзка между него и Ашота, син на Григорий Таронит, пленник у Самуила и негов зет. Българинът продължи:
— Ние вървим след твое царство с около четиридесет хиляди души; може да сме малко повече, но не сме по-малко. Войниците нямат храна за повече от ден или два, но тичат подире ти, бързат да се нахвърлят на людете ти. Ще те ударят още тая нощ и тъкмо когато изгрява месечината. Твоите верни люде между нас нищо

не могат да сторят. Това ми е казано да предам на твое свето царство и да чуя отговора ти.
— Това е достатъчно, което правят верните ми люде сред вас. Ще дойде време, когато ще правят и повече. Предай им моя поздрав и най-напред на сина Григориев. Очаквам деня, когато ще се върне при мене, за да го прегърна. Аз не забравям никога добрите си приятели. Това е моят отговор.
Предрешеният български хилядник се поклони отново, мина между приближените на василевса, където младият протокелиот се присъедини към него, и двамата изчезнаха в тъмнината.
Вторият Василий също излезе от шатъра си и нареди да преминат на другата страна на Страцин още четири тагми и заедно с първите четири да хванат височините по-нашироко, за да бъдат здрава преграда на ромейския стан на отсамната страна. Той добави:
— Ще удвоят те там стражата си и ще спят с оръжието си. Българите се готвят да ни нападнат с четиридесет хиляди.

Предните български стражи видяха, че ромеите се спряха за нощна почивка по страцинските височини, но поради настъпилата безлунна нощ не забелязаха, че между ромейския стан и българската войска застанаха не само първите четири, а още други четири ромейски тагми.
Българската войска се спря за почивка далеко пред страцинските възвишения; беше още светло и Самуил не искаше да покаже войската си. Когато се чу повелята за спиране, войниците насядаха и налягаха кой където спря. После се разнесоха и други повели:
- Да не се палят огньове. Войниците да ядат от торбите си. Войниците да лягат да спят. Да не се отделят от стотника си и всеки стотник да стои при войниците си...
Войниците знаеха какво значеха тия повели: къса нощна почивка и нощен поход или нощен бой, щом ромеите бяха толкова близу. И докато всеки се озърташе за вода или мажеше със сгъстилата се плюнка раните по нозете си, или дъвчеше сухия си залък, или пък търсеше къде да сложи по-скоро главата си за сън, подхванаха се ту тук, ту по-нататък къси разговори, а някои от войниците

говореха и сами със себе си - не искаха да знаят дали ще ги чуе някой и дали ще отговори на недоизречените им думи, на сърдитите им проклятия:
- Какво ти спане! Да си съберем душата за малко и хайде пак. Ей ги, близу са ония. Какво ще чакаме и ще се маем. Да се свърши най-сетне!
— Я... на две, я... на четири, а?
- Много бързате вие. Ще имаш време кога да пукнеш.
- Ще си изпукаме и без ромееца.
- Да се хванем един път... Или ние, или те.
- И то ще бъде. Който остане, ще види.
- Какво ще гледаш... Още тая нощ ще ги ударим.
— По хлад, а?
- Хлад... в черната...
- Черната... Ще седне някой гроб да ти... Орли и гарвани ще те...
— Каквото ще... Майната му! Вече осемнайсет години. С ризница съм се родил!
— Цар срещу цар и ние с тях. Сатаната ни гони всички.
— Нашият си е по-добър. Все с нас...
— По-добър... Защото си е наш.
- Не... не...
— Ето така е всичко, както го виждаш. Ха още малко, ха тоя път и уж за по-добро, докато хлътнеш в дупката.
— Е, ще вървим, като сме тръгнали, на...
— А можеш ли да не вървиш!
Докато още светлееше вечерното небе, челници дигнаха дружините, които бяха насядали по дължината на пътя, както бяха вървели след царя, и ги подредиха с другите, надалеко през полето, от двете страни на пътя, по на четири редици една зад друга. Спешена бе и конницата и людете бяха изведени също напред. Така остана да почива цялата войска, готова в същото време да тръгне всеки миг. Умората бързо надви всички други болки, а сънят беше сладък в тойлата нощ, върху напечената от слънцето земя. В скоро време затихна и последният от войниците, който все току се въртеше и се чешеше, борейки се с мислите си. Останаха да стърчат в тъмнината само стражите наоколо, които ту се подпираха и отпущаха на копията си, ту

стреснато тръгваха да ходят напред-назад, уплашени да не би сънят да ги обори.
С войниците легна и Самуил — не даде да му дигнат шатър или какъвто и да е заслон. Отиде и полегна край един храсталак, завит с наметката си. Там близу легна и старият му слуга, налягаха наоколо и всички, които ходеха с него според службата си. Заслушан в сърдитото мърморене на слугата, царят бързо заспа; от някое време сънят внезапно го връхлиташе, но не беше продължителен. Не спа той много и тая нощ — сънят му изеднаж отлетя, както и бе дошъл. Царят изеднаж видя над себе си звездното небе и се приподигна на лакът — не беше ли вече време? Не, още не беше време. Виждаше се, нощта едва що бе започнала. Царят виждаше и забелязваше всички знаци, познаваше пътищата на звездите. Едва що се бе сгъстила нощната тъмнина и това бяха първите мигове на нощния сън, когато всяка жива твар спи в пълен покой, без сънища; така светят и звездите в тоя час, като светилници, догоре пълни с масло, спокойно и ярко. И като че ли небето беше най-тъмно там, откъдето трябваше да изгрее месечината. Рано беше още. Самуил се отпусна пак на земята, леко попритегли наметката си, сякаш да не смути и с най-малък шум съня на хилядите люде там. Затвори очи, дано пак да заспи, но знаеше, че вече няма да заспи. Започнало бе бързото, тревожно брожение на мислите му.
Оживял бе нов опасен, страшен враг и той го виждаше навсякъде вече, във всяко свое дело. Измяната, предателството, скритата вражда. Внезапното нощно нападение на ромеите край Вардар, при толкова бденне и добра стража! Някой е отворил свободен път на ромеите — как иначе; някой ги е превел досам българския стан. Кой е той? Не простият войник! Той ще мърмори и проклина, ще открадне, ще ограби, ще убие, ще посегне на жена, той ще побегне от бойното поле, ще се разбунтува срещу челника си, но няма да доведе врага в своя стан, при другарите си; сърце няма да му даде, не смее, не може. Челникът може да отиде и да доведе врага, и по-големият по-лесно от по-малкия. Той знае пътищата, може да се движи навсякъде и по всяко време. Челникът може да има за себе си някаква полза от врага, но не простият войник. Противниците на царя винаги са били между челниците, между първенците и болярите най-напред, ето и

епископът в Бъдни... Ето сега и кастрофилаксът на Скопйе. По-друга е злобата и неверието на простия човек...
Царят бързо се надигна, стана прав; сега той нямаше време за сън. Предателят никога не спи и чака ти да заспиш, да се забравиш. Нощта беше все същата още в първия си сън. Наоколо се чернееха купчините на заспалите люде. Нека спят всички, нека поспят, докато дойде часът. Той тръгна предпазливо, с тихи стъпки. Мина между всички тия човешки купчини, излезе пред редиците. Нататък се чернееше сянката на някого от стражите. Царят се приближи:
- Що има...
- Няма нищо, царство ти.
Самуил отмина още по-далеко напред. Оглеждаше се на всяка стъпка, взираше се в тъмнината. Да можеше да застане той вместо всички стражи, той да бди и да пази... Не ще успее никой да се промъкне! Той се спря. Някъде наблизу бяха може би и стражите на Василий. Неясно се чернееха върху звездното небе нататък страцинскнте височини. Царят познаваше и тия места — колко пъти бе минавал по тия ридища на път за Средец или на връщане от горните земи. А сега там беше вторият Василий. Не му даваше да мине по тоя път, да минава и да ходи по своята земя. Влязъл бе и в Скопйе, разрушил бе стените му. Ходеше и спираше навсякъде по българските земи, по своя воля. О, само един път още да го удари както при Траяновата врата някога! Ще удари тогава и предателството, и злобата, и невярата, и всяка скрита вражда, всяко зло упорство...
Нататък, в плътното чернило под звездното небе, не се забелязваше никакъв признак на живот. Но врагът беше там. И спеше спокойно, спеше, уверен в силата си, в победата си. Царят вече не за първи път извърна глава на изток, към мястото по тъмния, неясен хоризонт, където трябваше да се покаже сиянието на изгряващата месечина, където трябваше да се покаже бледият, далечен знак. Тъмно беше нататък и сякаш ставаше още по-тъмно. Нека поспят войниците още малко. Така беше решено — търпеливо да се изчака най-сгодният час. Изгревът на месечината да завари войниците горе, в самия стан на врага. За да могат те добре да довършат работата си, на по-светло, след първия, внезапен удар в тъмнината. Царят подигна очи към звездното

небе: дано да помогне и бог! Сънят на победителя е по-сладък и по-дълбок...
Царят се върна и тръгна да обходи всички стражи. Нека попази и той, щом сънят бяга от очите му. Всички стражи бяха по местата си. Те се бореха с умората си — Самуил ги усещаше по хрипливия им глас, по отговорите, които му даваха, по начина, по който се подпираха на копията, на щитовете си, завари двама и в разговор, види се, за да прогонват дрямката си.
— А врагът може да се промъкне зад гърба ви — рече им царят.
— Врагът винаги търси откъде да се провре.
— Ние постоянно гледаме нататък - посочи единият с копието си накъм страцинските ридове, където бяха ромеите.
— А може да дойде и отсам — посочи Самуил противоположната посока, където беше българската войска.
Той мислеше за предателя, но не искаше да спомене пред войниците си тая проклета дума. Те не го разбраха.
По едно време царят усети, че часът бе дошъл. Толкова нощи бе прекарал под открито небе и толкова много, толкова често бе чакал да дойдат и да минат какви ли не съдбоносни часове.
Самуил побърза да намери людете, които трябваше да дигнат войската, както беше решено, без тръби и рогове, без голям шум.
Пред него неочаквано изникна неговият зет Ашот — Григориевият син, както го нарече Василий Втори, за да не споменава истинското му име.
— И тебе ли не те хваща сън? — попита го царят и в гласа му прозвуча радост. Той си помисли, че зетят му не спи от преголямо усърдие, и добави, сякаш да зарадва и него: — Време е вече да тръгваме.
А предателят тъкмо него искаше да смути най-напред и още повече сега, когато бе дошъл часът. Той въздъхна и каза с голяма загриженост:
— Дано успеем... Те са много повече от нас.! И ако ни усетят, преди да ги ударим първи...
— Ще се потрудим да не ни усетят. Ти дръж добре людете си. Бързо и по-тихо. В това ще бъде целият ни успех: да ударим ромеите неочаквано в тъмнината. Нека бъдат те и пет пъти повече от нас. Ще се объркат.
— Жалко, че само на това трябва да се осланяме.

— Не, синко, аз и сега се осланям най-напред на войската си. Искам само да преодолея разликата между нас и врага.
Царят го отмина, но Ашот Таронит не побърза да отиде при войниците си,
Зачуха се сподавени гласове, сънливи и сърдити. Бяха се разтичали в тъмнината по-младите челници, десетниците будеха войниците и те сами все още сънливи. Подвикваха, викаха и по име, ритаха с крак, повличаха дълбоко заспалия по земята. Някой скачаше уплашен, друг въздишаше и проклинаше, трети не можеше да подигне, да отлепи сякаш главата си от земята и мучеше като гладно теле. Надигна се в полето обща врява, задрънкаха оръжията. Четирите редици на войниците се раздвижиха и се заплетоха като черна плитка през полето и през едва белеещия се път, краищата и се губеха надалеко в тъмнината. Далеко назад се чу пръхтене на коне — войници довеждаха конете на големите челници.
Най-сетне четирите войнишки редици се заогъваха и тръгнаха. Големите челници вървяха току зад тях, изправили се на конете си, и островърхите им шлемове се мяркаха сякаш между самите небесни звезди. Там беше и царят на коня си току зад войнишките редици. Зад него яздеха протокелиотите му, знаменосецът му, четиримата тръбачи; между тия мъже беше и неговият по-малък син, Давид, а коляно до коляно с момчето яздеше Радой.
Повечето от войниците влачеха нозе мълчаливо, сънливи и недоволни, като че ли не можеха да разберат защо ги събудиха толкова рано и къде ги водеха в тъмнината. Някои се блъсваха един в друг, избухваха караници тук и там:
— Що се спираш бе!
— Я го виж! Върви като сляп.
— Дигни копието си, дяволите да те нанижат на него! Очите ми ще изкараш.
Чуваха се тук и там строги, сподавени гласове:
— Тихо, тихо! Млъкнете вие там!
Шумът на хилядите стъпки по твърдата земя, през засъхналите треви, през храсти и камънаци не преставаше.
Накъм изток, над далечния невидим хоризонт неусетно се показа бледо, едвам доловимо сияние. Царят може би пръв го забеляза.

Той се огледа вляво и вдясно, сякаш да провери дали са тук, по местата си, всичките му люде, всичките му войници, и рече тихо:
— Сега по-бързо, по-бързо...
Зачуха се гласове по редиците и се разнесоха нататък по двете посоки, като да беше единият ехо на другия:
— По-бързо. По-бързо...
Сиянието на скритата месечина се виждаше още по-ясно.
— По-скоро!
Радой посегна и подръпна наметката на царския син, да го позагърне:
— Не ти-ти ли е хладно...
— Не, не — поотдръпна се момчето едва-едва; то усещаше, то знаеше, че слугата искаше да го задържи, да го спре, да го отстрани оттук.
Старият слуга обичаше невръстния още син на Самуила с едно изеднаж пробудило се бащинско чувство, дълбоко и незадоволено. Някога той бе обикнал така по-големия син на Самуил, но Радомир скоро се бе изплъзнал от ръцете му. В любовта му към малкия сега имаше и много жалост — момчето беще син на воденичарката, беше сирак и едва отскоро царят открито го призна за свой син. То също се прилепи към стария човек — беше плах юноша, боеше се от людете, боеше се и от войната. Когато настана бягството през оная нощ край Вардар, Радой го намери и го поведе за ръка, като малко, уплашено дете. Но момчето обичаше възторжено своя баща — царя, и това негово чувство беше по-силно от всички други чувства в малкото му сърце. Баща му бе поискал да бъде войник и то опаса меч с всеотдайно въодушевение. Баща му бе го довел на това бойно поле и то беше готово да воюва. То бе копняло за баща си в своя самотен дом в Преспа, в който Самуил влизаше рядко, а сега той бе го взел със себе си, водеше го със себе си и нека бъде на война, нека бъде и в самата страшна смърт...
Войниците се изкачваха по страцинските височини. Стъпката им стана по-бавна, те усещаха зад себе си и дори някак в шията си пресекливото дъхане, влажното пръхтене на конете на челниците, които избързваха по нагорнището. Войнишките редици се сгъстиха повече, нагънаха се, навлязоха една в друга по неравната местност. Войниците чувствуваха близостта на врага и

се умълчаха — чуваха се само хилядите стъпки, задавено покалшюване, тих звук на ударили се едно в друго оръжия; това беше като внезапно надигнал се вятър, който превива дървесата, повлича по пътищата прахове и дребни камъчета, спира за миг водата на реките и я разбива на едри пръски. Умълчала се бе сякаш и цялата нощ, движеха се само тия хиляди черни сенки и сиянието на скритата месечина ставаше все по-силно, разперило се вече доста нависоко по тъмното небе.
Врагът беше близу и българските войници очакваха да го видят, за да обтегнат лък, да мушнат с копие, да замахнат с меч, очакваха да го видят заспал на земята, скрит в шатъра или да бяга с обърнат гръб. И те се стъписаха отеднаж, редиците им се разбъркаха, когато врагът, сякаш все още невидим, се изпречи на пътя им — наскачаха неясни сенки срещу тях, лиснаха нестройно стрели, зазвънтяха мечове, дигна се върху едвам светлеещото небе гъсто плетище от копия. Сблъскването между двете войски беше един общ вик и стон — от-изненада и ужас, от смъртна болка, викаха и стенеха люде с пронизани гърди, с промушени гърла, с разбити глави, викаха още повече други, за да заглушат в самото си сърце обезумяващия ги страх, да уплашат врага, да го прогонят, викаха и от ярост, от воински бяс.
Внезапното сблъскване се превърна в продължителна битка, която се задържа на едно място. Ромеите тук бяха много повече, отколкото бе очаквал Самуил, и бяха проточени на по-широко разстояние. Това не бяха предни стражи, ами цяла войска, която бе очаквала неприятеля и първа го бе ударила. Двете войски стояха една срещу друга и като че ли бързаха да свършат, каквото бяха започнали, виковете позатихнаха. После застаналите една срещу друга вражески редици започнаха да се вплитат, да се врязват и битката се превърна в един страшен кипеж от черни сенки, яростни удари, прегракнали гласове.
Месечината се показа върху самата черта на далечния хоризонт. И кой би помислил сега за нея? Стана по-светло, заблестяха оръжията, бронните, а войниците от двете страни започнаха още по-свирепо, по-упорито да се избиват. Сега те се виждаха по-ясно, разпознаваха се по-добре свои от чужди. Ала ведно с изгрялата светлина, със засилилия се кипеж на битката започна нещо да се променя в полза на ромеите. Те бяха по-малобройни и

българите нападаха с още по-голямо настървение, но се забелязваше сред ромеите едно подреждане, като че ли всеки войник тъкмо сега намери мястото си; заставаха те един до друг в редици по пет или десет души и напираха в една посока, подреждаха се като клинове, които проникваха сред българските редици; виждаше се, че всяко нещо у тях ставаше с някаква пресметливост, и когато нападаха, и когато се защитаваха, бяха по-мълчаливи и по-съсредоточени, по-рядко пропущаха удар, по-навреме посрещаха и отбиваха вражеския удар, до всеки войник стоеше другарят му и навреме замахваше с меч или опъваше лък да му помогне. Българите налитаха с голяма сила, но като че ли сами се натъкваха на ромейските мечове и копия, не можеха да изтласкат ромейските редици, да ги разстроят и падналите българи бяха много повече от падналите ромеи. В боя бяха и всички войводи, всеки сред своя полк. Там, току зад гърба на войниците, беше и царят. Той познаваше тоя ред сред ромейските войници, следеше го и сега със завист и страх. Силата на българската войска беше повече в устрема й, та най-голямата негова грижа беше да предизвиква и поддържа в нея устрем. Не можеше да научи той своите на по-голямо търпение и самообладание. Ето и той самият сега едвам се въздържаше да не се втурне в боя наравно с войниците си. Не, това не беше нужно. Друго беше много по-нужно. Той се извърна и махна с ръка към най-близкия от протокелиотите си:
— Тичай... Кажи на моя син да обгражда, да обгражда!
Тъкмо в тоя миг сред малката дружина, която стоеше зад царя, Радой и по-малкият царски син нещо се препираха. Чу се дори как старият слуга подвикна:
— Ти само гледай... гледай...
Царят замахна и нататък с ръка:
— Княз Давид Мокри! Тичай да кажеш на великия войвода Ивац и той да обгражда, да излезе в гърба на тия! Тръгвай веднага!
Момчето задърпа юздата на коня си, размаха нетърпеливо нозе, както ги беше сложило в стремената, и подкара бързо надясно, където беше Ивац, да предаде повелята на царя. Подкара коня си след него и Радой.
Боят се бе задържал премного на едно място и повече време не оставаше. Царят повели да засвирят тръбите и роговете, да

заблъскат тъпаните и тарамбуките; нямаше вече от кого да се крият и какво да чакат. Той срита коня си, негли с гърдите му да изблъска своите войници по-напред. Битката закипя с още по-голяма, вече неочаквана сила.
В същото време по огрения от месечината рид оттатък полесражението, по самия му ръб най-напред, се показаха гъсто една след друга нови ромейски редици и заслизаха нашироко, по цялото протежение на стръмнината, където ставаше битката. Те се виждаха ясно, отдалеко, още святкаха железата по тях, острията на оръжията им. Като се спуснаха насам няколко редици една след друга, горе, на ръба на височината, се показаха други редици. Впущаше се в бой цялата ромейска войска.
Ударът на българите не беше сполучлив. Сега Самуил се спусна надлъж през самите редици на своята войска, за да я спасява. И спокойно, като че ли да не уплаши войниците си, той подвикваше ту на една, ту на друга страна:
— Връщайте се! Връщайте се надолу! Полека! Без страх! Не бягай, не обръщай гръб! Ще те ударят веднага!...
Отстъплението започна като по един общ знак. За няколко мига българите се отбраняваха с лице към врага и отстъпваха крачка по крачка, но все повече от тях обръщаха гръб и се спущаха презглава надолу. Скоро те се разпиляха из цялата стръмнина, предните тичаха още по-бързо надолу, все по малцина от по-задните се извръщаха с меч или копие, за да се защитят от удар, да задържат налитащия неприятел. Царят препускаше през разпилелите се в безредие войници, ту на една, ту на друга страна по височината, ала и той все по-надолу — не можеше да позадържи бягащите, а те го повличаха ведно с коня му, с людете, които го следваха с големи усилия. Той видя как Ашот Таронит също препускаше надолу — е, нека се спасява, нямаше вече полза! Видя как се смъкваше и конят на Ивац, приклекнал, поклащайки задницата си. Е, стари друже... Не успяхме и тоя път... Огледа се царят в светналата нощ, видя как двете войски бяха се откъснали една от друга — бягащите бяха по-бързи от преследващите и разстоянието между тях ставаше все по-широко, месечината разливаше все по-нашироко между тях бледата си светлина. Сега царят изеднаж съгледа наблизу, между последните българи, които се свличаха надолу, своя втори зет, сръбския княз

Иван-Владимир. Той се поклащаше на коня си цял отпуснат с едрата си снага, отпуснал бе и дългия си меч, както бе изваден от ножницата, и го държеше като забравена в ръката му ненужна вещ. Дали го бе замахнал срещу някой ромеец, дали го бе накървавил?... Но, мислеше си царят, той не е предателят! А кой беше предателят и тоя път?...
Българите се смъкнаха от височината и продължаваха да бягат по равнината нататък. Ромеите започнаха да се поспират, преди още да стигнат чак долу. Такава беше повелята на василевса им — да прогонят българите и да се върнат пак горе, по страцинските височини. Василий не искаше, не се решаваше да води бой в нощта, която е пълна с тъмнина и с всякакви изненади. Нощни битки търсеха само българите в своята вълча ярост. Ромеите се върнаха горе, прибраха ранените и убитите си и пак останаха осем тагми добри стрелци на стража по стръмнината. Другите потърсиха едва що напуснатите леговища, които все още бяха запазили тойлината на телата им. Къса беше лятната нощ, но зората беше още далеко.
Събраха се долу, на равното, и българите. Събраха се на по-големи и по-малки купчини, приказваха един през друг, всеки разправяше как се отървал от неизбежна смърт, колко ромеи убил или пък се караше с другаря си. Говореха те и викаха, но избягваха да се погледнат в лицето, макар и в тъмното — всеки лъжеше и послъгваше, а и се срамуваше от бягството си пред ромеите. После, когато ромеите изчезнаха от стръмнината, десетниците и други по-малки челници подкараха по неколцина от своите люде назад, да приберат ранените си другари, да смъкнат долу телата на избитите. Българите дълго не можеха да потиснат голямата си възбуда. Докато премина оживението след срамния край на битката, започнаха да смъкват отгоре умрелите и да ги нареждат на дълги редици. После дойде повеля да ги погребват в общи ями. В призрачната лунна светлина лицата на мъртвите изглеждаха мраморно студени и бели, очите им като черни дупки, черна изглеждаше и кръвта по тях. Трябваше да ги събличат, да ги нареждат един до друг в широките ями.
Най-сетне войниците започнаха да се оглеждат къде да полегнат, докато се съмне, ала тъкмо в това време се разгласи нова повеля — всеки да се подреди в дружината си, с челника си. Дружините

започнаха една след друга да се изтеглят назад. Вървяха те дълго, докато се отдалечиха от полесражението, и до една се изпокриха по долища и гъсталаци. Когато вече по светло на другата сутрин ромеите се подреждаха, за да продължат пътя си накъм Велбъжд, излязоха напред в самия край на страцинското плато, по-големите им челници и сам Василий между тях. Те гледаха надолу в светлината на лятното утро, по стръмнината, дето бе п.станала нощната битка, и още по-нататък, където кривуличеше и се губеше в далечината пътят за Скопйе. От българите нямаше ни следа. Всички очакваха думата на василевса и той каза:
- Няма ги, но дали наистина са си отишли? — Той дигна ръка и посочи няколко големи купове прясна пръст, които се червенееха нататък край пътя: — Вярвам само на гробовете им там долу. Няма да ни оставят лесно тия бесни кучета.
— Да пратим конницата срещу тях, ако рекат все още да ни преследват — рече някой от велможите.
— Конница имат и те — отвърна василевсът, без да го потърси с очи. — И не са малко, за да ги унищожи конницата ни. Те ще се разбягат и пак ще се съберат зад гърба ни.
Той се обърна и през тълпата негови приближени люде, които стояха там, бързо се отвори широка пътека.

Самуил остави Василия да мине през всички теснини и проходи чак до Велбъжд. Както навсякъде, ромеите и тук разрушаваха до основи всяка кула и твърдина, която срещаха по пътя си или виждаха встрани от пътя. Самуил търпеливо ги изчакваше дори и в тая тяхна зловеща работа, криеше се грижливо и от най-далечните техни стражи. Искаше той да приспи вниманието на Василия, а го следваше, макар и отдалеко, все така неотстъпно, скрит отсам височините при Камилския проход. Той го изчака с голямо търпение да влезе и във Велбъжд, да разруши стените му, както и всички други по-малки твърдини и стражеви кули наоколо. Голямо беше търпението на Самуила да следи така отдалеко дръзкия враг и още повече като научаваше, че мнозина от господарите и челниците на твърдините по тия места или пък техните жени и роднини, които бяха останали на тяхно място, сами отваряха вратите им пред ромеите. Чу той такова нещо дори

и за заповедника на Велбъжд. С тия злокобни известия в сърцето на царя оживяваше все по-голям страх от предателството между людете му, но се надигаше в него и неизпитана досега ярост, която беше още по-страшна, че можеше да я задържа той в търпението си и в една остра, студена мисъл за наказание и мъст. Сега царят мразеше предателя между своите, когото искаше да унищожи и затрие, сто пъти повече от ромейския василевс, когото искаше да победи и прогони. В голямото си търпение и в страха си от предателя Самуил споделяше своите мисли и кроежи само с Ивац и Никулица, но даже и с тях не всичките си мисли и кроежи. Ето и това беше нова мъка на сърцето му, че макар и против волята си беше подозрителен и към най-близките си помощници между войводите и големите челници. Ако все още им вярваше, боеше се от тяхното лекомислие или от тяхната бъбривост, ст тяхната доверчивост, или от друга някаква тяхна слабост, каквато преди не бе подозирал.

Самуил очакваше Василий да продължи своя път от Велбъжд накъм Средец или надолу, по Струма, накъм Сер или Солун, или пък да удари направо за Плъвдив; други сгодни пътища нямаше по тия места за такава голяма войска. И царят се бореше непрестанно с една и съща мисъл — къде да го настигне, къде да го причака, къде да го удари. Докато Василий се бавеше във Велбъжд, Самуилови люде стояха наблизу там и гледаха що вършеха ромеите, опитваха се да узнаят накъде се тъкмяха да се отправят. Царят избираше тия свои люде между простите войници и най-малките челници. Избираше по-будни между тях и повече им вярваше. Той знаеше всичко за ромеите, но и Василий знаеше всичко за него — изпратил бе във Велбъжд свой човек и Ашот Таронит.

Като напусна Велбъжд, вторият Василий се насочи към Средец. Самуил веднага се спусна подире му през Камилския проход и се блазнеше да го обгради някъде по завоите на Конявската планина. Той караше войниците си да бързат по стръмнините на Камилския проход, но не успя да съкрати много разстоянието между войската си и войската на василевса, който премина Конявската планина и отново навлезе в долината на Струма. Във Велбъжд Самуил се задържа колкото да пресъди тамошния

заповедник и го видяха людете му такъв, какъвто никога не бяха го виждали.
Велбъждският заповедник излезе да го посрещне с всички първенци и с целия велбъждски народ пред южната врата на тоя град. Крепостните стени бяха разрушени и камъните им разпилени, вратата беше само един проход между купища камъни и разтрошена мазилка. Там бе застанал заповедникът с първенците, а народът се бе накатерил по камъните, да вижда по-отвисоко. Там се извърши и царският съд.
Отдръпнаха се всички, които през време на похода вървяха пред царя, и той застана с коня си на два сажена от заповедника. Лицето на царя беше бледо и дори зеленикаво въпреки горещия юлски ден, когато кръвта на човека се качва в главата му. Той за пръв път виждаше така срещу себе си един предател и ако се въздържаше да не го съсече с меча си, то беше, за да го изпита докрай и да запази закона, а също и от жажда отмъщението да бъде пълно. Бледо беше и лицето на заповедника, но той се опитваше да прикрие страха си с някаква жалка усмивка на злодей, който не съзнава злодейството си. Беше стар човек и цял облечен в скъпи кожи сега, посред лято, за да покаже преголяма почтителност към царя, а може би поради студа, който идеше от сърцето му. Между побелялата му коса, по брадата му се бяха запазили гъсти снопчета черни косми, черни бяха и гъстите му, престорено страдалчески присвити вежди, та изглеждаше, че беше човек, който искаше да излъже и бога. Той пристъпи и поднесе на царя хляб и сол, но царят отдалеко махна с ръка — не му позволи да се приближи и от коня си го попита с позаглъхнал глас:
- Къде са ключовете на Велбъжд, да ми ги предадеш с хляба и солта, както е по закон и обичай?
Заповедникът се престори, че приема думите на царя като шега и лицето му още повече светна от угодлива злодейска усмивка. Той се поозърна, сякаш търсеше с кого да сподели радостта си поради доброто божем разположение на царя, и сладко замляска с беззъбата си уста:
— Като няма врата, рекох си, не са нужни и ключове...
— Къде са ключовете? — попита царят пак.

- Взеха ги ромеите, царство ти... Ромеите ги взеха, василевсът им...
— Кой му ги даде?
Сега заповедникът, който се бе освободил от подноса с хляба и солта, започна цял да се върти и огъва ведно с черните си очи, пълни със страх, с надежда, с молба и с някакви неуместно весели светлинки, ведно с необикновено подвижните си вежди, нагоре-надолу, нагоре-надолу, с брада и устни, с ръце и разперени пръсти, по които се синееха ноктите му:-
— Ключовете, защо да крия, царство ти... аз ги дадох. Гледам, такава войска, хиляди и хиляди, как ще запазя тоя град? Нямах ни двесте души свои войници. Като не мога да го запазя с оръжие, рекох си, нека го запазя с хитрост... хи! — Затрептя, заигра и гласът му. — Ще влезе василевсът и пак ще си отиде, защо да предизвиквам гнева му? Попитах и тия почтени мъже — извърна се той към застаналите зад него боляри, — посъветвахме се заедно...
- Кои са тия, които попита и се съгласиха с тебе?
— Ето Еремия Горун, Слав Прибод...
Щом заповедникът започна да изрича имената им и да ги сочи с пръст, застаналите там боляри, петима души и все по-стари люде, се нахвърлиха към него, замахаха с ръце да оскубят брадата му, крещяха един през друг:
— Ти... ти! Нас не си ни питал! Ти сам реши и дадеш ключовете, отвори вратите! Кого си питал, ти пусна ромеите в града и царят им те отличи със сан...
Заповедникът не оставаше длъжен никому и царят ги остави някое време да се карат, докато изказаха всичко, което знаеха един за друг, и стана ясно, че те заедно бяха предали града и бяха получили награди от ромейския василевс. Сред народа наоколо се надигна врява и смях — шестимата първенци на Велбъжд бяха смешни в своята ярост един към друг, всеки се опитваше да се спаси, като обвиняваше другите петима. Най-сетне царят махна с ръка и настана тишина. Той попита:
- А къде е стотникът, който след тебе, заповеднико, е челник на войската във Велбъжд? Той защо не е с вас?
- Него ромеите го съсякоха - отговори мигом заповедникът, види се, някаква нова надежда се замярка пред уплашения му поглед.

- Защо го съсякоха ромеите?
- Той се противеше... Ако и аз като него... и мене щяха... и града щяха да го сринат...
- Царство му небесно — прекръсти се царят. — Загинал е верен на своя цар и не се -е подложил на чуждия.
Заповедникът и петимата други велбъждски първенци като видяха царя да се кръсти така набожно, започнаха също да се кръстят с голямо смирение, а очите им зорко следяха какво ще направи царят по-нататък. Царят не ги остави да довършат лицемерната си молитва. Той се извърна към един от младите багаини, които го придружаваха, махна му да се приближи. Сетне рече с ясен глас:
— За предателите на царството смърт! — Чуха се надалеко думите му и настана още по-голяма тишина, дори и току-що осъдените мълчаха, като да не се отнасяше за тях казаното от царя. Той пак се обърна към багаина: — Да се съсекат и шестимата тук, пред тая врата, и телата им да се оставят три дни на кучетата. ако поискат да ги ядат.
Едва сега нададоха плачливи гласове и шестимата, нахвърлиха се на колена пред царския кон. Царят обърна коня и ги отмина, а върху тях се нахвърлиха войници с извадени мечове.
Такова време беше през деня, ни за обед, ни за вечеря, и царят не се спря тук за по-дълго, а отмина Велбъжд и поведе войската по пътя за Средец. Много пъти преди при такова продължително пътуване ще избърза някой от войводите с коня си, ще се изравни с царя, ще поприказва с него, да мине времето по-бързо или за някоя своя войводска грижа, и пак ще се върне при полка си; случваше се и царят да повика някого от войводите си или пък той сам ще отиде при някого от тях. Сега никой не се решаваше да избърза при царя, нито пък той имаше воля за разговор. По-близките му люде, пък и всеки един от войниците му, бяха усетили нещо непознато досега у него, в тая бърза и строга негова присъда във Велбъжд, в гласа може би, с който я изрече. А той самият знаеше още по-добре какво бе станало с него, след като се бе вляла в сърцето му лютата отрова на безмилостния гняв, на омразата, на неверието, на подозрение. Той загуби сладостта на спокойния сън, на мирния час, който идва заедно с надеждата дори и сред най-големи грижи. Не проникваше до

вледененото му сърце вече и тойлината на приятелството, на дружбата с предишната съживителна сила.
Той язди сам и мълча, докато премина с цялата войска на левия бряг на Струма. Оттук започваха кривулиците през Конявската планина, а реката заобикаляше планината откъм север и запад.
Без да се спира, Самуил прати да повикат великия войвода Кракра, който скоро дотича с коня си и се приближи, но на цял разтег след царя; застарелият вече пернишки войвода не беше се променил много ни външно, ни по душа, та и сега още, колкото и да беше храбър, от някои неща се плашеше като дете. Уплаши се той и от това повикване при царя, приближи се мълчаливо, ала не посмея да се изравни повече с коня му, както винаги досега.
Царят му махна с глава и преди да му заговори, изви към него студен, лош поглед, не можа да промени, да стойли и гласа си:
— Колко войници имаш в Перник?
- Една стотица.
- А колко са в Средец?
— Има до седем стотици. И от тамошните люде, по-стари, които са останали в града, ще се съберат още няколко стотици.
Царят се огледа наназад: те двамата бяха поизбързали и нямаше наблизу кой да ги чуе. Той продължи:
— Вземи сто души конници и бързай към Перник.
Ще тичаш покрай Струма, а не през планината, че там не ще можеш да се разминеш с Василия. Побързай край реката да го изпревариш и да се затвориш в Перник. Той отива нататък и каквото направи със Скопйе, с Велбъжд и с всички наши твърдини, които среща по пътя си, ще иска да направи и с Перник, и със Средец.
Ти няма да му дадеш ни Перник, ни Средец.
Като рече това, царят пак погледна великия войвода с недоволен поглед и пак прокле в ума си сатаната, който му внушаваше лоши мисли, мрачни подозрения. Великият войвода попита учуден:
- Но как аз сам, с няколкостотин души, ще пазя и Перник, и Средец срещу цялата войска на Василия?
Царят въздъхна издълбоко, да освободи сърцето си от мраза, който го изгаряше, и сякаш напук на проклетия сатана, приведе се доверчиво към стария си другар и отвърна:

- Аз ще го настигна и ще го притисна отново с цялата войска. В прохода между Перник и Средец, ако върви нататък. Ти ще бъдеш там преди него и ще знаеш какво да правиш. На първо място да не му даваш да влезе в тия градове. Върви, братко, и бързай.
Кракра закима живо, радостно с глава, обърна рязко коня си назад и не след много време профуча край царя, дигнал меч за поздрав, следван от една стотица конници.
Царят зави, както каза, през Конявската планина, а преди това разпрати стражи по-далеко напред и от двете страни на планинския път, готвейки се да обгради и притисне някъде Василия, той се боеше да не би пък Василий да го обгради низ планинските върли теснини нататък. Едва що бе навлязла войската му в планината, Самуил забеляза, че войниците се движеха все по-бавно. Още при първите завои на пътя стана нужда и той да спира с коня си: дружините пред него се застояваха, изчакваха се да отминат по-предните, а не бяха много люде. Само предната конна стража се мяркаше далеко напред по завоите, та стана нужда да пращат подире й, да я спират. Дружините, които вървяха след царя и които бяха многото от войската, все повече изоставаха и се проточиха на разпокъсана върволица далеко назад. Самуил обърна коня и тръгна по края на пътя срещу върволицата на войниците.
Войската беше преуморена. От дълго беше все на открито, по пътищата и планините, водила бе и битки, не беше добре и с храната. Предната нощ войниците бяха спали малко, сега пък трябваше да бързат по тия стръмни завои през планината. Ридищата нагоре бяха голи и каменисти, край пътя се издигаха напечени от слънцето сиви канари, за вода трябваше да се слиза по дълбоките долища. По зачервените потни лица на людете се четеше отегчение, дори и отчаяние. Виждаше се как носеха оръжието си, бутнатите на тила или окачените с ремък на гърдите шлемове, като някакво проклето бреме, от което никога не ще успееш да се отървеш. Не скриваха умората и отегчението си и челниците, които ходеха пеша с войниците, та и по-големите челници, които яздеха на коне и се клатушкаха отпуснати на седлата дори пред очите на царя. Някое време Самуил язди мълчаливо надолу, но войниците като че ли не го забелязваха,

малцина от тях посягаха да се поприберат, да понаместят щита на гърба си, да поускорят стъпките си, но все неохотно, престорено, докато отмине царят. Само времето не спираше и не се бавеше, беше вече късно след пладне, а царят не искаше да го настигне нощта из теснините на отсамната страна на планината.
Забеляза той по средата на пътя стар, познат войник, позадържа коня си срещу него:
— Е, Авакуме... Няма ли да побързаш? Кога ще стигнем горе?
Войникът се спря разкрачен, сякаш тъкмо това бе чакал, тупна с дръжката на копието в праха, като за поздрав, а то беше, за да се подпре по-добре на него.
- Ще стигнем, царство ти — изхриптя той, изхрачи се и продължи с по-ясен глас: — Ще стигнем и тоя път, ама ние все бързаме, откакто помня...
- Който е изостанал, ще побърза — прекъсна го царят.
Наоколо се спряха и все се поспираха и други войници, но не толкова да чуят разговора на царя с войника му, а да постоят, да си починат. Авакум не се боеше от царя, ходил бе толкова много с него, ще ходи и докрай, но поразмислил се бе старият войник по дългия път и тъкмо сега да изкаже простите си мисли:
- Изостанал... А ние все ходим. Гоним ромейския цар. А той идва и си отива по своя воля. Ние все не можем да го стигнем. Не се бои той много от нас.
- Ами виж как си се отуснал ти, Авакуме... Как ще стигнеш ромейския цар?
— Да го стигнем, царю, да го стигнем най-сетне. Че все напразно ходим по пътищата. Човек на всичко се насища.
Царят отмина. Зад него се чу врява; войниците одобряваха смелите думи на Авакума. Самуил не се спря да поговори повече с никого; той сякаш и забрави защо се бе върнал и току обърна отново коня право нагоре. Думите на войника и одобрителната врява, която бе дочул след тях, останаха в ума му. И мисълта му продължи след тях и против тях: „... Уморен е Авакум и всички като него. Дотегнало му е вече, наситил се е. Човек на всичко се насища. Не му се ходи повече по пътищата... Да го стигнем най-сетне! Трябва да го стигнем. Нужна е вече по-друга храна на Авакума и на всички като него. Преситил се е да ходи, да следи, да чака..."

Слънцето вече бе слязло ниско над близкия планински хребет, но беше есе още ярко, разжарено до последния миг и така се търкулна зад планината, като ослепително бяла огнена тойка, а тойлината му и сега остана по сивите канари, в праха по пътя. Едва по-късно, когато и небесната синева започна да гъстее, низ теснините зашушна и засвирука прохладен ветрец. Войнишката върволица се съживи, поразбърза се и се посгъсти, подзеха се разговори. Време беше войниците да се спрат и за нощна почивка, ала царят не даде знак за спиране, докато не изведе войската чак на билото на планината. Вече тъмнееше.
Едва що бе успял да влезе в крепостната порта и последният конник от малката дружина на Кракра и ръждясалите вериги, които държеха подвижния мост над пълния със застояла вода ров пред портата, започнаха да скриптят и глухо да подрънкват, мостът се отдели на външния си край от засъхналата земя и бавно, колебливо се заизправя, докато се тласна с неочаквана сила в каменната крепостна стена. По пътя за Перник откъм запад се бе дигнал бял прашен облак и се влачеше насам, светнал на слънцето; идеше насам войска и Кракра едва бе успял да я изпревари с конниците си.

Още щом влезе Кракра в твърдината си, навред по нея и най-вече по стените й настана оживление. Стотината войници, които бяха оставени да пазят твърдината, докато господарят й ходеше с царя, съвсем се бяха разпуснали от безделие заедно със стотника си — побелял вече мъж, който пиеше вино по цял ден и вечер войниците го слагаха безчувствен в леглото му, за да прекара нощта. Пиян го завари и Кракра в една от стражевнте кули при крепостната лорта. Стотникът скочи да посрещне войводата си, но едвам се задържа за тежката дъбова маса пред него. Кракра го загледа с весели очи — беше му смешен, като го виждаше да се люлее на присвитите си нозе, а се мъчеше да покаже войнишко подчинение и началнишко достойнство.
— Ти пиеш, а? — рече великият войвода с привидна строгост.
— Пия... Царят вече не ме иска, стар съм вече, же-жени не мога да гоня. Като пия, и на война ходя, и жени гоня. Във виното всичко има, такава е силата му...

— А не знаеш ли, че ромеи идат насам...
— Къде са... — разбърза се пиянският стотник, а не можеше да отлепи нозете си от пода. — Ами ти защо стоиш, тука... Върви да ги срррещаме...
Кракра излезе от кулата и се разтича низ цялата крепост, отдалеч се чуваше къде ходи, къде бърза. Той изкара по стените всички войници и всички други люде там освен жените с малките деца. Не удари никого, а само викаше с гръмливия си глас, псуваше и се заканваше, гонеше бавещите се по ходниците, блъскаше ги с две ръце да бързат и се смееше с цяло гърло на уплахата им, на тяхната забързаност. Показа се и сам между крепостните зъбери, весело възбуден:
- Да ни видят повече... Ама и ще ги бием, ще ги бием!
Съживиха се с него и людете му, раздвижиха се, разприказваха се. Тъкмо в това време една голяма дружина ромеи, може да имаше над хиляда души, се струпа на широката поляна пред главната врата на пернишката твърдина заедно с таксиарха си, който излезе напред, яхнал бял кон. Той не бързаше да слезе от коня, като че ли очакваше да се отвори вратата на крепостта, за да влезе тържествено в нея с дружината си. Тържествено започна и цялата работа тук. Хилядникът махна с ръка, без да се обръща, и веднага избързаха напред двама от войниците му — тръбач и глашатай. Тръбачът дигна тръбата си, разнесе се проточен звук, заситни и спря, сетне пак отново и така до три пъти. Горе, по стените на твърдината, се бяха струпали всичките й защитници, а на площадката над вратата бе застанал войводата й Кракра. В първия миг след като тръбачът свали тръбата си, навред беше тихо, сякаш всички се бяха ослушали тъкмо в замлъкналия звук. Съвзе се пръв Кракра, пристъпи по-напред и се надвеси между два зъбера:
— Що искате, бре? Какви са тия свирки? — Той знаеше защо бяха дошли ромеите и сам побърза да отговори със силния си глас: - Тук няма да ви пусна. Така да знаете! И връщайте се по-скоро, откъдето сте дошли, че като ви подгоня, няма да можете да си намерите пътя!
Зад него, между людете му, се чу весела врява и смях. Мълчаливо стояха долу ромеите — хилядникът им на коня гордо изправен и неподвижен, войниците му зад него, уморени, отпуснати на

копията си или мушнали ръце в широките колани, на които висяха мечовете им. След тръбача излезе стъпка напред другият ромеец, дигна глава към застаналите горе българи и завика:
— Чуйте повеля на негово свето царство василевса на всички ромеи, чуйте и подчинете се без никаква противна дума и така ще бъде по-добре за вас! Отворете...
— Какво си се развикал, бре! — надвеси се пак отгоре Кракра. — Не разбирам езика ти, не разбирам що ми говориш!
Замлъкнал за един миг, ромейският глашатай продължи с още по-силен глас:
- Отворете веднага и оставете ни да влезем с мир! Безкрайна е щедростта на негово свето царство василевса на всички ромеи и вие всички ще бъдете богато наградени според сана си и до последния войник. Но ако се противите, тая крепост ще бъде срината и никой от вас да не очаква милост. Това ви се казва, а вие постъпете разумно. Не предизвиквайте страшния гняв на василевса, който е на едно поприще оттук с всичката си войска.
Кракра се позаслуша за малко, после започна нетърпеливо да се върти на една, на друга страна, да подига рамена, да клати глава с присмехулно учудени очи. Глашатаят долу едва що млъкна и към великия войвода се приближи един от людете му:
— Аз разбирам ромейски, светли войводо...
И той повтори на български това, което каза ромеецът.
— Хм! — едва ли не подскочи великият войвода, сетне изтегли големия си меч, втурна се пак между двата зъбера и размаха застрашително оръжието си; завика гръмко: — Виждате ли това нещо! Ще изтърбуша с него вашия василевс като шопар! — Той се извърна със зачервено лице към българина, който знаеше ромейски: - Предай им, бре, предай им думите ми на техен език и да се махат по-скоро оттук!
Преводачът, изглежда беше срамежлив човек или пък по-благоразумен от своя войвода, та не предаде думите му, както ги изрече той, а каза на ромейски, приведен към глашатая долу:
— Войводата няма да ви пусне в тая твърдина. Вървете си, за да не се пролива кръв.
— Защо той ни се заканва с меча си? Друго чета аз по лицето му, а не това, което ти говориш — отвърна заядливо глашатаят отдолу и дори тръсна юмрук.

Като мислеше, че тълмачът повтори същите негови дръзки думи, Кракра избухна в буен смях, потупвайки радостно широките си гърди, както бяха покрити с излъскано бохемско желязо. Хилядникът на ромеите изрече някаква повеля и се отдръпна. Без да бързат, но и без да губят време, като люде опитни в това, което вършат, тия над хиляда ромеи се разделиха на малки дружинки и обградиха пернишката твърдина. Това не беше много лесно, понеже мястото беше неравно и скалисто. После други техни люде докараха впрегната във волове обсадна кула, която бяха оставили в селището Перник, докараха оттам и един „овен", довлякоха също костенурки и много стълби. Българите горе не стояха дълго да гледат как ромеите обсаждаха крепостта и се готвеха да я превземат. И пръв войводата им започна битката с буйна, момчешка радост. Той грабна лъка на един от войниците си, който побърза да му подаде стрела, опъна го и пусна стрелата по един от ромеите долу. Ромеецът не бе очаквал удара и стрелата се заби в шията му, щръкнала нагоре с двойната си опашка; раненият бързо посегна да я извади, но не успя ни да я докосне, а се търкулна на засъхналата трева недалеко от крепостната стена. Кракра проследи стрелата си, после нададе тържествуващ вик:
— Бийте ги! Бийте ги!
Които от българите имаха лъкове, започнаха да стрелят, като се навеждаха между крепостните зъбери, докато започнаха и ромеите да стрелят отдолу по тях. Битката продължи до тъмно тоя ден.

Самуил изпрати от височините на Конявската планина съгледвачи по следите на ромеите. Оттук се простираше неголяма, леко разхълмена равнина накъм долината на Струма, но царят не искаше да излиза на открито през деня и може би пред очите на врага. Съгледвачите започнаха да се връщат един след друг късно след пладне и донасяха все една и съща вест: Василий се бе разположил с войската си на около четири поприща напред, в подножията на висок, гол и каменист рид, който се простираше далеко на югоизток. Ромеите държеха пътя за Средец от двете му страни и близу до Струма, а оттук

започваше и друг един път накъм планината Верила и зад Витош планина.
За царя беше ясно какво очакваше там и какво кроеше Василий; за царя беше ясно и това, че Василий също знаеше за неговите пък очаквания и кроежи: предателството и тоя път бе изпреварило неговите стражи и съгледвачи. Застанал на пътя за Средец, Василий го очакваше и търсеше среща с него, преди да навлезе в теснините, които започваха оттук и бяха запазени от силни твърдини като Перник и Бояна. Самуил също търсеше среща с ромеите, но не можеше да излезе открито срещу тях. И нямаше какво да решава отново — трябваше само да потърси начин да ги удари внезапно и на новото им място, както се бяха разположили. Трябваше да ги удари нощем и в час, когато най-малко го очакваха.
Царят нареди да се изпратят усилени стражи по всички пътища, проходи и пътеки по посока към неприятеля; да се разположи войската по височините горе за по-продължителна почивка; да се изпратят по околните селища войнишки дружинки, които да докарат бързо добитък и всичко друго, що можеше да се намери за храна. Царят бе решил да остане тук два дни и на втората нощ, по глуха доба, да удари ромеите. Нужно беше войската да си почине добре, преди да се спусне срещу врага, на около четири поприща оттук. И само тогава Самуил каза на войводите си:
- Ще останем тук по-дълго, добро е мястото за почивка.
На втория ден, късно след обед, долу по пътя откъм Средец се зададе неголяма конна дружина и предните стражи скоро познаха, че това беше пернишкият велик войвода Кракра с конниците, които бе отвел преди това. Той се изкачи бързо по височините, където беше царят. Самуил го видя отдалеко, но не можеше да познае по веселото му лице, по живите му ръкомахания дали идваше с добри или с лоши вести; такъв беше нравът на великия войвода — весел и буен и в добро, и в зло, та и сега още, когато бе започнал да старее. Но защо се връщаше той от Перник? Разказът на пернишкия велик войвода не беше дълъг.
— Царю честити, да живееш! — викна отдалеко той, размахал ръка за поздрав. После рипна от коня и го остави там, сред поляната, избърза към царя, подви коляно, както ставаше в най-тържествен час, а лицето му цяло сияеше от радостна усмивка,

зачервено от продължителна езда, от добро здраве и от силна любов към виното. Чу се и сега надалеко гръмливият му глас, но като че ли гласът му не достигаше, та замахна той и с едрия си юмрук: — Бихме ги, царю, и добре ги бихме!
— Стани, стани, велики войводо — рече царят спокойно, колкото и шумна да беше радостта на пернишкия войвода. — Разкажи. Събраха се наоколо всички войводи и по-големи челници, царят никого не отстрани. Кракра беше още по-възбуден, като говореше пред толкова люде, които очакваха да го чуят. Той се разкрачи пред царя по войнишки и продължи, без да задържа и подрежда мислите си:
— Тичам аз за Перник оня ден, както ти ми повели, царю, а те подире ми. Като да са знаяли, а може и да са ме видели по пътя. Едва що влязох с момчетата, едва що дигнахме моста. Може да имаше до две хиляди. С обсадни кули, с овни, стълби, костенурки. Перник ще взимат. Пращат глашатай. Кажи какво искаш, василевсът ще ти даде цяло царство. Хе! Мене ли ще съблазни той! На, рекох аз. Елате по-близичко само, да ви видя. Почнахме. Те с кулите, със стълбите. Вратите блъскат. Ние вътре двесте души. И жените изкарах, и старците. Да подпират вратите с камъни. Ще ги разбият мръсниците. А ние отгоре удри, удри, удри! Падат по двайсетина отеднаж. Щяхме да ги свършим, но се стъмни. Отдръпнаха се. Добре, казах си аз, утре ще продължим. Да се наспим. Утре ще ви накълцам до един. Ей така идват, сами се натъкват, а ние и със стрели отдалеко. Ще ви свърша аз утре и няма кой да занесе вест на василевса ви. Станах още по тъмно. А те, нощните ми стражи, няма ги, казват, велики войводо. Отидоха си до един. Защо ще те будим, щом си отиват, а не идват. Виждам и аз: отишли са си. Раздени се — ни помен от тях, докъдето очи виждат. Дигнали са и умрелите.
- Не ще да са били премного... умрелите им — чу се глас изтихо. Зачервеното, влажно лице на Кракра помръкна, той потърси с гневни очи присмехулника и отговори напосоки:
- Много бяха! Цели купища събраха. Ти какво...
- Разказвай, разказвай — подкани го пак Самуил.
Спомените отново грабнаха пернишкия велик войвода и той продължи със същото ожнвение:

- Аз не можех да повярвам, че ще си отидат така изеднаж. Защо бяха дошли? Не, мисля си, те пак ще се върнат и още повече. Чаках цял ден и цяла нощ.
Днес, рано-рано още, пратих люде да видят що става.
Ромеите са си отишли още оная нощ! Всичките. И василевсът им. Селяците всичко видели, но не идват да кажат.
- Къде са сега? — попита бързо Самуил.
- По Верила нататък. Далеко оттук. Вече втори ден вървят, ако не са се скрили някъде, проклети да са...
- Хвала ти, велики войводо - рече царят и продължи: - Иди, иди да почиваш, братко. - Той потърси с очи между насъбралите се наоколо челници, съгледа племенника си Владислава, кимна му да се приближи, пък и сам пристъпи към него с нетърпение: — Вземи, княже, петдесет конника да издириш къде е отишъл Василий с войската си. Ти чу, накъде е тръгнал. Не е нужно да ти казвам, че трябва да бързаш.
Княз Иван-Владислав сложи ръка на гърдите си. поклони се:
— Ще побързам, царю.

X

Докато чакаше племенника си, царят беше пак между войниците, между по-малките челници. Той познаваше до един войводите и големите челници — от тях не можеше да чуе и да научи нещо повече. И те като него яздеха на кон и всичко виждаха от коня си. Гризеше го непрестанно и черната мисъл за предателството — мислеше си с нараснала увереност, че предателят беше тъкмо между тях, щом силата му беше толкова голяма. Предателят изпреварваше вече всичките му дела, та негли и всичките му мисли. Царят ходеше повече между простите войници, между тях беше по-свободен, при все че беше по-могъщ от всички. И къде другаде би могъл да поговори, да помисли в тия дни на големи страдания и несполуки, ако не между тия, които страдаха най-много от несполуките му? Неговият ум го водеше при най-простите. Той не забравяше скорошния си разговор със стария войник Авакум и думите на войника бяха оживели в него като съвест, като някаква присъда. Умът на простия човек е ясен - което знае, той го знае добре. Можеш и в душата му да

надникнеш, в него всичко се вижда, както у децата, дори и когато лукавствува.
Войниците, които бяха изпратени да търсят храна и добитък по околните селища, започнаха да се връщат още същия ден, а още повече на другия ден. Донесоха няколко купчини едно и друго за храна, вързаха на колове и няколко добитъка, докараха стотина овци, та и няколко свини между тях — сега, посред лято, свини, но и то беше от нямане; наокачили бяха по коланите си кокошки и петли с откъснати глави — гонили са ги по селските дворища като жалки кокошкари. Царят чуваше разговорите им, а и те кривяха очи към него, гледаха да ги чуе:
— Няма народът вече нищо. Няма и по болярските хамбари. Ромеецът всичко изгребал, всичко отвлякъл. И земята тая година нищо не ражда, откога не е капнал дъжд!
Един от тия войници се обърна и направо към него, щом го видя, застанал там наблнзу.
— Жените, още като влезеш в двора, се хвърлят в нозете ти. И децата с тях. Писъци до бога, А като речеш да вземеш, да подкараш добичето... Плачат, молят се, опинците ти целуват, да не вземаш храницата им, гладни ще измрат. А някъде и дърво дигат, с камъни по тебе, та и децата. Ако ни стигнат клетвите им, по земята ще се влачим, и земята няма да ни прибере. И вие, казват, като чуждите, като ромеите, и нашият цар като чуждия.
Царят повели да се намали хлябът и да се вари яденето в общи котли за цялата войска, също и за него, и за всички челници, големи и малки. Той нареди също всички челници да се хранят заедно с войниците си и още за първия обед отиде и седна с по-малкия си син между войниците от полка на Иван-Владислав.
— Няма го войводата ви — каза царят — и ето аз ще ви бъда гост.
Той виждаше, че войниците се радваха, че бе седнал между тях, макар да не показваха шумно радостта си, радваше се и неговото сърце. Все пак Радой сложи пред него препълнена паница и най-хубави късове варено месо в нея. Като знаеше свадливия му нрав, царят не каза нищо на слугата си, но се обърна към един войник наблизу, направи му знак, каза му и с думи:

- Дай ми твоята паница, а вземи моята, че е по-пълна. Виждаш ми се слабичък, - Войникът се колебаеше, но царят му подвикна: -- Побързай де! Яденето ни ще изстине.
Войникът остави своята паница на тревата пред царя и взе царската, но сега се нахвърли върху него Радой:
— Ти по-голям ли си от царя бе!
Целият полк завика срещу царския слуга и царят се радваше в сърцето си, че войниците бяха на негова сграиа. Когато се нахраниха всички и поглаждаха с ръка мустаките и брадите си, Самуил забеляза, че войниците не бързаха да стават, драго им беше да по-седят тъй, с царя си, на една трапеза; виждаше се по погледите им, по приказките, които си подхвърляха. И той попита, без да се обръща към никого, без да поглежда никого:
- Е, сега накъде: ромеите ли да гоним, или да се връщаме по хижите си?
Около него и пред него настана тишина. Никой не се решаваше да даде отговор на царя. Всеки се загледа пред себе си или ще дигне поглед да шари по пламналото лятно небе, ще посегне да откъсне тревичка, за да чопли зъбите си, а някой едва ще се реши да подхвърли към царя бърз, крадлив поглед. Най-сетне се чу глас, но някъде от по-далеко и не се виждаше, не искаше да се покаже тоя, който се реши да заговори:
— То хижата... знае се, тегли, И ходенето стана вече много. Дето стъпиш, кръв остава по пътя, ще каже някой. И яденето не е премного. И за тия също, които останаха по хижите. Ето, нели казаха: в нозете ти лягат, нозете ти целуват да не им вземеш сухия залък. Така е, знаем ние всички. За това мислим. Но докато е той тука и не го прогониш, където и да отидеш, на главата ти ще дойде. И в хижата ти ще дойде.
Царят чу всичко, всяка дума. Той знаеше, че войникът не говореше тъкмо това, което мислеше, повтаряше и чути думи. Той знаеше, че войникът говореше заради него и според него нареждаше думите си. Но войникът не скри своята мъка за хижата, за людете си; и каза тъкмо това, което трябваше да каже за ромеите. Той знаеше и съзнаваше какво беше нужно за ромеите и това стигаше, макар сърцето му да го теглеше повече към хижата. Така и отговори царят на войника, когото не

виждаше между другите, но той отговаряше на всички войници там:
— Право говориш ти, войнико, за хижата си и за ромеите. Аз също мисля за ромеите, но и за хижите ви мисля. Затова съм ваш цар, а не за да вземам по-голямата и по-пълната паница.
Царят запомни и тия думи на простия войник, както и думите на Авакума, както и всички думи и мисли, които се събираха с неговите мисли, правеха ги по-ясни.
Племенникът му Иван-Владислав се завърна на другия ден привечер. Царят го отведе настрана, да го изслуша сам, и Владислав каза:
— Настигнах ромеите чак нататък, към Рила планина. Тръгнах и аз скришом след тях, макар да се виждаше накъде се бяха запътили. Като видях, че слязоха долу, на пътя за Пловдив, обърнах насам. Василевсът пътува за Пловдив.
— За Пловдив — взе царят думата му — и оттам за Цариград. Къде другаде? Той вече много се отдалечава и засега не мисли да се връща насам. Отива на почивка, а може и натам някъде да го стиска ботушът му. — Самуил помълча и сетне продължи, но повече като на себе си: — Той отива на почивка, а ние накъде? От какви трудове и победи ще почиваме? Ромеите шетаха по земята ни, където им скимна, взеха Бъдин, Ниш, Скопйе, разрушиха всички твърдини по пътя си. А ние след тях с изплезени езици. Изпратихме ги ето дотук, сега и ние на почивка, а?
- След тях ли? — попита князът.
— Не, не след тях. Те са вече много далеко. Излъга ни и тоя път Василий.
Ароновият син не сваляше очи от лицето на царя, шареше с жадно любопитство по цялото му лице. Той виждаше как се блъска мисълта на царя, как се блъска и мъчи цялата му душа. Царят улови погледа му, пълен с любопитство и може би с някакъв укор, с някакво неизречено недоволство. Той срещаше, улавяше и други такива погледи, пълни с укор и недоволство, такъв беше погледът може би и на предателя. Запламтяха още по-силно откроените очи на царя от голям гняв. Той дигна малкия си юмрук тъкмо срещу очите на своя племенник:

- За нас почивка няма! Няма почивка за нас. Утре тръгваме отново. Тъй, с празните си торби. Ще ядем, където намерим и каквото намерим. Ще вървим докато...
Той свали юмрука си. На твърдите, ясно очертани устни на Ароновия син напираше един въпрос: къде? Царят го улови под ръка и го поведе още по-нататък, сякаш само нему да повери тайната си. И продължи спокойно, дума по дума, както се бе изяснило всичко в ума му:
- Ще слезем оттук, по Струма, към Солун. Да вземем Солун, то е за нас по-важно, отколкото да вземем Цариград. Ние и сега нямаме много бойни уреди, но и в Солун няма много ромейска войска. Ще се опитаме да го вземем. Това ще насити душите ни. Иначе в душите ни ще остане само страх от ромейската мощ и недостойно примирение с нашата слабост. Затова ли вървяхме дотук и покрихме с кървави следи всички пътища? Ще се опитаме да вземем Солун. Ако не успеем да вземем тоя град, ще останем там колкото може по-дълго. Ще се понахранят людете ни, богата и пребогата е тамошната страна. И ще вземем всичко, което ни се пада, ще го занесем по нашите хижи и градове. Ще наситим и душата си, и тялото си. Но ти... - спря се изеднаж Самуил и придръпна към себе си княза лице срещу лице: — Ти никому ни дума за Солун! Макар и само до утре. Нека обявим с една нощ по-късно. — Той се приведе към него очи в очи и продължи с позатихнал глас: — Боя се да не би някой да изтича още сега и да каже на Василил: българите тръгват към Солун, искат да вземат Солун.
— Може и ла изтича — отговори тутакси Владислав — И най-напред някой от войводите ти, царю.
Самуил се поотдръпна, втренчил в него учудени очи:
- Ти вярваш ли, че има такъв дори и между войводите ми?
- Може да има, чичо. Има войводи, за които войводството е най-важно. По-малко важно е за тях на кой цар ще служат и до кой цар ще бъдат по-близу. И по-добре е за тях да бъдат по-близу до по-силния цар, до тоя, който им изглежда по-силен. Казваш, че сме гладни, а не всеки може да търпи глад и жажда. Така си мисля аз, царю.
Царят го погледна още един миг и си мислеше за неговия подозрителен и остър ум... "Дали и моят син мисли за тия неща?

Не мисли, не мисли. У него сърцето е по-голямо и силата му е голяма." Той каза гласно и сякаш случайно бяха дошли тия думи на езика му:
- След мене иде синът ми; така е оставено от бога. Но ти никога не го изоставяй. Една и съща кръв тече в жилите ви. Дружбата ви ще бъде за доброто на царството ни.
Черните очи на Владислав светнаха още по-снлно, с вътрешна светлина, по-силна от светлината на тоя вечерен час. Но той искаше да скрие своята радост и рече с тъжен глас:
— Чичо... Ти имаш още много дни.
- Имам — отвърна бързо царят. И продължи: - Да вървим при другите. Тая нощ ще си починем добре, а утре... надолу по Струма.

Нощта беше тъмна и задушна, а преди да се разведели, като да стана още по-тъмна. И тъй, в тъмнината, се зачу тих шум, започна да вали ситен дъжд, сякаш от самата тъмнина. Войниците спяха на гола земя, поразмърдаха се в просъница, щом усетиха дъжда, по-наметнаха се, които имаха някаква връхна дреха, а някои пък придръпнаха върху си и щитовете, наслагаха шлемовете, както ги бяха оставили край себе си. Отдавна не беше валяло и неочакваният нощен дъжд предизвикваше в сърцето неясна радост. Горещината през дългите летни дни беше мъчителна за войниците, които бяха все под открито небе, прахът скърцаше между зъбите, водата по премалелите извори се покриваше със зелен жабуняк. Прохладната влага, запръскала неочаквано, придзвикваше по тялото сладостни тръпки, човек се пробуждаше негли колкото да почувствува сладостта на съня и пак бързо заспиваше, заслушан в приспивния шепот на дъжда.
Царят усети тозчас нощния дъжд - шумът му беше по-силен по коравото конопено платно на царския шатър. Той се ослуша със затворени очи в бързите гъсти удари на дъждовните капки и би желал отново да се унесе в сън, но вече не можа да заспи. Завесите и на външния, и на вътрешния вход на шатъра бяха дигнати поради нощната задуха и оттам хлуеше на вълни гъст, упойващ мирис на влажна земя. Зарадва се и царят на дъжда, като

на драг гост, дошъл ненадейно. Той се изправи в леглото си. Чувствуваше се отспал, види се, бе спал дълго и дълбоко — кое ли време беше? В шатъра беше съвсем тъмно, угаснал бе нощният светилник, догоряло бе маслото му. Самуил отпусна нозе на земята, потърси с ръка в тъмнината ботушите си, стана. Отвореният вход на шатъра едвам светлееше. Царят излезе вън, протегна ръка да види силата на дъжда. Едва сега забеляза, че ниско на изток небето бе започнало леко да побелява. Задаваше се отдалеч новият ден.
Царят се върна в шатъра си и минавайки през преддверието му, рече:
— Ставай да запалиш светлина.
Невидим там в ъгъла, Радой се раздвижи. И веднага усети дъжда:
— Е, най-сетне... Ще понамокри. Сссъвсем бяхме изсъхнали.
В шатъра светна. Радой донесе на царя да се умие, помогна му да се облече; шеташе по-бодро и още по-пъргав беше езикът му:
—- Во-водата сега няма да жалим. Ето ти нова риза. Ще ни бъде сега по-лесно по пътищата, като понапръска. И нннели към дома се връщаме...
- Кой те чака тебе, та бързаш да се връщаш?
- Хм... Аз... с тебе.
Входовете на царския шатър вече се очертаваха и през светлината на нощния светилник — вън бе станало по-светло. Дочуваше се и врява — войниците се събуждаха, а мнозина и не бяха заспивали, след като бяха усетили дъжда.
— Кажи да повикат тук всички войводи — рече царят.
— Що не ги оставиш да си-си подремнат още малко... сега, с дъжда; те са баре на сушина. Бихме ромееца, сега ни се пада и да си поспим.
Слугата забеляза как светна погледът на царя и побърза да излезе. Войводите надойдоха бързо един след друг. Царят ги посрещаше прав, прави заставаха и те срещу него. Всеки заговаряше за дъжда, а като се събраха всички, царят каза:
— Тръгваме надолу по Струма. И няма защо да стоят войниците повече на дъжда.
— По Струма ли?! — повтори след него Кракра, най-нетърпеливият, но изненадата беше обща.
Царят продължи:

- Искате и очаквате да се върнем по градовете си. Василий си отиде и кой знае кога ще се върне насам, а ние отдавна сме вече все на крак. Да, да... Но мене ми е срамно да се върна сега в Скопйе или в Преспа, или в Охрид. Какво свършихме, като стояхме толкова време на крак, с ръка на меча... Нищо не свършихме, потичахме само след Василия, докато си отиде той по своя воля. Ще се върнем по домовете си подобно на злополучни ловци, с празни ръце и торби. — Сетне той изеднаж промени гласа си, стана гласът му твърд и студен, както и погледът му, дигна и ръка, за да спре всякакво противоречие: — Ще вървим за Солун.
— О, за Солун! — не можа да се сдържи сега пък в радостта си Кракра.
Просия радостно и лицето на царския син, проблеснаха и черните очи на царския племенник, но всички други войводи мълчаха и чакаха. А царят обърна думата си по неочаквана посока:
— Не забелязвате ли вие, светли войводи, че каквото и да се опитвахме да направим, Василий вече знаеше. Ние го чакахме при Скопйе, но той ни изненада. Също и при Страцин, също и тук, обърна се да ни посрещне и не се остави да го изненадаме. Аз ще кажа, че има някой между нас, който навреме му съобщава всичко за нас. — Царят не поглеждаше никого от войводите, за да не помисли някой, че тъкмо него подозира, но продължи: — Сега, за тоя поход към Солун, знаем само ние, които сме тук, и никой друг не знае. Ако и сега вторият Василий узнае закъде сме се запътили и ни изпревари, преди да стигнем до Солун, тогава предателят е между нас и аз ще го потърся между нас, които сме тук, които сме на това място сега.
Великият войвода Ивац мълчеше: не отвори уста ни да противоречи на царя, ни да се оправдава. Мълчеше и Никулица, също и Кракра, и Полемарх, и Илица, и Несторица и Лазарица, и Гавра, и Елемаг, и Сермон, и младият Никулица. Мълчеше и сръбският княз Иван-Владимир. Само по лицето на княз Ашот Таронит се разля едвам доловима бледност, но никой никого не поглеждаше и никой не забеляза промяната по лицето на царевия зет. Кракра пак не се сдържа:

— Жив ще го одера! На кол ще го нанижа! На огън ще го... И всичко това ще претърпи, преди да предаде душата си на сатаната.
Той въртеше кръвясали очи, зачервеното му лице се покри със синкави, тъмни петна. След него заговори Димитри Полемарх, който също не можеше да мълчи дълго и бързаше всичко да облече в избрани думи добри за доброто, зли за злото. Косата му беше вече побеляла, също брадата и мустаките му, но гъстите вежди оставаха все така тъмни, запазила се бе и руменината по лицето му. Приятният му глас се разнесе с някаква скръбна тържественост:
— За похода към Солун, твое царство, ние вснчки ще се подчиним на повелята ти. Ще отидем да ударим Солун, за да не се върнем посрамени по градовет си. — В сърцето си той беше против тоя поход, но нямаше смелост да се възпротиви на царя и особено сега, когато Самуил търсеше предателя и най-напред между войводите, които бяха събрани тук; в сърцето си Полемарх беше всецяло с ромейския василевс и против Самуила; вярваше в силата на василевса, а не в силата на българския цар: предателство той лесно не би извършил, но беше готов да насърчи царя във всяка негова грешка и заблуда, докато си разбие главата, както си мислеше и очакваше Димитри Полемарх. Ето безумецът пак посяга за Солун и нека сам си извади очите! И сладкодумният Полемарх продължи: — Ние наистина и сега нямаме достатъчно бойни уреди за такава твърдина, но може би ще ни се удаде тоя път да я вземем с меч и копие, както е казано за Давида, който уби Голиата с един камък в прашката си. Накъдето е милостта божия, там ще бъде и сполуката.
- Кавото и да стане - прекъсна го Самуил, ние няма да се върнем от тоя поход с празни ръце,
- Да, да, да — заклати продължително Полемарх хубавата си глава. - Както винаги, царство ти, за всичко си помислил. Навлизаме в чужда земя, в наша полза ще бъде законът за военната плячка. И - повиши той глас, разтвори кръгли очи - ще се намери ли черна душа между нас, която ще иска да попречи на това наше дело? Аз не мога да повярвам, не мога да приема, че може да има предател между нас. Скопйе... Но Василий стоя доста време срещу нас, на другия бряг на реката, и успя да ни

скрои хитра примка. Усетил ни е той и по пътя за Страцин, и по-нататък, че не е лесно да се скрие цяла войска. Това съм готов аз да приема повече, отколкото да допусна предател между нас и, боже пази, между тия първи мъже на царството ни.
- Ти имащ остър ум, Димитри Полемарх, а човешкият ум може всичко да оправдае и разясни, както се иска на човека. Но едни цар трябва да има бдителни очи и аз ще проверя добре това, в което се съмнявам. Аз не искам да засягам никого от тия първи мъже на царството, както ти може би си мислиш, и няма от какво да се бои тоя, чието сърце е чисто. Ти може би искаш да ме обвиниш в умствена слабост, като почнах вече да старея, но аз ще ти кажа, че може да се прикрие добре и най-многобройна войска, а още по-добре да се прикрие задачата й, ако се спазват строго войнските правила и закони. - Полемарх сега клатеше одобрително глава на всяка негова дума с умилно начупени вежди, но Самуил дигна ръка и спря напиращия поток на неговото словолюбие: — Вън е вече светло. Нека всеки се погрижи за полка си. С тоя дъжд новият ни поход започва по-добре.

* * *

Българите навлязоха в ромейска земя и наближаваха вече стените на Солун, а никой от ромеите не излизаше да ги спре. Тук-там по твърдините и стражевите кули из Солунската област имаше по неколцина войници, които на часа побягваха, щом чуеха, че българите се приближават. Побягваха също и господарите-ромеи, които владееха земи по тия места. По царските, по господарските твърдини и кули оставаха само по-прости люде и слуги, които посрещаха българите покорно. Доколкото имаше разправии и сбивания, те бяха повечето за ядене и пиене, за жени, но кръв никъде не се проля. Самуил повели Димитри Полемарх да води работите по военната плячка и с това негли спечели една голяма битка. Полемарх издири всичко, което беше царско и на по-големите господари, прибра го и го запази до троха. Погрижи се с голямо усърдие и за това, което още не беше прибрано от полето. С такова усърдие той се погрижи и за разпределението на плячката — отдели, което беше за царя, за войводите, за всчики

челници, големи и малки, отдели и това, което беше за простите войници. Ставаха разправии и спорове, но то беше от преголяма алчност и най-после всеки замлъкваше с кокала си в устата. За себе си и за своя зет Полемарх отдели по-добър дял, но успя да го направи неусетно. Доволни бяха и по-бедните люде от областта, славяни и ромеи, че от тях, според една строга повеля на Самуила, нищо не се взе. Царят бе казал:
— Искам народът тук да ни посреща като свои и желани заради нашата справедливост.
Докато Димитри Полемарх, като царски пълномощник, прибираше плячката и въвеждаше български ред в облассття със своите помощници, Самуил струпа цялата войска около стените на Солун и го хвана здраво откъм сушата. Царят знаеше, че в обсадения град нямаше повече от две хиляди войници и още две или три хиляди мъже от мирното население, които биха излезли да го защитяват, но не бързаше да го напада. Докарани бяха тук по няколко стенобитни и метателни уреди, но царят нареди да ги скрият по долищата и гъсталаците наоколо, за да не се присмиват ромеите като видят от високите градски стени колко малко са тия бойни уреди. Той чакаше да бъдат докарани тук всички бойни уреди, доколкото ги имаше по големите български твърдини.
Като попремина страхът от внезапно довтасалите българи, животът в обсадения Солун бързо се уталожи. Простият народ се тревожеше само за всекидневния си залък, по градът беше открит откъм морето и на пристанището му всеки ден спираха кораби, които продължаваха да идват от всички краища на обширната империя. По-други и по-големи бяха тревогите на солунските боляри, на воинските челници, които виждаха врага и огньовете му нощем от градските стени. Дук на Солун по това време беше патрицият Иван Халд.
По тия дни, макар вече в края на лятото, горещините в Солун бяха все още големи. Улиците опустяваха още от ранните часове преди пладне и чак до късно след пладне. Редките минувачи в тия часове се промъкваха все край засенчените стени и добре беше за солунчани това, че много от улиците бяха тесни и криви, та по тях слънце и не проникваше. Рано сутрин, още преди изгрев, голяма врява и викот се дигаше на пристанището и най-вече когато се разтоварваше някой кораб, пристигнал през нощта или

предния ден; също и по двете пазарища наблизу, където идваха да пазаруват бедните солунчани и слугите на богатите. Такъв шум се дигаше тук и преди, през мирните дни, но още повече сега, когато всеки гледаше да купи по-много, но за по-малко пари; людете трупаха и криеха по зимниците си всякакви храни, но гледаха да запазят и парите си, понеже всичко с пари се купуваше — като бяха затворени вратите на града, нямаше много нещо за размяна.
Рано започваше оживение и низ крайбрежната улица и на много маста по брега и извън града, чак до крепостните стени. Тук всякога се събираха много риболовци с въдици и разни други мрежи, а сега се нареждаха на дълги редици по брега, гъсто един до друг, та си пречеха и си завиждаха, караха се, често и се сбиваха, пък трябваше да пазят тишина, за да не плашат и прогонват рибата. В големия страх за прехраната си людете трепереха за всяка рибка, пък сега на брега се нареждаха и жени и повече деца, та и разприте избухваха по-лесно. Ставаха и сбиваиия. Последни затихваха сутрин продраните гласове на продавачите на вода за пиене. Минувачите бързо намаляваха, опустяваше пристанището, опустяваха пазарищата, изчезваха и риболовците по крайбрежната улица. Понякога ще премине малка дружина войници, мълчаливи, с бавна, тежка стъпка. Или гладно куче с изплезен език. Малко се бе променил животът в обсадения град. Стените му бяха дебели и високи, на места двойни и тройни, българите много пъти се бяха опитвали да ги преминат и никога не бяха ги преминавали. Храна имаше, също и вода за пиене; българите не можеха да намерят подземните зидани водопроводи, отсам стените на града пък имаше извори и кладенци. Ала най-голяма опора на солунските ромеи беше името на василевса. Те го очакваха да дойде и да прогони нашествениците, очакваха войската му и по суша, и по море.
Така минаха две или три недели. Дук Иван Халд не можеше да чака и да търпи повече. Повика той най-напред челника на градската стража. Посрещна го прав в прохладното преддверие на своя дворец и му заговори, преди да приеме поздрава му:
— Досега чаках ти пръв да ме потърсиш, но може би и не знаеш това, което аз вече знам. Какво става със славяните в нашия град, челнико на градската стража?

Челникът беше вече доста възрастен мъж, забравен от василевса таксиарх, и не се уплаши от лошо прикривания гняв на дука. Но той наостри уши и отговорът му беше предпазлив:
— Славяните в нашия град мируват, твоя светлост. Аз не ги изпущам от очите си.
— Не, челнико на градската стража. Славяните се готвят за бунт и всичко вършат зад гърба ти. Така ли пазиш мира и тишината в града, докато аз съм с една шепа войници, а българите са под стените му? Славяните чакат знак от своите, за да ударят едновременно едните отвън, другите отвътре. Изпълни своя дъл;. челнико на градската стража, или ще станеш излишен и друг ще застане на мястото ти.
Едва сега се уплаши челникът, но дук Иван Халд размаха нетърпеливо ръка - не му бяха нужни никакви възражения и обяснения. И челникът само това каза:
— Ще изпълня добре своя дълг, твоя светлост.
Той се уплаши от гнева на заместника на василевса, но не повярва на думите му. Челникът на градската стража знаеше, че славяните в Солун не готвех, никакъв бунт и бяха по-смирени от всеки друг път; той знаеше и усещаше, че те се радваха скришом, щом като техните бяха дошли до стените на града и искаха да го вземат, но сега още повече се бояха от ромейска мъст. Иван Халд искаше да подигне воинския дух на своите, като се разправи със славяните в Солун, и челникът на градската стража почувствува, че бе дошъл съдбоносен час за него. Взеха го от войската, направиха го челник на градската стража и го забравиха; от дванайсет години беше таксиарх. Сега бе дошло време да си спомнят за него, да чуе за него и сам василевсът в Константинопол.
Започна се най-напред на пристанището, по двете градски пазарища и между риболовците по крайбрежната улица. Още на другия ден между носачите на пристанището, между купувачите по пазарищата, между риболовците по крайбрежната улица се размесиха преоблечели люде все от градската стража. Навсякъде по тия места имаше славяни. Един от преоблечените стражи сложи крак на славянин носач, който пренасяше на гръб голям кош с риба от спряла до брега гемия. Носачът падна, кошът се търкулна и рибата се разсипа в праха. Други преоблечени стражи

се нахвърлиха върху падналия носач, биеха го с юмруци, ритаха го, не му даваха да се изправи:
— Куче... Нарочно падна! Нарочно разсипа рибата! Славянин! Българин! Те искат да оставят града без храна! Удряйте! Бийте славяните!...
Падналият се търкаляше в праха, върху разсипалата се риба, махаше с ръце, с нозе да се закрие, да се запази някак от ударите. Той не знаеше ромейски, говореше на славянския си език и никой не го разбираше, никой не искаше да го чуе. На пристанището имаше и други славяни, повечето носачи или улични продавачи на дребно, които идваха тук да купуват разни стоки, за да ги препродават. Преоблечени стражи се нахвърлиха и върху тях с тояги, с бичове, с мокри, навити на ръката въжета:
- Бийте славяните! Крият стоките! Хвърлят ги в морето! Слагат отрова в рибата! Те са навсякъде! Вземат хляба на нашите люде!...
Славяните се опитваха да обяснят, отричаха, молеха се, но повече на своя език и никой не ги разбираше, никой и не искаше да ги чуе. Някои от тях и се опитваха да се противят, да се защитяват със силните си юмруци. Нахвърляха се върху тях още повече ромеи, гонеха ги по цялото пристанище:
- Виждате ли ги какви са? Със зъби ще те разкъсат! Ами те ядат живо месо! Те ядат и човешко месо...
Подгониха славяните и на градските пазарища. Пак преоблечен страж се спря пред беден продавач на голямото пазарище. Продавачът беше славянин, стоката му беше наредена върху рогозка направо на земята: зеленчуци, плодове, току-що откъснати тикви едва колкото детска глава. Преоблеченият започна да рита тиквите, да гази зеленчуците и плодовете с прашните си, подковани обуща. Продавачът се хвърли в нозете му, да запази стоката си, той ритна и него:
- Продаваш два пъти, три пъти по-скъпо, а! Гнили плодове! Разбойници посред бял ден... А бедният народ гладува, една тиква не може да си купи!
— Недей, господарю... — молеше се задъхан продавачът с бедния си ромейски език: — Аз, нищо. От моята градина. Работя с децата цял ден, копая... Всичко е добро и не е два пъти по-скъпо...

Пасъбраха се и други люде, дотича и друг преоблечен страж, завика и той:
— Що го гледате... Славянин! Българин! Продава три пъти по-скъпо, продава развалени зеленчуци и плодове! Кожи дере от бедния ромейски народ. Дошъл е тук чак от Скития да ни ограбва и чака неговият цар да влезе в града ни! Що го гледате... Дръжте всички!
Нахвърлиха се мнозина върху славянина, върху стоката му. Други по-нататък се нахвърлиха върху други продавачи славяни. Биха ги, разграбиха стоката им, прогониха ги от пазарището. Същото стана и на другото пазарище, по-малкото. Станаха сбивания със славяни и по крайбрежната улица, където идваха и от тях да уловят по някоя рибка. Неколцина от тях хвърлиха направо в морето. Славяните бяха по-малко и по-плахи, нямаха и език да се защитяват.
Тоя ден солунските улици се съживиха повече и през най-горещите часове. Все така преоблечени стражи търсеха славяни по целия град, нападаха ги, биеха ги, призоваваха и други ромеи да ги бият и гонят:
— Бийте славяните! Затрийте ги! Искат да отворят градските врати на българите! Искат да прекъснат водопроводите! Искат да хвърлят отрова по изворите и кладенците!
Имаше мнозина между ромеите, които се нахвърляха и повтаряха, което бяха чули, без да размислят и проверяват:
— Бийте славяните! Искат да пуснат своите в града!...
Разтревожени люде се спираха по сенчестите улици и повтаряха същите думи, прибавяха нови такива думи за славяните; жени, деца излизаха по прозорците, а също такива прозорци имаше на един разтег срещу техните — къщите бяха съвсем близу една срещу друга, надвесени над тесните улици, и викаха, махаха с ръце разярени, още повече уплашени.
— Славяните отровили водата! Прекъснали водопроводите! Тая нощ ще ни палят къщите, ще ни избиват!...
По улиците се появиха и въоръжени войници, челници на коне, които бързаха нанякъде, цялата градска стража беше на крак и не само преоблечените. Градските стражи разнесоха нова заплаха:
— Тая нощ славяните се готвят да дигат бунт, за да пуснат своите в града!

Привечер обикновено целият град се съживяваше, а тоя ден бяха излезли по улиците едва ли не всички солунски ромеи. Срещаха се и се разминаваха, събираха се на купчини разтревожени, възбудени. Но като наизлязоха толкова люде, чуваха се вече и по-други думи:
— Защо говорите така? Кой е видял славяните да пущат отрова във водата? Те са кротки люде, път ще ти направи, до стената ще се долепи, за да минеш.
Тревожните слухове плашеха людете и те не разсъждаваха. Та нели наистина силна славянска войска напираше да нахлуе в града!
- Кротки люде! Знаеш ли какви са, като се разярят! Като се напият с вино! Със зъби ще те разкъсат...
Славяни живееха в Солун от векове; много от околните селища и чак до стените на града бяха славянски. Бяха наистина кротки, работливи люде. В града бяха работници и за най-груба работа — носачи, цепачи на дърва, продавачи на вода, зидарски помощници, които дигаха на гърдите си камъни от по сто мини*, копачи на кладенци, каменари, слуги за всякаква външна работа; бяха дребни търговци, също и технитари. В околностите на града разработваха градини за овощия и зеленчук, донасяха от селищата си на градските пазарища пшеница, просо, ечмен, коноп, лен, мляко, яйца, вълна и козина, всякакъв добитък, а които бяха парици и клирици, бяха безропотни роби на господарите си. Ала някои от ромеите ги мразеха и презираха, гнусяха се от тях и дори не ги поглеждаха, когато посягаха към стоката им, подхвърляха им отдалеко медените пенези, за да не се докосват до тях. Славяните се бяха опитвали много пъти да завладеят Солун с оръжие; нападали са го и откъм морето, повече с дълбани лодки, гъсто една до друга, войниците на василевса са преобръщали еднодръвките им във водата с копията си, с веслата на лодките и корабите си, стреляли са дръзките нападатели с лъкове, докато са избивали и издавяли мнозина от тях. По-късно, с течение на времето, много славяни неусетно са се заселвали в града. Живееха те в най-отдалечените му части. Мълчаливи, тихи, облечени в кожи, в груби вълнени или конопени дрехи, с кожени клобурци, с дълги коси и бради, обути с космати опинци или пък боси. Имаше ромеи, които се извръщаха от тях, и не

можеха да понасят вонята им, не ги допущаха да стъпят в домовете им. С течение на годините мнозина славяни, по примера на ромеите, започнаха да се обличат по-чисто, с везани, ленени ризи, с чуждински платове, но казано беше: славяните вонят. Повечето живееха отделно от ромеите, общуваха само помежду си и все още не знаеха добре ромейски, а бяха и мълчаливи, плахи люде тук, в големия, крайморски град. Мнозина ромеи ги смятаха за потайни и вероломни. Когато се случеше славянин да се разбеснее от гняв или от вино, людете бягаха от него и се криеха, а стражата го стреляше с лък, като див звяр. Помнеше се и се разправяше как обзети от бяс славяни са нападали с ножове люде по улиците. За ухото на ромея беше противен и езикът им, песните им също, макар те да се събираха и да пееха повече по бедните си къщурки или някъде из полето. Много и много рядко славянин или славянка проникваше в по-горните ромейски слоеве, когато се случеше да спечели голямо богатство или чрез брак поради голяма телесна хубост, но най-вече когато славянинът се отделяше от своите и ги забравяше, а приемаше като свои ромеите, езика им, името им...
Щом се позамрачи тоя ден, някакви люде започнаха да се примъкват накъм улиците, където живееха славяни. Те не се криеха, а викаха в разговорите си, махаха с ръце, подканяха минувачите да ги последват. Виждаше се, че мнозина от тия люде носеха и оръжия под дрехите си, а някои и направо бяха препасали мечове. Между тях бяха и всички преоблечени стражи. И все затова бяха разговорите им, всеки можеше да ги чуе.
— Славяните се готвят за бунт! Готвят се да запалят града от четири страни!
Такива думи се разнесоха по целия град, та още рано портите се затваряха, улиците опустяваха, не се палеше и светлина по къщите. Някои от славяните започнаха да напущат своите къщурки заедно с децата си и да пребягват по ромейски къщи из града, дето бяха продавали млякото и зеленчука си, и имаше добри, милостиви ромеи, които ги приемаха и криеха. Ала това бяха малцина, що се решаваха да излязат с децата си по улиците сега на стъмване и когато към славянските улици прииждаха на цели дружини възбудени люде, които размахваха вече открито оръжия и запалени факли.

Като се стъмни още повече, всички тия озверени люде се втурнаха по славянските дворища и къщи с оръжието си, с огъня, който носеха, с викове и закани. Те разбиваха вратите, сечеха и мушкаха уплашените люде, палеха къщите им, посягаха към по-младите жени. Дигнаха се писъци, плач и жални степания, избухнаха пламъци и дим по ниските покриви, които често бяха и от суха тръстика. Така до късно през тая зловеща нощ.
На другата сутрин по улиците и стъгдите на Солун, дето все още се виждаше застоял пушък и се усещаше миризма на пожар, пак започна необикновено оживение. Камбаните и клепалата биеха по всички солунски църкви; много люде и сами излизаха от домовете си, но имаше и други, които спираха минувачите, чукаха по вратите, влизаха в дворищата и подканяха възбудено:
- Излизайте, ромеи, събирайте сее! Градът ни е в опасност! Снощи бе потушен бунт на славяните, славяни стоят и пред вратите на Солун! Ромеи, влизайте във войнишките дружини! Жени ромейки, не спирайте мъжете си, синовете си, братята си с плач и сълзи!...
Появиха се люде по стъгдите и кръстойътищата, качваха се на някой камък там или на маса, или на столче, събираха около себе си солунчани, говореха разпалено:
— Ромеи, ние няма да дадем тоя град на славяните! Събирайте се да прогоним с оръжие в ръка дивата славянска сган!
Така говореха и свещениците по църквите.
Разбуни се целият град. Солунчани се уплашиха още повече от врага, който стоеше пред градските врати, но те обичаха много своя град. Войниците по градските стени и кули бяха малко, а василевсът се бавеше с войската си. Българите можеха да ударят всеки час — не се ли дигнаха техните и в самия град? Жените плачеха и се молеха, слаба беше ръката им да задържи мъжа, или сина, или брата, който се бореше в себе си, колебаеше се между страха и любовта си към родния град. Някои по-смели мъже и сами отстраняваха майките и жените си, които се опитваха да им преградят пътя. По улиците тръгнаха по-млади воински челници, с по неколцина войници, също и градските стражи, спираха се по вратите, влизаха по дворищата и отвеждаха със себе си мъжете — млади и по-стари, дори болни и недъгави. Когато не им стигаха думи за любов към родния град, към василевса и ромейското

царство, сочеха юмруци и заплашваха. Те завличаха насила тия, които не искаха сами да тръгнат с тях. Настана голямо оживение по войнишките помещения и хранилища. Събраха се там много люде, раздаваше се воинско облекло и оръжие, воински челници ги подреждаха в дружини. За два или три дни защитниците на Солун станаха двойно, а може би и тройно повече. Солунският дук Иван Халд наново повика при себе си челника на градската стража и попита, макар да знаеше какъв отговор ще получи:
— Вече всички ли солунски мъже са във войската?
— Всички, твоя светлост.
Дукът каза думи, които трябваше да се разнесат из целия град:
— В тоя час на общо воинско въодушевение аз сам ще поведа войската и ще прогоня скитите от Солун.

Самуил знаеше какво ставаше в Солун ден по ден; намираха се от солунските славяни безстрашни мъже, които скришом преминаваха на българска страна и разказваха какво бяха видели и чули в обсадения град.
На четвъртия ден на месец руен, едва що се бе разденило и преди още да се покаже слънцето над широкото Солунско поле, разтворени бяха по едно и също време двете главни врати на Солун — източната, към Цариград, и западната, към Охрид и Драч. И битката започна още щом стъпиха ромеите на подвижните мостове пред тия две врати. По крепостните стени и кули едва се мяркаше по някой войник, колкото да стои като стража и рядко ще опъне лък отгоре или ще метне сулица, та българите нямаше от какво да се боят и бяха се струпали с хиляди пред вратите, пък и продължаваха да се стичат.
Самуил знаеше и за надменната закана на солунския дук Иван Халд и го очакваше да излезе от Солун. Той остави няколко дружини да пазят по-близкия и по-дълбокия тил на войската му, а цялата останала своя войска струпа пред вратите на обсадения град, почти на равни части, понеже не знаеше през коя врата ще удари сам Халд и с каква сила. Царят не се боеше да раздели войската си на две половини, тъй като всяка от тия половини беше по-многобройна от войската, с която разполагаше солунският дук. Но като разпределяше така войската, царят се

въодушевяваше и от друга една своя мисъл: да разбие до крак ромеите, да хване или убие и самия дук и да нахълта в града през вратите му. Той реши по някакво воинско чувство, че Иван Халд ще излезе през западната врата и може би с цялата си войска, за да удари с цялата своя сила; не Цариград беше българска престолнина, а Охрид, който беше на запад и до него можеше да се отиде през западната врата. Иван Халд би трябвало да очаква, че по-голямата българска сила ще бъде откъм запад, Така царят реши да застане и той самият срещу западната врата, войската пък, която беше пред източната солунска врата, остави под повелята на великия войвода Ивац.
Щом се отвориха и двете крепостни врати, втурнаха се и от двете да излизат по една дружина конници на едри, силни коне, с изтеглени дълги мечове. Ведно с бързия тропот на конските копита по спуснатите дървени мостове над крепостния ров, през широко разтворените порти ясно се дочуваше и звънът на много камбани - - Иван Халд бе наредил да бият камбаните на всички солунски църкви, докато продължава боят: нека войниците и гражданите на тоя град, които излизаха да го защитяват, чуват през време на битката неговия глас в звъна на многобройните му камбани!
И през западната порта връхлетяха също такива железни конници, гъсто един до друг, докато преминаваха моста, сетне се разгънаха в полукръг, който ставаше все по-широк с новите конници, що продължаваха да излизат през портата. Застаналите там български пехотинци, колкото и да бяха многобройни, не можаха да спрат тоя железен поток, а не беше вече възможно да излезе срещу него българска конница. Ромеите налитаха с дългите си мечове, прегазваха живи люде, прескачаха ги с конете си. Българите се криеха зад щитовете, дигаха напреко и копията, за да се запазят от ромейските мечове, или гледаха да се проврат под ромейския кон, да се доберат по-близу до него, да забият меча си в издутия му корем и когато паднеше конят, падаше тежко на земята и облеченият в желязо ездач. Имаше българи, които свличаха железните ездачи с дълги куки, опъваха срещу тях лъкове и пак други, които гледаха да ударят с меча си не конника на високото му седло, а коня по предните му нозе. Но българите отстъпваха, крачка по крачка. И в това беше най-

голямата им смелост, че все още стояха с лице към врага и не обръщаха гърба си към него, за да се спасяват с бягство, което би ги погубило. Ала те отстъпваха. Живото ветрило на ромейската конница се разтваряше все по-нашироко над стария път, покрит с едри, протъркани камъни и бял прах, над каменистите поляни от двете му страни. Там лежаха вече много български войници, мъртви и полуживи, с дълбоки рани по телата си, с разцепени черепи. Имаше изпопадали коне или клекнали на задниците си и не можеха вече да се изправят на четирите си нозе, имаше изпопадали ромейски ездачи, неподвижни в железните си брони, или такива, които тромаво се въртяха край убития си кон в тежкото си облекло и спасяваха живота си с дългия меч, докато ги улучеше вража стрела или ги стигнеше с лъснатото си острие дълго българско копие. По пътя се тъмнееха петна от прах, пропит с кърви, от кървава кал, по широките поляни от двете му страни на много места ярко се червенееха на изгрялото вече слънце кървави локви, като гъсто израсли алени макове, един до друг в прегорилата, пожълтяла трева, между сивите камъни, зеленясали от лишен.
Самуил беше там, не много далеко от западната крепостна врата на Солун, и всичко виждаше. Седеше на коня неподвижен, в желязно бойно облекло и сякаш цял от желязо, стиснал в лявата си ръка юздата, изпънал дясната край седлото. Отдалеко се тъмнееше сухото му лице изпод натиснатия шлем над тъмните присвити вежди, побелялата му брада изглеждаше още по-бяла. Току зад него, само на една конска глава, стоеше с грамадния си кон синът му Гаврил-Радомир.
- Те са като колачи сред стадо овни, татко... — продума царският син и макар да изрече страшни думи, хубавото му лице беше озарено от усмивка.
Ромейските конници напираха и размахваха дългите си мечове сред голямо множество български войници, застанали наоколо гъсто един до друг, и само от по-предните редици отвръщаха на удара с удар, мушкаха коремите на конете, чупеха нозете им. Усмивката на княза не беше от весело сърце, а от голямо безстрашие: искаше да бъде там, сред боя:
— Татко... Докога ще чакаме...

Сега лицето на царя беше като на мъртвец, пребледняло, изпито, вкаменено, и само очите му бяха живи, горяха с още по-силен блясък.
- Ти да не мислиш... — промълви той задъхан, но не се доизказа: сърцето го болеше, качило се бе в гърлото му, той виждаше своите люде под мечовете на чуждите, но... още малко, още малко! И ако Иван Халд устои на думата си...
Скоро след конницата през разтворената крепостна врата започна да излиза гъста върволица от пехотинци, изпълни широката врата, изпълни докрай и подвижния мост, бързо изпълни и празното място, което конниците бяха разчистили и оставили зад себе си. Пехотата продължаваше да излиза, все повече се изпълваше това, което очакваше Самуил, с нетърпимата задушаваща болка в сърцето. После той видя как светна в широкия отвор на крепостната порта с позлатените си доспехи солунският дук и знамето му след него, и двамата му тръбачи... Царят го позна тъкмо по знамето му, по тръбачите, а след дука яздеха и други двайсетина конници също с позлатени брони, шлемове и оръжия. После пак започна да тече, да се трупа по моста зад тях пехота. Около гърдите на царя сякаш се пукна железен обръч, изчезна отеднаж болката в сърцето му.
— Ето — извърна се той бързо към сина си. — Ти сега там, вдясно! — Огледа се, завъртя се живо, кимна на племенника си, който мигом се приближи: — Ти вляво! Ще отстъпите още, докато излязат всички, колкото са, после ще ги хванем, ще ги притиснем здраво от всички страни. Но отстъпете още, още! Да ги привлечем вън, да ги хванем. Хайде! Хайде, деца...
Двамата князе подкараха конете си и Радомир по-бързо, по-нетърпеливо, със същата своя усмивка, още по-неуместна сега, но страшна. Разбутаха конете си след тях знаменосците им, тръбачите, протокелиотите им.
Подкара коня си и царят, последваха го людете му, Навлезе той между войниците си, които тук, в по-задните редици, напираха нанапред, а по-предните се дърпаха назад, притискани още повече от ромеите. Царят се обърна на една страна, после на друга, приведе се напред:
- Отдръпвайте се полека! Отдръпвайте се! Полека, полека! Да ги притеглим...

Зачуха се наоколо и още по-нататък гласовете на челниците:
— Отдръпвайте се!
Това ставаше и само по себе. Въпреки че войниците от по-задните редици още се бавеха, тия от предните редици ги изтласкваха назад. Войниците бяха много, гъсто един до друг и чувствуваха силата си, а врагът беше някъде напред, виждаха го само тия от предните редици. Войниците чуваха и бодрите гласове на челниците, тук сред тях беше и царят, бяха и неговите синове — и по-малкият между протокелиотите му. Отдалеко се виждаше царското знаме, виждаха се знамената на князете, на войводите, ясни бяха гласовете на челниците:
— Отдръпвайте се полека! Да ги притеглим!
Ромейската конница бе намаляла много и се бе пръснала, забелязваха се отдалеко надигналите се ездачи, които все още се държеха на конете си, но тук един, а други двама много по-нататък. Те бяха отворили място за ромейската пехота и сега не бяха нужни, сега може би пречеха, пръснати в безредие срещу многобройния неприятел. Дук Иван Халд и не мислеше вече за тях — да се спасяват, както могат, но те ще загинат до един и колцина бяха останали? Сега напред излизаше пехотата на Халд, към две хиляди опитни войници, които се подреждаха за бой бързо и спокойно недалеко от редиците на неприятеля. След тях трябваше да дойдат и въоръжените набързо солунчани. След тях, когато се разгънат в своите железни редици, три една след друга и още една за последен удар, когато се разтвори по-широко място през това безбройно скитско пълчище, когато го подгонят, и нека дойдат солунчани тогава да секат, да секат...
Вече доста надалеко пред разтворената крепостна врата и пред спуснатия подвижен мост се изви в полукръг жива желязна стена. Сякаш някой с ръка подреди ромейските войници, да бъдат те близу един до друг, близу един зад друг, но всеки можеше свободно да размахва меча си, секирата, копието иззад широкия обкован щит, да опъва вития, гъвък лък. Те се движеха напред стъпка по стъпка и всеки нов удар отваряше място за нова стъпка напред. Българската пехота беше току пред тях, войник до войник, също с мечове, секири, копия и лъкове, но много гъсто един до друг и трябваше да замахват по няколко пъти, за да ударят един път, за да стигнат ромееца с върха на меча си. И се

дърпаха, натискаха се с гръб назад — такава повеля бяха дочули, но и ромейската желязна стена не се спираше, все ги настигаше с блесналите си оръжия и свличаше от гъстите им редици, като със стоманени нокти, човек след човек, по няколко наеднаж, като да късаше живи късове, и ги хвърляше в нозете си, тъпчеше ги с подкованите си скорни. И някак прекалено тиха беше сега тая страшна битка при толкова бойци — ударите на оръжията се чуваха сякаш по-ясно, късият им глух звън, когато разсичаха меса или трошеха кости, по-ясно негли от задавените викове на тия разярени мъже, от продрания им вой, пълен с ужас и отчаяние, от предсмъртните им въздишки. Някъде към средата на извитите като дъга ромейски редици, високо над тях се люшваше ту насам, ту натам триъгълното знаме на солунския дук, блеснало срещу дигналото се слънце със златния си кръст отгоре, със златните си ресни, със златна нимба около тъмното лице на свети Спиридон, който беше изобразен по средата му. Там, току пред знамето си, беше и дук Иван Халд на своя едър кон, между войниците си от първите редици, вдаден и той в битката, с лице, лъснало от обилна пот, а гневните му очи святкаха изпод сенника на високия му позлатен шлем с дълга бяла грива. Той размахваше меча със зловещо усърдие, навеждаше се чак до щръкналото ухо на коня, за да стигне по-далеко, и се радваше в сърцето си, че конят му вървеше все напред, ведно с редиците на смелите му войници Ала битката не продължи много по тоя начин. Царският син княз Гаврил-Радомир, който бе навлязъл с коня си между българските войници откъм дясната страна на техните редици, не можеше да гледа повече победоносния ход на ромеите, как се смъкваха пред нозете им все повече български войници, не можеше да дърпа повече наназад юздата на коня си, който приклекваше на опашката си и клатеше глава с изблещени очи. Още ли назад?! Князът потърси с очи знамето иа баща си — много назад и много далеко бе останало то. Още ли назад?! Той погледна към градската порта; тя беше все така широко разтворена, струпали се бяха там ромеи, но не се помръдваха, стояха, види се, да я пазят. Е, стига вече! И князът не усети как заби шиповете на стремената си в корема на коня. Животното се втурна напред, разблъска с гърди притисналите към него гърбове български войници. Радомир излезе бързо пред тях, знамето и

протокелиотите му останаха назад, люшнали се бяха подире му войниците и бяха задръстили пътя им с голямото си множество. Князът се озова сред ромейските редици, между надигнатите им оръжия, замахна един път и още един път с меча си, който беше дълъг едва ли не цял разтег и широк до четири пръста. Около него се отвори празнина, после още по-широка на земята долу, в нозете на коня му, се изтъркаляха човешки тела с разсечени шии, с отсечени ръце, с изкривени очи и сдъвкани устни, с извити нагоре гърбове и с глави, блъснати в твърдата земя. Конят му рипна върху тях, подкованото му копито се плъзна с остро скриптене по желязната броня, стъпи върху търкулнат щит и се втурна още по-нататък сред други ромейски редици. Мечът на царския син пак блесна като плъзнала се чак от високото небе светкавица. И отново се натъркаляха тела в нозете на коня му. Лицето му беше побледняло между наушниците на шлема, но той пак се усмихваше със стиснати устни и усмивката му сега беше още по-страшна. Празното място, което се отваряше след неговия кон, веднага се изпълваше с български войници, които бързаха, притискаха се подире му и се вчепкваха с оределите ромеи наоколо. Бързаше след него и знаменосецът му, също и тръбачите му, протокелиотите с изтеглени мечове.
Царският племенник княз Иван-Владислав се задържа повече на лявото крило на българската войска,. Той схвана по-добре мисълта и повелята на царя и чакаше да излязат от обсадения град още ромеи, за да обградят българските войници повече от тях и повече да унищожат, та и да влязат в разтворената градска порта, когато не ще има кой да я пази. Владислав забеляза как се придвижи напред знамето на братовчеда му и погледна към царското знаме, доста надалеко, вдясно от него, да види някакъв знак, но оттам не даваха никакъв знак, нито се чуваше тръбен звук. А знамето на царския син се полюшваше вече доста на-дълбоко сред ромейските войници. Срита коня си и Владислав — нямаше какво да чака повече, беше и безполезно да чака. Той размаха меча си над главите на войниците, които се бяха струпали около него:
— Хайде! Хайде сега...
Двамата князе се насочиха един срещу друг, за да се срещнат зад гърба на ромеите, като си отваряха път пак през тях с мечове и с

гърдите на конете си. Бързаха след тях, гъсто около тях, много български войници като две живи, широки струи през разредените ромейски редици, покрай крепостния ров, да се сключат, да се хванат като две протегнати една към друга ръце. Те бяха много, блъскаха се един в друг и току се търкулваше някой в дълбокия ров, тласнат от своите. Конят на царския син изтропоти по каменната настилка на пътя, веднага последван от войници, но друга голяма дружина войници се обърна към подвижния мост пред все още разтворената врата и там се сблъска с други ромеи, от въоръжените набързо солунчани, които не се решаваха или пък не можеха да се намесят в битката. Сблъскването тук не продължи много: ромеите скоро се отдръпнаха току под свода на вратата, от страх, види се, да не би българите да нахълтат в града, сетне помръднаха и двете поли на вратата, люшнаха се и двете напред, затвориха се плътно. Повечето от ромеите тук успяха да се скрият, но които останаха вън, до двайсетина души, бяха съсечени, натръшкани пред затворената врата, на моста или долу, в зеленясалата кална вода по дъното на крепостния ров.
Около ромеите, все отбор войници, които бе извел Иван Халд от обсадения град, бе сключен широк, жив пръстен, който бързо се стесняваше. Ромеите отстъпваха крачка след крачка, събираха се по-близу един до друг, вече уморени и уплашени. Те още въртяха с голяма сила мечовете си, насочваха напред дългите си копия, замахваха окървавените си секири, опъваха лъковете си, но в силата им сега имаше отчаяние и мрачно отдаване на смъртта. И сега обливаха те с кръв, своя и вража, всяка педя земя, но за да продадат живота си по-скъпо, за да наситят безнадеждната си ярост и омразата си към по-щастливия неприятел. А имаше между тях вече и такива, които се оглеждаха накъде да побягнат, и други, които захвърляха оръжието си, отпущаха ръце или се тръшваха на двете си колена пред вражите редици с ужас и молба в очите.
По-друга беше сега и по-голяма силата на българите. Те бяха много и много повече, стълпени нагъсто около обградените ромеи. От всички страни, в кръг наоколо, се виждаха български знамена, също с кръстове, но и с конска опашка както в по-стари времена — на царя, на князете, на войводите, които също се

виждаха на конете им и най-вече когато някое от животните рипваше уплашено на задните си нозе ведно с ездача. И сега падаха много българи на предните редици, но на тяхно място заставаха други и други, тласкани напред от тия на по-задните редици, които също бързаха да ударят с меча, със секирата, с тежката палица. Българите размахваха оръжията си мълчаливи, със зли, изкривени от напрежение лица, със стиснати, разголени зъби и по-рядко някой ще нададе победоносен вик, ще изпъшка хрипливо, като дървар при всеки удар на секирата си в дебелия, чворест пън. Българите бързаха да свършат зловещата си работа и някои още сега, в разгара на боя, посягаха да вземат изтървано ромейско оръжие, да изхлузят от ногата на убития ромеец подкованата му обувка.
Хванати в такъв жив обръч, ромеите бързо намаляваха, тойяха се. Удареният, падналият на земята вече не оставаше жив — българите го доубиваха; те убиваха и тия, които сами захвърляха оръжието си и молеха за милост. Тъй се и подканяха българите, като на кървава тлъка и надпревара:
— Хайде! Ха така! Ха сега!
Царят беше между войниците си и като добър стойанин следеше работата им. Той дори не изтегли меч — не беше нужно. И само побутваше коня час по час, да бъде по-близу до първите редици. Ромеите останаха вече малко, може би към стотина души, и само се отбраняваха. Тогава царят видя как падна и изчезна сред тях синьото знаме на солунския дук. Защо се противяха още тия люде... И царят се обърна към един от багаините си току зад него:
— Свърши се с тях... Няма защо до последния човек. Свирете отбой!
Царските тръбачи дигнаха тръбите си. Призивно веселите звуци заглушиха всички други шумове по бойното поле, но битката не преставаше, въпреки че се пречупи, намаля силата й. Ромеите не разбираха езика на българските тръби — дали не беше това весела, победна песен на варварите, а в същото време мнозина от българите все налитаха да нанесат още един удар. Тръбите продължаваха своята песен настойчиво, челниците заблъскаха непокорните войници:
- Стига, стига! Не чуваш ли! Спри...

Ромеите, колкото бяха останали, се събраха, струпаха се един до друг, отпуснали оръжията си, а някои и бяха ги захвърлили. Българите ги разблъскваха, навлизаха между тях, но сега само за плячка и рядко ще дигне някой оръжие, за да удари, да прободе. Замлъкнали бяха вече и тръбачите, а се надигна врява и викот като на пазарище — шумяха, дърпаха се войниците за плячката, да вземат по-бързо, да скрият. Отвори се там, между уплашените ромеи, пътека чак до средата на намалялата им дружина, проникнали бяха и нататък българи. Дигна се още по-шумна врява, тържествуващи викове и на пътеката се показа сам солунският дук Иван Халд, гологлав с отпуснати празни ръце. Обградили го бяха българи от всички страни и не се стърпяваха някои — посягаха да го побутнат да върви по-бързо. Дукът не бързаше, но войниците го отделиха от людете му и го изведоха пред коня на своя цар.
Току зад коня на царя се бяха струпали с конете си и всички негови най-приближени люде. Далеко наоколо шумеше войската, обградила от всички страна останалите живи ромеи, но като че ли никой вече не ги поглеждаше. Иван Халд стоеше сам, оставили го бяха да стои пред коня на царя, който не бързаше да му заговори. Кичур черна, леко прошарена коса бе полепнала по ниското, набръчкано и влажно чело на солунския дук. Лицето му изглеждаше още по-бледо поради гъстите му черни вежди и още тъмната му брада, която бе поникнала високо по издутите му бузи, едва ли не до очите му, също тъй черни и дръзко изпулепи. Той беше целият в позлата и като че ли само върху него блестеше дигналото се още по-високо септемврийско слънце, но тъй, гологлав, с отпуснати ръце, с ножницата, която висеше празна на лявото му бедро, изглеждаше някак без достойнство въпреки надменно изпулените му очи.
— Кой си ти? - попита царят от коня си на ромейски, макар да се досещаше, че това беше солунският дук. — Не те познавам.
Не побърза и Халд с отговора си, като да му беше чудно, че някой може да не го познава. Сетне пое дъх и рече:
— Аз съм дук на Солун, патриций и наместник на василевса за цялата Солунска област.
Самуил пак се загледа за миг в него и се учудваше на горделивостта му, като изброи той титлите си, а не каза името си.

— Иван Халд -- рече царят, сякаш да го подсети.
— Иван Халд — повтори дукът и леко приподигна рамена, за да покаже, макар и несмело, презрението си.
В гърдите на царя се надигаше гняв, но той не го показа и поиска със справедливи думи да унижи надменния ромейски велможа. Царят премълча всичките титли, които ромеят вече бе загубил, и попита:
— А защо ти, Иван Халд, излезе от града и погуби без полза толкова люде? Моите тук са десет пъти повече от твоите.
Солунският дук начупи с досада черните си вежди и рече:
— Силата не винаги е в множеството, а много по-често е в ръцете на по-изкусния. Ако аз имах още две хиляди войници като тия, с които излязох, ти нямаше да ме хванеш в такава клопка.
— Ти имаш още войници, но те се скриха в града.
— Имам... — започна Халд, но изеднаж се сети, че врагът не биваше да знае каква войска бе събрал в самия град, и бързо добави: — Те ще пазят града - отвътре.
Самуил забеляза хитруването на Халда, но искаше друго да му каже и да му отговори:
— Множеството е основа и почва за всяко нещо в царството. Ето и сам казваш, че войниците ти са били изкусни, но малко на брой. А защо ти, като доскорошен дук на Солун, позволи и допусна славяните в тоя град да бъдат преследвани и убивани без вина и без съд?
— Чу се, че те се готвят за бунт и срещу тях се дигна ромейският народ в града.
— Не! Ти знаеш, че славяните в Солун не са се готвили за бунт, но допусна да се вършат насилия над тях. Ето по това се познава кое царство е добро и кое е без закон. Всеки управник и царски наместник може да се погордее, но ако царството му е добро и справедливо.
Иван Халд дигна към него изпулеиите си очи, попремига и нищо не отговори. Царят кимна към ромейските войници, които бяха останали живи, и продължи:
- Ще те задържа в плен заедно с войниците ти и във всичко ще бъдеш с тях. Полезно ще бъде за тебе да изпиташ тяхната орис. За твоя доскорошен сан ще ти се отдаде само тая почит, че няма да работиш като тях и ще си освободен от пленнически труд.

Царят понечи да подкара коня си, но Халд дигна ръка, за да го спре, и рече бързо:
- Аз съм дук и патриций, наместник на василевса! Ти не можеш да ме държиш заедно с войниците, това е несправедливо и е насилие!
— Да не би да искаш и награда за това, което се извърши в тоя град с людете от моя език! Ако твоят василевс те цени повече, нека побърза да изпрати откуп за тебе и аз няма да те държа, не си ми нужен.
- Той цени твърде много и златото си...
Самуил, вече тръгвайки, каза:
— Ти сега си чужд роб... И когато се променя толкова много животът на човека, лесно се променя и цялата му душа. Ето ти... за скъперничеството на твоя василевс...
Царят отиде да погледне какво ставаше при градската порта, но нямаше какво да види: ромеите бяха я затворили, бяха успели да дигнат и подвижния мост. Струпали се бяха там войници и дигаха празна врява край зиналия крепостен ров. Самуил влезе между тях, спряха се там наблизу и всички, които го придружаваха.
-- Е... Какво сега — обърна се царят на една, на друга страна. Войниците замълчаха да го чуят, той продължи: — Не можахме да влезем и стоим сега като просяци пред затворената врата. Такава врата никой няма да ти отвори с добро; такава врата се разбива със секира, за да влезеш.
— Никой няма да те пусне, с добро — чу се сред войниците колеблив глас, — щом и ти не идваш с добро...
Царят се огледа живо, да види кой бе изрекъл тия думи, и при все че не позна, отговори тозчас и някак сърдито:
— Тоя град е нужен на царството ми и аз идвам с меч.
Сега се чу друг глас сред войниците, по-угодлив, но и шеговит:
— Бива си го града, ъх... Виж какви стени! И морето нататък — хе! Няма край. А какво ли има зад тия стени, мила мале!
Изеднаж се изсипаха наоколо много стрели и сулици; чуха се викове, охкания, а един от войниците наблизу се срина на земята. Между зъберите на стените горе бяха наизлезли ромеи и пак опъваха лъкове, размахваха сулици. Ромеите отново излизаха да защнтяват обсадения град, сега от високите му стени.

— Отдръпнете се по-назад — рече царят, но той самият не бързаше да обърне коня си.
Войниците и сами побързаха да се отстранят, блъскаха се един в друг, надпреварваха се. Царят остана сам край рова, негли очакваше да се отдалечат по-напред войниците му. Сритаха конете си, обградиха го бързо близките му люде, да го запазят и с телата си, но царят вече обръщаше коня, да се отдалечи и той. Пръв бе дотичал Радой и царят тъкмо към него се обърна, усмихвайки се с крайчеца на устата си:
— Как мислиш ти... аз ли трябваше да побягна пръв, преди войниците си?
— Ами ка-какво! — сърдеше се слугата, — Да те убият ли тука за нищо!...
- Тук, на бойното поле, няма смърт за нищо. И по-важно е това — извърна се още повече Самуил към стария си слуга, — по-важно е войниците ми да не кажат: царят избяга.

Самуил държа Солун докъм края на месец листойад, когато и по тия места започнаха проливни есенни дъждове след едно дълго и сухо лято. Той дочака да докарат всички бойни уреди, доколкото ги имаше, повели да ги настанят на най-сгодни места, и започна да бие обсадения град с голямо усърдие и с още по-големи надежди, най-вече двете му порти. Ходеше и сам да гледа как работеха бойните уреди, дори и сам ще понечи да помогне. По степите на града имаше към три хиляди защитници, които бяха повечето солунски граждани, и царят подготвяше един общ пристъп срещу тая слаба защита. Ромеите също бяха изкачили на площадки горе метателни уреди, но по-опасна преграда бяха крепостните стени и кули. Царят повели да се направят на самото място още десет подвижни обсадни кули и много още стълби. И вече наближаваше време за общия пристъп, когато една сутрин войниците забелязаха, че по градските стени се бяха появили нови ромейски войници. На другата сутрин бяха станали още повече. Българите и сами бяха забелязали, че всеки ден идваха към града кораби по блесналото широко море, но преминаха в българския стан и двама от солунските славяни, които казаха на самия цар каквото видели с очите си:

- Всеки ден, също и нощем пристигат кораби с войници. Слизат със стотици наеднаж и веднага ги пращат по стените. Казаха, че е дошъл и нов наместник на василевса, но ние не сме го виждали. Защитниците между зъберите горе ставаха с всеки ден все повече; мяркаха се там и позлатени шлемове повече, та някой каза, че видял и новия солунски наместник на василевса. Дали наистина се бе показал на стените новият наместник, още не се знаеше, но българскилт цар виждаше, че всичко започваше отначало. И не се знаеше какво още можеше да дойде по отворения морски път. За да бъде взет и задържан тоя голям крайморски град, бяха нужни не само войници и бойни уреди, но също и много кораби. Тъкмо по тия дни заваляха и първите есенни дъждове.
Започнаха да се събират облаци от всички краища на небето. Настъпи тиха тъмна нощ, изчезна в тъмнината и небе, и земя. Малко преди да се раздени, захвана и дъждът, като тих, неясен шепот прошумоля по шатрите и навесите, в засъхналата шума на дървесата, в бодливите треви и бурени, зачу се и как твърдата напукана земя засмука влагата жадно, със сладостно съскане. Лъхна в тъмнината и влажен хлад. Войниците се гушеха с присвити колена, притискаха се гръб о гръб — сънят беше още по-сладък при тихия шум на дъжда, в хладната предутрина. Денят настъпи неусетно, сякаш се измъкна от самата тъмнина. Сивото небе просветна от край до край, през него се процеждаше мека сребриста светлина и трептеше мътно в гъстите безбройни жици на дъжда, по дъждовните локви, по жълтото или червено венче на закъсняло цвете, по лъснатата кора на някоя бука, по мокрите скали, по цялата земя между стеснения наоколо хоризонт. Сега и шумът на дъжда бе станал по-друг, шляпаше и шуртеше еднозвучно по размекналата се, прогизнала земя, по която бяха потекли кални потоци и вади. Войниците се криеха под шатрите и навесите, оттам се чуваше глуха врява, понякога вик и крясък, ще избухне и смях, който бързо заглъхваше в плътния шум на дъжда. Вън стояха само стражите, наметнати с някаква по-дълга дреха, чиито мокри краища висяха край нозете им, а по железния шлем, по лъснатото острие на копието се стичаха едри водни капки. Те примигваха от ситните, студени пръски по лицата им, някой едва ще подигне присвити очи към

високите крепостни стени насреща, дето също плющеше и се стичаше дъждът, а по запустелите площадки и тук-там между зъберите, щръкнали срещу ниското сиво небе, се мяркаха също такива стражи. Долу рядко ще изтича някой от шатър до шатър или от навес до напее, или друг някой ще побърза да навиди коня си, да обърше с длан мократа му, лъснала се задница.
Дъждът не престана през целия ден и наоколо нищо не се промени. Пораздвижиха се войници едва около обед, когато се раздаваше храната, също привечер, от шатър до шатър и край огнищата, над които се виеше и пълзеше сивкав пушък, негли също натежал от влага. Неусетно настъпи нощта, без залез, без луна и звезди. Появиха се за някое време светлини тук и там, но скоро ги погълна черна тъмнина, остана да свети дълго само четвъртитият отвор на царския шатър. Ала тая нощ тъмнината, която покри всичко и всичко изпълни, не замлъкна, не затихна нито за миг — дъждът непрекъснато шумеше, бълбукаха потеклите води, глухо ревяха придошлите потоци и реки.
Така през цялата тази нощ, също и на другия ден, така цяла една седмица. Отваряше се и се затваряше небето едно и също, людете преминаваха от тъмно на светло, от същата тъмнина в същата здрачна светлина като насън, като в някакво безкрайно пътешествие и не мислеха, не знаеха къде ще стигнат. Не мислеха и сякаш бяха забравили кога бе започнал дъждът, не знаеха и кога ще спре. Да бяха поне по хижите си, на сухо под ниските сламени стрехи, или да плющи дъждът горе, по якия покрив от тежки, зеленикави плочи, та и боляринът ще бъде далеко от тебе, ще се крие и той в кулата си, ще гледа от високия прозорец едва просветналото небе и долу потъмнялата земя. Тук сега водата бе проникнала навсякъде, през коравото конопено платно на шатъра, през тревистия покрив на навеса и дълбоко в самата земя, просмукала се бе и в дрехите, пълзеше като студена змия и по голия гръб. С водата дойде и студ, лепнеше като влагата по тялото. Войниците не можеха да запазят искра по измокрените огнища, не можеха да стъкнат огън дори за котлите с мокра шума и съчки. Нямаше къде да опекат хляб, месо, къде да стойлят дори ръцете си. Не се чуваха често ни думи, ни разговори, а по-често ще изръмжи някой, ще изкрещи, та и ще се нахвърли да се бие с другаря си за нищо и никакво.

Като стражите и царят също — все ще го видят войниците да стои на дъжда или да ходи някъде с дългата си наметка, с нахлупен шлем. Той не искаше да го придружава никой, да се мокри още повече с него без нужда, нито дори Радой, сянката му. Но той, царят, който бе довел всички тия люде тук, в тая вода, не биваше да стои все на сушина, да се крие в шатъра си.
Самуил се спираше да поговори със стражите — да не мислят, че са забравени в тоя неспирен дъжд; отиваше да погледне тук и там, да се поослуша дори и в нощната тъмнина — врагът никога не спи; отиваше да погледа и морето, сиво и то като надвесеното небе - дали още се мяркаха по него кораби като тъмни черни петна в сумрачната далечина. Царят влизаше с мократа си наметка и под навесите, в шатрите, при войниците си.
Тясно беше навсякъде и мокро, миришеше на влажна животинска кожа, на влажна вълнена дреха. Като влезеше царят в шатъра или под навеса, всички ставаха и дори излизаха вън, на дъжда, да му сторят място, но той не отиваше да седне, да се разположи, а заставаше с тях, караше ги всички да се съберат под стряхата.
— Е, какво? — ще попита царят. — С кое е по-трудно: с яденето или с мокрото?
Той питаше направо и войниците не го лъжеха: простият човек все гледа да си каже каквото е на сърцето му. Ако не се решаваха да му отговорят и те направо — мълчеха, подсмърчаха, гладеха мокри бради и мустаки. Но повечето му отговаряха и рядко ще изрече някой угодлива дума.
— И с едното трудно, и с другото, царство ти...
— То, мокрото, и храната разваля. В костите чак прониква.
Самуил искаше да ги задържи, докато се оправи времето, та да удари още един път Солун. Това беше на сърцето му и в мислите му. Но той виждаше, че не ще може да вземе тоя град. Дошла бе нова ромейска войска и продължаваше да идва по море дори и сега, а и лошото време. Тоя широк път той не можеше да затвори. Войниците му трябваше да се нахвърлят върху крепостните стени с голям гняв и ярост, а нямаха повече воля за битки, не вярваха, че могат да вземат тоя град. Всеки жив човек се бои от смъртта и не се решава да тръгне направо срещу нея, ако няма нещо да го подтиква, па макар и против волята му; да го кара царят или челникът, да го блазни плячка, да се разгорещи кръвта му и да се

качи в главата му, да го замае и упои. И винаги се надява човек, че смъртта и в най-голямата битка може да го отмине. Има и нещо примамващо в тая игра със смъртта, някава парлива сладост, като в лова на мечки или глигани. Самуил знаеше всичко това за човека, но виждаше, че то липсваше у войниците му. И все пак той подхвърли тук и там, подпита:
— Времето, като всяко време, лошо или добро, ще премине. Като сме дошли дотук и битки добри водихме, така ли ще си отидем?...
Войниците отговаряха:
- Като не можем да преминем тия стени, все тука ли ше стоим? След тия дъждове и други ще дойдат, и зимата ще дойде.
- Ние да си отидем сега, после може пак да дойдем.
— Отдавна сме на крак, откога още...
- Няма да се върнем с празни ръце,
Това бе заседнало в мислите на войниците му. Той не можеше да ги държи повече тук с полза на царството, с тия мисли в главите им. Нямаше в тях вече ни гняв към врага, ни жажда за плячка, ни ловджийско настървение. Те мислеха само за хижите си, за зимна почивка край огнището.
През първия ден, когато престана да вали и сивото есенно небе се дигна по-високо, засия по-силно, царят се качи на кон и поведе всичките си най-близки люде. Слезе малката конна дружина на морския бряг, не много далеко от мястото, където и градската крепостна стена влизаше във водата. Светеше сега и морето в далечината като ново сребро, а тук, по-близу, водата беше зелена и надълбоко се белееше ситният морски пясък, виждаха се като черни дрипи в зелената вода и лигави водорасли. Следван от дружината си, царят тръгна по самия морски бряг, та морската пяна се плисваше и в копитата на конете. Някъде конските копита потъваха меко в мокрия, потъмнял пясък, някъде тропотеха глухо по твърда земя, някъде чаткаха по голи камъни, а морските вълни се плискаха о сиви и черни скали, които навлизаха дълбоко навътре в морето. Царят най-сетпе каза що търси по морския бряг:
- Тук някъде може да се направи работилница за големи кораби.
Никой от приближените не подзе думите му. Никой българин не беше правил големи морски кораби - ни цар, ни какъвто и да е човек. И Самуил не каза нищо повече, като да се боеше и той от

смелите си мисли. Дълго стоя загледан в морето, заслушан в равномерния му шум, който се повтаряше като живо дихание от началото на света и нямаше да спре до самия му край.
Щом се върна в стана край обсадения град, царят изрече повеля да се готвят войниците за път към родните краища. Виждаше той какво голямо оживение кипна по целия стан. Войниците се радваха и не скриваха голямата си радост. Царят си казваше: „Стига ни това... Засега стига и това..." За обеда тоя ден той събра под един навес синовете си, зетьовете си, племенника си и всички войводи, за пръв път от много време. И тук, пред всички свои най-приближени люде, изказа докрай мислите си:
— И тоя път не можахме да вземем Солун... това градище. Вие не се учудвайте, че споменах за кораби. Споменах и остана мисъл в ума ми. Кораби са нужни за морето и за тоя град. Някога нашите деди с еднодръвки... Е, ние си отиваме оттук по-радостни. И, чини ми се, не само защото си тръгваме за дома. Бихме се добре до стените на Солун, хванахме и наместника на Василия в тоя град. Събрахме и добра плячка. Няма да се върнем с празни ръце и като подгонени. Такава радост и такова доволство беше нужно за нашите люде; да знаят, че не са ходили напразно и пак да тръгнат с добри надежди, когато стане време.
Войската потегли още на другия ден; никой нямаше търпение да чака повече. Времето беше все още мътно, с облачно небе и с бели мъгли в далечините. Позабавиха се доста българите, докато преминаха Вардара с обоза, с многобройния добитък, който бяха забрали от Византия, но небето си оставаше все така навъсено. Едва когато наближиха Воден, настигна ги ведро утро със синьо небе, но по високите планински върхове блестяха вече бели, снежни капи.

XI

Самуил позадържа войската си във Воден и Обител, докато паднаха първите снегове около Никулден. После разпусна всички полкове и се каза на войниците всеки да се прибере в дома си до Свети Атанасий. Веднага след тоя първи пролетен празник всеки да бъде готов отново да тръгне, но пак няма да тръгва, докато не получи вест от болярина си или от селския старейшина, или от

известителя в града, кога да тръгне и къде да върви. Каза се още, че войникът е войник, но кога е в селото си, ще влезе и в гората, ще излезе и на нивата, когато стане нужда; войникът, като е войник и е донесъл плячка, няма да легне и да го хранят другите, братята или сестрите му, нито дори жената му, а ще работи и той с всички, за да се напълнят по-добре кошовете и хранилищата. С тия царски повели и наредби всеки старейшина поведе людете си, всеки войник нарами торбата си и тръгна. Пръснаха се людете по всички краища на царството, тръгнаха за своята земя и сръбските дружини, които бяха доведени на помощ на царя от неговия зет княз Иван-Владимир. Царят се прибра в Преспа със синовете си, с двамата си зетьове и с племенника си. Княз Радомир пожела да остане със семейството си в Обител, неговото любимо място, но царят отведе и него, и семейството му в Преспа, прати люде да доведат на острова и двете омъжени княгини — от Драч едната и другата чак от Крайна, дето се намираше дворецът на съпруга й княз Иван-Владимир.
- Искам - каза той — за Божик тая година да бъдем всички заедно, а после вървете, където ви е по-добре.
В тая негова любов към семейството сега беше и умората му след продължителните походи, тежеше и товарът на годините, но той все още не съзнаваше, че това беше умора и вече старост. Ала каква беше почивката и радостите му през тия дни, които искаше да прекара със семейството си, видя се по това, че веднага повели да повикат в Преспа Рун, а още първия ден започна със зетя си Ашота Таронит разговор за корабите, които бе наумил да строи.
- Трудно ще бъде да строим край Солун и да чакаме; Василий няма да ни остави да строим там кораби до стените на тоя град. Но ние можем да строим някъде край Драч.
— Край Драч може — отговори начаса Таронит, за да покаже съгласие и послушание. Ала след това почна и с думите си, и с гласа си, и с всяко свое движение и поглед да се дърпа назад, да отклонява и царя от тая негова мисъл: — Да, ще се намери сгодно място някъде близу до Драч, но люде опитни ще са нужни и дърво за големи кораби. Аз не знам дали ще се намерят някъде в България.
— Люде... Дърво може да се намери, но люде? Аз не знам някой в България да е строил големи кораби.

— А трябва да бъдат тия люде най-изкусни, дори и до последния помощник на майстора. Това не е като всяка друга работа.
— Ще ги намеря във Византия. В злато ще ги облека.
— Във Византия... — тъжно начупи черните си вежди Ашот Таронит, тъжно прозвуча и гласът му: — Василевсът ще дигне цялата си войска и няма да пусне нито един такъв човек да мине отсам. Той ще ги избие всичките и няма да ги пусне, и за дървото не знам аз... Не става кораб от всяко дърво.
Разговорът тук и спря - Самуил знаеше, че не ще се свърши само с един разговор, но той не знаеше, че тъкмо Ашот щеше пръв да съобщи на Василия за тия негови мисли и намерения.
Яков Рун не беше далеко, и сам се отправи към Преспа, когато узна, че царят се е върнал в любимия си град. Затвориха се те двамата в една от царските стаи.
- Знам - започна пръв царят, — че няма какво да ми кажеш; ти и сам би ме намерил, където и да съм, ако има какво да ми кажеш. Но ето ние и досега не можем да познаем кои са предателите между нас.
Рун кривеше глава на една страна, на друга, не смееше да погледне царя в очите, като да беше виновен за нещо. Но гласът му беше силен, смели бяха и думите му:
- Аз и не ги търся долу, между простите люде. Там, долу, няма и какво да се търси: всичко се знае и познава. Влез в която кръчма да искаш или послушай жените край кладенеца. Предателят е горе, по-близу до тебе, царство ти, затова е толкова силен и скрит добре. Той е между болярите ти, царю, между поповете. Ето Бъдин... Дай ми воля, царю, и аз ще вкарам в мъчилището или направо ще взема главата на всеки болярин или владика, или игумен, или който и да е заповедник, който погазва закона, краде и крие за себе си, изпраща войника гол и бос в полка му. Такъв болярин или заповедник таи и други лоши мисли в себе си, върши и други злодейства, той може да бъде и предател на чуждия цар.
Царят чу и свои мисли в думите му, но рече:
— Това у тебе са богомилски мисли. Старата омраза у тебе.
— А и той с нищо не се е променил, боляринът — изпъна гърди Рун, като че ли искаше и с тялото си да се противи на царя. Сетне

пак се върна на първата си мисъл: — Предателят може да се е скрил и в самата ти пазва, царю...
Самуил рязко се приведе към него:
— Говори по-ясно.
Рун изкриви глава, като да искаше да го набоде на рогата си, светна бялото на очите му и рече той с издрезгавял глас, бързо, задъхано:
— Най-напред най-близу до тебе... Племенникът ти — добре. Но ти не забравяй, че уби баща му, майка му... Не, не, почакай, царство ти! Двамата ти зетьове са люде от чужда кръв и език. Полемарх също...
Царят се придръпна:
— Що говориш ти!... Тогава и децата ми... Децата ми са ромеи по майка. Ти си обезумял!
— Като рекохме да търсим, ще търсим навсякъде. - Рун сякаш се бе уплашил от собствените си думи и гласът му бе позатихнал. Но той продължи: — Децата, то е друго нещо. Яка е връзката им с тебе и с кого ще им е по-добре, отколкото с тебе. Но другият, чуждият, винаги може да се отдели от тебе, от омраза към тебе или за по-доброто, което може да получи от друга ръка.
— Млъкни, млъкни! Ако трябва да се съмнявам в децата си дори, къде, у кого ще намеря опора, вярност? Това е страшно — да живееш между людете, да бъдеш цар и да не вярваш в никого. Нека по-добре всичко да загине!
— Така — преглътна Рун, а гласът му бе ослабнал още повече, — така ти сам връзваш ръцете си, сам слагаш прегради пред себе си с такива думи за вярването и за невярването. Ти сложи ръка и опитай...
— Млъкни, млъкни и слушай! Следи ти с четири очи, слухти, има враг между нас. Следи, но там, където е нужно, и без чрезмерна злоба. И никому няма да падне ни косъм от главата, докато не попаднеш на ясна следа.
Рун се поклони прекалено дълбоко, със сподавена въздишка. И все пак не се сдържа:
— За кучето... кучешката работа.
Самуил го погледна един миг, после пристъпи и го прегърна:
— Човече... Без злоба! Ти си най-верният страж на царството.

Яков Рун подсмръкна, притисна за миг глава върху рамото на царя и после бързо, дори грубо се откъсна от прегръдката му. Той криеше очите си, за да не види царят появилите се в тях сълзи. И каза сърдито:
— Ще следя с четири очи. Ще съдиш ти, а не аз. Аз никому не вярвам. Сатаната върви навсякъде с човека.
Той пак се поклони и бързо излезе.

За десетина дни събра се в Преспа цялото царско семейство; дойде и Мирослава от Драч, после и Теодора-Косара от Крайна. Давид Мокри, незаконороденият, се настани пак в малката си къща, но баща му питаше всеки ден за него и го държеше на трапезата си заедно с цялото семейство. Наближаваше Божик и едва ли не всеки ден се изпълняваше по някой старовремски обичай, та в царския дом започна някаква постоянна празничност. Правеха се приготовления за големия зимен празник — жените в къщата и с облеклото, а мъжете ходеха на лов и търсеха млади глигани за божикните трапези. Това като че ли не стигаше за развеселените сърца, та взеха всички да подканят с все по-голямо усърдие Денница, най-младата царска щерка, за скорошната й женитба, въпреки че още не беше намерен приличен за нея жених. Всички искаха да се покажат весели и понеже не на всички беше наистина весело, улавяха се за празника и за Денница. Най-напред искаше да бъде весел царят и сетне всички с него. А иначе и той, и всички около него таяха свои по-други чувства в сърцето си. Все пак поразведри се лицето дори и на Рипсимия Самуилова.
Всички се стараеха да угаждат на царя, а Ирина Радомирова гледаше да нарежда целия живот в царския дом по негова угода. Това беше от обич към него, но също и да възцари себе си в тоя дом сега, след смъртта на царицата. Като го правеше искрено за царя, правеше го с още по-голяма смелост и за себе си.
Малко преди това Ирина бе родила третото си дете. Сега царят имаше наследници и на наследника си, та с това Ирина бе изпълнила най-важния си дълг към царския престол. За Петър-Делян, първия Радомиров син, вече никой не споменаваше; не споменаваше и Самуил, въпреки че не беше го забравил. Ирина

се бе оправила след раждането, разцъфтяла се бе голямата й хубост. Засилил се бе огънят в сърцето й, който блестеше и в очите й, пречистил бе цвета на кожата й, държеше стройната й снага права и напета, гласа й плътен и ясен. Още за първия общ обед тя застана като домакиня в къщата и сама нареди всички на общата трапеза, да запази нужното приличие, но и за да покаже всекиму мястото, което му се падаше. Мъжа си тя сложи до царя, на дясната му страна, а тя самата седна на лявата му страна и оттам се разпореждаше за всичко. На последното място, на левия край на трапезата, сложи Ивана-Владислава, който беше всъщност вън от царското семейство; тя го нареди и след незаконородения син на царя и за да покаже предимствата на Давида Мокри, каза гласно, та всички да чуят:
— Седни тук, по-близу до баща си; той все иска да те вижда. Момчето седна на отсрещната страна на трапезата, между двете си неомъжени сестри, и Рипсимия силно побледня, понеже го мразеше и не го признаваше за свой истински брат. Така нареди Ирина по-късно и двете си омъжени зълви, когато те дойдоха една след друга в бащиния си дом. Теодора-Косара сложи до себе си и по-близу до царя — не само защото Косара беше съпруга на княз-владетел, но и защото я обичаше повече. Мирослава Ашотова не хареса определеното й място, оскърби се, та при следващото събиране на трапезата побърза да седне до мъжа си и всички от редицата трябваше да се изместят наляво. Ирина Радомирова поиска да покаже своята власт като съпруга на царския наследник и да удари непокорната. Тя каза и пак всички я чуха:
— Мирославо, мила моя зълво, ти вече отдавна живееш е ромеи, а ромеите твърде много почитат реда на трапезата, нели? — Сетне добави: — Но ти тук, вижда се, не можеш да се отделиш от съпруга си, от преголяма любов.
— Да, отдавна не съм го виждала — отговори Мирослава и продължи с остро светнали очи, макар и с усмивка на въздебелите си алени устни: — Ти, мила моя снахо, трябваше да се сетиш за това, преди да ме сложиш далеко от него и на самия крайчец на трапезата.

— О, прощавай... Аз държех повече за приличието и добрия ред, отколкото за обичта между нас. Ако беше за нашата обич, трябваше да те сложа до себе си или аз да дойда при тебе.
Засмяха се всички, които разбраха истинския смисъл на тия думи на Ирина Радомирова. Мирослава Ашотова не успя да й отговори и само гъста червенина изби по нейното хубаво, възпълно лице. Различни бяха взаимните чувства на всички тия люде от едно семейство, но не всички ги показваха такива, каквито бяха. Някои от тях и се обичаха, но повечето определяха своите отношения според притезанията си около царя. Царят не можеше да забележи това, както го забелязваше Иван-Владислав със своя ястребов поглед. Забелязваше го и Ирина Радомирова.
Царят се радваше на всички тия свои най-близки люде, на тия общи трапези и срещи, опитваше се да поддържа сред тях веселост, като караше дори да се пълнят по-често чашите на мъжете, шегуваше се, искаше да му попеят, да му посвирят дъщерите на забравената арфа на майка им. Но това беше повече жажда за радост, нежели истинска радост на сърцето му, което и сега беше претоварено с грижи и тревоги. Той понякога така се вдаваше в своите мисли, че забравяше да сложи залъка в устата си, и се сепваше от настаналата тишина около него — сътрапезниците му се умълчаваха, като го виждаха така замислен и угрижен. Тоя път всичко бе свършило някак по-добре и той можеше да си почине по-спокойно поне тая зима, но не можеше да задържи мисълта си, която летеше напред. Предстоеше му и може би скоро решителна битка с Василий Втори и нека, най-сетне. Ще си помисли той за всичко, ще се погрижи добре за всичко. За тая неизбежна среща знаеха вече и мислеха, готвеха се волно и неволно всичките му люде, целият народ. Като се вървеше тридесет и пет години по един и същ път, в една посока, не можеше да не се направи още една стъпка, последната стъпка, силом или милом. Натам течеше потокът и повличаше всички...
Но като огън в самото му сърце, като черна сянка над всичките му други мисли, грижи и кроежи беше мисълта му за предателя. Царят не се чувствуваше сам със себе си нито в шатъра, нито в стаята си тук, нито дори в най-скритите си мисли. Някой го дебнеше непрестанно, надзърташе негли в самата му душа. Кой беше той, кои бяха те? След последния си разговор с Рун царят се

заглеждаше с подозрение във всекиго, дори и в своите двама зетьове, макар и против волята си. Люта змия бе го захапала право по сърцето и не можеше сега той да не се оглежда, да не се заглежда във всяко лице, предателят беше някъде наблизу и толкова пъти вече бе изпреварвал делата му. Нямаше радост в сърцето на царя, имаше само жажда за радост и той стискаше между пръстите си, в ръката си забравения залък, недопитата чаша.

На дясната му страна винаги сядаше Радомир. Царят забеляза, че той често дигаше чашата си; смехът му гърмеше из цялата трапезария; добродушни бяха шегите му. Да беше запалил бог повече светлина в разума му... Един ден ще стане цар — ето още една грижа за бащиното сърце, но то бърза да се успокои: дано синът бъде по-щастлив, с мирно и силно царство; той ще привърже към себе си верни люде с доброто си сърце, ще бъде страшен и с меча си. И слава богу, че се свърза с такава жена...

На лявата страна на царя седеше Ирина Радомирова. С нея се чувствуваше, че има вече господарка в царския дом, както някога, докато беше жива царевата майка Рипсимия. Агата, царство й небесно, не обичаше да се грижи за своя дом и всичко оставяше на слугите. А сега слугите усещаха твърдата ръка на новата господарка; виждаше се това по целия голям дом, виждаше се и тук, на трапезата; достатъчно беше Ирина да пошушне, да посочи с поглед, да кимне и всичко се изпълняваше най-добре. Слугите я гледаха с предани очи. За блюдото на царя се грижеше тя самата, също за чашата му. Взимаше от слугите каквото беше нужно и сама го слагаше пред него. Боляха го често зъби напоследък и тя нареди да му приготвят по-мека храна. Следеше и чашата му да бъде пълна, но той никога не я изпразваше докрай. Когато царят се умълчаваше, Ирина го заприказваше с нещо весело или го намесваше в общия разговор. Самуил чувствуваше нейната близост, грижите й за него, вниманието й. Тя му напомняше повече за неговата майка някога, докато бе жива, нежели за Агата, съпругата му; Агата и за него всичко бе оставяла на слугите. Напомняше му също и за Биляна, за големите грижи на милата покойница някога. Той се радваше на тойлите грижи на Ирина и си спомняше за своята майка, спомняше си с позатихнала горест за Биляна. Слава богу, че

Радомир се бе свързал с такава жена, ще бъде тя крило на рамото му.
Ашот Таронит, който на трапезата сядаше срещу Ирина Радомирова, често я поглеждаше с насмешка, дори със скрито презрение. Тя беше ромейка, а се бе приспособила към грубия живот на българите; живееше и тя като тях, хранеше се като тях, обичаше храната им и всяко нещо, което те обичаха. Той й говореше на ромейски, а тя му отговаряше по-често на български.
— Ти забравяш вече родния си език — каза й еднаж Ашот.
- Мой език сега е българският — отговори му тя. — И твой също, княже, щом живееш и се свърза с българите. Но ти още не си научил добре тоя език и не си много склонен да говориш на него.
Самуил чу думите й и обърна поглед към своя зет. Остана някак изненадан от смутеното му, сърдито лице. Стори му се, че Ашот се почувствува изобличен в някакъв скрит грях. „Да — помисли си царят, — не се сдружи той с нас, макар да влезе в моя дом, не ни обикна като свои, остана по-далеч от нас..." Ашот забеляза погледа му и се смути още повече, лицето му пламна. Тревожната мисъл на царя се бе насочила към него, но не отиде докрай — царят и не помисли да изпрати Рун по следите на своя зет.
Успокои се още повече царското сърце, когато премести той поглед върху другия си зет — Иван-Владимир. И дори се изпълни с радост сърцето на царя, усмивка озари лицето му. Сръбският княз седеше спокойно на мястото си срещу него, изправил хубавата си глава; косите му лъщяха от чистота, също лицето му, едрите му ръце и всичко по него беше чисто и хубаво. На гърдите му, върху горната дреха от светлосива мека вълна, извезана по яката и краищата на ръкавите със сребро и синя коприна, блестеше тежък златен кръст на златна верижка. Други накити и знаци князът нямаше. Той бе привършил с яденето си, строго постно, отшелническо сега, на няколко дена преди Божик, а чашата пред него беше пълна с вода. Князът следеше с внимание разговора на трапезата, кротък и сговорчив, но когато не беше нужно да слуша или да отговаря някому, той бързаше да се обърне със светнало лице към жена си, която седеше до Ирина Радомирова насреща. А Косара вече очакваше погледа му, просияваше и нейното лице, унасяха се те един в друг, не можеха да се нагледат. Не бяха се виждали отдавна, но сега бяха

непрекъснато заедно, спяха заедно и пак не можеха да се нагледат. Това беше някаква нужда за тях, да се гледат, да бъдат заедно, да бъдат наблизу. Когато трябваше да свършат нещо, да изслушат някого, да отговорят, те бързаха да свършат всичко добре и вече се търсеха с поглед. Това беше някаква нужда и глад на душите им и колкото да бяха сдържани и благочестиви, не го криеха от людете, Присмиваше им се понякога само Иван-Владислав, но всички други им се радваха — такава беше тяхната обич.

Иван-Владислав се присмиваше на всички в ума си, а когато беше възможно — и в очите им или пък с коварно доброжелателство. Присмехът му идеше от голяма гордост и от презрение към другите. Той сядаше на последното място на трапезата, но слугите слагаха най-хубавите късове в неговото блюдо; бояха се най-много от него, но и той умееше да поиска най-хубавото.

Не пропущаше и разговорите на трапезата, но повече за да покаже знанията си, остроумието си, да покаже себе си пред другите и над другите; да покаже и своята лицемерна почтителност към царя. Той и мълчеше много и дори предпочиташе да мълчи, да бъде сам с мислите си. И как би могъл да изкаже гласно всичките си мисли?... Като беше на последно място след всички тия мъже на роднинската трапеза, той мислеше за всички и за всекиго поотделно как ще го отстрани, как ще разчисти пътя си до първото място, до мястото на царя.

Владислав мислеше много и за Ирина Радомирова. Следеше движенията й, погледите й, ослушваше се в думите, в гласа й. Той често обръщаше очи към нея, но криеше погледите си, както и своите мисли. И сякаш да изостри, да възбуди още повече и погледа, и мислите си, от време на време се извръщаше към жена си. Тя също бе родила скоро, но се бе случила някаква повреда с нея и още не можеше да се съвземе. Не беше здрава, а сама се грижеше за трите си деца, сама кърмеше най-малкото. Тя мислеше, че никой с нищо не може да замести за децата родната им майка, та отстраняваше слугините, не искаше и да чуе за кърмачка.

- За каква майка ще ме знае детето, щом не е сукало от гърдите ми? И така е дадено от бога: детето да се храни от тялото на майка си.
Тя бе донесла и трите си деца от Охрид, дето беше новият дворец на княз Владислав, и не се отделяше от тях. Едва ще седне да се нахрани заедно с другите, облечена и сресана набързо, измършавяла, та тежкото болярско облекло висеше по нея. Тя беше все уморена, все загрижена, със зачервени очи и пълни с тревога, хубавата някога кожа бе повехнала и лицето й бе станало още по-грозно. Погледът на мъжа и се отвръщаше от нея и търсеше Ирина.
Неговият ламтеж за Ирина Радомирова, позатихнал на няколко пъти, се разгоря с по-голяма сила, стана още по-сложно чувство. Ирина сега беше още по-хубава — хубостта й бе придобила някаква по-голяма сила, някакъв по-силен блясък и дух. Владислав желаеше тялото й, но се заслушваше и в разговорите й, в подбраните думи, които изричаше тя с лекота и с глас, който говореше и сам. В същото време той все повече я мразеше, все повече се боеше от нейната светла, силна душа. Ирина често улавяше погледа му и се виждаше как за едан миг очите й се изпълваха с уплаха, но после заблестяваха с още по-голяма сила и той отпущаше клепки, да се запази негли от страшния им огън.
Те не се бяха срещали насаме, откакто беше Ароновият син в Преспа. Ирина не искаше да го среща и го избягваше. Няколко дни преди Коледа мъжете отидоха на лов за вепри, отиде и царят дори, но Владислав се престори на болен и остана в двореца. Тъкмо бе чакал такъв ден. Той издебна най-сгоден час и влезе направо в стаите на Ирина. Децата й бяха мънички — не можеха да му попречат, но той завари при княгинята една от слугините й. Не се смути синът Аронов от изненадата на младата жена, а още по-малко от слугинята й. Той се поклони дълбоко и рече с лице на благочестив човек, с гласа на самото смирение и с голяма загриженост:
— Прощавай, светла княгиньо и братовчедке, идвам, без да те предизвестя, но аз съм много загрижен за Мария, за здравето й... Искам да поговоря с тебе, ако ми позволиш. Ако съм дошъл не навреме...

Ирина виждаше, че той лъже, но не искаше да покаже страх и кимна към слугинята си.
— Излез за малко.
Лицето на княза отеднаж се промени, щом излезе слугинята. Той се загледа в Ирина със светнали очи, но отиде и седна по-далеко от нея. През една отворена врата се дочуваха гласовете на децата. Владислав попита:
— Сами ли сме?
— Сами. Там са децата.
Владислав не бързаше да заговори и докато гледаше младата жена, бледото му лице побледня още повече. Ирина сви вежди, но той я изпревари:
— Дошъл съм с най-добри мисли за тебе и... за мене. — Той седеше на стола изправен, с преплетени пръсти и с лакти на двете подпори, горд и далечен, искаше да покаже силата си, че може да се сдържа и владее. И продължи: — С тебе може да се говори почти като с мъж. Ти не мисли нищо лошо: дойдох да поговоря за людете, които живеят в тоя дом, за първите люде в царството. За твоя мъж най-напред, за моя братовчед. После за двамата зетьове, после за копелето на царя. Какво ще стане с царството ни, когато един ден ще попадне в ръцете им? Ето затова съм дошъл да поговоря с тебе. Да продължа ли?
— А за царя няма ли да кажеш нещо? — попита Ирина също така отдалеко, с равен глас.
— Царят е вече стар. Тук и в цялото царство има само двама души, които могат да го заместят достойно, когато, по милост божия, се свършат още малкото дни, които му остават. — Князът млъкна за един миг, но Ирина нищо не попита и той продължи:
— Не мисля нищо лошо за мъжа ти, моя мил братовчед. Той е храбър и... но царството Радомир не ще може да води. За другите не ща и да говоря... за сърбина и за арменския ромеец Ашот Таронит.
— Тогава... ти!
— Не: първо ти и след това аз. Ние с тебе трябва да се сдружим за доброто на царството.
— И после... По-нататък? — Тя не дочака отговора му и продължи: — Ти искаш да ти дам думата си и да тръгна с тебе, а

после... един ден да станем цар и царица. Дълъг път, но ще го минем... с помощта на дявола. Ще отсечем няколко глави и...
— Никога... нито през ума ми е минавало! Цар аз не искам да ставам. Аз само за царството...
— Не ми говори повече. Всичко ми е ясно. Аз те познавам, о, много добре. Ти не за пръв път... И не виждам ли какво говорят очите ти? Там ние жените четем по-добре. Върви си, човече. И не знам дали трябва да премълча и сега това, което чух от устата ти.
Владислав стана, погледна я и рече с глас, който искаше да бъде тъжен:
— Един ден ти ще си спомниш за всяка моя дума.
Той я погледа още няколко мига, но княгинята не каза нищо — чакаше го да си отиде. Владислав се поклони дълбоко, тържествено и се отправи към вратата. Тук той изеднаж се обърна:
— Дойдох и за Мария, жена ми. Болнава е, съсипва се с децата. Поучи я...
Ирина пак нищо не отговори.

Мъжете се върнаха от лов по тъмно и царят веднага се прибра в стаите си. Владислав, Ароновият син, влезе в царските покои. Царят му се зарадва. Той бе полегнал и оттам му махна приветливо с ръка:
— Влизай, влизай... Поуморих се аз днес... А ти защо не си на вечеря? Да послушаш ловджийските хвалби на Радомира? Седни по-близу. Тъкмо да ме поразговориш. Ти какво...
Владислав мълчаливо седна. Сетне въздъхна:
— Не ми е весело, чичо. За Мария съм загрижен... говорих и с Ирина, но... — Той изеднаж се обърна към царя и лицето му беше изображение на скръб, на най-голяма грижа, но и на решителност, с неговите черни, бляскави, строги очи: — Но то е нищо. Мисля, аз и се тревожа, царю мой, за царството ни. Откакто ти ми говори за предателство... нямам покой. Прости ми, ако сгреша... аз само пред тебе и само от добра воля... Може би дяволът ме мами и ми внушава... но нека с тебе като пред изповедник, поне да се освободя от тия си мисли. Грешният аз... нищо не съм видял, нищо не съм чул, но... мисля си... много вече

чужди люде, с чужда кръв стоят и са най-близу до тебе. Ашот, Иван-Владимир, Ирина, пък и моят тъст Полемарх. Прости ми, боже, но ето с такива мисли се боря аз.
Царят мълчеше, но се виждаше, че не пропуща ни една дума и когато Владислав замълча по-дълго, попита нетърпеливо:
— Какво мислиш по-нататък?
— Не мога да кажа нищо по-нататък. Само пред тебе... да освободя сърцето си от тая мъка. Но ако ти решиш, само ако ти решиш... да се позавърти някой най-верен човек около Ашота. За Ирина нищо не мога да допусна дори и неволно. Ето, царство ти, трябваше да ти кажа и казах. Аз само заради царството ни...
— Ти сам казваш... нищо не си видял, нищо не можеш да потвърдиш.
— Те нищо да не усетят... Да не ги оскърбим.
— Кои те? Ти все пак мислиш и за Ирина.
— Оставям всичко в ръцете ти, царю, както в ръцете на бога. И себе си оставям... ако мислиш, че върша престъпление и клеветя най-близки роднини.
Царят мълчеше с потъмняло лице; светлината на сложен наблизу троен светилник трептеше, люлееше се по лицето му, по ръката му, както я бе отпуснал на гърдите си и изглеждаше тя уморена. Владислав забеляза и тая уморена ръка, и голямата скръб по лицето на царя. А царят мълчеше.
Ето и племенникът му като Рун. Той не се съмняваше в добрата воля, в добрите намерения на Яков Рун — вярното куче на царството, не се съмняваше и в добрите намерения на племенника си. И как ще живее отсега нататък с тия свои люде, които ще подозира в най-тежък грях? Ирина! Ашот! Но с него беше и Мирослава, родната му щерка... Може би ще бъде по-добре и за тях да накара някого, да накара Рун да проследи... Ще ги очисти от подозрения, ще освободи и той сърцето си от тая мъка... Не, не! Сърцето му не можеше да приеме това, той се приподигна рязко, подпря се на лакът. И махна с ръка към племенника си насреща, като да искаше да прогони отпред очите си някакво грозно, страшно привидение:
— Иди си! Иди си... Ще помисля. Аз ще помисля...

Владислав стана. Той виждаше мъката на царя, която сам бе създал, и не искаше да я облекчи нито с една дума. Поклони се и излезе.
Царят отпусна нозе на пода, сложи в скута и двете си ръце, като да бяха премалели и двете. Дълго стоя така, а в главата му се биеха и блъскаха все същите мисли. Влезе Радой да му помогне да се приготви за нощуване. Дълго ходи, влачи нозе нагоре-надолу по стаята, приготви леглото му, нощната му дреха, прошепоти нещо неясно, без и сам да се усети. И да беше си отишъл оттатък, в своята стая, но и той, верният слуга, трябваше да долее отрова в сърцето на царя.
- Чакаха те — продума слугата докато привършваше своята всекидневна работа в царската спалня. И продължи: — Чакаха те за ве-вечеря... Повикаха ме да ме питат. Снаха ти ме повика. Да не би да си болен. Като си цар, всеки ще те чака и търси... После и сами добре се навечеряха. Поотпуснаха се повечко без тебе. И от виното повечко си наляха. И сърбинът, и князът...И той пи повечко тоя път. Като изви един глас!... Събраха се отвън всички слуги, и те да послушат. И аз с тях, притегли ме. Хубави песни пя. Да се не начудиш, такъв един... като сссветец. И той с две лица...
— Какво каза? — сепна се царят.
— И той, казвам, с две лица. Светец, ама и виното обича. Всички сме такива ние... гъгъгрешните дяволи...
— Върви си — полюшна царят нетърпеливо натежалата си, побеляла глава.
Радой като че ли не го и чу; приближи се с нощната му дреха в ръце:
— Ннощната риза да ти облека...
Самуил го погледна и току се остави в ръцете му.
През следващите дни всички забелязаха, че царят беше премного потиснат от някаква мъка. Никой не се решаваше да го попита, щом той самият не искаше да сподели с никого грижите си. И дори се поотдръпнаха всички от него — бояха се от мълчанието му, от скръбното му лице. Само Ирина Радомирова се приближи още повече към него, с още по-голямо внимание и почтителност. Но той все я спираше, все се отказваше от нейните грижи и услуги, предпазлив, мълчалив, затворен в себе си. Тя не се

решаваше да му заговори сега за последната си среща с Владислава, а и тя самата като че искаше да я забрави. Попита го тъкмо на Бъдни вечер:
— Добре ли си, татко, със здравето?
— Да. Добре съм.
Тя сама му поднесе първата чаша на тая празнична вечер. Царят й кимна мълчаливо, отпи една глътка от виното и остави чашата пред себе си.
Празниците минаха без голяма радост. Царят ставаше бързо от трапезата и прекарваше повече в стаите си. Нека те се веселят по-свободно без него, нека им попее князът Иван-Владимир.
Веднага след Ивановден, тъкмо на обед след тоя празник, Ашот Таронит се поприведе почтително към царя през трапезата и каза изтихо:
- С твое позволение, царю и татко... Ние с Мирослава те молим да ни пуснеш в Драч.
Ашот се помъчи да се изкаже на най-хубав български език, но направи повече грешки. Самуил присви вежди, но побърза да каже:
— Но, да! Идете, идете в Драч. Там е ваше място.
Двамата съпрузи определиха твърде скоро деня на своето тръгване за Драч. Царят забеляза това с огорчение и досада, но се разпореди да се приготви всичко за пътуването им — коли, повече люде, които да ги придружат, също и едно отделение конни войници. Отнякъде довтаса Рун и тъкмо той се зае с това пътуване.
Когато двамата съпрузи преминаха на отвъдния бряг и кочията им потегли, почувствуваха се сами и свободни. Денят беше слънчев и тойъл за това време на годината. Снегът се бе отдръпнал по околните стръмнини, чиито върхове и хребети се издигаха ослепително бели в слънчевата синева. Бледосини блестяха и водите на Голямото езеро, което се простираше надалеко вляво от пътя. Начело на малкото шествие подтичваха шестима конници, а след тях се носеше доста бързо първата кола, в която бяха седнали двамата протокелиоти на княза. На десетина сажена след нея тропотеше с четирите си обковани с железни шини колела кочията на княза, а по-далеко след нея вървяха колите със слугите му, с плячката му и на края други двайсетина

конни войници с един стотник. Тоя стотник на име Йов Кондо и още двама от слугите на княза бяха люде на Рун.
Слънцето се бе издигнало доста високо и припичаше припряно в широката и удобна кочия. Четирите колелета ту тропотеха по промит от зимните води камънак, ту шумяха и поскърцваха меко по мокрия пясък, който беше нанесен на много места край брега иа езерото, където кривуличеше пътят. Князът се озърна без нужда — наблизу пред тях и след тях нямаше други люде, приведе се към жена си и рече на ромейски като на шега:
- Е, понагостувахме се... Но дома си е по-добре, нели?
Мирослава бе притворила блажено очи срещу слънцето, сега изеднаж ги отвори широко, кимна с глава към коларя уплашена. Ашот също й отвърна с мълчаливо кимване: не бой се, знам какво правя. Коларят се поклащаше на високото седалище отпред на кочи-ята и изглеждаше цял вдаден в работата си, дигнал в двете си ръце юздите на четирите коня. Князът се усмихна близу до лицето на жена си и гласът му сякаш се загуби в тропота на кочията:
— Право да си кажа, дотегна ми това гостуване. — Мирослава пак погледна тревожно към коларя, но мъжът й продължи с недомлъвки и все тъй със затихнал глас: — Той не разбира ромейски... Чуден човек е баща ти... Затворен, мрачен.
— Ние всички сме си малко диви — усмихна му се угоднически и Мирослава лице срещу лице. — Иначе той е много добър.
— Добър... Какво е това настървение срещу Византия! Ако искаш да знаеш, за нас е по-добре да бъдем приятели с нея и да сме под нейно покровителство. Тя е много силна, много!
— Силна е — повтори след него Мирослава, но сякаш за да го задържи по-дълго така приведен към нея, дори посегна към брадата му с върха на пръстите си: — Чувала съм да казва и татко същото. Но вие защо не станете приятели, а воювате...
Ашот хвана ръката й и я задържа:
— Вашите люде не знаят как се държи царство и ще го загубят, вярвай ми.
— А ти кажи на татко. Той ще те послуша. Ти си така умен!
— Той няма да ме послуша. И никой от тях няма да ме послуша. Но ще си строшат главите. Бог да им е на помощ.
— Ами ти... Ние с тебе? Ти ме плашиш...

Той се приведе още по-ниско към нея, целуна я леко по хладната буза:
— Аз мисля за нас. С мене ти се не бой от нищо.
Мирослава като че ли не разбираше добре какво й говореше Ашот. Тя се радваше, че той беше толкова близу до нея, притисна се към него и не думите му, колкото и да бяха тревожни, а неговият приятен глас чуваше тя по-добре и с наслаждение.

Две недели по-късно при царя влязоха княз Иван-Владимир и съпругата му Теодора-Косара, втората царска щерка след Рипсимия. Заговори най-напред князът:
— Дойдохме да те помолим, царство ти, да ни позволиш да се приберем в своя дом. Аз имам своя земя и свой народ и трябва да бъда там, дето е народът ми. Ако стане нужда ти пак да ме повикаш, аз ще дойда, където ме повикаш. Мисля, че тук вече не съм ти нужен и съм нужен повече на моя народ.
— А ти, щерко, и ти ли искаш да оставиш баща си? — попита Самуил.
Косара се приближи, сложи глава на рамото му и рече:
— С тебе винаги ми е било добре, господарю мой и татко. Но...
— обърна се тя към съпруга си: — Но ето такава е съдбата на всяка жена и така е според святото слово, което свързва мъжа и жената завинаги: да бъде тя винаги с него.
Царят се поотдръпна, както бе излязъл по-напред, за да ги посрещне, поотдръпна се и седна на един стол. Той гледаше с радостни очи ту единия, ту другия, драго му беше да ги гледа. Посочи им столове насреща:
— Седнете.
Те седнаха и Косара продължи:
— Там ме чака и моята малка щерка, татко.
Тя искаше да направи раздялата още по-необходима, за да не помисли царят, че бързаше да се разделя с него. Хубавото й лице и умилният й поглед, който тя не сваляше от баща си, показваха, че наистина скърбеше поради скорошната раздяла с него. Скърбеше и царят за своята най-любима щерка, но и се радваше на нейната скръб за него. Той й каза:

- Ето виждаш как е: ти искаш да се разделиш с мене, твоя родител, а бързаш да отидеш при детето си.
- Така ще бъде и с мене някога, татко. И мене някога моята щерка ще ме остави.
- Е... Което е от бога, то е добро. Но ти не ме забравяй и аз отдалеко ще ти се радвам. — После царят се обърна към княза: — А с тебе, зетко, може да се видим и по-скоро. Имаме ние с тебе общ път. Но както ми подаде ти с доверие ръката си, научи и целия си народ да върви с доверие с мене и с моя народ. Ние сме едно, от една кръв, и по-добре ще бъде да сме във всичко заедно. Ако Василий мине през нас, ще дойде и при вас.
— Аз бях с тебе, царю, с най-добрите мъже на моя народ.
— Беше. За общо добро. Върнахме се доволни тоя път. Но все още аз трябва да чакам Василия и да се браня от него. А копнея е цялото си сърце за деня, когато пак ще тръгна да го търся и да го намеря. За това мисля ден и нощ. Ще правим кораби при Драч, за да можем да влезем в Солун. Когато седна в тоя град, царството ми ще стане непобедимо и тогава ще дойде денят, който очаквам.
— Аз няма да те оставя, докато радееш и за моя народ, както за своя. Но дано и бог не ни оставя.
Иван-Владимир и Косара заминаха още на другия ден; бързаха и те да си отидат. Тръгнаха с коне — и те, и людете, които ги придружаваха; до тяхното място, през теснините край река Дрим и още по-нататък на северозапад, нямаше пътища за кочия. По-друг беше и разговорът, който подзеха тия двама съпрузи, когато останаха сами и свободни по пътя край брега на Голямото езеро. И тоя ден беше слънчев и ведър, а снегът се бе отдръпнал вече високо по планинските стръмнини. Тук-там по припеците, край голите още храсти се синееха по влажната земя между посивялата ланшна трева и прогнила шума ранни теменужки, гъсто една до друга. В свежия въздух се носеше и техният дъх, който стига чак до сърцето на човека като оживял копнеж. Княз Владимир яздеше току до жена си, коляно до коляно, и все се извръщаше към нея — дали седи добре тя на седлото. Те мълчаха дълго и мълчаливо се радваха на светлия предпролетен ден — какво можеха да говорят за разтворилата се божия хубост, за дъха на теменужките, който се ражда от затойлената земя? Първа заговори Косара, като вървеше подир мислите си:

— Да не беше ти и да не беше детето ни, не бих се отделяла никога от татко.
Владимир пак я погледна, както беше от дясната му страна, и рече:
— Ти не би могла да бъдеш навсякъде с него. Той е цар.
— Бих го обичала само него, след бога. Чини ми се, че никой не го обича достатъчно, дори и ние, децата му.
Князът се загледа в щръкналите уши на коня си, без да ги вижда; вървеше и той подир мислите си, търсеше ясни думи:
— До него никой не може да стигне. Никой не вярва с неговата вяра. Бог изпраща между людете такива мъже, за да ги водят към добро.
Замълчаха те и двамата, един до друг с конете си. Неколцина от людете им яздеха недалеко пред тях, а по-далеко зад тях скърцаха двуколки; там бяха другите им люде, между които също имаше трима съгледвачи на Рун.

Княз Иван-Владислав не се чувствуваше най-добре в царския дом, дето беше последен. Някога той се бе прилепил към чичо си и търсеше неговата закрила; беше още слаб, невръстен, унижен поради позорната смърт на баща си. Някога живееше по милост и бе потиснал, прикрил чрезмерното си честолюбие. Сега той стоеше здраво на нозете си, имаше свой дом, свой полк, виждаше се по-горе от всички, при все че беше принуден да сяда на последното място на царската трапеза. Когато започнаха да се разотиват всички от царския дом, Владислав дълго се бори с мисълта да остане сам с чичо си и да влезе под кожата му, но вече много му бе дотегнал унизителният ред и подчинението, което трябваше да спазва близу до царя, искаше да се почувствува сам господар в дома си. И не би го оставила Ирина Радомирова да живее сам под един покрив с царя. Той помоли да си отиде в Охрид със семейството и Самуил не го задържа.
А сина си Радомира царят сам изпрати в Обител.
Радомир не се застояваше в бащиния си дом, ходеше на лов, губеше се и по няколко дни в околностите на Преспа. Царят му каза:
— Тебе нищо не може да те задържи тук, на острова.

Радомир му отговори с непремислена откровеност и, както винаги, с думите, които първи дойдоха на езика му:
— Тук може да се лови само риба, пък аз не обичам риболова.
— Тебе в Обител ще ти бъде по-добре. Там горите и планините са по-близу.
Радомир се засмя някак виновно, ала и сега не скри истинското си желание:
— Е, да, татко... Обичам аз Обител.
Като чувствуваше, че Ирина ще се противопостави на мъжа си, Самуил се обърна към нея:
— Идете, идете в Обител.
Ирина не искаше да покаже непокорство, та каза:
— Не е само ловът... Там го чака едноръкият.
Радомир се засмя още по-силно и цял се изчерви, очите му се напълниха с влага. Царят попита:
— Кой е тоя еднорък?
Ирина се позабави с отговора си, но царят го очакваше. Тя погледна мъжа си, дано той да отговори, но после рече:
— Ромей. Радомир го рани, без да иска, и той загуби ръката си до китката. Сега Радомир му е все длъжен, но е и забавен човек едноръкият. Обича и доброто вино.
Отговорът й не беше много ясен, имаше в него и някакъв укор, но царят не попита нищо повече, а насърчи сина си:
— Ти не го изоставяй, щом си виновен пред него. — Той добави:
— И не е много весело да се живее под един покрив със стар човек.
— Татко... аз... — сепна се Ирина.
— Знам, щерко — бързо я прекъсна царят. — Драга ми е твоята привързаност. Но идете, идете в Обител, поживейте там сами. И това е нужно.
Княз Гаврил-Радомир и съпругата му заминаха още същия ден с децата си за Обител; замина с тях и най-малката царска щерка Денница.

В Охрид Рун имаше свои доверени люде и нареди там да следят Ароновия син що върши и с кого се среща. Прати той свои люде и с царския син, но не за него, а за жена му.

Сега царят сядаше да се храни с Рипсимия и с незаконородения си син; други на трапезата им не сядаха. В Преспа имаше люде, които биха могли да седнат на една трапеза с царя, но празниците бяха минали и не беше вече време за гощавки. Рипсимия се опитваше да домакинствува на малката царска трапеза. И някак с голямо усърдие, като да искаше да се надпреварва с някаква невидима съперница, като да искаше да покаже някому своето домакинско умение. Искаше да покаже на баща си, че е по-достойна да бъде домакиня на трапезата му от снахата, която си бе отишла. Ала нейното усърдие не беше по угодата на царя. Тъкмо защото искаше тя да го покаже, а беше и много строга със слугите. Той забеляза също, че княгинята беше пренебрежителна към Давид Мокри и явно не би седнала с незаконородения си брат по своя воля. Отдръпваше се от него, да бъде макар и с два пръста по-далеко, небрежна беше към момчето, когато трябваше да се сложи ново ядене или да се налее вино, тя дори и не го поглеждаше, нито заговаряше с него. Противно беше на царя това високомерие на законородената спрямо незаконородения. И това нейно злобно усърдие. А не можеше да каже тя ни две хубави думи, да се усмихне, като че ли храненето беше някакво наказание, което трябваше да се претърпи.
С тъга поглеждаше Самуил към своя по-малък син. Още от самото рождение на това дете в бащинската обич на царя имаше повече тъга, отколкото радост. И то не беше успяло досега да освободи сърцето му от тая тъга. Може би защото в нея беше и споменът за неговата несретна майка. Но не беше само това. Незаконороденият царски син като че ли носеше в душата си някакъв скрит недъг, някаква слабост. Той беше много мълчалив и плах за всяко нещо; виждаше се, че имаше желание да направи едно или друго, но нищо не можеше да направи както трябва. Това още повече го смущаваше и плашеше, сковаваше волята му. Не беше царският син и телесно като своите връстници; беше висок за възрастта си, но твърде слаб, с тесни рамена и с доста големи стъпала за тъничките си нозе, изчервяваше се силно и побледняваше без видими причини. Не дружеше с никого от връстниците си, пък и те не бяха много на острова. Ходил бе вече на война, а и досега най-мила негова дружка беше Малина

Бабчорова, която го бе отгледала. Тъкмо с нея се спря царят да поговори един-два пъти за сина си:
— Не виждам какъв е той, какъв ще бъде. Кажи ти, която си му като майка.
— Той е много добър, честити царю. Като майка си. Много е срамежлив.
— Не говори. Не дружи с никого.
— Той говори с мене. Пита ме за всяко нещо. Смее се, когато му разкажа някаква смешка. Разказвам му приказки, той обича и сега още да ги слуша, по сто пъти разказвани. Не дружи с никого. Не иска. Бои се от людете. Само с владиката сяда понякога и сам отива понякога при него в голямата църква.
Не се зарадва много царят на тая дружба между сина му и епископ Емилиян. След една вечерня в главната преспанска църква Самуил поведе епископа към малкото му жилище в църковния двор. Епископът го въведе гостойриемно в жилището си, като видя неговото желание, седнаха сами в малката стаичка. Царят започна направо, както разговаряше винаги с епископа:
— Чух, че моят по-малък син се среща с твое преосвещенство. Нека бъде тъй, ако младата душа е жадна за християнско благочестие, но аз не желая синът ми да става духовник. Нашият род даде и един светец дори на църквата и това стига.
Самуил говореше спокойно, ала епископът усети в думите му строгост и твърдост, та и той подбра такива думи за отговор:
— Спрях го аз еднаж да поговоря с него, за да видя доколко му е познато словото божие. Това е мой дълг към всеки християнин, а той е и царски син. Никой от нас не става едно или друго в земния си живот без волята божия, нито ти си станал цар без божията помощ. Младият ти син няма да стане и войник без бога, каквито и да са твоите желания за него. Той е плах юноша, макар да не липсва храброст в сърцето му. Притиска го някакво бреме по рождение, като е син на цар и на проста селянка.
Царят се навъси:
— Аз не искам да се намесваш в живота ми както някога. Стой на мястото си, владико, и не се приближавай повече до мене.
— Говоря за твоя син, царство ти, по твое желание и в нищо не искам да ти се меся. Ти помисли за тия две половини в него. Аз няма да кажа нищо лошо нито за едната, нито за другата. Нищо

лошо за благородството на царя, но също и за благородството на селянката. Ти помисли за смешението, което е станало в твоя син, и как ще се избистри душата му.
— Говори по-ясно, владико.
— Детето ти знае всичко за своето рождение, за своята майка, а и ти го държа до вчера отделно, като да се срамуваше от него. Оттук започва смешението в него и бремето на душата му. Плашат го и людете, които не на тебе, а на него няма да простят никога греха на родителите му. В душата му, царство ти, зее пропастта между два мира — твоя, царски и господарски, и простия мир на селянката, която го роди.
— Аз ще го издигна до себе си — рече царят.
— Могъщ е гласът на кръвта, царю...
Те млъкнаха и двамата.
Сега царят се заглеждаше по-продължително в по-малкия си син, като сядаше на трапезата само с него и с Рипсимия; гледаше го и мислеше за него, спомняше си какво бе чул от Малина Бабчорова и от епископа, мъчеше се и той самият да го опознае по-добре, да проникне в душата му. Това не беше трудно за Самуила, колкото и да беше детето мълчаливо и затворено, ала тъжни бяха мислите на царя и много пъти се укори той в ума си за него.
В тъжната си самота сега, сред големите си грижи и тревоги, царят се улови още повече за незаконородения. Той караше надменната Рипсимия да приглежда на трапезата по-малкия си брат, както приглеждаше него, често и без нужда, от угодничество, щом като бяха там слугите:
— Кажи да донесат чаша и за Давида. Разрежи месото му. И той е вече мъж. Той ти е брат. Покажи му как да си обърше ръцете; ти си му по-стара сестра...
Рипсимия бледнееше от яд, но бързаше да изпълни бащината си воля, а Давид се червеше от смущение и посягаше да избърше мазните си ръце в косата, която се спущаше на рамената му.
Царят започна сам да води Давида в оръжейното помещение в двореца, показваше му разните оръжия там, как може да си служи човек с тях, учеше го добре да стреля с лък, добре да хвърля копие.

— Ще идваш тук всеки ден и без мене. Оръжието трябва да се държи здраво; с него ще убиваш врага и ще се браниш от неговото оръжие.
Водеше го и в конюшните, яздеше дълго с него, когато ходеше по работите си на разни места около Преспа, отидоха те на два пъти и до Охрид. Водеше го и по войнишки помещения, по твърдините на островите в двете езера.
— Това е твоята работа и грижа, синко. Царството, людете му, войниците му, оръжието, конете, твърдините. Ти си мой син, а утре когато по-старият ти брат стане цар, ти ще бъдеш вторият човек след него в царството.
— Да, татко — отвърна Давид покорно, готов да изпълни всяка негова повеля и желание.
Беше лятна вечер, Самуил влезе в предния двор на дома си, следван от Давида. И двамата бяха е воинско облекло, макар и с леки кожени шлемове и леки плетени ризници, с къси мечове; и двамата държаха бичове. Яздили бяха дълго тоя следобед — царят бе ходил със сина си и с други неколцина челници до железния рудник на отвъдния бряг. Още щом влезе в двора, царят съгледа двама мъже на каменните стъпала пред входната врата на палата, седнали там сякаш на прохлада в тойлата лятна вечер. Самуил веднага позна Руна, който скочи, щом го видя, скочи и другият мъж след него. Царят се приближи:
— Добри ли вести ми носиш?
Такива думи дойдоха на езика му, като видя по-отблизу лицето на Рун, а погледна и стотника Йов Кондо, който го придружаваше.
— Да влезем някъде сами, царю — рече Рун с глух глас. Той отклони погледа си от царя и добави: - Такива са вестите, които донесе тоя мъж.
Царят въведе и двамата в работната си стая. Яков Рун отказа да седне и рече сърдито:
— В Драч са влезли ромеи.
Едва що бе седнал, царят скочи:
— Кога? Много ли са?
Рун се обърна към стотника:
— Разкажи.
Стотникът Кондо веднага започна:

— Точно преди четири дни, царство ти. Морето почерня от кораби. Но да почна отначало... Както ми беше наредено, аз придружих княз Ашот Таронит до Драч и останах там да го следя. Пазех се да не ме срещне, ще ме попита какво правя още в Драч. А той всеки ден у твоя тъст, царство ти, някогашния протевон Иван Хрисилий. Оттам излезе всичко, както се узна. Там са били и двамата синове на протевона, твоите шуреи, в Драч са се крили отдавна... Веднага излязоха по улиците и са постоянно със заповедника на ромеите Евстати Давномил.
— По-накъсо — рече царят. — И по-ясно говори.
— Те са наредили всичко — избърза стотникът и продължи: — Ашот Таронит и тримата Хрисилиевци, бащата и синовете му. Те сами са се похвалили, говореше се из целия град. Писали са писмо до втория Василий, люде са изпратили. Следях аз Таронита, но откъде ще узнаеш... Корабите са довтасали през нощта, преди четири дни. И веднага се изсипа войска. Нашите, доколкото имаше войска и люде от управлението, побягнаха. Които попаднаха в ръцете на ромеите, затриха ги. Също и от тамошните българи мнозина затриха. Аз се предреших с двамата мои люде и целия ден ходих и цялата нощ, но не можеше да се стои повече, пък и трябваше да тичам насам...
— Колко са ромеите? — попита царят. Той беше силно побледнял и дишаше тежко, но очите му блестяха остро и с нищо не показваше смут. Недочакал отговор, продължи: — А корабите им?
— Каза се, че са слезли шест тагми. Корабите аз ги броих: петдесет и три големи и по-малки.
В ума на царя беше непрекъснато дъщеря му Мирослава, но той не спомена името й от някакъв смътен, непреодолим страх, пък и не искаше да покаже, че се тревожи за нея колкото и за Драч. Ала стотникът Кондо сам заговори и за нея:
- Още на първия ден, царство ти, твоят зет и щерка ти заминаха за Цариград с три кораба. Викал го василевсът, така се каза.
Царят подигна колеблива ръка, мушна я под брадата си, но мигом я свали, сякаш се уплаши от това свое движение.
— Всичко ми е ясно — рече той, обърна се към Рун: — Моите роднини там са ме предали. Шест тагми войска... Нека са малко повече или по-малко. Ще стоят в Драч като нож зад гърба ми. А

зад тях е морето, корабите им. Ще ги пазят и стените на Драч. Аз трябва сега да дигна половината си войска срещу тях, да ги обсаждам... няма да има край. И трябва да разкрия гърба си към Василия. Василий иска да ме удари от двете страни. Ще помислим за всичко. — Той искаше да скрие голямата си тревога, голямата си мъка, да ги потисне и в себе си, та рече на двамата мъже спокойно, любезно: — Останете да вечеряме заедно.
На вечерята в трапезарията не се спомена нищо за Драч. Пък и царят скоро се прибра в стаите си.
В малката трапезария останаха сами княгиня Рипсимия и княз Давид Мокри. Княгинята се поприведе и се огледа, като мачка, която е откраднала със месо от готварницата. Слугите си бяха отишли, вратата беше затворена. Тя се приведе още по-ниско към незаконородения си брат на другата страна на трапезата със страшни очи и остро изсъска:
— Ти какво си мислиш... Царски син наравно с мене, с брат ми, с... Ти си копиле и майка ти беше дрипла! Не забравяй това!
Момчето се придръпна уплашено, скочи от стола си, сякаш да побегне:
— Царят ми е баща! И да не говориш лошо за моята майка!...
— Баща... Той може да има и други синове като тебе. Такива са мъжете. Къде ли не е ходил, с кого ли не се е срещал. Баща! Ти по-добре помни майка си и не се завирай между нас.
Уплашените очи на момчето плувнаха в сълзи, гласът му трепереше от безсилно негодуване:
— Аз няма да забравя майка си, макар да не я помня. Малина Бабчорова казва, че е била същинска светица...
— Ха, светица... Щом се е дала на женен мъж, а може да е спала и с други мъже. Невенчана легнала с баща ми, а той може и да не е бил първият. Той може и да не ти е баща, чу ли? Щом майка ти, такава разпасана...
— Мълчи! — изрида момчето и приповдигна ръце, готово да се нахвърли върху княгинята.
Сухото й лице, покрито сега с червени петна, сияеше цяло от нечиста радост, изблещените й очи горяха с мътен блясък. Тя също се изправи, подпря се с две ръце на масата. Момчето я гледаше с ужас; нейното възбудено, грозно лице му изглеждаше страшно, като лице на юда, която ще те грабне със зловещ писък,

ще те дигне високо във въздуха и ще те пусне оттам, а ти ще загубиш ума си от уплаха. Малина Бабчорова му бе разправяла за юди и самовили, а ето сега виждаше страшна юда пред очите си. Давид не разбираше добре всичките й думи, но долавяше смисъла им, сладостта, с която ги произнасяше тя, потисканото, скритото сладострастие в задъхания й глас. Тя повлече ръце по масата и тръгна дебнешком към него с тихи, меки стъпки, приближи се с отпусната долна челюст, чуваше се бързото й сухо дишане. Давид стоеше като омагьосан, трепереше цялото му тяло от погнуса и омраза, но и от някаква приятна премала. Рипсимия се спря пред него, дигнала към лицето му криви пръсти, после замахна да го удари, но изеднаж сложи и двете си ръце върху рамената му. Преди да седне на трапезата, той бе свалил плетената си ризница и бе облякъл дреха от меко бежово кадифе, старата мома плъзна ръце по гърба му и го притисна на гърдите си, притворила клепки, стиснала зъби, близу лице срещу лице, да го докосне с хлътналата си буза. Сетне в нов някакъв порив тя дръпна ръцете си от тялото му като от огън, блъсна го, простена жално и бързо излезе от стаята.
Давид стоеше с отпуснати ръце, някаква опустошаваща горещина бе преминала през цялото му тяло, той едвам се държеше на нозете си. В ума му, в самия му мозък горяха злите думи, които бе изрекла Рипсимия за милата му майка, за царя — баща му, който може и да не му беше баща... Той се огледа като загубен в пустиня, притисна ръце на лицето си и избухна в отчаян плач. Радой стоя дълго в преддверието, сядаше и пак ставаше да ходи, да влачи нозе нагоре-надолу по широките дъбови дъски на пода. Царят отдавна не се бе бавил толкова много за лягане. Най-сетне слугата влезе сам в стаята му — ако го изпъди, пак ще си излезе. А царят го посрещна прав сред стаята, като че ли го бе чакал нетърпеливо, в насрещния ъгъл зееше полуотворена вратата към спалнята му. Както всяка вечер преди лягане, но и не беше както всяка вечер. Царят беше същият, но и не беше същият. Дрехите му бяха същите, побелялата му коса, брадата, все още тъмните му вежди, откроените очи, но това същото лице бе изсъхнало, стойило се бе за толкова късо време и той стоеше сред стаята като човек без душа, дори и очите му бяха угаснали. Сърцето на стария слуга замря, но той бе свикнал да не се учудва на нищо и

като се преструваше, че не забелязва никаква промяна, искаше да върне, да съживи царя. Слугата тихо попита:
— Ще си лягаш ли вече, или да почакам още?
Самуил не отговори веднага, но после се чу гласът му, задавен, прехрипнал:
— Дойде ли най-сетне... Ти, дърдорко! Пак ли ще ме съдиш ти, праведнико... Виждаш само недостатъците у людете, само ти безгрешен! Иди извикай и владиката. И той като тебе, право в рая ще влезе.
Радой го погледа някое време покорен, уплашен, с голяма мъка; никога не беше виждал господаря си в такова отчаяние. Сетне той мина край него — нека царят го ругае, нека го удари, нека го ритне с нога, само да излее някак мъката си. И пак сякаш нищо не бе забелязал, нищо не бе се случило. Той и не знаеше какво се бе случило, но виждаше, досещаше се, че беше нещо страшно. И тоя сатана Рун бе идвал, стоял бе затворен с царя проклетият богомил... И другият с него какъв ли огън, каква ли отрова бяха излели те в сърцето на царя... Той всичко ще му каже, всичко ще му изповяда, виждаше се, не можеше да задържи повече сърцето му някаква преголяма мъка. И Радой мълчеше покорен, преструваше се, че нищо не забелязва. Влезе в спалнята, остави вратата широко разтворена: ето, царю, той е тук; викай по него, карай му се, бий го! Стига да ти олекне. Той ти е слуга; той ти е млечен брат и ти си негов брат. Той разгъна царското легло с привични движения, потърси на мястото й нощната му дреха. Самуил стоеше все така неподвижен сред стаята и не виждаше какво правеше слугата му оттатък. После той продължи:
—...Нели аз съм я родил... плът от плътта ми. Моя родна дъщеря! И тя ме предава, с предателя отиде. Тя го въведе в дома ми, сложи го в пазвата ми. Ашот Таронит! Той ми беше враг и ми беше роб, но аз забравих. В дома си го приех, свой син го нарекох. Родната ми дъщеря ме подмами, заблуди ме и сега избяга от мене, с предателя отиде. Няма и да я прокълна, не е нужно. Нищо вече не ми е нужно... — Той се извърна към отворената врата на спалнята, където беше слугата му, но не го потърси с поглед: — Ти сега ще кажеш: щом си цар. А тебе не ти е позволено да се оставяш да те мамят, да въвеждаш своя враг в дома си! Той е враг на царството ти и не може да бъде твой

приятел. Всеки ще те осъди, всеки ще те прокълне. Реки от кръв проливаш, царството държиш в ръцете си, синовете взимаш от ръцете на майките им...
Царят млъкна и сякаш се ослушваше, очакваше да чуе някакви гласове. Оттатък шумолеше слугата му.
— Защо мълчиш! — викна Самуил с гневен, прояснен глас и цял се обърна към отворената врата. — Говори! И знам какво ще кажеш. Цар! Глупец, а не цар. Търси предателя, а го е прибрал в пазвата си, в леглото на щерка си. Говори, слуго! Мълчиш. Сега всички ще мълчат около мене, пред мене, но аз знам какво могат да ми кажат. Срам! О, какъв срам... — Той изеднаж зашепна: — А сега трябва да държа още по-здраво!...
Радой се изправи пред него с нощната му дреха в ръце:
— Да беше си легнал, царство ти...
Гласът на слугата беше тих, спокоен, ласкав.
- Сега няма да има милост за никого — рече царят. — За никого! Глави ще свалям. На кол ще набивам. На коне ще разчеквам. В мъчилищата ще пращам. Да можех да я хвана сега за косата... Щерка ми! От нея ще започна най-напред... Иди ми повикай Рун! Искам да видя Рун още сега.
Слугата стоеше пред него с дрехата му кротък, покорен; голяма скръб изпитваше той, като виждаше мъката на своя господар. Гледаше го мълчаливо и мигаше, мигаше с уплашени очи. Не, Рун не! Той няма да посъветва царя за добро в големия му гняв. Той е сатана и страшилище...
— Ти сега по-добре да си легнеш, господарю... Да преспиш е тия мисли и утре, с бога напред, ще решаваш.
Радой никога не бе говорил така ясно, без запъване, с такъв добър, сговорчив глас. Царят чу и разбра всяка една от думите му. Поколеба се още някое време, после се отправи към спалнята си. Повлече нозе след него и Радой. Като влязоха и двамата в царската спалня, слугата тоз час започна работата си и Самуил кротко се остави в ръцете му. Те бяха за всичко сговорни сега, както през целия им общ и толкова дълъг вече живот, дори за всяко движение, та преобличането на господаря вървеше бързо и леко.
— Ти добре казваш: да преспя с тия мисли... В гнева си човек може погрешно да реши. За царя това не е позволено.

— Тъй, тъй, го-господарю...
— Да дам воля на Рун... А това ще рече... да пусна звяра от клетката. И това не е позволено на царя. Той трябва да държи в клетка всички зверове.
— Така е, царю.
— Да задържи най-напред звяра в сърцето си. Големия гняв, голямата болка... Но как ще спя аз тая нощ, как ще преспя... Сложи го слугата му като дете в леглото. И все си намираше работа наоколо, за да не го остави наеднаж сам. Но царят бе надвил вече кипналата ярост в сърцето му. Вълната се блъсна в крайбрежната скала, но после се върна с тих шум и се сля, изчезна в дълбините.

XII

Няколко дни царят не излезе от покоите си, не се срещна с никого, не говори с никого освен със стария си слуга. После той повика пак най-напред Рун. Събра в Преспа всички войводи, също кавхана и всички велики боляри. Като се разотидоха те, Самуил излезе из града само със слугата си, отиде с кон и до някои от по-близките селища, отиде и между рударите. Срещна се на два пъти и с епископ Емилиян. Людете, с които се срещаше, виждаха, че за това късо време той се бе променил много. Косите, мустаките, брадата му бяха побелели още повече, та лицето му изглеждаше още по-тъмно. Изсъхнала беше и снагата му, виждаше се дори и по дрехите. Ала очите му сега горяха още по-силно; бяха се откроили повече, блестяха издълбоко и гледаха строго. Измършавялата снага бе станала сякаш по-здрава, по-силна; стоеше той здраво на нозете си и вървежът му бе станал комай по-бърз, всяко негово движение бе станало по-смело, по-рязко. Плещите му като да се бяха поизправили. Той бе остарял повече за това късо време, ала нова сила бе бликнала в сърцето му.
Това, което людете не му казваха или не смееха да му кажат, той го четеше по лицата им, в погледите им, дочуваше го в шепота зад гърба му, в бързо прекъснатия разговор. А имаше люде, които му казваха искрени думи, и те бяха повече от по-простите. Един

селянин в село Герман, дето бе оставил плочата в памет на баща си и майка си, на брата си Давида, му рече:
— Ти си цар, ама си с нас и ние сме ти покорни, Твоя е и душата ми, ако речеш да ми я поискаш. Ама ето и за тебе чувам... щерка ти е побягнала. Нас пък страх ни хваща, когато горе при тебе не е добре.
Каза си всичко селякът и царят разбра добре всяка негова дума; за него, за царя, говореше простият селяк, но още повече за царството, което иска покорство и взема души, за страха си, ако на царя и на царството не е добре, за доволството си, ако царят и царството са с него; за упованието си в царя и царството — иначе не би се решил селякът да му каже такива смели думи.

Яков Рун често идваше в палата и чрез него царят дочуваше всички шумове и гласове, които се носеха по цялата държава, докъдето се простираше неговата власт. Надигнала се бе отново разногласа врява сред болярите, сред духовниците, сред купците по градовете; също и долу, сред богомилите. И колкото и да бяха тия две страни противни, враждебни една срещу друга, в тяхната врява се дочуваха еднакви думи против царя и царството, макар всяка от тия страни да теглеше към себе си. Боляри и духовници искаха царството за себе си и мразеха царя, който не искаше да им го даде; богомилите пък не искаха царство и го проклинаха, те също мразеха царя както някога, във времето на цар Петра. Мразеха царя мнозина от болярите и духовниците, мнозина също от богомилите долу — и едните, и другите твърдяха, че царят ги е излъгал. Но цар Самуил не беше като цар Петър и те се бояха от него. Между болярите, духовниците и купците горе и богомилите долу беше целият друг народ, селяци и граждани. По-тиха беше врявата сред тоя многоброен народ и все същата. Не беше се променил животът му към по-добро с новия цар, но той бе дошъл с добри думи, с добри надежди, пък и с добри дела. Те все още му вярваха, очакваха добро от делата му. И се бояха от него. Това чуваше Самуил, пък и сам го виждаше, където и да се спреше погледът му.
Людете на Яков Рун и той самият разкриха опасно огнище в Скопйе, дето бе влизал вече вторият Василий и дето бяха

останали ненаказани изменници. Царят нареди да задържат всички виновни и заподозрени, докато сам той отиде в Скопйе да ги види и чуе. Нареди да се събере един полк от постоянните царски дружини в Охрид, Преспа, Обител, Прилеп, да бъде облечен цял в желязо и въоръжен като за война. Сам царят застана начело на тоя полк и го поведе към Скопйе. С него бяха и двамата му синове, също и княз Иван-Владислав. На едно поприще от Скопйе царят спря полка на по-дълга почивка и понеже беше вече към края на деня, остана тук и да нощува.
В зори на другия ден тръбите и роговете дигнаха полка отново на крак. Наредено бе войниците да изчистят добре оръжието си и железните си доспехи, да изчистят и конете на челниците, та косъмът и сбруята им да лъщи, да няма по опашките им чички и тръни. Полкът тръгна към Скопйе в редици по трима и тъкмо лятното слънце бе изгряло, та лъснаха оръжията на войниците, железните им облекла, островърхите им шлемове. На стотина разтега напред вървяха една малка дружина конници, а доста по-назад вървяха в редици по шестима тридесет души войници с тъпани и тарамбуки. На десетина разтега след тях вървеше друго едно малко отделение пеши войници, а на други още десетина разтега яздеше царят, следван от синовете и племенника си, от знаменосеца с тръбачите и от всички по-големи челници на полка. Подир тях тропаше с тежките си обуща вече и самият полк.
Отдалеко още се белееха на слънцето стените на Скопйе, доколкото бяха оцелели след Василия, високите му кули по стръмнината, дето беше градът. Полкът се приближаваше по пътя стъпка по стъпка. Около града не се забелязваше никакво смущение, при все че идваше насам такава войска. Виждаха се тук-там из полето и градините край реката купчини работници, които спираха работата си и се изправяха да погледат войниците с ръце над очите, за да се пазят от слънцето. По стените на града и по кулите му не се мяркаше жива душа. Едва близу до града се замяркаха люде по пътя, по стария каменен мост над Вардара и още повече пред източната градска врата, която беше широко разтворена.

Когато железният полк се насочи право срещу разтворената порта, както беше още преди това наредено, тридесетте тъпана и тарамбуки екнаха отеднаж:
— Бум...
После веднага, на следващата стъпка, още еднаж. Замлъкнаха за една стъпка и после пак два пъти едно след друго, стъпка след стъпка. Така продължи тоя общ тътен и вече не спря:
— Бум-бум. Бум-бум. Бум-бум. Бум-бум. Бум-бум...
Наоколо затихна, замря всякакъв друг шум и в тишината между два удара се чуваше само тропотът на конските копита и тежкият, гъст тропот на многобройните подковани войнишки обуща по каменистия път.
— Бум-бум. Бум-бум...
Заглъхна всякаква врява и разговор и сред войниците, ослушаха се и те всички в плътния бумтеж на тъпаните, в глухия грохот на стъпките си, в подрънкванията на оръжията.
— Бум-бум. Бум-бум...
Още по-силен, по-кънтящ се зачу тоя бумтеж и тропот, когато полкът мина край каменния мост и се приближи до самата градска стена, та всеки звук отекваше в нея, стройният тътнеж на тъпаните заглуши и шума на реката, а малко по-късно ехтеше вече в самия град. Влезе през високата крепостна порта и дружината на царя, след нея се занизаха и редиците на железния полк.
От двете страни на улицата, която водеше нагоре, към вътрешната градска крепост, започнаха да се набират люде, някак плахо и предпазливо, после още повече, бързаха и тичаха отдалеко. Ехтяха още по-гръмко бумтежът на тъпаните и тропотът на войнишките стъпки между стените от двете страни на улицата. Тоя тътнеж заглушаваше всеки друг шум, но и людете, които се трупаха тук, гледаха войниците мълчаливо, някак чужди и уплашени. Неочаквано — и по-скоро се видя, отколкото се чу, някои от насъбраните там скопяни започнаха да пляскат с ръце, после все повече, докато започнаха да пляскат оживено и всички там. Шумът на ръкоплясканията им се чуваше вече и през тътнещия бумтеж на тъпаните, като плюсък на пороен дъжд. Царят дръпна юздата на коня си, животното се поспря и започна да бие нетърпеливо каменната настилка с четирите си

копита, едно след друго. Озърна се Самуил на една и на друга страна, учуден от това ръкопляскане на скопяни, а лицето му стана още по-строго. Не беше техен тоя нов обичай, не беше български, а бяха го усвоили от ромеите, докато бяха те тук за късо време, усвоили го бяха за тяхна угода. С него, с чуждия обичай, посрещаха те своя цар, а не с викове и шум, както винаги преди. С учудване ги поглеждаше Самуил и с още по-строги очи. Не излезе да го посрещне никой от скопските боляри, нито от по-големите челници на тоя град — Рун ги бе задържал и те всички бяха в подземията на вътрешната градска крепост.
Полкът бързо зае града, всичките му врати, стени и кули, всичките войнишки помещения във вътрешната крепост. Наредено беше на войниците да не общуват с гражданите, да не влизат в дворищата, да не вземат от тях храна или каквото и да е, силом или дори и когато гражданинът сам поиска да даде нещо. Някои по-свободни и по-смели от гражданите подмятаха на войниците, които срещаха:
— Що... вие като да не сте наши войници...
— Заповядано е да се държим по-настрана. - А някой по-разговорлив от войниците ще каже: - Наши-ваши, ама вие тук май сте се сдушили повечко с ромеите, докато ви бяха гости.
- Аха... Драги гости! Криехме се по избите от тях. А, право е, някои и се сдушиха, за лапане и грабеж. Ето и големците ни... За тях няма ваши-наши.
Повечето от скопяните се прибраха по дворовете си, по домовете си — заедно с тоя железен полк в града проникна и страх, тревога някаква враждебна.
Царят влезе в сградата на тукашното управление, във вътрешната крепост, заедно със синовете си и големите челници на полка, тук беше и Яков Рун. Той поговори с Рун и после нареди да доведат обвинените скопски първенци. Влязоха те, обкръжени със стражи, уплашени и посърнали, струпаха се на долния край на помещението, а насреща седеше царят и току зад него стояха людете му. Между задържаните имаше неколцина и от по-долна ръка, виждаха се там също двама монаси или пък писци. Царят каза:
- Излез по-напред ти, Лазар Кып, да те видя и да поговоря първо е тебе. Ти беше кмет на тоя град.

Излезе на няколко стъпки пред задържаните Лазар Кып, мъж на около петдесет години, мършав с черни вежди, гъсти и прави, като подпори на ниското му набрано чело, а под тях бяха скрити мрачни, дръзки очи. Прошарената му брада и косите му бяха сплъстени и нечисти, по пребледнялото му сухо лице се виждаха модри и кървавочервени петна — следи от груби милувки на Рун. Той се поклони до пояс пред царя и пак се изправи с лице на обидена невинност. Царят продължи:
— Ти беше доверен човек на своя български цар в тоя град, а защо се подчини на чуждия цар, та и сега си с него?
Лазар Кып не отговори веднага; лицето му стана някак синкавобяло, модрите петна по него потъмняха още повече — виждаше се как се бори той с душата си.
И току подръпна главата си назад, сякаш да я изправи по-високо:
— Ти, царю — потрепера гласът му, но бързо закрепна, — ти загуби половината и повече от половината наше царство... и Мизия горе с Преслав и Видни, и долу Воден с Верея, Сервия и Лариса, твоят зет и щерка ти също предадоха Драч. Прогониха те от Солун, от Одрин и тук, в Скопйе, влязоха ромеите. Аз и всички тия люде с мене — се поизвърна той към другите задържани и ги посочи с ръка — потърсихме друг цар, по-добър от тебе.
Бледност се разля и по лицето на царя, но той изслуша докрай предишния кмет на Скопйе и след това рече:
— Може да не съм добър цар и другият да е по-добър от мене, но аз съм твой български цар, а другият е чужд и на друг народ. Всеки трябва да бъде и да върви със своя цар, с царя, който е от неговия език, от неговия народ.
Царят млъкна, да чуе отговора на Лазар Кып и той не закъсня да отговори:
— Василевсът на ромеите е по-могъщ от тебе и по-мъдър цар. Неговото царство е по-голямо, по-богато, с него ще ни бъде по-добре, когато влезе и нашето царство в неговото. Ако идем при него и не му се противим, косъм няма да падне от главата на никого от нас. Така решихме ние за себе си и за целия наш народ. Ще вървим ние с чуждия цар, ще влезем в неговото царство и с него ще живеем по-добре, отколкото с тебе. Него ще наречем ние свой цар, ще вземем и неговото име, а от тебе ще се откажем. По-

добре е да имаш богат и могъщ баща, отколкото слаб и несретен, за да бъдеш и ти несретен с него.
Сега по лицето на Самуил се дигна гъста руменина, очите му се напълниха с влага, гласът му прозвуча по-плътен, по-твърд:
— Ти имаш един баща и една майка, както всеки друг човек. Баща си и майка си не можеш да избираш и променяш според угодата си и според каквото и да е. Те са едни, които са те родили, и от тях е кръвта в жилите ти, от тях иде името и езикът ти. Ако наречеш другиго свой родител и вземеш неговото име за свое и неговия език за свой, това ще рече, че ти се отричаш от своя истински родител, от своето име и език. Такъв човек е изменник и отстъпник. Родителят, името и езикът не се разменят и продават за никакво земно благо. От тях и с тях си се родил и с тях ще вървиш и ще се бориш за свое добро, няма да просиш чужда милост и покровителство. Чуждата ръка никога не ще бъде по-добра за тебе от твоята.
Смути се в своята дързост Лазар Кып, но щом царят позамлъкна, той веднага се опита да му възрази:
— Каза ни се от името на василевса: вървете с него влезте в неговото царство, а живейте, както ви е по-сгодно и ще живеете по-добре с неговата милост. Той пое дъх, за да продължи, по Самуил не го дочака:
- Това стига, Лазар Кып: да тръгнеш еднаж с чуждия цар и да влезеш в царството му. Като влезеш в ръката му и под царската му сила, всичко друго после ще дойде по реда си, искаш ли го ти, или не го искаш. В царството му той ще бъде цар и господар, а ти ще бъдеш покорен и послушен, за да получиш милостите му. В неговото царство ще бъде неговото име и неговият език, а ти ще се отречеш от своето име и от своя език, за да бъдеш по-близу до него и до благоволението му. Щом си се примирил с него, ти ще се примириш и с всичко друго.
Излезе сега напред един от писците, изпулил очи към царя, като да виждаше самата смърт, и цял изкривен, като да се готвеше да скочи в огън. Той заекна свадливо и упорито:
— За-записано е по книгите, че ние тук сме от старото племе берзити и не сме ни българи, ни ромеи. С това наше прастаро име ще ни приеме василевсът в царството си, а ти, царю на българите, не ще можеш да ни обвиниш, че сме изменили на твоето име.

Самуил махна към него с ръка презрително:
— Мълчи ти, лъжекнижовнико! Ти искаш с лъжливо знание и наука да прикриеш предателството си. Аз също съм от някогашните берзити. Но не са ли долу, по на юг от нас ваюнитите, драговичите, сагудатите, велегизите, там на изток ринхините, струмците и смоляните, още по на изток северите и много още наши племена, всяко със свое име някога? Но защо да се връщам назад? И каква е разликата между тия някогашни племена, които говорят един и същ език, приеха едно и също име, за да бъдат един велик и мощен народ? О, ти, слепецо, който издигаш лъжливата си наука като щит на измяната и се пениш срещу мене и се хвалиш, че ще те приеме василевсът в царството си, не виждаш ли, че той иска да те отдели от стадото ти и да те обърне срещу него? А ти за измяната си наука измисляш. — Царят махна отново с ръка, не искаше да говори повече с него и се обърна пак към Лазара Кып: — Ако ти, Кып, намираш, че аз съм лош цар и приближените ми люде са недостойни, тогава ти бори се срещу мене и срещу людете ми, съди ни за нашите прегрешения и дори излез от моето царства, но не предателствувай и не хули името си. Ето за това, за твоята измяна, аз ще предам тебе и всички, които са били с тебе, на справедлив съд, а не защото намираш, че съм недостоен цар. Ще те предам на съд, за да не кажеш, че искам да ти отмъстя за себе си. За моите дела ще ме съди бог и моята съвест, божият глас в душата ми.
Царят не каза нищо повече, стана и излезе от широкото помещение, следван от людете си.
Лазар Кып и другите с него бяха изведени на съд още същия ден. И понеже не криеха нищо и не можеха да скрият, съдът, още преди да се стъмни тоя ден, ги осъди на посичане. Тогава пак се намеси Самуил и повели:
— Да се отведат на границата с Византия и да се прогонят в царството на втория Василий, когото те приеха за свой цар. И който от тях се опита да се върне в нашата земя, да бъде набит на кол.
Рун, който бе взел вече осъдените в ръцете си, изправи се срещу царя и се възпротиви:

— Те не са достойни за твоята милост, царю, и как ще пазим царството от подобните на тях?!
— Не — отвърна Самуил, — това не е милост към отстъпниците, а по-тежко наказание. Мечът на губителя ще тури край на позорния им живот, а аз ги пращам при техния цар и, ден след ден, те ще измрат в чуждото царство от скръб за родната земя, която ги е прогонила и проклела.
Така и стана.

Царят прогони от България и Димитрия Полемарха, бащата на Мария Владиславова. Рун отдавна се навърташе около него, подозираше го и го дебнеше, но не можеше да го изобличи в никакво прегрешение пред царя и царството. Изобличи го неговият зет княз Иван-Владислав.
Ароновият син познаваше изменчивото сърце на своя тъст по-добре, отколкото Рун; сам Полемарх се бе открил пред него като пред най-близък роднина. Владислав търпеше вероломството на тъста си, което беше най-напред спроти Самуила, и дори се надяваше един ден да го използува за себе си; ползуваше се той и от хитрините на Полемарх, от неговия остър ум и от знанията му за царство и управа. Ала всичко продължи прекалено много; Самуил държеше здраво царския скиптър и Полемарх не можеше да помогне на своя зет да му го отнеме. Тогава в главата на Ароновия син се роди мисъл да отнеме богатствата на Полемарха за себе си, като негов зет и наследник, но също като негов изобличител и съдник. Димитри Полемарх имаше големи богатства.
След падането на Бъдин, който град бе предаден на ромеите от неговия епископ, след измяната на Ашот Таронит и царската щерка Мирослава, след съда в Скопйе вече всички се озъртаха и шушукаха за измяна. Димитри Полемарх също говореше за тия тъжни случки и с някаква по-голяма възбуда, дори с някакво въодушевение. И такива бяха приказките му, че не можеше да се познае доколко осъждаше той злодействата на тия люде или пък искаше само да ги разгласява с някаква скрита мисъл. Неговият зет княз Владислав реши, че бе дошло време да действува против своя словоохотлив тъст. Той каза един ден на тъста си:

— Как мислиш... От вината на дъщерята не пада ли сянка и върху бащата?
— То се знае — улови се за думите му Полемарх. — Мирослава Ашотова е царска дъщеря и кого ще съди сега царят, кого ще наказва за измяна, след като измени на царството собствената му дъщеря?
— Така е. Всеки го мисли, но никой не смее да му го каже. Време е той да слезе и друг да дойде на негово място.
— Време е — повтори след него Полемарх, за да го насърчи.
— Слушай... — сложи Владислав ръка на рамото му. — Ти си баща на жена ми и ние с нея имаме вече три деца. Главата си слагам в ръцете ти... Пиши едно писмо на василевса... Аз ще му го изпратя с верен човек. Пиши му да дойде с войската си. Аз ще му отворя всичките врати. Ще се проглася за цар, но ще му бъда подчинен и благодарен до края на живота си.
Полемарх посегна бавно и свали ръката му от рамото си, но не сваляше очи от лицето му. Те двамата не за пръв път заставаха така един срещу друг, с тая мисъл в ума си, и сега Полемарх изеднаж се освободи от всякакви колебания:
— Добре. Ще пиша писмо на василевса. А ти приготви се за отговора му.
Той написа писмо до василевса, но попромени почерка си, сложи също и друга преграда: писа общи думи и не спомена никакви имена в писмото. Даде го на своя зет да го изпрати, както бе пожелал той и за да го замести в работата още в началото й.
Владислав го прочете, стисна устни:
— Не е ясно писмото ти, татко...
Той за пръв път го нарече свой татко.
— Като получим отговор на това писмо, в другото ще бъдем по-ясни.
— Най-сетне и това е достатъчно ясно — рече Владислав; той виждаше, че не ще може да накара Полемарха да напише друго писмо.
Ароновият син предаде писмото на царя. Царят не се изненада толкова от вероломството на Полемарха, колкото се зарадва на верността на своя племенник. Той веднага повели да задържат изменника.

Понеже Димитри Полемарх беше велик болярин и войвода, изправен бе на съд пред съвета на великите боляри и войводите, там беше както винаги и царят. Най-напред бе прочетено предателското писмо и кавханът, който беше втори след царя в тоя съвет, каза:
— Отговори, Димитри Полемарх, ти ли написа това писмо?
Изчезнала бе руменината от бузите на Полемарха, но той и сега, за обща почуда, приветливо се усмихваше. Такъв бе и отговорът му, пълен с някакво весело учудване:
— То се вижда, че не съм го написал аз. Тоя човек, който го е нашисал, не знае що иска и защо го е написал. Не са ясни желанията му, макар да кани василевса в България. Но дайте да го видя и с очите си, да не би пък да съм го писал насън!
Болярите, пък и царят, се чудеха на неговата голяма дързост, но и се поразколебаха в своята увереност за неговата вина. Стана кавханът, пристъпи към него и разгъна с две ръце писмото пред очите му. Още по-весело се усмихна Полемарх, поклати глава:
— Аз пиша по-иначе. - Но ти си накарал някого да го напише вместо тебе - рече кавханът.
— Кого? — подигна рамена Полемарх. — Кому ще се довери човек за такова нещо? Трябва да е някой поне от най-близките ми люде. Проверете и тях.
Чу се гласът на царя:
— Това писмо ми донесе княз Иван-Владислав, мой племенник и твой зет. Взел го е от ръцете ти.
Полемарх се обърна към него, поклони се дълбоко, с покорно лице, светнало от добродушие и тъжно в същото време:
— Това писмо, царю, не е мое. И не знам защо ти го е предал княз Иван-Владислав като мое. Това може да каже само той.
Разпитът се проточи и се завъртя между едно и също начало и един и същ край. Задаваха се едни и същи въпроси, получаваха се едни и същи отговори, макар и с по-различни думи. Полемарх беше изкусен вития, започнаха да се дочуват колебливи гласове, но повечето от съдиите му бяха против него; тъкмо сега и неговите скрити и явни врагове намериха сгоден случай да го побутнат в пропастта. Димитри Полемарх отричаше всяко обвинение. Между войводите беше и княз Иван-Владислав.

Кавханът го извика да излезе и да застане срещу обвиняемия. Друго не оставаше. Кавханът рече:
— Ето ви един срещу друг: обвинител и обвинен. Кажи, светли княже, какво знаеш и какво твърдиш ти за това писмо.
— Това писмо е негово. Аз го взех от ръцете му.
— Слушам и не мога да повярвам на ушите си — отвърна Полемарх. — Гледам и не мога да повярвам на очите си, че пред мене стои моят зет, мъжът на родната ми щерка. Кой знае по какви причини той иска да ме погуби, но това писмо не е мое.
Започна се спор между тях двамата, после спорът премина и между болярите. Царят също не можеше да обвини открито Полемарха, но той вярваше на племенника си и подозираше обвинения; много пъти и Рун му бе говорил против него. Той каза:
— Тук не би могъл да намери ясен път и премъдрият Соломон. Трябва да вярваме и на единия, и на другия, но виновен е или единият, или другият. Да предадем и двамата на мъчител, но как ще отговаряме пред бога за невинния от тях? Да предам на мъчител само Димитра Полемарха, всички ще кажат: царят запази своя племенник. А на племенника си аз вярвам повече, отколкото на Полемарха. Не ще бъде добре за нас, ако не намерим виновния и не го накажем, след като е пред очите ни едно такова писмо. Аз ще реша и ще поискам да одобрите и вие, велики боляри и славни войводи, това, което ми казва моето сърце и моята съвест. Един е виновен и аз повече вярвам, че виновният е Димитри Полемарх. Наказанието за измяна и предателство е смърт за предателя и за цялата му челяд, но понеже злодеянието на Полемарх не е достатъчно ясно пред очите ни, нека той сам избере: да бъде ли погубен от меча на губителя, или пък да бъде изгонен от България и така да спаси живота си и своята челяд, макар това да е по-тежко за човека и от самата смърт.
Така и одобриха великите боляри и войводите, както ги извикваше кавханът един по един и по име.
Сега усмивката изчезна от лицето на Полемарха, но той се зарадва в себе си, че ще се изплъзне изпод меча на губителя и попита със спокоен глас:

— А какво ще стане с дъщеря ми Мария, съпругата на княз Иван-Владислав, ако ме прогоните от България с целия ми род?
Кавханът отговори:
— Тя е твоя дъщеря, но сега е съпруга на княза и носи неговото име. Тя сега е от неговия род, а не от твоя.
— Какво ще стане с имотите ми? Имам ги аз, благодарение на бога, доста земя, сгради, добитък и всякакви други имущества.
— Ти знаеш: всичко, което е било на прогонения, остава в полза на царя.
— Не! — чу се отново гласът на царя. — Аз няма да приема нито едно влакно от имуществото на прогонения. Той оставя тук родна дъщеря и всичките имоти на баща й стават нейни.
Усмивката отново се появи на лицето на Полемарх и той каза:
— Твое царство и вие велики боляри и славни войводи, не се ли досещате сега защо моят зет княз Иван-Владислав е измислил това писмо и го е предал на царя? Ето така се случи, че той присвоява всичките ми имоти.
- По закон те се падат на царя — отвърна кавханът. — Откъде ще знае князът, че царят ще се откаже от тях?
— Или пък искаш да кажеш може би — рече царят със сдържан гняв, — че ние сме направили съдружие с моя племенник, за да те ограбим?
— Не, не, не! Пазил ме бог... — размаха бързо и двете си ръце Полемарх. Дотук той се защитяваше ловко и успя да спаси главата си, но тук умът му като че ли отеднаж загуби своята сила. Той с нищо не промени своята външност на сдържан и политичен човек, но изрече необмислени думи: — Ех, няма какво и да правя... Ще се подчиня на вашата присъда. Ще напусна България, но запомнете: един ден пак ще се върна тук и тогава аз ще съдя и присъждам.
Сред болярите и войводите се надигна врява. Излезе напред княз Владислав и посочи с двете си ръце своя тъст:
— Ето! Призна се най-сетне. Той се заканва, че ще се върне с василевса.
Царят махна към Полемарха:
— Изведете го оттук по-скоро.

Тъкмо бе започнало да се развиделява, когато от една крайна улица на Прилеп изскочиха десетина конници и бързо излязоха на пътя, който водеше към източната порта на тоя град. Водеше ги войводата Яков Рун. Те се струпаха с шум и тропот към затворената още порта и завикаха на стражата:
— Отваряйте, дяволи! Още ли спите, бре! Ха дърво за тях!...
На площадката над вратата се показа страж с копието си; поприслонил се бе, види се, някъде там, притиснат от сладка утринна дрямка, а сега се пулеше отгоре все още сънлив и сърдит, да познае нетърпеливите ранобудни ездачи. Мътно проблясваха в утринната дрезгавина техните шлемове и брони, но той попита строго, за да покаже закъснялата си бдителност:
— Кои сте вие, бре? Къде още по тъмно? Вратата се отваря на изгрев...
— Кажи да отворят — изръмжа Рун — или ей сега ще пратя да те смъкнат отгоре! Не виждаш ли, че сме царски люде?
Наизлязоха стражи, заскърцаха, задрънкаха ръждясалите вериги на подвижния мост, пръхтяха, гребяха с копита в праха пред портата нетърпеливи коне. След малко широкият отвор на портата светна и конниците се втурнаха през него.
— Брей... проклети! — промърмори след тях един от стражите, който се бе притиснал към стената. — Ще те прегазят! Не те питат... Царски. Виждам, че сте царски, кучета главите ви...
Рун бързаше на два-три сажена пред людете си, които яздеха близу един до друг, мълчаливи и може би все още сънни. Поотпуснал се бе и той на седлото, въпреки че държеше здраво с нозете си опнатия корем на коня. Никога преди Рун не беше задържал толкова дълго в главата си такива мъчителни мисли и грижи; винаги досега неговите мисли биваха прости и ясни, винаги бе бързал да ги превърне в дело. Ала сега България му изглеждаше като къща, която се бе подпалила от четири страни и той не знаеше накъде да тича по-скоро. В гърдите на някогашния богомил напираше старата негова ненавист към болярите и поповете, прокрадваше се гняв дори и към царя, но тоя гняв беше също и някаква тъга или разочарование. С тъга и гняв в сърцето си мислеше Рун, че царят показваше мекушавост към болярите си, не беше като някога строг и смел, макар да се заканваше на всички злодеи в царството. Царят го отстрани от скопските

отстъпници, вместо да ги предаде в ръцете му, изпрати по живо по здраво и Полемарха във Византия, вместо да го набие на кол. Царят спираше ръката му навсякъде. И голямата обща къща гореше от четири страни.
Тоя път Рун бързаше за Равен на река Морава. Получил бе вест, че и някои тамошни боляри се тъкмели да минат на страната на ромеите. Сега той няма да чака съд и присъди; сега той ще натъркаля върху масата на мъченията всички заподозрени и ще вярва само на очите си и на ръката си. Далеко е Равен. Той ще свърши добре работата си, преди да посегне царят да му попречи. Който е стигнал до мъчилището, вече е виновен; не го изпущай от ръцете си. Ако пострада невинен, горе в рая ще получи наградата си. С такава строгост се пази царство. Откакто ръката на царя омекна, предателствата вървят едно след друго. Предател пусна той и в собствения си дом. Омъжи дъщерите си за пленници... Ала в гнева на Рун срещу царя имаше и тревожна скръб, някакво мрачно покорство. Това беше любовта му към царя, всегдашиото негово доверие. Дали наистина царят беше виновен, дали наистина бе станал мекушав и отстъпчив? Виновни бяха само те, предателите, дявол да ги вземе! Те най-напред и после той, че се оставяше да го мамят. Но сега Рун ще застане между всички злодеи и царя, за негово добро и за доброто на царството. Ще застане и ще стои, ще отстрани всяка ръка, която би се опитала да му пречи. Бързо, бързо! Режи бързо и накъсо. Честити царю, не устояха на мъките; опитаха се да избягат; посегнаха сами на живота си. Честити царю, работата е свършена. Моята си работа ще върша само аз. От предатели царството ще пазя аз. Строго и без милост!...
Рун изпъна гърдите си срещу ветреца, който лъхаше в лицето му при бързата езда, подкара още по-бързо накъм високия хребет на Чръно камение. Лятното слънце се бе издигнало вече по небосвода и в тоя кът на Пелагонийското поле, обграден от три страни с планини, наставаше безмълвието на безкрайния летен ден. Градът бе останал далеко назад, също и редицата воденички по реката, която се извиваше край самия път. Нивите наоколо бяха малко и вече ожънати, изоставени. Изпокрили се бяха и птичките из гъсталаците от двете страни на пътя да чакат на сянка, докато прегори слънчевият огън. Самотно тропотеха по

каменистия път конските копита и в твърдия разбъркан тропот заглъхваше премалялото шумолене на реката, както и острото стържене на подранили жужели.
Яков Рун не се обърна нито еднаж, поне да погледне людете си, а те яздеха мълчаливо след него, рядко някой ще продума две тихи думи на другаря си. Не обичаше Рун врява и разговори, людете му се бояха от него и никой не би сторил нещо против волята му. Той притискаше здраво железните стремена в корема на коня, бързаха след него и людете му. Малката дружина се изкачи на Чръно камение едва ли не на един дъх. Сетне започна да се спуща още по-бързо надолу, по стръмните и безбройни завои, някъде направо и през храсталаците от двете страни на пътя, докато слезе в дълбоката долина отвъд високия хребет и вече в самите недра на Бабуна планина. Пътят сега минаваше низ гъста гора, провираше се между две високи зелени стени. Тъмният плет на разкривени дънери или правите редици на букови и брезови стволове някъде стесняваха пътя до два разтега и сплитаха зелените си клони току над него, някъде пък се издигаха от двете му страни гъсти храсталаци и нищо не можеше да се види нататък.
Конниците наближила мястото, където преди време богомилите принудиха Якова Рун да слезе от коня си и го отведоха на съд пред техните старейшини. Той си спомняше и сега за тая среща и въртеше глава ту на една, ту на друга страна с очи, които следяха и забелязваха помръдването на всеки лист. Неочаквано се чу шум от стадо сърни или глигани, което премина бързо някъде навътре низ гората, и Рун в миг посегна към ръчката на меча си. Людете му яздеха все тъй близу след него, но се бяха проточили по тесния път по двама и трима. Тихо беше и тук, в гъстата гора в тия часове на замрелия летен ден. Наостреното ухо на Рун не долавяше никакъв друг звук освен все същия шум и тропот на десетината коне.
Малката дружина бе навлязла в най-голям гъсталак, като в някакъв зелен ходник — не се виждаше ни небе, ни дънерът на някое дърво. И ето тук звъннаха и засъскаха от всички страни много стрели, като рой зли оси, и може би първата, най-бързата от тях се заби в гърдите на Яков Рун, през плетената му ризница, а друга веднага след нея — в окото, под лявата му вежда. Той

само изпъшка, късо и глухо, после се задави в кръв, която бликна обилно от устата му. Полюшна се, но сякаш упорствуваше, не искаше да слезе от високото седло, после се свлече надолу, като че ли някой с ръка го смъкна от седлото, изпружи се по гръб на земята, двете стрели стърчаха забити в него. Спря се и конят му там, до него, щръкнал уши, с широко разтворени ноздри. Изпопадали бяха и някои от людете му, други се превиваха на седлата, само двама-трима бяха изтеглили мечове да се бранят. Чуваха се уплашени викове и стенания от предсмъртни болки, конете скачаха на задните си нозе, въртяха се, с ездачи и без ездачи, а два се обърнаха и побягнаха назад. Едва що затихна звънът и съсъкът на първия рой стрели, полетя през гъстата шума и втори, като вихрушка през пощръклелите коне, през людете, които още стърчаха по седлата. Сякаш веднага подир стрелите из гъсталака наоколо се дигна страшен викот, разлюляха се, запревиваха се като от внезапна сприя листа и гранки, наизскачаха от всички страни селяни с лъкове и всякакви други оръжия, нахвърлиха се върху конниците, върху канете им, след първата тълпа — още една и по-многобройна. Чуваха се какви ли не ругателни думи и проклятия, какви ли не закани, но най-често се чуваше един и същ въпрос:

— Къде е той, къде е?

Всички тия люде търсеха Рун, струпаха се мнозина над него и го мушкаха с копията си, режеха го с мечове и мечици, цепеха тялото му със секири, трошеха костите му с тежки палици:

— Ууу! Отстъпник! Злодей! Слуга на болярите! Роб на поповете! Ууу, копилдак на сатаната, вампир кръвопиец!...

За късо време мъртвото тяло на Яков Рун бе превърнато в купище от кървави, накълцани меса и кости, изпокъсани дрехи, захвърлени бяха настрана окървавената му ризница и войводския му шлем.

Тия освирепели люде, каквото направиха с Рун, направиха го и с цялата му дружина — изловиха и избиха конниците до един. Успели бяха и някои от людете на Рун да замахнат с меч, да ударят, но нападателите бяха може би по двайсет души срещу всеки един и ги затиснаха от всички страни. Те не взеха ни от облеклото им, ни от оръжието, натириха из гората и конете им — вълци и орли да ги ядат. А бяха те селяци бедни до един, в

нечисти, дрипави ризи и кожи, колкото да позакрият месата си. Те се нахвърлиха с голяма ярост върху своите жертви, но сетне позатихнаха, вдадени в кървавата си работа. Встрани от тях, насред пътя, стоеше неподвижен великанът, който преди тук някъде наблизу бе принудил Якова Рун да следе от коня си и бе го отвел при етарейшините. Стоеше той там и сега с огромния си меч в ръка. Беше гологлав и бос, в дълга бяла риза, с бяла коса и брада, та застанал неподвижен, изглеждаше като ваяние от бял камък върху зелената стена на гъсталака.
Не след много на пътя останаха само изпосечените тела, разхвърляни мъртви късове сред незасъхнали още кървави локви. Някъде навътре в гъстата гора се надигна нестройна, многогласна провлечена песен:
— Ооотче наш, който си на небето... да бъде волята тиииии...
Подушил човешка кръв, в храсталака край пътя прошумоля смрадлив пор.

Скоро след като се разчу за смъртта на Яков Рун, при княз Иван-Владислав в Охрид се яви и поиска да го види на четири очи непознат човек, който веднага изясни на княза кой е и откъде иде:
— Аз се именувам Премор и съм от людете на войводата Рун, светли княже. Изпрати ни той преди време нас двама в Обител, да следим и изпитваме всичко около светлата княгиня Ирина Радомирова, която по кръв е ромейка. Сега, като го няма нашия пръв челник, войводата Яков Рун, ние не знаем какво да правим по-нататък и кому да се подчиняваме, кому ще донасяме какво сме чули и видели. Решихме с моя другар тебе да попитаме, светли княже, и да не безпокоим царя, а пред другиго и не смеем да се открием. Моят другар остана в Обител, за да не прекъсваме работата си.
— По чия повеля ви е изпратил войводата Рун в Обител, да следите светлата княгиня? — изпули Владислав учудени очи.
— Това ние не знаем. Наш пръв заповедник беше войводата.
— А какво проследихте и узнахте около светлата княгиня? Нищо, нели?
— Нищо.
Князът помълча малко и рече:

— Ти почакай тук, в Охрид. Аз не съм ви пращал в Обител и не мога да ви върна, но ще попитам, дето е нужно, и ще ти кажа какво да правите по-нататък вие с твоя другар. А за светлата княгиня нищо, а?
— Нищо, светли княже, и само добро. Ако е за следене и изпитване, повече би могло да се каже за светлия княз Радомир, царския син.
— Какво може да се каже за него?
— Има там, в Обител, един ромей с една ръка. Той е постоянно със светлия княз. И аз повече за него бих споменал, за едноръкия.
Съгледвачът остана в Охрид и княз Иван-Владислав дълго мисли дали не би могъл да го използува някак за себе си. После той отиде при царя в Преспа и се показа премного угрижен:
— И сега ще кажа, царство ти... далеч от мене всякакви съмнения и подозрения, но си мисля, защо все пак Рун е изпратил съгледвачи в Обител? Мислил си е може би, че кръвта вода не става, светлата княгиня все пак...
— Какво говориш ти! — сопна му се царят. — Той е изпратил свои люде и в Зета, за сръбския княз там, сами дойдоха да ми кажат. Също и по твоите следи... Но аз не мога така, няма да позволя, макар едната от дъщерите ми... не искам да споменавам името й! Какво ще стане, ако всички се подозираме?...
Ароновият син се върна в Охрид и ето що каза на съгледвача:
— Ти сам твърдиш, че за светлата княгиня Ирина Радомирова може да се говори само добро. Тогава? Наистина тя е ромейки, но друго би било, ако ти, Премор, издириш и откриеш нещо около нея. Тогава ти би бил полезен на царството и награда би получил. Сега какво, човече...
Те се гледаха очи в очи един дълъг миг, някаква неопределена усмивка потрепна по устните на съгледвача. После той се поклони до пояс и си отиде. Владислав не можеше да му каже нищо повече и се надяваше на неговата досетливост.

XIII

През последните дни на лятото Самуил пак свика в Преспа съвет, ала не за да се съветва с великите боляри и войводите на

царството, а за да изкаже пред тях своята воля и да поиска подчинението им:
— Няма да говоря за бедите, които една след друга ни сполетяха. И най-тежката от тях — измяната, която ни разяжда отвътре, в самите наши недра. Сега трябва да се боря с Василия едва с половината царство, а ми измени дори и родната дъщеря. Но тъкмо сега аз няма да отпусна юздата, която бог е вложил в ръката ми. Който от вас не иска да ми се подчини, нека излезе срещу мене. Или нека върви след Полемарха, след Лазара Кърп. Ще направя, което съм решил и което съм обещал пред бога за доброто на царството ни.
Самуил беше същият пред очите на всички тия негови най-близки люде и помощници, не се изненада никой и от строгите му думи, но всеки от тях усети, че той започваше по друг някакъв начин. Не се изправи никой да изкаже одобрение или неодобрение, нито пък царят попита някого за одобрението му. Всички слушаха и после станаха да си отидат, за да изпълнят, което им бе казано и заповядано.
Започна царят най-напред със своето семейство: той нареди на Радомира да доведе цялото си семейство пак в Преспа, а него изпрати в Средец; при себе си в Преспа задържа и Владислава; на зетя си, сръбския княз Иван-Владимир, повели да слезе в Скопйе с един полк от две хиляди души — най-многото свои люде, които можеше да поведе князът.
Нареди се и се разгласи да влязат по дружините и полковете всички мъже от осемнайсет до петдесет години. Каза се и се повтори на всеки болярин, който трябваше да изпрати или сам да доведе във войската свои люде, да ги облече и въоръжи най-добре, на конниците да даде коне и който не изпълни всичко по съвест, ще бъде наказан с позорна смърт. Сега и царските хранилища бяха по-богати, та се раздаваше и от тях оръжие и облекло, но не само за царските дружини, но и по вички полкове, дето беше нужно. Царят ходи със знамето си, с тръбачите си и с всички люде, които трябваше да го придружават, а също и с една дружина от сто души конници по всички по-големи твърдини, дето се събираха полковете, та и по някои по-малки. И на много места каза на войниците:
— Събирам ви и няма да ви пусна, докато не надвием ромеите.

Всички виждаха, че това не беше само за да насърчава царят войниците си. Разнесоха се думите му по цялото царство и много още думи с тях. Уплашиха се простите люде, също и по-горните, страхът им беше в общото покорство. Не беше лесно, както други път, да каже човек и противна дума: едва що я промълви само пред най-близкия или ще я преглътне недоизречена. Може би всеки усещаше и съзнаваше, че бе дошъл съдбоносен час, а всеки от по-горните бързаше да докаже своята вярност към царя. Каквото и да таеше в сърцето си простият човек, от него се искаше да бъде покорен и той се покоряваше, ала и в неговия ум беше загнездена вече, след толкова години, някаква по-ясна или по-неясна мисъл за царството. Някаква глуха врява се дочуваше само откъм богомилските средища, най-вече по Бабуна планина и някъде по на север и запад, дето местата бяха планински и по-бедни, но влизаха в полковете си и богомилите и много по-малцина бяха сега, които забягнаха в планините. Спрял се бе царят по едно време в Охрид и поиска да доведат при него Нестонга, който беше един от вождовете на богомилите и роден брат на войводата Сермон. Богомилът влезе при царя с тоягата си, толкова беше упорит и непокорен. Самуил зачете гордостта му и сам стана от мястото си, приближи се към него:
— Остаряхме ние с тебе, Нестонг. Остаряхме. Но само мършата човешка старее, не душата човешка, която е от бога и е безсмъртна. — Така ще кажа и аз, Нестонг. Ръката отмалява, кокалите болят, а желанията у човека остават все същите, остава и силата им. Някога ти бе с мене, Нестонг, и ме напусна. С мене бе и по-добре ще ме разбереш, макар да ме напусна. Вашите люде влизат в полковете си, но има и които не влизат. Ще ти кажа, пък ти предай на всички, които трябва да знаят какво съм ти казал. Ваши люде убиха Яков Рун, някои и сега побягнаха по планините. Ако те готвят някакви смущения, докато аз тръгвам с войската, ще ги преследвам без милост. Това искам да знаят те всички.
Богомилът като че ли още преди това бе приготвил отговора си:
— Бяхме заедно с Яков Рун при тебе, царю. Ти вече и сам каза какво стана с Рун: такъв път си избра той и такъв край. Аз се върнах при своите и със своите останах. Ние с нищо няма да ти попречим и най-многото от тия, които бяха за войници, влязоха в

полковете си. Ние не сме се променили за войната, но те казват: във войската ще бъдем с царя и е по-добре, отколкото с болярина или с попа. Някои ти се надяват, царю Самуиле, и аз още повече. Виждат, че ти искаш да бъдеш справедлив, а сърцето на потиснатия справедливост търси най-много. Това ги притегля, на които не ти вярват, побягнаха по-далако от тебе и от стражите ти. Може да побягнат и други, а може пък и да се върнат от побягналите. Това е според вярата им в тебе. Ето, царю, аз всичко ти казах.
— Не бързай да си. отиваш — протегна ръка към него Самуил. И продължи: — Ако аз надвия василевса, ще стъпя на врата и на злия болярин.
Богомилът стоеше пред него неподвижен, подпрян на тоягата си, и нищо не отговори. Царят не се сдържа:
— Не вярваш ли?
— Трудно ще познаеш ти, царю, кой болярин е добър и кой е зъл. Който е под ботуша им, по-добре ги познава от тебе, който си с тях.
— Сега върви си, Нестонг. И аз всичко ти казах.
— Ще си ида...
Събраха се по големите твърдини сега до четиридесет и пет хиляди войници: слезе в Скопйе и княз Иван-Владимир от сръбската страна с две хиляди свои люде. По българската земя, докъдето стигаше сега властта на българския цар, едва ли остана здрав мъж от осемнайсет до петдесет години да ходи с бяла риза: някои забягнаха по горите и не бяха премного, но всички други облякоха железни, кожени и ленени ризници, сложиха на главите си железни шлемове. И обути бяха по-добре българските войници сега, само тия от обозите, конярите и гледачите на добитъка за храна носеха космати опинци. Добро беше и оръжието на войската, всеки боец бе получил, което му беше нужно според неговата служба. Когато се събраха всички полкове и се видяха войниците толкова много, добре облечени, въоръжени и нахранени, влезе между тях и друга някаква сила, гордост някаква и дързост. Самуил, който всичко оглеждаше и беше все сред войската си, каза:
— Ромеите са повече от нас, но с нищо друго не са по-силни от нас.

Негови съгледвачи постоянно отиваха в Цариград и се връщаха, та знаеше той какво ставаше там всеки божи ден. Изтичаше вече Руен, първият есенен месец, но се виждаше, че Василий не мислеше да тръгва срещу България.
— Ние ще си намерим друга работа — каза Самуил на приближените и добави, за да не се лъже никой с празни надежди, че ще прекара зимата край огнището си: — Войската аз няма да разпусна, докато не се срещнем с Василия на живот и смърт. Ако това не стане тая година, ще стане другата година. С войската съм по-силен и вътре в царството.
Войводата Лазарица, който подобно на Полемарха беше склонен към мъдруване, намери какво да възрази на царя, но виждаше се, с добра воля:
— Войниците, царство ти, са най-добрите работници и в полето, и в гората, и по водите. Защо да ги храним, щом няма с кого да воюват.
— Не — отговори царят. — Сега, преди срещата ни с Василия, те за всичко ще бъдат по-добри, докато са стегнати в ризници. И за работници ще бъдат по-добри, а ще намеря аз и добри полета за тях. Не ще оставя никого да се чеше и да мъдрува край огнището. Нашата мъдрост се знае и е ясна в тоя час.
Тъкмо по тия дни, към края на месец Руен, тръгнаха три полка по десетина хиляди души от три различни места — от Средец, от Скопйе и от Обител, и всеки по своя път навлезе в ромейска земя между реките Вардар и Места: обителският полк мина през Воден и пак го взе от ромеите. Подир тия три полка се клатушкаха на малките си колела бойни уреди, а скърцаха оглушително и дигаха прах дълги редици празни коли. Ромеите не можеха да спрат това бързо нахлуваме на българите и колкото войска имаше по тия места, едва се опита да позадържн неприятеля тук и там, но много повече гледаше да се прибере зад стените на Солун. Българите не бяха дошли тоя път да превземат Солун, но хванаха здраво цялата ромейска земя между двете реки и стояха там четиридесет дни. Тук земята раждаше в голямо изобилие всякакви плодове и плодоносни треви, имаше много и добитък, и риба много по водите. Предната година българите бяха събрали и отнесли всичко, що беше ромейско и царско, но за една година тукашните хранилища пак се бяха напълнили с

всякаква благодат. Ядоха те и пиха много през тия четиридесет дни, а още повече натовариха по колите си, събраха и всякакъв добитък. Наредено беше пак строго да не се взима нищо от славяните по тия места, но което беше ромейско или на царството, се прибираше до сламка. Българите се разпореждаха като стопани, а вечер сядаха край буйни огньове, пиеха вино и медовина, пееха песни, свиреха на кавали и гусли, думкаха тъпани и тарамбуки до късно. Кръв не се проливаше и разприте, които се подигаха, бяха повече за жени. Нощем от стените на Солун се виждаха огньовете на българите надалеко по широкото равно поле, та приличаше то на море, в което се отразяват звездите, така беше и оттатък Круша планина и Богданско, по Струма и чак до Места. На четиридесет и първия ден българите си тръгнаха назад и пак всеки полк по своя път. Ала сега първи тръгнаха претоварените обози и забраните стада. Тръгнаха веднага след тях и войниците, доволни и весели, като след добра жетва.

Полковете се върнаха пак в трите големи града и около тях. Тук всеки получи своя дял от плячката, от царя до последния войник, всеки прибра своето и го изпрати у дома си, та задигнатото от Византия стигна до всички, които бяха дали войници на царя, напълниха се догоре и царските хранилища. Пуснати бяха по домовете им за през зимата само болните войници или такива, които имаха повечко дребни деца, пуснати бяха също и тия, които искаха да се женят, но за късо време, докато преспят по няколко нощи с невестите си. Всички други войници останаха в полковете си, дори и царските синове. Царят каза и сега:

— Войската няма да разпусна, докато не се срещна с Василия.

Ето така започна всичко и така продължи в България. На другата година и по-нататък ромеите все се опитваха да спрат българските нахлувания, дори успяха на няколко пъти те да навлязат в България, но така събрани, българите бяха по-многобройни и по-силни. И някаква по-голяма смелост имаше у тях, която идеше не само от жаждата им за плячка; плячка търсеха и задигаха и ромеите, когато им се удадеше на свой ред да проникнат в България. По това време, докъм 1013-та година, Василий Втори не можеше да изпрати по-голяма войска срещу Самуила — воюваше тогава в Италия с арабите, сетне и с

въстаналите против него градове Бари и Апулия. Ала дойде най-сетне часът на съдбоносната среща между тия двама царе.

Каза се вече не един път, Самуил следеше и знаеше всичко за Василия, както и Василий за него. Още през зимата в началото на годината 1014-та българският цар събра и задържа цялата си войска в Струмица и по околните по-малки твърдини. Знаеше се, че ромеите навлизаха в България най-често от Мосинопол и Солун по долината на Струма през Рупелския проход; още по-вероятно беше това сега — при сегашните граници на българското царство. Самуил си мислеше и това, че като бе дошло време за решителна среща, двете войски, българската и ромейската, нямаше да се избягват, а щяха да се търсят, за да се срещнат. И той избра Струмица, за да чака Василия и да го спре при навлизането му в българска земя.
Струмица беше голяма и яка крепост на стръмна височина и се издигаше толкова нагоре, че я наричаха „задоблачна". Оттук имаше добри пътища и към север за Средец и Скопйе, и към юг за Солун, и към изток за Серес, Мосинопол и Цариград. Но Самуил не мислеше да се затвори в тая твърдина и там да чака ромеите. Той ходи и избра най-сгодната теснина между планините Беласица и Огражден на изток от Струмица и по течението на река Струмешница, дето нареди да се издигне висока крепостна стена, та с нея здраво затвори клисурата Ключ, или, както я наричаха ромеите, Клидион. Някакви прегради и засеки имаше и преди на това място, както и на много други места по пътищата откъм Византия, но сега тук за късо време бе издигната каменна стена с кули, с обкована врата, изкопан бе и дълбок ров пред нея, който се напълни с вода от реката, а над него се направи и подвижен мост. Самуил искаше да спре Василия най-напред тук, а Струмица да бъде като здрава опора зад гърба му.
Както и бе предвидил Самуил, още през първите дни на лятото в същата 1014-та година вторият Василий потегли от Мосинопол през Драма и Сер за България с над седемдесет хиляди войници ромеи и разни наемници. Така и очакваше Самуил и се боеше най-много от численото надмощие на своя враг, но се надяваше и

на преградите, които бе издигнал на пътя му. А когато видя царят, че Василий вече се насочи с войската си срещу Струма и навлезе в Рупелския проход, отдели той един полк от три хиляди души най-добри войници и под войводството на Несторица и го изпрати на юг, срещу Солун. Така Самуил искаше да смути ромеите и да раздвои силите им. Битката започна почти по едно и също време на две места — пред стената в теснината Ключ и в околностите на Солун.

В една от кулите на преградната стена, тъкмо от дясната страна на вратата й, беше и сам царят. Оттук се виждаше цялата стена и цялото пространство пред нея. Тя се допираше, вкопана беше с двата си края в стръмни ридове, склонове на Беласица от едната страна и на Огражден от другата, които бяха при това прорязани на много места от дълбоки долища и пропасти. На това тясно място българите бяха гъсто един до друг, та бяха добре завардени и стената по цялата й дължина, и стръмнините от двете й страни. На много места по стената имаше по-широки площадки, зидани с камъни или дървени, дето бяха наслагани метателни уреди, а също и дълбоки котли, в които вреше земна смола или масло. На едно неголямо разстояние от преградната стена и от двете страни на пътя по-нататък цялото пространство бе почерняло от ромеи. Те не бързаха да нападнат стената, ами спокойно се разположиха на стан срещу нея — Василий виждаше, че не ще може да я пробие и премине с един удар. На много места нататък изникнаха дълги редици бели шатри, също и жълти или зелени, или сини, за по-големите челници, а на една височина също вдясно от пътя бе издигнат и червеният шатър на василевса — цяла къща с четири стени и островръх покрив. Като тъмен облак бе легнала тая голяма войска по целия простор насреща, задръстила бе и пътя в далечината; сутрин и през целия ден, докато лятното слънце минаваше по своя небесен път и се скриваше зад зелените върхове на Беласица, нататък непрестанно пъплеше гъсто гъмжило, блестяха по него ту тук, ту там и сякаш навсякъде безброй искри и пламъци, по желязното облекло и оръжията на хилядите войници, белееха се ярко войнишките шатри и като цветни наметки между тях, спуснати чак до земята, шатрите на

челниците, високо над всички се червенееше с островърхия си покрив бойното жилище на василевса. По светналото лятно небе от сутрин до вечер се виеха орли или прелитаха на ята всякакви други крилати хищници над теснината между Беласица и Огражден, дето се бяха разположили двете войски.
Застанали между зъбите на преградната стена, по площадките и кулите й, българите гледаха ромейската войска без страх. Тя беше многобройна, но те я чакаха зад зъбите на високата стена, до бойните си уреди, край огньовете по нея, които димяха непрекъснато, клокочеха застрашително върху тях почернелите медни котли, пълни с разтопена смола и масло. Обкованата с желязо порта беше здраво подпряна с дебели дъбови греди, подвижният мост беше дигнат, спокойно светлееше на слънцето зеленикавата вода, която изпълваше догоре широкия и дълбок до два човешки ръста ров по цялата дължина на стената. Дошли бяха неприятелите многобройни, те пък бяха застанали на високата стена, като стопани на оградата си, и нямаше да ги пуснат да я преминат. Царят ходеше между войниците по стената, по площадките, по кулите й, и тъкмо такива бяха разговорите, които подхващаше с тях:
— Ти пазиш двора си, човече. И по-лесно ще ти бъде да строшиш костите на ромея, като се опита да прехвърли тая стена. Сам ще се надене на копието ти...
— Не сме ги канили да идват. Както сме ги канили, така и ще ги посрещнем.
Ромеите тръгнаха срещу стената чак на шестия ден, откакто се бяха настанили срещу нея. Василий искаше войниците му да си починат по-дълго, а в същото време да измори и измъчи българите повечко, като ги караше да чакат всеки ден нападението му. На разсъмване на шестия ден откъм ромейския стан се зачуха тръбни звуци, които се запреплитаха, затрептяха тревожно в далечината. После всичко продължи в пълен ред и с някакво спокойствие, което внушаваше повече страх, отколкото ако тая хилядна войска се дигнеше на бой с викове и шум.
Ромеите тръгнаха насам в дълги редици и ги движеше сякаш една единствена воля. Идеха редица след редица, като подвижните бръчки по повърхността на езерото, когато духне силен вятър, и се разкривяваха само поради неравната местност. Първите две

редици носеха дълги, широки дъски, белееха се отдалеко в ръцете им: следващите няколко редици бяха надигнали стълби — виждаше се как ги носеха по трима, четирима и повече. Зад тях още по-нататък се задаваха нови редици, като да излизаха изпод земята. Отдалеко по пътя насреща и все по-близу насам се клатушкаха обсадни уреди — подвижни кули, каменомети и стреломети, виждаше се как извиват по кривулиците и сякаш едвам се задържат да не се прекатурят. Отвори се още по-ясно всичко това, като че ли отеднаж се дигна някакво було, когато на изток се дигна ослепителният пламък на слънцето. Запалиха се безброй искри и блясъци по всички тия живи, подвижни редици, виждаха се дори и лицата на войниците под сенниците на шлемовете им, притиснатите към гърдите им щитове, прътовете на дългите копия и как размахваха свободните си ръце, а над главите им, едва ли не на всяка редица, се поклащаха сини, жълти и червени знамена с позлатени кръстове на върховете им.
Идеха стъпка по стъпка и не бързаха, всеки на мястото си в редиците, вървеше с тях и някакъв глух шум; рядко ще се дочуе някъде по-близу отделен глас или бърз, откъслечен говор. Някое време българите ги гледаха с любопитство, отрупани един до друг между зъберите на преградната стена:
— Я ги виж... Наредили са се като по конец!
Чуваше се оживен говор, смях и закачки по цялата стена. Сетне тая шумна врява започна да стихва. Идеха ромеите, приближаваха се мълчаливи и безбройни. Гласовете по стената и съвсем затихнаха, все по-ясно се дочуваше глухият шум от стъпките на приближаващите се неприятели, тропотът и скърцането на обкованите колела на бойните уреди. Това мълчание сред българите продължи късо време, после отново се надигна все по-тревожна врява, някои се заозъртаха, замахаха с ръце, забързаха за нещо, а и сами не знаеха с какво да се захванат. Още не беше дошъл тъкмо оня най-сгоден миг, когато трябваше да започне битката — ромеите още не бяха се приближили достатъчно, ала Самуил даде знак на тръбачите си да засвирят за бой. Той бе забелязал, че познатата българска припряност обхващаше войниците му и можеше да се превърне в опасна уплаха, преди да е започнало сражението.

Засвириха, завиха тръби и рогове по цялата стена, разбързаха се войниците, заблъскаха се, та трябваше да се пазят да не би някой да полети надолу. Всеки бързаше да застане на мястото си, пък не всеки знаеше къде да застане. Струпаха се тия, които бяха около метателните уреди, също и тия около котлите със смола, забутаха огньовете, дигнаха се нови кълба син пушък, дигна се врява и викот от сърдитите заповеди и ругатните на челниците, от възбудените разпри между войните, от често безсмислени, ненужни разговори и подвиквания. Най-напред трябваше да започнат уредите и започнаха един след друг: завъртяха се, заблъскаха се със силен шум и трясък лостове и широки, огъващи се дъски, обтегнаха се дебели въжета, ремъци и вериги, полетяха накъм ромейските редици едри камъни, цели снопове сулици, цели роища стрели с глухо бръмчене. Поумълчаха се пак войниците между зъберите, спотаиха дъх някои, изблещиха очи — да видят как ще се изсипят тия тежки камъни, стрели и копия върху ромеите. Ала се зачуха подвиквания и думи на недоволство и яд:
— Еее... Ааа! Те не могат да стигнат до тях... Далеко бяха отлетели камъните и стрелите, ала ромейските редици бяха още по-далеко.
Първите ромейски редици най-сетне стигнаха до самия ров. Разпиляха се, разработиха се, запремятаха дъски и греди, като че ли това не ставаше под българските копия и стрели. На много места, дето беше сгодно и нужно, те наслагаха върху рова дъски, по няколко, по много една до друга, от единия до другия му бряг. Зашльопкаха в дълбоката, застояла вода грудки пръст, плясваше и някоя от дъските и дигаше високи пръски, изчезваше в нея с бърз, влажен шум стрела или копие. Ту тук, ту по-нататък цамбурваше във водата, катурваше се с главата си напред някой войник, улучен отгоре, но ромеите не спираха работата си и скоро на много места над рова бяха наслагани по-тесни или по-широки мостове от яки дъски. Втурнаха се по тях войници с дълги стълби, които опираха на стената, и се мъчеха да ги закрепят по-здраво, защото българите отгоре ги блъскаха, бутаха ги да ги съборят и често ги събаряха. Втурнаха се по дъските и много други войници, които се нахвърляха да се катерят по стълбите с извадени мечове, криейки се зад щитовете си. По

дъски бяха избутани и шест подвижни кули, прилепени бяха до стените, трупаха се и по тях много войници. Хиляди ромеи плъзнаха нагоре по стълби и обсадни кули, тълпяха се и други там, като се криеха по осем, по десет, по двайсет и повече души под обковани с железни листове или кожи костенурки и чакаха реда си. Насъбраха се и други хиляди по-нататък, които също чакаха своя ред, но стояха по-далеко от българските стрели и сулици. Всички тия войници вършеха страшната си работа все още спокойно и съсредоточено, макар да не бяха така мълчаливи сега, в битката, но викаха и стенеха повече улучените, полетелите от върха на някоя стълба или от площадката на някоя от обсадните кули и най-много полетите с гореща смола или горещо масло.
По-шумни, по-възбудени бяха българите горе, въпреки че и те свършеха работата си с усърдие и въодушевение. Най-усърдни бяха тия около огньовете, край клокочещите казани и все току притичваха да плискат и сипват с големи черпаци от горещата течност с мокри от пот лица и коси, почернели от пушъка. Където се опираха те по краищата на стената, при някоя от ромейските стълби или пък срещу площадката на някоя от подвижните дървени кули, завчас се надигаше страшен вой и писък, много и много ромеи политаха надолу, сриваха се на цели редици по стълбите, дърпаха се ужасени наназад под подвижните площадки или бързаха да се скрият под дъските и гредите на неколкокатните дървени кули.
Битката се разгорещяваше и от двете страни. От стените, от стълбите и подвижните кули непрестанно се свличаха тела и тия на ромеите бяха много повече от тия на българите. Недалеко там, зад последните редици на ромеите, стоеше на коня си Василий Втори със своите приближени и помощници, близу до него беше и знаменосецът му със синьото позлатено знаме, бяха и тръбачите му. Той следеше битката по цялата дължина на преградната стена и големите му черни очи не се насищаха. Той виждаше как се тълпяха войниците му край стълбите и обсадните кули, катереха се на дълги редици, виждаше как десетки и стотици от тях се свличаха и политаха надолу с разперени ръце и нозе, падаха до самата стена и вече мнозина неподвижни, или пък в пълния догоре ров, дето загиваха и по-тежко ранените, та на

много места по застоялата вода плуваха трупове или се подаваха ръце, нозе, глави на мъртви и удавници. Василевсът виждаше всичко, ала сърцето му не се насищаше. Той забеляза, че някои от войниците, от тия, които стоеха най-близу насреща и чакаха реда си да се нахвърлят срещу неприятелската стена, започнаха крадливо да извръщат лица към него, да го поглеждат с уплашени, молещи очи — не вижда ли той и няма ли да тури край на страшната битка? Василевсът замахна е ръка някъде назад и рече с плътния си глас:
— Свири пристъп! И всички напред, всички!
Един от протокелиотите му зад него се извърна бързо на седлото си и махна с ръка на тръбачите, повтори с висок, проточен глас:
— Свири пристъп!
Четиримата тръбачи на василевса вече бяха дигнали към небето дългите си медни тръби. Екнаха дружно проточени, тревожни звуци и сякаш все по-високо към побелялото небе. Като ехо се заобаждаха и други тръби ту по-близу, ту по-далече от двете страни срещу преградната стена и по цялата й дължина. Задумкаха многобройни тимпани с кръгли медни дъна, сляха се бързите им думкания в общ тътнеж и грохотът на битката стана още по-страшен. Тръгнаха срещу високата стена, към дълбокия ров пред нея, към стълбите и обсадните кули всички ромеи, някъде някои от тях запяха в нестроен хор:
— Спаси, господи, людете твои...
Надигна се и се понесе бойният тропар през гъстите ромейски редици, сляха се хиляди и хиляди гласове в един общ вик и стон, който отекваше във високата преградна стена, и с него грохотът на сражението се превърна в страхотно бучение, като че ли се сриваха вдън земя планините вляво и вдясно, с високите си върхове, гори, канари и сипеи.
— Спаси, господи...
— Уаа, ууааааа! Уааа... — викаха отгоре българите. — Хайде, хайде, хайдеееее...
Те бяха всички на стената, между зъберите, по кулите и площадките, край метателните уреди и огньове с черните котли, в кълбата пушък и бяла пара. Там беше и царят, ходеше по стената и той с изваден меч, спираше се тук и там, най-вече близу до местата, дето се бяха прилепили ромейски обсадни кули: там

беше най-опасно — ромеите нападаха по седем-осем, по десетина души наеднаж и успяваха да се застоят по-дълго върху стената, а в същото време откъм площадката на кулата напираха и други техни войници, стреляха с лъкове. Българите се бяха вдали в битката и действуваха живо с оръжията си, имаха превес над врага и надаваха радостни викове, когато събаряха ромеите, задържали се на стената, когато успяваха да бутнат някоя от стълбите, когато разплискваха горещо масло и смола, та засегнатите ромеи се раздираха от болезнени викове и писъци; не беше нужно царят да насърчава войниците си, той беше там, за да го виждат, че е с тях, а често те и не го забелязваха, минаваха край него и някой дори го побутваше, без да го познае. Там, пометената, по кулите и площадките й бяха и всички войводи, всеки на мястото си, а по-младите и се биеха заедно с войниците си. Там бяха и двамата царски синове, зетят му княз Иван-Владимир, племенникът му княз Владислав. На два пъти царят мина зад тесния гръб на по-малкия си син , незаконния, който със зачервени бузи и е меч в ръка се опитваше да влезе в боя на една площадка, но войниците го избутваха все назад, сякаш не вярваха на силите му или пък искаха да го запазят от оръжията на врага. Започна да се усеща по-силно и горещината на летния ден, сякаш и тя се намесваше по-живо в битката. Слънцето се бе издигнало високо над хоризонта и пламтеше целият небосвод, блеснал и побелял като разжарено желязо; синееше се небето едва далеко на запад. Блестеше, гореше и всичко по земята, под тоя огнен похлупак, така ясно се виждаше всичко наоколо, всеки камък, всяко дърво, всеки лист и тревичка, всяка багра светеше в слънчевия блясък, дори и кафявата, жълта или червеникава пръст по разядените брегове на реката. Войниците и от двете страни все повече усещаха силата на небесния огън. Гореща пот се лееше по телата им, под нагорещените железни шлемове и брони. Дишаха с разширени ноздри и раззинали уста, сякаш пламък, а не въздух. Устните бяха пресъхнали и се чернееше по тях запечена кръв. Затихнаха викове и бойни песни, отчаяните вопли на ударените бойци прозвучаваха прегракнало и някак много тихо, някак плачевно. Оръжието тежеше в уморената ръка, сякаш беше от олово. Все по-бавно ставаше всяко движение, тежаха вече и месата и костите дори на всички тия люде. Премалели ромеи

отпущаха колена на цели редици по краищата на крепостния ров, потапяха разгорещени лица в нечистата топла вода и пиеха жадно. Превиваха гърбове, лягаха там, забравили вражеските стрели и копия, които съскаха и свиреха остро около тях, улучваха ги. В размътената вода плаваха и киснеха трупове на техни другари, размесена беше тя с човешка кръв, но те я пиеха.
— Вода... Вода... — повтаряха горе, по стената и българските войници. — Вода... Няма ли вода!
Нямаше кой да донесе вода чак горе. Те поглеждаха със заслепени очи блесналата мътилка долу и още по-ядно опъваха лъкове, хвърляха сулици върху наведените там ромеи.
Трупаха се войници също по бреговете на реката и в самата река, която минаваше изпод преградната стена, трупаха се от двете страни и ромеи, и българи, а челниците им ги гонеха и ги биеха с широката страна на мечовете си.
А битката не спираше и не спря още дълго.
Василий се застоя на едно и също място тъкмо когато се засили и горещината. Блестеше желязото и златото по него и той усещаше силно топлината им, но не се помръдваше, не подигаше ръка да обърше потта, която се стичаше обилно по опърленото му лице и мокреше косата му, гъстата му брада, прошарена с ярко бели кичури. Играеха насам-натам само очите му, още по-големи, по-черни, по-бляскави от неукротима ярост, от безсилен гняв.
Войниците му нападаха високата вража стена, качваха се чак до зъберите й, но не можеха да я преминат. Той виждаше как високо горе между зъберите, по площадките на стената и на подвижните дървени кули неговите войници се бореха с чуждите, нахвърляха се един срещу други с ръце, с нозе, та и със зъби, виждаше как пушеха там огньове в горещия ден, виждаше как политваха и падаха тежко надолу много и много повече негови войници, как потичаше по стената черна гореща смола, изгаряше всичко и по-страшно от огън. Василевсът виждаше и как се нахвърляха войниците му да пият от мътната кървава вода в преградния ров, отстраняваха с ръка някой плаващ там труп, за да има къде да потопят лицето си, а някои, улучени отгоре, втурваха се и те във водата. Василевсът виждаше всичко, но очите му не се насищаха, сърцето му не се насищаше. Той искаше неговите войници да преминат вражеската стена. Смъртният страх на всички тия люде

беше далеч от него, не чувствуваше ни болките им, ни горещината на кръвта, която изтичаше от прерязаните им жили, ни адската жажда, която изгаряше утробите им. И току замахваше назад с ръка към тръбачите си, като оживяло за миг божество от камък и бронз:
— Свири пристъп!
По едно време той радвижи едрата си глава с тежкия шлем на нея, заозърта се и рече с дрезгав глас:
— Но те не пеят! Защо мълчат?
Разтичаха се протокелиотите му нататък, между войниците, които се редяха край стълбите, край подвижните кули, под широките костенурки, и други, които едва що бяха се смъкнали отгоре и пак се тъкмяха да се покатерят към високите зъбери. Не, те не искаха да пеят повече и никой не можеше да ги накара да пеят, нито дори повелята на василевса. Те се биеха храбро, умираха храбро; ето качваха се горе, където ги очакваше врагът с меча си, сриваха се надолу с цялата стълба и пак отиваха до друга стълба или до някоя подвижна кула, но не можеха да пеят; сърцето им не даваше; гласът им замираше в самото пресъхнало гърло.
Битката изглеждаше още по-страшна без викове и песни, които насърчаваха войниците, без песента-молитва, с която се призовава милостта божия и самият бог по-близу в тоя земен пъкъл, без дивия вик, който се изтръгва от гърдите и заглушава всички други гласове и трясъци, заглушава и бързите удари на сърцето. Сега се чуваха само воплите и въздишките на умиращите, на ранените, тропотът на войнишките стъпки, свистенето на пуснатите стрели, на полетелите копия, късият шум на меча или на секирата, които се врязваха дълбоко, цвърченето на плисналата гореща смола, шуртенето на цели потоци кръв, която потичаше по сивите камъни на стената, по бялата мазилка, алена и лъснала на жаркото слънце. Чуваше се вече непрестанно и резкият, тревожен вой на тръбите, тук, близу до василевса, и по-нататък, вляво и вдясно срещу преградната стена. А Василий все току замахваше с ръка наназад, още и още:
- Свири пристъп! Свири...
Слънцето се бе издигнало най-високо и се закова там; по всички страни на небесния купол потече ослепително бял огън, огън

потече и по земята. Сенките на людете бяха в нозете им, на дървесата — в коренищата им, нажежените камъни и пясъците в реката отдалеко се белееха. Разтърси се цял, потрепера чак до четирите си копита конят на василевса, нямаше той човешки език и глас, а буйно изпръхтя, изцвили:
— Рррррррр... Хъхъхъхъх!
Разтърси се и набитото тежко тяло на василевса, цяло затворено в железа, огледа се той и като да се събуди от гневния си унес, шумно въздъхна и облиза пресъхналите си устни. Дигна високо ръка: да замлъкнат тръбите! Скоро затихна някъде далеко и последният тръбен звук. Заговори василевсът бързо, с рязък глас:
— Да се оттеглят тия мръсници! Един „овен" срещу вратата! Да бие, докато я събори. Всички други „овни" и каменомети напред и да бият по три и четири на едно и също място. Искам да сринат тая проклета стена!
За късо време ромеите се смъкнаха от зъберите на крепостната стена, повлякоха назад широките костенурки, дългите стълби, куките, изтегли се наназад цялата ромейска войска като морски отлив от високия в стръмен бряг. Сега се надигнаха други гласове сред войниците, по-меки, по-човешки, подзеха се и разговори, зачуха се облекчителни въздишки, някои и още мнозина след тях се натръшкаха по твърдата, напечена земя, втурнаха се към реката, които бяха по-близу до нея. И все пак битката не спираше.
Разтичаха се войници около бойните уреди; трябваше да се изпълни и втората повеля на василевса. Настанен бе „овен" срещу вратата и започна да я блъска с желязното си чело едно след друго. Настанени бяха и двайсет каменомети и „овни" на шест места срещу стената, по три и по четири един до друг; струпани бяха там купища едри камъни. Каменометите бяха опасни най-напред за людете, като прехвърляха стената и камъните падаха зад нея, където се движеха много български войници. Мнозина останаха там с откъснати ръце, нозе, със смачкани глави, с разбити гърди. Сетне камъните започнаха да бият по зъберите на стената. Българските войници се разбягваха, хванали с две ръце главите си или дигнали щитовете си, като че ли можеха да ги спасят от едрите камъни, които летяха с глухо, зловещо

бръмчене. Каменометите съсредоточиха ударите си тук — стената трябваше да се разрушава отгоре надолу.
Самуил ходеше по стената и не спираше войниците, когато се разбягваха, без да знаят къде да се скрият. Нека те погледат своя цар, който ходеше по цялата стена и не губеше ума си от страх. Той нареди повечето от войниците да слязат долу, край самата стена, където беше най-безопасно. Останаха войници само по кулите и край уредите, край котлите със смола и масло. Царят нареди още да се направят подвижни дървени площадки, за да могат да се местят с тях българските метателни уреди, където беше нужно. Той нареди също един от котлите да се настани на площадката над вратата за „овена", който я блъскаше. Българите сега пращаха снопове стрели и сулици по ромейските каменомети, а по „овните", които стояха по-близу, хвърляха пръстени гърнета, пълни с гореща смола и масло.
Ходеха по стената и всички войводи и по-големи челници, щом царят беше там. Ударен бе с камък и бе съборен от стената войводата на Червен, Климент Прибой, който бе пребягал насам с мнозина други тамошни люде, когато ромеите завзеха цялата източна половина на царството със старата столица Преслав. Нажали се много царят за Климента Прибой, но и сега не слезе от стената. Дойдоха при него и двамата му санове да го помолят:
— Слезни, татко... Не е нужно да стоиш в такава опасност. Те не могат да съборят стената с камъните си.
— Слезте вие долу — отвърна царят. — Ще слезна и аз по-късно. Нужен съм тук. Щом едни от людете ми могат да се скрият, а други не могат, аз трябва да бъда с тия, които не могат да се скрият. Иначе тия последните ще помислят, че съм ги изоставил.
Той повели да слязат долу всички по-големи челници, които не бяха нужни горе. Дойдоха при него Ивац, Кракра, мълчаливият Симеон Илица; всеки искаше да остане горе вместо царя. Самуил сложи ръка върху рамото на Ивац:
— Не мога да мисля за себе си в тоя час. Такъв е тоя час и тая среща, очаквах ги толкова дълго.
Ивац мълчаливо поклати глава — разбираше той и сега добре своя цар. Ала Кракра нетърпеливо възрази:
— Но ти си наш цар!
Самуил изви към него втренчените си очи:

—Аз си мисля, велики войводо, че бог ще ме запази. Знае се и това, че когато един цар загива, друг цар идва на неговото място.
— Царят отново се обърна към Ивац: — Не мога и не искам да бягам оттук и да се крия, докато той е там, стои там и чака.
Самуил кимна нататък, отвъд стената. Обърнаха се и тримата войводи, да видят впрочем това, което и преди бяха видели: стоеше там, на стотина сажена от стената, и продължаваше да стои Василий с приближените свои люде.
Василавсът не можеше да познае българския цар на такава разстояние, пък и никога не беше го виждал; не го познаваше и никой от неговите люде, за да му го покаже. Бе минало вече пладне, а императорът държеше войниците си все още без обед. Тъкмо по това време при него дотичаха със задъхани, покрити с пяна коне двама вестители на неговия наместник в Солун Теофилакт Вотаниат, които му донесоха за българския полк под войводството на Несторица. Василий изслуша мълчаливо вестителите и попита:
— Колко са?
— До три или четири хиляди.
— А дали сте ги видели добре?
— Вижда се целият им полк от стените на Солун. Василевсът се уплаши за втория град на царството си, макар да не се позна нищо по лицето му. В Солун бе оставил едва петстотин войници, а нямаше вяра в гражданите, които можеха да се свикат, за да защитяват града. Той не можеше да допусне, че българският цар ще раздвоява силите си, които и без това бяха по-малки от неговите. Сега василевсът виждаше, че царят би могъл и да му вземе Солун. В страха си и в големия си гняв Василий заповяда да тръгне и да бърза за Солун един полк от шест хиляди пеши и конни войници. Едва след това вторият Василий се оттегли в шатъра си и повели най-сетне да се даде обед на войниците му.

Несторица стигна бързо с полка си до Солун, от Струмица, през Полянин, край Полянинското езеро и през Крондирци. На петия ден той видя от коня си морето, видя и стените на Солун. Казано му бе да се покаже там, колкото да подплаши ромеите и дано да привлече нататък част от войската на Василия, но той

реши да се опита да вземе Солун. Какво би било за него да влезе пръв в тоя голям крайморски град! Опитвал се бе толкова пъти Самуил, също и старите царе някога... По стените и кулите на града се показаха едва няколкостотин войници — човек може и с един поглед да ги преброи, както се бяха пръснали между зъберите горе. Несторица почака още два дни дали няма да се покаже още войска по стените, а там като че ли не се показа нито един войник повече. Ако заповедникът на тоя град Теофилакт Вотаниат бе имал още войска, той не би я крил и нямаше защо да я крие, за да съблазнява дошлия до стените неприятел; ако пък Вотаниат би имал много повече войска, той дори би излязъл да прогони неприятеля. И Несторица нареди на войниците да приготвят стълби — той мислеше, че не ще му бъде нужно нищо друго, за да прескочи стените на Солун. През третата или четвъртата нощ преминаха тайно в българския стан трима от солунските славяни и съобщиха на българския войвода, че в града е голяма тревога и страх от българите. Зарадва се Несторица премного и повели да се побърза със стълбите. Той не знаеше, че по същото време Теофилакт Вотаниат изпрати двамата бързи вестоносци при Василия оттатък Беласица.
Голяма бе надеждата на Несторица в стълбите, та заповяда да се направят повече — за всеки негови двайсет или трийсет войници по една; така искаше да разпокъса ромейските войници на още по-малки дружинки по стените, едва по четирима или петима срещу всяка стълба. И вероятно не биха останали смелите му кроежи напусто, ако двамата пратеници на Вотаниата не бяха стигнали до стана на василевса отвъд Беласица.
Несторица успя дори да нападне Солун. Ромеите си служеха добре с лъковете и копията си, но мнозина от нападателите успяха да стигнат и до зъберите на крепостната стена. Битката се задържа и се разгорещи тук, но тогава се случи нещо неочаквано за българите: защитниците на Солун за късо време станаха много повече. На стените се бяха изкачили още мнозина ромеи, повечето по-възрастни люде, набързо облечени като войници и всички добре въоръжени. Това бяха солунчани, дигнати да защитяват града си. Те се разтичаха по стените и всеки си намери място срещу стълбите на българите. Тръбачите на Несторица свириха отбой, стълбите бяха свалени. Българският войвода

искаше да се откаже от големия град и пак надеждите му бяха в стълбите, но той не успя да повтори нападението си.
През една нощ скоро след нападението към града се приближи силна ромейска войска. И още преди да се раздени, българите бяха изтласкани в равнината западно от Солун и обградени от всички страни. Пристигнал бе изпратеният от Василия полк, а веднага след изгрев слънце от западната порта на града излезе още една дружина ромеи, та българите бяха хванати от всички страни и ромеите бяха два пъти по-многобройни от тях.
Несторица се опита пред очите на ромеите да подреди войската си, за да пробие ромейския обръч, но те изпратиха срещу него най-напред конницата си, до петстотин души. Българите видяха как се дигна облак прах по равното поле нататък и докато се опомнят, налетяха върху тях византийските конници. Ромеите тичаха с насочени дълги копия, удряха и с мечове. Конете блъскаха с гърдите си, тъпчеха с копита, юздата им се дърпаше рязко ту на една, ту на друга страна, железните стремена се впиваха до кръв в коремите им, те се въртяха, скачаха уплашени на задните си нозе, за да блъснат още един път, да ударят още един път с копитата си, в същото време ездачите им мушкаха с копията си, сечеха с мечовете. Българите бяха като гъсто израсла пшеничена нива под лъсналите сърпове на усърдни жетвари. Те също въртяха копия и мечове, палици и секири, дигаха ги високо, за да се пазят от бързите удари на ромеите, навеждаха се току под конете и промушваха издутите кореми на животните, ала конникът е като орел върху пешака. Конниците минаха през редиците на българите и никой не можеше да ги спре: останаха след тях десетина или двайсет уплашени коня без ездачи, но много повече бяха българите, които легнаха на тревата, още влажна от утринната роса, като тежки снопи.
После пристъпи от всички страни ромейската пехота, шест хиляди облечени в желязо мъже. Излязъл бе от Солун с дружината си сам наместникът на василевса в тоя град дук Теофилакт Вотаниат заедно със сина си Михаила Вотаниат и те първи потеглиха срещу българите. Потеглиха след тях и всички други ромеи, човек до човек, сред кънтящия гръм на тимпани и тревожния вой на тръби. Запяха те от всички страни, тържествуващи пред лесната си победа:

— Спаси, господи, людете твои...
По-страшен беше негли гъстият тропот на тежките им стъпки — хиляди по твърдата земя, изгоряла от слънцето в тия летни дни. Уплахата на българите премина бързо и се превърна в отчаяна смелост. Никой не се вслушваше в прегракналите викове на челниците, а там беше и войводата им Несторица, яхнал косматия си кон, е изваден меч в ръката.
— Тук ще умрем — каза той през стиснати зъби и повтори по-нататък: — Тук ще умрем!
Някои от войниците му, които имаха мечици или криви унугундурски ножове, извадиха ги и ги сложиха между зъбите си: да бъдат току в ръката им.
Отпусна Михаил Вотаниат юздата на своя кон и пръв се вряза сред българите с дигнат меч. А след него — людете му и сред тях — баща му, старият Вотаниат на сив кон. Притичаха ромеи от всички страни, хиляди и хиляди. На двама, на трима се падаше по един българин и те бързаха да го убият. Но и българинът се бореше на две и три страни, с меча или със секирата си, после грабваше кривия нож от окървавената си уста и се нахвърляше да вземе живот, преди да даде своя; по-страшен беше той с острия си нож — посягаше така изкусно и бързо, сякаш с ръка изваждаше червата от разпрания корем на врага, или забиваше до дръжка ножа в шията му, до ключицата, където беше разголена, и шурваше високо нагоре алена кръв, ведно със задавения предсмъртен вик на ударения. Някъде далеко, сред грозния рев и вой на битката, се чуваше призивният вик на Несторица:
— След мене! Следвайте ме, момци!...
Той напираше с коня да излезе от страшния водовъртеж, разтваряше път с дългия си меч, ала малцина от неговите люде дочуваха гласа му, малцина се измъкваха между широките щитове на ромеите, между върховете на окървавените им мечове, малцина тръгваха след войводата си, прикривайки се зад неговия кон. Най-сетне той излезе на открито поле и сякаш от самия пъкъл, а след него тичаха едва стотина или двеста души.

* * *

Тридесет и шест дни Василий би българската преградна стена при Клидионския проход. Ден след ден, ту с людете си, ту с бойните уреди. Оставяше войниците да почиват само в празнични и неделни дни, като богобоязлив църковник, който не похваща работа в такива празници. Той не спря да напира върху стената и когато изпрати голям полк на Вотаниата, а удари с още по-голяма сила, когато полкът се върна, сякаш от радост за победата край Солун. Той не промени с нищо предългата вече борба на едно и също място, нямаше и как да я промени. Изпрати на няколко пъти силни дружини да заобиколят краищата на проклетата стена, но те бяха вкопани в стръмни височини и скали, а където все пак някои от людете му можеха да се промъкнат, срещаха мечовете на българите. Усещаше Василий, виждаше и с очите си, че войниците му се уморяваха, дотягаше им да блъскат напусто, като безумни главите си в твърдата стена. А българите ставаха по-смели, колкото ромеите се отчайваха.
— Хайде — ще извика някой българин отгоре, изправил се дръзко между два зъбера. — Вървете си, пък ние ще ви изпратим чак до Цариград, ако не ви довършим заедно с попикания ви цар и разпътната му майка!
Дори и сънят на византийците не беше вече човешки сън през тия душни юлски нощи в ниската долина между двете планини. От блатата и вировете край Струмешница още привечер се дигаха цели облаци комари, които ги жилеха свирепо до изгрев слънце, когато изчезваха като по даден знак до следващата нощ. Капналите от умора войници по цяла нощ се въртяха в твърдите си легла върху голата земя, чешеха до кръв и късаха с нокти твърдите подутини по тялото си, които сърбяха до полуда. И по цяла нощ трябваше да подклаждат пушливи огньове, дано да прогонят някак мъничките кръвопийци. Сетне дойде и злата треска от ядните жила на комарите, която хвърля човека през ден, през два, та и всеки ден в сковаващ студ, сетне в огнен унес и превръща на жълта вода кръвта в жилите му.
Мъчителни, безсънни бяха нощите и на василевса. Комарите намираха и него в шатъра му, пиеше и той горчив пелин, за да се пази от злата треска. По-зли от жилото на комара, от студа и огъня на треската бяха мислите му и безсилният му гняв срещу българите. Излизаше той нощем пред шатъра си да търси

прохлада и облекчение, а насреща се белееше в лунния светлик вражеската стена. Отдавна се бореше с мисъл да я заобиколи по-отдалеко, през планините, ала всяка сутрин, при дневната светлина, надвиваше пак гордостта му и надеждата му да разбие най-сетне проклетата преграда:
— Още днес... Искам да ги ударя направо в мутрата им!
Всеки ден се повтаряше същото. Повтори се същото и на тридесет и шестия ден. Ала тоя ден тръбите засвириха отбой по-рано — слънцето едва-що се бе наклонило към залез. Войската се оттегли, също и василевсът в шатъра си. Той повели да повикат плъвдивския стратег Никифор Ксифия. Него бе избрал Василий между всичките си войводи за своето ново решение. Ксифий беше още доста млад мъж, със стройно тяло и силни нозе, с живи умни очи. Когато влезе в царския шатър, Василий кимна едва на поздрава му и каза:
— Ще се изтеглиш още тая нощ с полка си назад колкото е нужно, за да не те забележи никой. Ще преминеш на другата страна на Беласица и после ще я преминеш отново, за да слезеш тъкмо зад гърба на българите, зад стената им. Чувам, че има нататък пътища и пътеки, а където няма, ти сам ще си отвориш. Най-важното е да останеш скрит и ако те усетят по твоя вина, не се явявай пред очите ми и чакай да получиш, което ти се пада. Ще пътуваш бързо и само нощно време, а денем ще почиваш и ще се криеш по долищата и горите. Като стигнеш до най-сгодно място да те видя аз оттук и откъдето ще можеш отеднаж да се спуснеш зад гърба на българите, ще запалиш три огъня на десет стъпки един от друг и няма да горят много дълго, а доколкото е нужно, за да ги видят тия, които ще поставя да следят и гледат. То ще бъде пак нощно време. И в тая същата нощ, малко преди да се съмне, ще се спуснеш върху българите зад стената им с голям шум и вик, за да ги уплашиш. Аз ще ги ударя оттук в същото време. Друго няма какво да ти казвам, остава само добре да изпълниш това, което ти казах.
— Ще го изпълня, твое свето царство.

Несторица се върна при царя едва с около двесте войници, които бяха успели да се измъкнат заедно с него, и каза, че ромеите са го

обградили внезапно и са го разбили. Той не каза на царя, че се бе опитвал да превзима Солун, което погуби полка му.
Сега Самуил се уплаши да не би ромеите да го ударят откъм Солун; той сам ги бе подсетил за тоя път право към Струмица. Още през нощта след завръщането на Несторица той дигна пет хиляди души от войниците, които бяха при преградната стена, и заедно с по-младия от синовете си се прибра в Струмица. Така той искаше да запази по-добре самата стена, при все че намали защитниците й. Василий продължаваше да я бие, но с нищо не се усети, че защитниците й бяха по-малко. По-малобройни бяха сега и двете войски, понеже мнозина от войниците и от двете страни боледуваха от треска, която сваляше оръжието от омаломощените им ръце. Така не усети и Самуил, че Василий също бе изтеглил един голям пслк и бе го изпратил на другата страна на Беласица.
За наместник на царя при преградния зид остана княз Гаврил-Радомир, а там беше и великият войвода Ивац. Дали бе забелязал цар Самуил, който не спеше по цели нощи, дали бе забелязал трите огъня, които светнаха горе в планината, на еднакви разстояния един от друг, през нощта срещу двайсет и деветия ден на месец Чръвен, 12-ти индикт? Неговият син Радомир не ги забеляза. Не ги забеляза и никой от българските заповедници. Видя ги може би някой от войниците Самуилови в безсъницата си, зъзнещ от злата треска, и може би не само един, но никой от българите не позна злокобния знак в планината. Пък и не светеха дълго трите огъня на Никифор Ксифия; колкото да ги види само Василий и людете, които сам постави да ги следят и гледат...
По тъмно още тоя ден засвириха всички ромейски тръби за пристъп и бой. Разбудиха те и българите и боят скоро започна; побързали бяха едните, побързаха и другите. Ромеите отдавна не бяха напирали с такава сила и битката колкото бързо започна, толкова бързо и се разгорещи. Месечината се бе скрила като че ли нарочно зад голям облак над тъмните хребети на Беласица. Тъмна беше прохладната предутрина, дигнали се бяха високо и звездите по дълбокото лятно небе между черните грамади на двете планини. Ромеите бяха запалили буйни огньове, колкото да знаят накъде да се насочват, раздухаха огньовете под медните котли и българите горе на стената, войниците и от двете страни

се виждаха като бързи, черни сенки, мътно проблясваха оръжията им. И двете войски се биеха с някакъв навик — колко пъти вече ромеите бяха опирали стълбите на стената, колко пъти българите бяха ги срещали горе, та и в тъмното сега битката вървеше с пълна сила, макар и някак по-тихо, без много викове и крясъци, а с някаква студена, спокойна ярост. Дори и смъртно раненият често ще се отпусне само с един глух стон, само с една въздишка и ще легне на земята сякаш с облекчение. Така беше може би и поради тъмнината. Чуваха се на двете страни, на двата различни езика едни и същи думи, пълни с една и съща мъка, с една и съща злоба:

— Няма ли да се съмне най-сетне...

И като че ли в някакъв определен час близу зад българите, зад стената им, по стръмнината, която се тъмнееше вдясно от тях, внезапно се зачу вик и тропот, който с всеки миг се засилваше. Тичаха бързо насам, невидими в предутринния мрак, много люде и викаха някакви неясни думи:

— Ооооооо...

Чуваше се вече звън на оръжия, зловещият трясък на мечове по опънатата биволска кожа на щитове — тичаше на пристъп по стръмнината много войска, тичаха войниците на Никифора Ксифия, чуваше се и бойната им песен:

— Спаси, господи...

Сред българите настана голям смут. Развикаха се уплашени, питаха се, озъртаха се; невидимият, неочакваният враг изглеждаше още по-страшен, те вече не знаеха срещу кого, на коя страна да насочат оръжието си. Някой ще замахне с меча си между два зъбера на стената, а неволно ще се извърне, дали дотичалият изневиделица враг не е насочил вече копието си в гърба му. В тоя смут и страх успяха да се задържат по неколцина ромеи тук-там по стената. Не знаеха накъде да се обърнат и българските челници, какво да кажат на войниците си. Пръв се съвзе великият войвода Никулица, завика:

— Отстъпвай полека назад, полека назад!...

В същото време дружинки ромеи се биеха вече по самата стена, по площадките й, по кулите. Един там ритна с ботуша си котел с кипнала смола, разрита и огъня: някъде надолу по стената се чу страшен рев, пръснаха се пламтящи главни, облаци искри.

Българите вече слизаха от стената. Блъскаха се диво по тесните и стръмни каменни стълби, мнозина падаха надолу с вик, посягаха да се уловят за другарите си, мнозина ломотеха прегракнало несвестни думи, заканваха се някому, молеха се, проклинаха някого, дори и бога. Слизаха войници от всички страни и се стичаха на пътя за Струмица. А пътят беше вече хванат от ромеи, от людете на Никифора Ксифия. Пламна и там битка — слепешката в тъмното, разнесоха се викове, които бяха по-страшни от мечовете на ромеите:
— Обградени сме! Връщайте се назад! Бягайте насам! Бягайте нататък! Обградени сме от всички страни! Предадени сме...
Сега бъркотията сред българите беше обща и страшна. Само най-смелите знаеха накъде вървят, намираха откъде да минат, а всички други се втурваха ту на една, ту на друга страна, тръгваха и пак се връщаха на същото място, въртяха се на едно и също място. И викаха, викаха, а никой никого не чуваше. Опитаха се и тук някои от челниците да въведат някакъв ред, да поведат войниците, но гласовете им се губеха в общия викот и ров. Ромеите бяга преминали стената, продължаваха да я преминават и други от тях, отвориха широко вратата й, потече и оттам поток от люде. Войниците на Ксифия бяха пресекли пътя за Струмица, бяха се пръснали в гъсти редици от двете му страни и се опитваха да се съединят със своите откъм стената, за да затворят българите в обръч. Не беше минало много време, но все пак едва сега някои от българите се бяха посъвзели, знаеха накъде да се насочат, викаха се един друг, търсеха челниците си, работеха по-усърдно с оръжията си. Започна и да се зазорява, бързо просветна цялото небе, просветна сякаш и самата тъмнина по земята. Ставаше по-светло навред, изток се червенееше. Показа се и месечината иззад облака — ненужна сега, бледа, прозрачна. В утринния здрач се виждаше как малки дружинки българи пребягваха, провираха се през още незаети от ромеите места, а ромеите бързаха да сключат обръча си. Водеха се яростни битки тук и по-нататък, смели българи се опитваха да си отворят път, други удряха с отчаяние и не искаха да захвърлят оръжието си. Ромеите бяха много повече. И не се биеха, за да се спасяват, а идваха, за да победят. Те се струпаха в гъсти редици от всички страни и вече ни един българин не можеше да побегне.

— Предай се! Предай се! — викаха ромеи на езика си и дори някои посягаха да вземат с ръце оръжието на стъписалия се насреща българин.
Чуваше се по-често и по-често шум от захвърлени на земята оръжия и после като че ли започна някакво надпреварване сред българите, кой по-скоро да хвърли меча си, щита, да издене през главата с разтреперани ръце стрелника, все още пълен със стрели.
— Ех... Свърши се нашата...
Тук бяха хванати към дванайсет хиляди българи.
По това време Самуил беше в Струмица и като узна, че стената в Клидионската теснина е премината, дигна полка от пет хиляди души, който беше настанен край тоя град ведно с няколкостотин конници, и се спусна да помогне на людете си в теснината. Сам царят водеше тая войска, в първите й редици. Мнозина от войниците го виждаха отдалеко изправен на коня в бойно облекло, с опнати рамена, като че ли бе отхвърлил някакво бреме от доскоро поприведените си плещи. Току зад него яздеше по-малкият му син Давид. Още доста близу до Струмица полкът срещна първите бегълци от Ключ, а по-нататък те ставаха все повече. Излизаше напред сам царят да ги пресреща:
— Връщайте се назад! Къде сте тръгнали, къде ще се спасявате! Врагът е по петите ви. Връщайте се да го спрем!
Побягналите войници се събираха на купчини, после се подреждаха и тръгваха назад край пътя. Сам царят беше с тях, вървеше пред всички срещу ромеите и всеки тръгваше след него. Нататък бяха ромеите, но и царят вървеше нататък, а войниците му го следваха. Те вървяха след стария си цар и само го попоглеждаха отблизу или от по-далеко — той беше там, виждаха го изправен гордо на коня. Бегълците идеха отсреща на цели тълпи и всички се спираха и тръгваха с царя. След него вървяха сега три полка — по пътя и от двете страни на пътя. Не се чуваха много думи и разговори, а много повече шумът и тропотът на оръжията, на хилядите човешки стъпки и конски копита по прашния път, през засъхналите треви и трънаци от двете му страни.
Самуил срещна Радомира, Владислава, сръбския княз Иван-Владимир, оцелелите войводи, още по-нататък срещна и великия войвода Ивац. Всички тия велможи вървяха пеша, размесени с

войниците, и като тях бършеха с ръка или с ръкав потните си лица, зачервени от слънчевия пек — слънцето се бе дигнало високо и дори наближаваше върха на небесния купол. Царят не се спираше много да ги пита и разпитва — ясно беше всичко, той знаеше вече всичко. Те също тръгваха с него като простите войници и пак размесени с тях. Самуил се спря за малко само с Ивац, а царският син Давид скочи от коня си и подаде поводите на великия войвода. Погледаха се за един миг двамата стари воини и царят рече:
— Връщай се, велики войводо, да ги спрем. Нашият път е все срещу Василия.
Ивац взе поводите от ръката на царевия син и сложи нога на стремето, притичаха се войници да му помогнат да се качи на коня. Доведоха коне също за князете и войводите. Двамата вождове тръгнаха близу един след друг. Царят мълча и мисли някое време, после кимна на великия войвода да се приближи още повече.
— Ще минем там, надясно — посочи с брада Самуил и продължи: — Да бъде Беласица зад гърба ни. Те не могат да ни отминат. И ще останат долу, в по-ниското. Мястото е и мочурливо там, ниско край реката.
Ивац гледаше мълчаливо пред себе си, едрата му глава с железния боен шлем леко се поклащаше при всяка стъпка на коня. Той едва се обърна да погледне накъде сочеше царят и каза:
— Сега ние... само да умрем по-добре.
— А — обърна се живо към него Самуил, — за това аз и не мисля. То няма да ни отмине. Но ето да ги спрем някак, да ги ударим някак по-здраво.
Върволицата на бегълците вече се разредяваше и скоро насреща остана само пустият път. Царят спря коня, извърна се да огледа войската, която вървеше с него, сетне се обърна към Радомира:
— Много ли са заловените?
Той не дочака отговора на сина си, а дръпна рязко повода, обърна коня надясно, излезе от пътя. Като стадо след овчаря си, всички го последваха и зеленеещите се поляни и лъки нататък край Струмешница бързо се изпълниха с войници. Царят прегази намалялата река и когато се изкачи на отсрещната височинка, далеко надолу по пътя, накъм Клидионската теснина се задаваха

вече първите предни стражи на ромеите — виждаше се в далечината лек облак прах, който се дигаше изпод копитата на конете им, а през него проблясваха и шлемовете им. Царят рече на войводите си:
— Не са много далеко. Всеки да застане на мястото си. По-бързо.
При царя останаха синовете му, Владислав и сръбският княз, също и Ивац. Не бяха нужни много повели и наредби. Войниците и сами се подреждаха, както беше нужно. Те заеха височината тук, която продължаваше надалеко вдясно, доста наклонена към низината край самата река. Стрелците е лъкове излязоха напред в дълга редица, а останалите се подредиха зад тях, както беше нужно за бой. Току зад войската започваше гъста кестенова гара, която продължаваше нагоре й далеко от двете страни по стръмнините и долищата на Беласица; нагоре, между кестените, се белееха правите стебла на буки, виждаха се дъбове и всякакви горски дървеса. Прохлада полъхваше от гората, но мнозина от войниците поглеждаха към гъстите й сенки и с очи, пълни с надежда — сега гората беше тяхна опора.
Царят нареди на племенника си да отдели един полк от две хиляди души и да се скрие с тях някъде по-наблизу в гората. С това приготовленията за бой бяха привършени. Слезе царят от коня и тръгна между войниците, а след него вървяха синовете му, сръбският княз Иван-Владимир, великият войвода Ивац; по-нататък към него се присъединиха един след друг и Никулица, Кракра, Несторица, Илица. Царят се спираше тук и там и едва ли не на всеки войник каза по една-две думи:
— Те са повече от нас, но ние пазим царството си, люде божи, и справедливият бог на нас ще помогне. Прогониха ни от стената, но, види се, не сме я пазили добре. Ще стоим тук всички, и аз ще стоя с вас. По-силен е тоя, с когото е бог и божията правда... — Спираше се той да поговори за облеклото им, за оръжието им, за храната им, че те днес бяха яли само еднаж, рано сутринта, а които бяха побягнали от стената и не бяха яли: — Де е шлемът ти... Загубил си го тая сутрин, а? Вържи си нещо, да не стоиш гологлав на слънцето. Стегни, стегни по-здраво ризницата си тук, човече. А тебе пълен ли ти е стрелникът? Не обръщай гръб, докато не пуснеш и последната стрела. Пратихме в Струмица да ни донесат храна...

Това бяха думите му, а понякога ще сложи и ръка на рамото на войника, ще посегне да опита връзката на бронята му, да пооправи колана му. Войниците бяха спокойни и тихи като никога. Като че ли не бяха все същите българи, припрени и нетърпеливи мърморковци, особено сега, след несполуката при преградния зид. Може би защото всички усещаха какъв час бе дошъл и за царя, и за всекиго от тях. Такива бяха и техните думи и отговори:
— Е, няма къде да вървим, честити царю, къде да се крием. Дръж меча и стискай здраво, че в гърба ромеецът ще те удари по-зле. Хвана днес Василий мнозина от нашите и господ да им е на помощ, че къде по-лошо от чужди роб! Сега те камъни с юмруците си ше трошат, просо ще събират с клепачите си. Да имаше по един залък, не ще е лошо, честити царю, а вода много ето там, в реката, напълнихме кратуните. Добре, че барем вода има в тая жега днес...
Такива бяха и лицата им — спокойни и някак мъдри или може би тъжни, зацапани с прах и пот, със сплъстени коси, бради, такива бяха сякаш и ръцете им, отпуснати или сложени и двете върху дръжката на меча, но някой ще застане и изпънат пред царя, с разкрачени нозе, за да покаже, че не е забравил войнишкия ред и войнишката почит към него. „Чуден народ — мислеше си Самуил. — И ето сега, може би пред гибел..." Той имаше и познати между войниците и малките челници, наричаше ги по име: — Груйо... Матея... Станко... Тале... Секул...
Като мина и отмина царят с войводите си, войниците изпонасядаха, налягаха по тревата, по топлите сиви камъни — тук ще стоят те, няма за къде да бързат. Да бяха станали и да бяха си тръгнали, кой където очите му виждат, може би нямаше вече кой да ги задържи, кой да ги уплаши. Ала не се обърна нито един войник да си отиде, да се скрие в гората. Спокойни бяха те всички, примирени, тъжни. Какъвто беше единият, такъв беше и другият, такива бяха и всички. Нямаше шумни разговори, закачки и смях, викове и песни. Нямаше знамена да се развяват над главите им, тръбачи да тръбят, да бият тъпани и тарамбуки. Такава беше сега тая последна може би българска войска...
Първите византийски стражи, шестима конници, се спряха на пътя отсреща. После се отделиха двама от тях и препуснаха назад

по прашния път. Не след много време дотичаха по пътя насам други двайсетина ромейеки конници, виждаха се между тях неколцина с позлатени шлемове. Спряха се и те насреща, гледаха и разглеждаха, конете им тупаха с нозе, въртяха задници, размахваха опашки. Сетне и те всички обърнаха конете си и се втурнаха назад, бързаха да се върнат при василевса си. Българите ги гледаха и не се дигна ни един да замахне с ръка, да викне подире им, да ги изругае. Виждаше се какво става, знаеше се какво ше стане. Ала тоя ден не стана нищо повече: препускаха по пътя отсреща малки дружинки ромейски конници, спираха се да погледат и пак се връщаха назад. Като че ли се бояха да не би българите да станат и да си отидат. Не, те стояха все там, дори се понастаниха още по-добре. Надвечер по околни пътеки от Струмица довтасаха товари с храна, по две врещи на кон, пълни с хлябове и сушени меса. Не беше много храната за толкова люде, раздадоха я старейшините и никъде не се скараха, не се сбиха войници, кой да вземе повече. После се втурнаха дружини надолу към реката, да пият вода и да напълнят още еднаж кратуните. И пак се връщаха назад по старите си места.
Слънцето бе залязло. Над целия български стан и чак по пътя нататък легна гъста и хладна сянката на Беласица. Зеленееха се все още горите на Огражден, белееха се между тях и по-нагоре, по разлатите и заоблени височини на планината варовити скали и песъчливи сипеи, ала скоро и там, на припек, угасна летният ден. Остана да свети още някое време само зеленикавото вечерно небе между двете планини, после се показа и пълната месечина, сребристожълта и ясна, засвяткаха звездите, които се палеха една от друга. Докато още се светлееше, челници разведоха стражи на всички страни около войнишкия стан и най-вече накъм реката и пътя.
Настъпи лятната нощ, месечината заблестя още по-силно, дигнала се вече високо на небето и над, цялата земя. Виждаше се надалеко в светлия здрач и като че ли всяко нещо по земята, но светлината на месечината е измамна. Чернилото на нощта се бе набрало под дървесата в гората, спотаила се бе, застинала бе под всяко дърво и нататък, към реката, под всяка скала катранено черна сянка. За някое време все още се дочуваше глуха врява сред насядалите и налягалите войници по цялата дължина на

стръмнината — не идеше бързо сън в светлата нощ. Така, докато всеки се понамести върху топлата земя, до някой камък или храст, до гърба на другаря. Не се затваряха очите с такива тревожни мисли в ума, негли всеки искаше да ги сподели с тих глас, да ги пошушне в ухото на легналия до него земляк или да ги изрече под носа си и сам да ги чуе:
— Как няма да се върнеш и да застанеш, където ти кажат! Сам царят те връща и ти казва: „Застани тук." И той е там, лежи с нас на тревата, без шатър. Така е дошло, така ще бъде, искаш, не искаш.
— А защо, защо? Вече няма защо. Ромеецът ни прегази.
— Защо... Все има защо, докато стоиш на нозете си и меч виси над бедрото си. Ето и царят е с нас, синовете му, войводите.
— А ти къде ще отидеш сам! Царството си е още царство. Ще те хванат и ще те върнат. Ще вървиш там, където ти кажат, и там ще спреш.
— Сега ние с два царя: единият пред тебе, другият зад гърба ти. Все царе, все тегло за тебе.
— А ти не можеш без цар. И по-добър за тебе ще бъде твоят. Говори той на твоя език. Ето нашият лежи там на тревата. С тебе лежи. Самуил цар български...
— Самуил е добър, но и той е цар. Кара те с ромеите да се колиш. Добър е по сърце, свой и с простия човек, ама и той е цар.
— Ти дръж се за него, човече. Без него още по-лошо.
— Държим се. Ето с него сме всички тука.
Най-сетне затихна всяка врява и шепот сред тия хиляди мъже, налягали по земята. Месечината сякаш не беше се и помръднала, високо горе звездите едвам мъждукаха в белия й блясък. Някъде към реката долу ясно продума някой от стражите, но веднага млъкна. Далече, като в друг някакъв свят, лаеше куче едвам чуто. В настъпилото нощно затишие се чуваха само звънките свирки на щурци, ясното и гъсто едно след друго квакане на жаби нататък по мочурищата и от време на време току ще изтропотят по пътя насреща конете на ромейските стражи. Крадешком ще се плъзне по светналото небе откъснала се звезда и бързо ще угасне. Месечината се бе изместила на запад, изгряваше на изток бледа зора, но сенките под дървесата бяха все така черни, спеше дълбок сън всичко живо по земята. Замлъкнали бяха дори и щурците и

жабите по застоялите блата. Едва шумолеше нататък прималялата река, сякаш шумолеше, дишаше самата тишина. Настанал бе късият, последен нощен час, когато клепачите потрепват, но не могат да се отлепят и душата се моли някому: „Още малко... още малко сладък сък..."
Изписука някъде в гората ранобудна птичка. И като че ли всичко започваше както при всяко зазоряване, ала внезапно, далеко някъде вдясно се чу уплашен вик:
— Ииидааат! Идат...
Викаше някой от нощните стражи. Войниците сякаш бяха чакали тъкмо тоя вик в съня си. Наскачаха едва ли не всички отеднаж. И който продължаваше да лежи, другарите му го сритваха:
— Ставай! Идат!
Вдясно по пътя се дочуваше тропотене на много коне. Те не се виждаха в утринната дрезгавина и зад завоя нататък, но все по-ясно се чуваше гъстият конски тропот. Войниците се разбързаха, заблъскаха се един в друг, а нямаше защо да бързат: оръжията бяха в ръцете им, на пояса или до нозете им в тревата, овлажнели от утринната роса. Всеки знаеше и мястото си — казано бе още предния ден. Тръгна отново и царят между войниците — ето и той беше тук, на мястото си, с войводите. Изтича един от младите му багаини към гората, да не би скритият там полк с царския племенник още да спи. Ромеите идат!
Зададе се по пътя в светлия вече здрач и самата ромейска конница, подскачаха на седлата войниците, навирили дълги копия. Самуил излезе напред и се спря, втренчил поглед в конниците, които бързо се приближаваха. Скоро те изпълниха целия път далеко вляво, докато най-сетне не се спряха, редица след редица. После като под една повеля се обърнаха към българския стан, лице срещу лице. Бяха много, може да имаше до три хиляди души. Царят ги гледаше спокойно. Неговите конници бяха едва седемстотин, но се виждаше, че готвейки тежък удар срещу войската му, Василий не знаеше през какви мочури трябваше да мине неговата конница, за да удари българите. Самуил повели българската конница да премине на дясната страна, където мястото беше по-здраво, и да удари встрани ромеите, щом се спуснат в ниското към реката. Той бе предвидил всичко, както и се случи малко по-късно. Ромейската конница

излезе от пътя и пак се спря; това беше колкото да отвори място за пехотата, която също се зададе зад нея и скоро изпълни целия път далеко наляво. Намеренията на ромеите бяха ясни и те не ги криеха, като знаеха колко по-голяма беше тяхната сила.
Боят веднага започна, щом ромейската пехота зае мястото си зад конницата. И пак с тръби и тимпани, с развети знамена, както винаги. Потеглиха напред редиците на ромейските конници и все повече се затичваха, докато слизаха към реката. Изеднаж, долу в ниското и още не преминали реката, тяхното ляво крило и повече от половината коне започнаха да хлътват в мочурищата нататък, да изостават, редиците им се разбъркаха. Животните се мъчеха да излязат с двете нозе от една локва и затъваха и с четирите в друга, още по-голяма тиня, невидима под гъстата зелена трева. Много от тях бяха затънали дълбоко, до корем, и не можеха вече да се помръднат, а само клатеха глави и протягаха шии безпомощно. Затъна тъй, пръснала се низ тресавищата, голяма част от ромейските конници и малцина успяха да преминат на другата страна. Другата част, която бе стъпила на по-здраво място, напредваше бързо и сякаш не забелязваше какво ставаше по мочурищата. Когато оцелялата ромейска конница започна да се изкачва с ускорен ход по стръмнината, където беше българската пехота, една част от нея трябваше да се обърне срещу българската конница вдясно, която също се втурна напред с голяма сила. Загубила повече от половината си люде и коне, които изостанаха по мочурите, сега ромейската конница се намери между два врага — българската конница и българските стрелци. Българската пехота се огъна накъм гората под натиска на ромейските конници, но те напираха сред един облак от стрели и сулици, а от лявата им страна налиташе българската конница. Скоро ромейските конници съвсем се объркаха и започнаха да отстъпват, заобръщаха конете си, не по своя воля, накъм тресавищата край реката, следвани по петите от българите. Усетили опасността, ромеите се опитваха да завият накъм пътя, откъдето бяха тръгнали, и повечето от конете им се понесоха нататък, но не под ръката на ездача, а животните и сами се бяха втурнали нагоре, за да избягнат блатата. Настана голяма бъркотия, в която се заплетоха и българите, но ромейската конница беше вече разбита. Подплашените коне тичаха на стада

и ездачите нямаха власт над тях. Горе на пътя пехотинците се отдръпваха да ги пропущат и те отминаваха по поляните нататък, Нахвърли се и българската конница върху ромейската пехота, но също в безредие. Ромейските стрелци на свой ред я посрещнаха с облаци стрели и тя изви встрани, за да се върне на старото си място при своите.
Тая бъркотия не продължи много — бързо препускаха нагоре-надолу подплашените коне в малката долина. Низ мочурищата край Струмешница останаха много ромейски коне и продължаваха да се дърпат и тръшкат, докато успяваха най-сетне да се измъкват по един или два, мокри до седлата си, оцапани с рядка кал и блатно зеленило. И сякаш нищо не беше се случило, екнаха отново тръби, задумкаха тимпани и отгоре, от пътя заслиза ромейската пехота, бавно, в гъсти редици, с хоругви, развети на утринния ветрец. Беше вече съвсем светло — отдавна бе прегоряла утринната руменина на изток, наближаваше да изгрее и слънцето. Ромеите слязоха долу, редиците им се разпокъсваха и извиваха, където беше нужно, за да се промъкнат между мочурищата, прегазиха и реката, сетне отново се подредиха в редици една след друга. Те се заизкачваха вече по широкото нанагорнище, където бяха българите, стъпка по стъпка, пет и шест редици една след друга, и тръбите, тимпаните им свиреха и думкаха сякаш за тяхно увеселение и лек път нагоре. Краищата им вляво и вдясно започнаха да се завиват като ръце, които посягаха да обхванат българския полк. Първи бяха и у тях две редици стрелци и метачи на сулици, а веднага след тях вървяха три или четири редици с мечове и дълги копия, притиснали към гърдите си широки, шарени щитове.
Самуил стоеше на същото място, на няколко разтега пред войниците си, побързаха към него сега двамата му синове, неколцина от войводите, протокелиотите му, сякаш да го запазят от приближаващия се враг. А той замаха с ръка към конницата, която се бе събрала вдясно, на старото си място. Както бе наредено преди това още, размърдаха се, разбутаха се стотиците коне и току се втурнаха срещу ромеите, все по-бързо и по-бързо. Ала не бяха много те, макар и с конете си, много и много повече бяха ромеите. Българската конница мина като вихър през тях, но отмина; поразколебаха се тук и там редиците им, разпокъсаха се

на много места, ала бързо, се сляха отново, подредиха се една след друга. И продължиха да се изкачват; зад тях бяха се натъркаляли по тревата изпосечени от българската конница войници, но никой от другарите им не се обърна да ги погледне. Разбъркала редиците си, българската конница се бе понесла накъм блатата, та зави против волята си нагоре към тях, а там я пресрещна ромейската конница.
Ромеите се затичаха с всичката си сила по пътя надолу и българите, които едва-що се бяха отстранили от мочурищата, се озоваха между две опасности. Опитаха се да се опрат на ромейските конници, да минат през тях и да се отдалечат от тресавищата, които бяха много по-опасни. Ромеите пък искаха да ги прегазят, налитаха по три техни коня на един български, а в същото време гледаха да ги върнат назад, да ги натикат в мочурите. Българите се бореха за живота си, а несгодно беше за тях и това, че идеха отдолу нагоре. Дори и конете им усещаха голямата опасност, та опъваха нозе и шии, хвърляха се ту на една, ту на друга страна, хапеха с жълтите си зъби, ритаха, врещяха пронизително от страх и ярост. Много български коне тичаха вече без ездачи, отскачаха високо от двете страни на седлото празните железни стремена. Когато останалите още на конете си български ездачи успяха да се поотдалечат от блатата и да се изкачат накъм пътя, вече въртяха оръжие само за да се защитяват и гледаха всякак да се отдалечат от полесражението. И някои успяваха. От българските конници едва останаха триста или четиристотин, души, които препускаха на разни страни наоколо и вече никой не можеше да ги събере, да ги подреди отново за бой.
В същото време византийската пехота настъпваше в най-добър боен ред, без да бърза, може би поради нанагорнището. Знамената, тръбите и тимпаните, позлатата на шлемовете и броните на заповедниците, горделивото поклащане на големите челници, които яздеха едри коне на също позлатени седла, бавните, отмерени стъпки на хилядите войници, високо дигнатите дълги копия на дружините-копиеносци, гъсто едно до друго — всичко това изглеждаше тържествено и страшно.
Страшно беше и голямото множество на ромеите, а колкото повече се приближаваха, българските редици сякаш ставаха все по-малки. Ала друга някаква сила напираше тъкмо от

българските редици. Те стояха по местата си, както се бяха подредили за бой, и чакаха. Всеки войник гледаше пред себе си. Гледаше неприятеля, който се приближаваше стъпка след стъпка. Трябва да го дочакаш; обърнеш ли му гръб, той ще ти отсече главата, с копието си ще те пронижe. Виж колко копия са надигнали, идат насам като гора. Къде ще бягаш сега! И царят е тук, къде ще го оставиш, та да бягаш? Каза се — тук ще стоят всички. Ще спираш и ще се браниш; ще пазиш и царя. Ако обърнеш гръб, няма спиране. Ще хванат те и царя; той слезе от коня и застана с войниците; застанаха и войводите и всички челници; няма вече войводи и челници, няма войници, всички са заедно. Нели пише в църковните книги: в гроба не се познава кой е цар и кой е прост войник. Ето такъв час е дошъл. Няма къде да бягаш, а с меча може да минеш през неприятеля. И всеки войник стискаше оръжието си, може би с еднакви мисли. Ами всички бяха в една и съща беда; като в един и същ гроб и цар, и прост войник. Така бяха вървели всички заедно, били се бяха, гладували бяха и жадували, мрели бяха и страдали, градове бяха взимали, плячка бяха задигали, ругали бяха и песни бяха пели... И царят с тях навсякъде, и сега също — къде ще ходиш ти, щом той е тук и стои срещу ромеите!...

Стрелците опнаха лъкове и като че ли всички с един замах. Време беше да се започне. Замахаха ръце един през друг и хвърлячите на сулици. Ромеите и сега не побързаха; те чакаха друг час за себе си, макар само няколко мига по-късно. А паднаха мнозина между тях от българските стрели и сулици; никой не се обърна да погледне улучените, редиците една след друга ги отминаха. Щом стигнаха сякаш на определено място пред редиците на българите, опнаха своите извити лъкове и ромейските стрелци, полетяха на цели рояци ромейски сулици. Улучените българи се отпущаха на колена или отеднаж, като отсечени дънери, тръшнаха се там и също никой не ги поглеждаше; някак тихо, крадливо се измъкваха наназад и ранените, превили се надве или притиснали с ръка раната си. Не спираха вече стрелците ни от едната, ни от другата страна, но сега всеки за себе си и сякаш всеки бързаше да изпревари останалите. Българските редици започнаха да тръпнат, започнаха да се олюляват, а ромеите и сега не побързаха да се нахвърлят. То беше от голямата им сила. Работеха само

стрелците им, пуснати като рояци деца пред сватбарите. Но и мечоносците и копиеносците им, по две и три редици една след друга, бяха близу.
После бързо, като че ли отеднаж, цялата ромейска войска обхвана българската, покри я, легна върху нея, а българската влезе, размеси се с ромейоката; едната беше много по-многобройна от другата, та я обхвана и от двата й края. Българската не се и помръдна да изтегне първия удар на ромейската, не се дръпна назад да избегне смазващата нейна прегръдка. И така, вътре в ромейските редици, българите заработиха с оръжията си на всички страни, като берачи, които не можеха да приберат преобилния плод в кошницата, колкото и да бързаха с две ръце. Където и да насочеше българинът меч, накъдето и да замахнеше с палица или секира, срещаше ромейски гърди, ромейска глава. Но българите приличаха и на удавници, които махаха ръце и нозе да изплуват нагоре, докато дълбоката вода ги заливаше от всички страни и ги дърпаше към дъното. Много повече мечове, копия, секири и палици се сипеха върху тях. Земята бързо се покриваше с мъртви и полуживи човешки тела. И не беше много шумно при толкова люде, вкопчили се в смъртен бой. Ромеите викаха повече, не спираха и техните тръби и тимпани, но българите нямаха време да извикат, рядко ще изреве някой в лицето на врага, та и ударените смъртно се отпущаха на земята със сподавени степания и въздишки, с примирение. Тоя позатихнал викот и трясък на битката беше страшен, а още по-страшно беше настървението, с което се нахвърляха враговете един срещу друг. Страшно беше надмощието на ромеите, страшна беше и отчаяната ярост на българите. Те се избиваха. По едно време се втурна в боя скритият в гората български полк. Ромеите бяха го усетили и беше вече без полза да се крие. Връхлетя с вик и рев, но бързо потъна в общата бъркотия и с нищо не промени хода на сражението.
Царят остана сред войниците си. Биеше се и той, макар неговите удари да бяха по-редки — големият меч тежеше в ръката му. И би загинал между първите — как би могъл да се обръща на всички страни и бързо, ловко да отвръща на удара с удар с вдървила се старческа ръка, със задуха, който стискаше гърлото му, с тия премалели, разтреперани нозе? Ала до него бяха

двамата му синове, младите му протокелиоти. Той стоеше там и се биеше със същата решителност, както и войниците му. Той беше най-немощния между войниците си и нека падне пръв. В това беше сега всичката му сила — да задържи войниците си. И нека падне пръв в боя. Ромеите не го познаваха и не можеха да познаят българския цар в неговото скромно воинско облекло; те не забелязваха и белите му коси или го поглеждаха някои с присмехулно съжаление за неговата старческа дързост. По едно време Самуил забеляза как един дребничък ромей замахна с палица, а той едва успя да помръдне ръка, за да дигне меча си, нещо прасна по главата му и по-нататък нищо не видя, нищо не чу, нищо не усети.
Сякаш това беше по-важно, Радомир, който беше току до баща си, с един удар на меча разсече рамото на ромея, сряза дълбоко ризницата му, дребничкият ромей се преви и като да потъна в земята. В същото време Радомир бе обхванал с другата си ръка царя през кръста и го притегли към себе си, а той увисна на ръката му.
— Татко... — сграбчи го Радомир е две ръце, в дясната ръка все още стискаше огромния си меч, обърнат с острието надолу, та се стичаше по него алена кръв. Князът се огледа бързо, викна: — Коня! Къде е конят...
Той се дръпна от предната редица, струпаха се там царските багаини, Давид Мокри, войници, които бяха забелязали какво стана с царя, струпаха се като жива преграда, за да запазят своя цар. Някой доведе царския кон — държал го бе наблизу през време на боя. Радомир сложи царя на седлото — жив ли беше още той и колко леко беше тялото му, макар и в желязното воинско облекло! После царският син и сам скочи на седлото, прихвана царя с лявата си ръка ведно с юздата, която му подаде някой, притисна го към гърдите си, а в дясната размаха окървавения си меч. Кой би се изпречил на пътя му! Той се огледа за миг накъде да полети и видя, че българската войска бе притисната едва ли не от всички страни, свободен беше донякъде само гърбът й откъм гората. И ето сега той самият напущаше боя с тялото на царя в ръцете си... От гърдите му се изтръгна вик:
— Отстъпвай към гората! Към гората!

Той подкара коня си и не виждаше дали ще прегази някого, дали ще мине по живи тела. Войниците и сами се отдръпваха, блъскаха се да му сторят път, чуха се гласове и се долавяше уплахата в тях въпреки шума и тътена на битката:
— Царят! Царя убиха!...
Нататък княз Радомир не срещна ромеи и бързо навлезе в гората. Той не се досещаше да прибере в ножницата излишното сега оръжие, а бе го обладала някаква почуда, че тялото на царя лежеше така немощно и леко в прегръдките му. Ами и той, неговият син, вече и сам баща, се боеше от гласа му, от голямата му сила! А сега... ето...
Князът прибра меча в ножницата и обърна коня право към Струмица.

Не продължи още много и битката. Като че ли всички бяха чули царския син и се надигнаха гласове от много страни:
— Отстъпвай към гората! Отстъпвай към гората!... Разчу се сред войската и друг тревожен глас:
— Царя убили!...
Българските войници стояха по местата си и се биеха и мряха там сякаш по силата на някакво заклинание, което мигом се наруши от тия две думи: „Царя убили." Голяма част от българската войска изеднаж започна да отстъпва към гората - войводи и всякакви челници и най-прости войници. Мнозина бяха обградени, бяха в ръцете на ромеите и се държаха, докато държаха оръжието си; те всички загинаха там или бяха откарани в плен. Които пък можаха да се отскубват, обръщаха гръб и бягаха в гората, а оттам — към Струмица.
Още докато беше в гората, княз Радомир дочу как царят тихо изохка в прегръдките му. Князът се приведе към него, поспря коня:
— Татко...
Самуил отвори очи, промълви с отпаднал глас:
— Къде съм... Какво стана...
— Аз съм, татко. Радомир. Удариха те. Бързам към Струмица.
— Какво стана... Сражението...
— Още се бият.

— Но ние... Защо тъй... Мене само главата ме боли...
— Да сваля шлема — посегна Радомир под брадата му да откопчае ремъка на тежкия боен шлем.
— Не, не... — помръдна Самуил да попречи и пак клюмна, загуби съзнание.
Князът не смееше да излезе от гората — ромеите бяха близу. Едва когато наближи Струмица, излезе на пътя. Тук, далеч от полесражението, беше тихо и сякаш всичко живо се бе заслушало в далечния бой. И пусто беше наоколо, князът забеляза само няколко малки дружинки конници, които също яздеха накъм града. Виждаха се те ясно — бяха остатъци от разбитата българска конница; чернееше се още по-голяма дружина и нататък, вече близу до източната врата на Струмица. Князът се изкачи по стръмнината към града. Крепостните стени и кули се издигаха още по-високо върху рида, дето беше разположен Струмица. Отсамната врата беше разтворена и там бяха се струпали от двете страни на пътя към триста конници. Щом съгледаха царския син, те се опитаха да се подредят. Князът мина мълчаливо между тях и влезе в града. Зад него се чу бърз говор:
— Царят! Това беше царят! Убили са го...
Радомир предаде баща си в ръцете на Радой, когото царят тоя път бе оставил в града. Още докато събличаше слугата воинските му доспехи, Самуил пак дойде на себе си:
— Какво става там, сине?
— Бият се — отговори Радомир бързо и продължи: — Аз ще се върна там.
— Побързай. Тук няма какво да гледаш. Удариха ме, а... стар съм вече. Но... ще се съвзема. Скоро ще се съвзема и аз. Върви, върви, синко...
— Нищо — мърмореше сърдито Радой, но и със скрита радост.
— Нищо ти няма. Само шлемът те е натиснал малко. Ето тук... малко кръвчица. Ще те умия със студена вода и ще ти олекне...
— Нищо, нищо. Само главата ме боли малко. Върви, сине. Побързай.
Радомир излезе, яхна коня си пак, но нямаше къде да бърза. Знаеше, че битката е загубена. Нели и той самият бе заповядал отстъпление. Ще се затворят всички в Струмица; яка твърдина е тоя град на високия рид. А царят, царят! Ако Струмица падне,

макар и по-късно... Князът се спусна по тесните, криви и стръмни улички накъм източната порта. От стена до стена, от врата до врата бързаха, събираха се на купчини разтревожени люде, плачеха деца. Те всички се заглеждаха в княза с изплашени очи и млъкваха, докато отмине, после пак избухваха още по-силно разбърканите им гласове.
Струпали се бяха струмичани и пред отворената източна врата; оттук се виждаше цялото Струмишко поле между Огражден и Беласица. Там бяха и конниците; никой не се бе решил да слезе от коня си. Някой проговори близу до княза:
— Те вече бягат, княже... Нашите.
Това се и виждаше оттук, от стръмнината пред градската врата. Пътят нататък беше пуст, ала откъм гората вдясно се бе задала тълпа войници и бързаше насам, разпиляна по изгорелите от слънцето поляни, по долищата. Войниците вече слизаха към реката, но се измъкваха и други оттатък, изпод гъстата сянка на гората. В ума на княза се въртяха едни и същи мисли: „Те ще се затворят тук. Разбита войска... Колко ли ще изтрае Струмица?... А царят... ранен, в ръцете на Василия!... "
Той се извърна към най-близките конници:
— Никой да не се отдалечава оттук!
По стръмния път накъм градската врата се зададоха първите отстъпващи войници, премалели от умора, с пламнали от слънцето лица, облени в пот. Те минаваха мълчаливо и попоглеждаха някак стеснително царския син, застанал сред пътя, сякаш тъкмо тях да посреща. След тях се занизаха и други, цели върволици от двете му страни, приведени под нагорещеното от слънцето воинско облекло и оръжие, станало негли още по-тежко и ненужно. Тук князът дочака войводите; последен, с последните войници се изкачи нагоре и великият войвода Ивац.

Реши се още тук князът да пренесе ранения цар някъде отвъд Вардар. Далече по пътя нататък из полето се бяха повлекли неголеми облаци прах, бели в блясъка на дигналото се високо слънце. Приближаваха се насам ромейски дружини. Ивац се обърна към царския син, прегракнал от умора и жажда:
- Побързай, княже.

Гаврил-Радомир пренесе ранения си баща чак в Прилеп; придружаваше ги една дружина от двесте конници. Той пренощува в тоя град и рано на другия ден поведе дружината си назад към Струмица. Князът бързаше — да бъде там, където беше войската и всичките й челници, гонеше го и пресекналият, задъхан глас на царя:
— Побързай, синко!
Още на втория ден привечер той наново премина Вардара с дружината си при Удово, стигна и до Пирава, където също пренощува; не беше никак сгодно сега да се озове край стените на Струмица нощем и с уморени коне — там бяха вече ромеите. Потегли отново рано на другата сутрин и зави право на североизток, през южните разклонения на Плавуш планина, за да се отклони от главния път и да избегне опасните му кривулици и теснини, доколкото беше възможно.
През такива теснини между Плавуш и Беласица минаваше почти целият главен път и когато князът стигна пак до него през планински пътеки, спря се с дружината си на една височина да го огледа, преди да се спусне и той по кривулиците му. Беше рано преди пладне, но слънцето се бе дигнало високо и като че ли още по-тежко в тия първи дни на месец Зарев. Князът тозчас забеляза на няколко места, тъкмо където пътят се провираше през най-стръмни теснини, стълпове синкави пушъци, дигнали се едва ли не до слънцето. Самуил бе наредил да се натрупат големи купища камъни и дървета на много места по тоя път, който идеше чак от Солун, та да не може да се минава лесно по него, и сега тия временни прегради горяха. Василий бе изпратил свои люде да разчистват пътя. Радомир съгледа от височината една дружина от две-три стотици ромеи, които се приближаваха към друга една преграда, за да я подпалят. Като да бяха тръгнали тия люде към големи подвизи, та ги водеше някакъв голям техен заповедник — развяваше се начело на дружината знамето му. Те не бяха забелязали българите и се приближаваха спокойно към преградата. Княз Радомир поведе дружината си по труден, ала най-кратък път и се нахвърли върху ромеите изневиделица. Те тъкмо бяха запалили купището дървета и се намериха между огъня и копията на българите. Настана голямо безредие сред ромеите, разбъркаха се в теснината конници и пехотинци, та

мнозина попаднаха под конете на своите и в първите мигове никой не се сещаше да се обърне срещу българите. Българските конници налетяха от три страни, бързо навлязоха сред обградените, мушкаха с копията си, сякоха с мечовете и нямаше кой да им попречи, кой да ги спре. Час по час ромеите се втурваха като заслепени накъм засилилия се огън и веднага пак се връщаха назад още повече уплашени от огнената стена, та едва ли не сами се натъкваха на българските оръжия.
Княз Радомир бе полетял направо по пътя. И нов път разтваряше той с грамадния си меч през разбърканата навалица на ромеите, които бягаха пред коня му в ужас. Царският син съгледа отдалеко знамето на ромейския заповедник и се спусна право срещу него. Сега мечът му беше още по-страшен, докато конят му газеше върху човешки трупове. И не ръката му се умори, а мечът от яко бохемско желязо се пречупи на две, тъкмо бе стигнал княжеският кон на един скок до ромейския велможа. Видя го Радомир за един миг — ромеецът цял бе облечен в желязо и злато, с бяла грива на високо извития му шлем, брадата му също беше доста побеляла; видя го князът — вече възрастен мъж, но се държеше напето на позлатеното седло. Погледна князът строшения си меч и ядно го захвърли; погледна празната си ръка и се усмихна. И докато тая ненавременна усмивка беше все още на лицето му, лъснало от пот, опръскано с кръв, той посегна бързо и с едно дръпване изтръгна от ръцете на някакъв ромей дългото му копие, както го бе насочил, за да защити големия си челник. Князът обърна копието с рязко движение на ръката, стисна го под лакътя си и смушка коня право срещу ромейския велможа. Той прободе ромееца в корема и го натисна с голяма сила, та го събори и от седлото, в нозете на коня му. Всички ромеи наоколо се разбягаха по-надалеч, побягна и конят на заповедника им, а на пътя остана той самият, легнал по гръб с разперени ръце, от разпорения му корем се бяха повлекли черва. Лицето му бе побеляло като черупка на яйце изпод накривения гривест шлем — мъртво беше вече това лице. Потекла бе в праха неголяма локва кръв.
Царският син се огледа, потърси с поглед побягналите нататък ромеи и попита на ромейски:
— Кой е тоя храбър мъж?
Чуха се гласове от няколко страни:

— Дук Теофилакт Вотаниат... Солунският дук...
Князът приподигна едва-едва рамена — всеки със съдбата си. Тук спасиха живота си едва неколцина от ромеите, които побягнаха незабелязано и се върнаха при своите; яви се един от тях и пред василевса, да му разкаже какво се бе случило с Вотаниата. А княз Гаврил-Радомир още същия ден се прибра в Струмица. Василий Втори удари тоя град веднага след като разби българската войска, но не можа да го вземе и се отстрани от стените му. Сега Василий кроеше да покори докрай България, но повече с хитрост и търпение, отколкото с оръжие и ненужни жертви. Той бе изпратил Вотаниата да разчисти пътя към Солун, където мислеше да се оттегли временно, и бе останал да го чака недалеко от Струмица.

XIV

Вторият Василий тъкмо бе седнал да обядва, когато получи вест за поражението и смъртта на Вотаниата. Той седеше сам пред скромна трапеза в шатъра си. Людете му не искаха да пуснат при него дотичалия вестител, преди да довърши василевсът обеда си, но Василий дочу отчаяния му глас и повели да го въведат. Спасилият се Вотаниатов войник се хвърли на колена още при входа на шатъра, падна и на ръце, дигнал към василевса покорно, отчаяно лице и очи, пълни с ужас; той беше десетник, но без оръжие, само ножницата на меча му висеше празна на войнишкия му ремък. Покрит беше с прах, долната му връзка на единия му наколенник беше скъсана. Василевсът бутна купата със студена зеленчукова супа, която едва що бяха сложили пред него, лицето му леко побледня.
— Говори.
Вестителят притисна ръка на гърдите си, наведе се още по-ниско, та сплъстената му коса досягаше прашната постилка там.
— Василевс... поражение... — проплака той. Беше много уморен и уплашен, но сега още повече се боеше от гнева на своя цар. И продължи с разтреперан глас: — Българите ни затвориха в една страшна теснина... като в казан... Нахвърлиха се от всички страни. Влязоха между нас. Бият, налитат като диви зверове. Водеше ги сам царският син, казаха там, които го познаха от

нашите, и аз го видях с очите си. Той уби солунския дук... Червата му извади с копие. От нас останаха живи едва неколцина. Мургавото опърлено лице на Василий Втори побледня още повече, стана дори сиво като вече гъсто прошарената му коса и само очите му под дебелите вежди горяха с остър блясък. Той скочи и посегна с разтреперана ръка към разголената си шия. Задушаваше се от гняв и скръб, но изеднаж се съвзе — да не показва вълнението си пред злокобния вестител и пред застаналите край входа приближени. Махна рязко с ръка. Застаналите при входа побързаха да излязат, побърза след тях и уплашеният вестител.
Василий остана сам в шатъра си. Той погледна с отвращение трапезата пред него, а малко преди това бе седнал там с охота и жажда — да се насити, но и да се разхлади в тоя непоносимо горещ августовски ден. Наслагани бяха на ниската маса сребърни блюда, изкусно изплетени кошничкш, пълни с изстудени уханни плодове, каквито раждаше в голямо изобилие тая земя; бистра вода проблясваше влажно в една широка стъклена кана и се виждаше през прозрачното синкаво стъкло как плаваха в нея късчета лед. Василевсът обичаше да пие вода направо от каната, като я дигаше с две ръце; тая привичка му бе останала още от детските години, когато вещи възпитатели го учеха в бащиния му дворец как да се държи на трапезата, той пък вироглаво се противеше. Василевсът изпиваше по една чаша вино на обед и на вечеря, но едва след второто ядене. Тая своя привичка не нарушаваше дори и когато посрещаше свои гости в Константинопол. Той беше въздържан човек, а сега се извърна с отвращение от сложената пред него трапеза. Попридръпна широките поли на дрехата си и тръгна да се разхожда от ъгъл до ъгъл в шатъра с припряност, несвойствена за неговата възраст, за неговия нрав. Гневът и скръбта му се разгаряха с голяма сила. Солунският дук Теофилакт Вотаниат беше негов предпочитан военачалник. Неотдавна Вотаниат бе разбил с изпратената му помощ Самуиловия войвода Несторица при Солун в същото време, когато василевсът стоеше все още пред българската преградна стена в Клидионската теснина. Това беше съкрушителен удар на ромеите и първата несполука на българите в тая голяма битка. Българите сега бяха си отмъстили. Но гибелта

на Вотаниата и на отреда му смути много повече Василия — той не смееше сега да мине с войската си през тесните и долищата между Беласица и Плавуш планина, за да се оттегли към Солун, както бе решил след напразния му опит да превземе Струмица. Гаврил-Радомир можеше да причака и него из тия диви теснини...
Пред шатъра на василевса се бе събрала цяла тълпа — тук бяха всички първи военачалници и най-приближените му люде. Бързо се бе разнесла по целия ромейски стан вестта за разбиването и смъртта на Вотаниата. Насъбралите се пред шатъра стояха мълчаливо, със строги лица. Час по час някой ще се приведе към застаналия до него и ще зашепнат те глава до глава, ще се чуе по-нататък непредпазливо повишен глас и бързо ще пресекне. Двамата стражи пред входа на шатъра стояха изпънати и неподвижни. Завесите на външния вход на шатъра бяха приподигнати и в сянката на ходника се виждаше първият прислужник на василевса. Откъм вътрешността на шатъра не се чуваше никакъв шум. Слънцето вън печеше немилостиво. По лицата на събраните тук се стичаше пот, чуваше се шумно, пресекнало дишане или някой ще въздъхне хрипливо, а старият, севастократор Йоан Петрон дори посегна и свали силно затопления си шлем, което не беше позволено в такъв час на обща тревога. Всички очакваха да ги повика Василий, ала изеднаж той самият излезе пред входа на шатъра. Пъстрата блестяща тълпа се полюшна и преви пред василевса като подухната от вятъра изкласила нива. Лицето на Василий бе застинало като каменна маска, с плътно стиснати устни. Погледът му премина бързо по тълпата на болярите и пълководците и се спря върху катепана Куцукус, когото наричаха още главатар на палачите. Василий веднага бе зърнал червената му наметка и като не сваляше поглед от него, каза с ледено спокоен глас, през стиснати зъби:
— Аз ще накажа българите. И ще ги сломя завинаги.
С едно движение на ръката василевсът побърза да спре всяко одобрение или каквото и да е възражение, направи знак на катепана да го последва, кимна за поздрав и пак се върна в шатъра. Катепанът пристъпи след него и като чувствуваше върху себе си погледите на всички събрани там, усмихваше се под дългите си мустаки самодоволно и надменно. Болярите

изпроводиха василевса с поклон, макар той да бе влязъл вече в шатъра, и не се чу никаква дума на одобрение или възражение. Едва когато болярите се пръснаха наоколо по двама или трима, чуха се тук-там и скоро заглъхнаха ненужни думи.

Щом се зазори на другия ден, през ромейския стан премина с бърз ход малка дружина конници. Водеше ги катепан Куцукус. Надигнаха се и утринния здрач тръбни звуци и ехтяха самотно някое време. Рано беше още и сънят на войниците беше дълбок в утринната прохлада, но се чуха сърдити гласове и заповеди, многолюдният стан отеднаж се съживи, зашумя тревожно — не ще да е напразно това дигане на войската още по тъмно.
Недалеч от ромейския стан, в една широка впадина, беше станът на българските пленници. Тук беше тихо. Не се чуваха ни тръби, ни викове. Спяха върху голата земя хилядите пленници, а спяха по ниски шатри, под навеси или също тъй на открито и ромейски войници, които пазеха от всички страни пленнишкия стан; само стражите стърчаха наоколо или се мяркаха в разредяващия се здрач, дигнали на рамо дългите си копия. Едва когато се развидели добре, екна и тук тръба. Развикаха се стражите от всички страни и мнозина дори се нахвърлиха върху пленниците, влязоха между тях, мушкаха ги с дръжките на копията си, ритаха ги с озлобение — като не бяха спали те през тая нощ, бързаха да прекъснат съня на презрените роби. А скоро след като се показа слънцето по пътя край реката се зададоха една след друга сред облаци прах седем-осем дружини ромейска пехота и още две дружини конница в пълно въоръжение.
Стече се насам две мерии войска и загради пленнишкия стан с плътна жива ограда. Повечето от пленниците седяха по земята на по-големи или по-малки дружинки и гледаха ромеите с подозрително любопитство или с презрение, или с досада, или пък с безразличие; други наскачаха и се приближиха към редиците им, опитваха се да влязат в разговор с тях — от празно любопитство или от несдържано желание да научат нещо за своята по-нататъшна участ, а трети безсрамно се подмилкваха и просеха от враговете си храна. Станаха и сбивания. Мнозина от българите се нахвърлиха върху просяците, обидени от тяхното

унижение, изтласкваха ги навътре в стана, но някои от тях, така угодливи пред ромеите, извръщаха се да се бият със своите с неподозирана ярост. Понесе се сред хилядите пленници, засили се, зашумя и някаква смътна тревога, чуваха се гласове, неспокойни, плахи, дори пълни с прокоба:
— Ще ни водят другаде някъде...
— В техни ръце сме... Тая сутрин ето и хляб не ни дават...
— Ще ни избият...
Мнозина се трупаха около своите също тъй пленени челници, питаха, разпитваха. Никой от българите не познаваше катепана Куцукус. Неговата червена наметка се мяркаше по всички посоки около пленнишкия стан. Той препускаше на запенения си кон ту тук, ту там, ту по-нататък, на два-три пъти изчезваше някъде за някое време и пак се появяваше, следван от малката си дружина, спираше се за миг и пак се втурваше нататък, пошушваше нещо или крясваше сърдито - главатарят на палачите, както го наричаха на подбив, но не и без страх ромеите, вършеше усърдно своята злокобна работа...
Най-сетне катепан Куцукус се спря с дружината си на горния край на пленнишкия стан и се отпусна уморен на коня. Той не сваляше бдителен поглед от една височина насреща, която се издигаше стръмно отвъд дълбоко, затулено долище. Конят на катепана неспокойто клатеше глава и непрестанно шибаше корема си с дългата опашка; тупаха с нозе, махаха опашки и другите коне зад него — зли мухи лепнеха по тях и ги хапеха ожесточено. Откъм многолюдния пленнишки стан се дочуваше глуха врява. Пътят край реката нагоре, накъм ромейския стан, беше пуст. От дъното на дълбокото долище насреща бавно се издигаха валма синкав пушък, разстилаха се нашироко и чезнеха в мътния блясък на сивкавото небе, вече нажежено от ранното августовско слънце. Ставаше все по-горещо и по-задушно, все по-нетърпеливо дигаше очи главатарят на палачите към отсрещната височина.
Там се показаха най-напред трима конници и дигнаха към блесналото небе дълги медни тръби. Преди да долетят до слуха им първите тръбни звуци, катепанът замахна два пъти с ръка — даде някому знак и подкара бързо коня към дълбокия дол. Последва го и дружинката му, а в същото време откъм

пленнишкия стан потегли една голяма купчина люде — над стотина души пленници, обградени с две редици въоръжени войници, пехотинци и конници. Когато главатарят на палачите и дружината му слязоха в дола, а зад тях се смъкваха и пленниците с обградилите ги войници, на отсрещната височина, надвесена над дола, се показа василевсът с цяла тълпа свои приближени; на яркото слънце отдалеко пъстрееше облеклото на велможите, отдалеко личеше сред това шаренило тъмното облекло на Василий Втори. Катепанът дръпна юздата и конят му веднага се спря, опънал предните си нозе, спря се и тълпата с пленниците, затихна всеки шум и глас. Тогава главатарят на палачите видя как василевсът махна с ръка: започвайте!

Долището беше дълбоко разядено корито на пресъхнала рекичка. Тук-там стърчаха купчини изсъхнали треви, широко наоколо ярко се белееше ситен пясък, настилан от водата на дълбоки пластове. По цялата дължина на дола, на но три-четири разтега един от друг, горяха големи огньове и около всеки огън стояха по двама или трима мъже, съблечени до пояс, гологлави и боси по парещия пясък. Те всички бяха препасани с червени пояси и по това личеше, че са палачи и мъчители. Край всеки огън бяха изтеглени купища жар, а наблизу бяха нахвърляни камари дъбови дърва. Нагорещеният въздух над жарта, над пламтящите огньове трептеше и се люлееше над едвам видими вълни, по разголените тела на палачите се стичаше пот на едри капки, на цели вадички. В купищата жар бяха наслагани мечове, двуроги шишове с дървени дръжки и други пак тъй разклонени като вилки железа, но не с остри краища, а сплескани, кръгли като парички На свой ред главатарят на палачите махна с ръка и викна:

— Започвайте!

Войниците се нахвърлиха върху пленниците и ги поведоха един след друг към огньовете. Край всеки огън бе изправен по един българин. Нахвърлиха се върху неволниците и палачите — увисваха по тях, хващаха здраво ръцете им, сграбчваха ги за дългите коси, да не могат и да помръднат глава. Други мъчители, по един край всеки огън, дигаха от жарта нагорешен до червено меч или двурог шиш и го насочваха бързо към очите на пленника.

— Майчице! — разнесе се пронизващ писък сред забързаното оживение около огньовете. Веднага след него, едновременно с

него се чу и втор, и трет, чуха се още много викове и писъци от ужас, от болка:
— Очите ми!... Ооо... Изгорях...
Пленниците се дърпаха с все сила и на всички страни, но не можеха да се изтръгнат от ръцете на сграбчилите ги, увиснали по тях войници и мъчители. Нагорещеният меч не се и докосваше до очите, но стиснатите клепки в миг прегаряха от светналото желязо, очите се издуваха на мътни мехури, които се пукваха и по пребледнелите обраснали бузи потичаше обилна влага, на мястото на очите се отваряха кървави дупки, острият двурог шиш хлътваше бързо в затворените очи на друг неволник, а нагорещените парички оставяха върху очите два дълбоко прегорели кървави кръга. Така бяха прекарани край огньовете всички доведени тук българи. В трептящия въздух пропълзя и се задържа тежка, сладникава миризма на изгоряла плът. Когато преброиха до сто ослепени вече пленници — сто и първия от тях оставиха с едно око и палачът му викна:
— Ти ще ги водиш тия! Заведи ги на вашия цар, кучето Самуил!
Всички ослепени неволници бяха изтласкани към другия край на долището. Те се клатушкаха нататък с плахи стъпки, с протегнати ръце, въртяха глави, сякаш да махнат отпред очите си черната тъмнина, блъскаха се един в друг, притискаха се, а ромеите викаха по тях:
— Махайте се оттук! Вървете при своя цар, и вие крастави кучета като него!...
Отчаяните болезнени викове и стонове на ослепените заглъхнаха отвъд дълбокото долище. Тогава откъм горния му край навлязоха други пленени българи и ромейски войници. Поведоха и тия неволници един след друг край огньовете. Чу се надалеко гласът на катепан Куцукус:
— По-бързо! По-живо! Те са хиляди, хиляди!
Разнесоха се нови писъци и вопли. Миризмата на изгоряло човешко месо се сгъсти край огньовете. Един от българите — едър млад момък, едва що бяха го изправили пред огъня — разблъска с голяма сила войниците и мъчителите, които се бяха налепили по него, отскубна се от ръцете им, но губителят, който бе посегнал да изгори с меч очите му, подскочи и разцепи главата му с нагорещеното острие...

Край огньовете минаваха тълпа след тълпа пленници и войници. Час по час мъчителите хвърляха в загасващите пламъци наръчи дърва или изтегляха нови купища жар; към небето се издигаха нови стълпове чад, миризмата на изгоряла човешка плът ставаше все по-гъста и по-тежка. Кацукус, главатарят на палачите, минаваше от огън до огън и викаше по людете си, подканяше ги да работят по-бързо, по-сръчно. Когато някой от българите се противеше повече или дори се изтръгваше от ръцете на мъчителите, войниците го съсичаха, надупчваха го с копията си; встрани, по-далеко от дългата редица на огньовете, бяха захвърлени телата на мнозина избити българи. Върволицата на ослепените излизаше от зловещото долище и се клатушкаше, пъплеше накъм Струмица. Водачите, по един едноок на сто души, водеха слепите към затворената българска крепост и жалките стонове на всички тия несретници се разнасяха надалеко. А Василий императорът продължаваше да стои със своите приближени на височината отсреща. Над главите на ромейските велможи бяха опънати сенници, до нозете на василевса беше сложен и стол, но той не го и поглеждаше дотолкова беше погълнато вниманието му от злокобната работа на палачите по песъчливото дъно на пресъхналата река...
Девет дълги пламтящи августовски дни продължи ослепяването на българските пленници. Върволицата на ослепените стигаше до стените на Струмица. Василий идваше по няколко пъти на ден и стоеше дълго на височината, да следи отблизу работата на мъчителите. На десетия ден в пленнишкия стан бяха останали само няколкостотин българи. Те знаеха къде водеха ромеите техните другари и бяха успявали досега да се спасяват, но дойде и техният ред. Когато ромейските войници насочиха копията си, за да поведат и тях към мъчилището, те се нахвърлиха с голи ръце върху войниците. Битката беше къса. Тия няколкостотин българи бяха избити до един. Съобщиха на василевса за техния край, а той презрително приподигна рамена и попита:
— Колко са ослепените?
Катепанът, главатар на палачите, ниско се поклони:
— Четиринадесет хиляди, твое свето царство.
Пред Василия се изстъпи най-старият от велможите му, сввастократорът Йоан Петрон, поклони се той още по-ниско,

после дигна високо ръце, сякаш за благодарност към бога, и гласът му потрепера от лъстива угодливост:
— О, велики василевс, вековете ще те запомнят като унищожител на варварите!
По-късно Василия Втори нарекоха „вулгарохтонос", което ще рече българоубиец.

Самуил престоя една неделя в Прилеп, във вътрешната крепост на тоя град. Край него беше само Радой. Крепостта беше празна — пазеха я само двайсетина стари войници и един още по-стар стотник, който гледаше добре службата си, но не смееше да се явява пред ранения цар дори и вечер, след затварянето на крепостните врати, както беше според реда във войската. Стотникът се явяваше пред Радоя в ходника пред царските стаи с едни и същи думи:
— Вратите са затворени. Нощната стража е по местата си.
Царският слуга посрещаше стотника със запален светилник в ръка и отговаряше с надебелял глас:
— Добре. Ще предам на царя. Върви си.
Вътрешната крепост се издигаше по високите, стръмни скали над Прилеп. Тихо беше сега тук, между дебелите каменни стени високо горе по скалите. Ден и нощ се чуваше воят на ветровете, ту по-силен, ту по-слаб като въздишка, а рано сутрин и на залез проечаваше рог с равен, тъжен звук, сетне започваха подвикванията на нощните стражи и така през цялата нощ.
Сутринта на осмия ден, преди още да изгрее слънцето, царят излезе на източната площадка на тукашното си жилище, гологлав, наметнат с лек сив плащ. Никой не го придружаваше. Отсреща, по широката външна стена, оттатък външния двор на крепостта, сънлив страж се разхождаше с бавни стъпки. Щом съгледа царя, той бодро вдигна копието си за поздрав, но Самуил не го и забеляза. Над Златовръх и протегналата снага на Верула чак до Козяк се ширеше румено сияние, което се преливаше в чиста, зеленикава светлина, високо по небето. Там, в подножията на Козяк, бе минал царят преди осем дни заедно със сина си Радомир, нататък и сега бяха обърнати дълбоко хлътналите му

очи, нататък, отвъд Вардар, към Беласица. Какво ставаше сега там?
Самуил прекара студена длан по лицето си, да прогони мрачната сянка, която се изправяше пред погледа му. Василий беше победител — сега, когато близу седемдесет години притискаха плещите на Самуила, когато в битките му се завиваше свят и мечът беше вече тежък за неговата десница.
Слънцето бавно изгря. Беше месец Зарев, но горите в низината и отвъд Трите реки все още се зеленееха. Откъм града долу, току в подножията на стръмните скали, се дочуваше сподавена врява и весел кучешки лай. Царят обгърна с поглед потъналия в слънчев блясък простор наоколо и неочаквано топла тръпка премина през изнуреното му тяло.
— Не — прошепна той и поклати глава: — Не! Само смъртта е край. Само смъртта е край на всичко!
Нова ли надежда се пробуждаше в сърцето му?
Самуил отново влезе в твърдината през малката врата, която извеждаше на площадката. Скоро след това той се показа в предния двор и бавно се запъти към главната врата на крепостта. Не беше препасан с никакво оръжие, наметнат беше със същия сив плащ, сложил бе на главата си кожен шлем, изпод който се подаваше дългата му, вече съвсем бяла коса. Тежката крепостна врата бе отворена още при изгрев слънце, спуснат бе и подвижният мост над дълбокия ров пред вратата. Самуил поздрави стражите и излезе на пътя, който вадеше надолу към града. Войниците от крепостта гледаха учудени как старият цар слизаше по кривуличещия път сам и без оръжие.
Оттук от пътя се виждаше целият град и дебелата стена, която го обграждаше нашироко, четвъртитите кули по нея. Отвъд стената се разстилаше Пелагония чак до Пелистер и Баба, които се синееха в далечината. Градът се бе притиснал към скалите, върху които се издигаше вътрешната крепост. Зеленикавите плочени покриви на къщите лъщяха от утринната роса, която слънцето още не беше успяло да пресуши. Тук-там по все още зелените поляни край градската стена се мяркаха люде, мънички в далечината. Глухата врява, която се издигаше над града, тук се чуваше по-ясно и дори се долавяха в нея отделни гласове.

Царят слезе в града, за да се намери сред повече люде в това светло утро. Той мина по няколко тесни и криви улички, но никой не го позна, никой не се отдръпна да му стори път. Пък и само стари люде и деца минаваха край него; младите мъже, негови войници, бяха при Беласица. Самуил мина пред главната църква, но дворът й беше пуст, вратите и — заключени. Той отмина нататък и излезе на главната стъгда. Тук се бе насъбрала цяла тълпа мъже, жени, деца и всички говореха един през друг, махаха с ръце, дърпаха се, никой никого не чуваше. Самуил се приближи, но и тук никой не го позна, може би поради простия плащ, с който се бе наметнал, поради простия му кожен шлем, пък и всички премного се бяха вдали в тая шумна разправия. Едно дребно, мижаво старче грубо го побутна с лакът и се завайка над тояжката си:
— Ромеите идат! Идат... Каза се, че царят бил горе, в твърдината. А тая сутрин и камбаните не биха по църквите. Безбожници! Забрави ни бог...
Вестта за поражението при Беласица бе стигнала и тук. Царят притвори очи от голяма болка, извърна се и продължи да върви, без да знае вече накъде. Отново затрещяха в главата му мъчителни, страшни мисли. Бързо угасна плахата надежда, която слънцето бе пробудило тая сутрин в него.
Не беше направил нито десетина стъпки, когато чу как тупна камък наблизу и се търкулна до нозете му. Той се спря, но беше излишно да търси кой бе дигнал камък от земята и бе го хвърлил: грозен писклив глас поведе погледа му към купчина жени насреща, между тях стоеше парцалива бабичка, която бе го познала, размахваше срещу него криви пръсти и викаше:
— Проклет да си, Самуиле! Мъжът ми остави костите си при Сперхей, а къде са сега двамата ми синове? Проклет да си, царю, сълзи не останаха в очите ми!...
Наоколо изеднаж стана тихо. И се понесе сподавен шепот над насъбралите се люде:
— Царят!...
Разярената бабичка се строполи ничком на земята цяла трепереше, гърчеше се от безсилен гняв или пък от страх. Изпитото, скръбно лице на царя помръкна още повече. Той тръгна право през широката стъгда, срещу насъбралата се

навалица, и може би очакваше, може би искаше да го затрупат тия люде с камъни. Ала пред него се разтвори широка пътека, от двете му страни стояха мъже, жени, деца, мнозина с наведени глави — не се осмеляваха да дигнат очи към него Той беше величествен в своя сив плащ, с простия войнишки шлем, с бялата си коса и с своята неизмерима горест по лицето, в овлажнелите му очи.
Когато излезе от града и тръгна по стръмния път към вътрешната крепост, отгоре се зададоха войници. Те тичаха с извадени мечове, водеше ги старият ратник. Някой бе съобщил горе, че царят е в опасност.
Самуил им направи знак да се върнат. Стотникът тръгна след него, а войниците, прибрали мечовете си, вървяха по-далеко зад тях. На един стръмен завой царят се спря задъхан и промълви като на себе си:
— Не бях ли и аз при Сперхей и навсякъде с тях...
Той замина още същия ден за Преспа.

Вратите на Струмица стояха затворени денем и нощем. Отвориха се набързо само за да пропуснат царския син и дружината му. Василий беше наблизу с цялата си войска. Василевсът би и града цели два дни с голяма сила. Сетне го изостави, ала сега, след загиването на Вотаниата, прати няколко дружини да пазят вратите му; той мислеше, че царският син бе излязъл от Струмица, за да удари солунския дук в теснините по пътя за Солун, и не знаеше, че княз Радомир тогава се връщаше от Прилеп. Няколко дружини ромеи пазеха отвън Струмица — Василий се боеше да не би българската войска да излезе от тоя град и пак да го удари някъде неочаквано.
А къде другаде биха се отправили ослепените българи? В преголямата си несрета те тръгнаха с изгорелите си очи да търсят свои люде. Още първите от тях, които бяха пуснати от мъчителите да се скитат в непрогледната си тъмнина, в тоя нов свят без искрица светлина, протегнаха ръце и потърсиха най-напред своите, които не бяха попаднали в ръцете на ромеите. Техният едноок стотник ги поведе по пътя за Струмица. Тръгнаха

след тях и всички други, които бяха минали вече край огньовете в страшното долище.
Пътят се изпълни със слепи люде, със слепи войници. Какъв тъжен войнишки строй! И още по-тъжен, защото бяха във войнишко облекло, с ножници, които висяха, мятаха се празни по бедрата на мнозина от тях. Първият едноок водач ги водеше към Струмица. Те вървяха и вървяха след него хиляди, излизаха от зловещото долище, преминаваха на пътя, изпълваха го от единия до другия му край и все по-далеч и по-далеч напред.
Приподигнали ръце, те се търсеха в тъмнината, търсеха негли всичко, що бяха загубили завинаги, докосваха се да видят, че не са сами в тая страшна тъмнина, в треперещите им пръсти имаше и страх, и копнеж, и неизразима мъка. Стъпваха предпазливо и влачеха нозете си в праха, бояха се да се откъснат от земята, да се отдалечат от другарите, да не тръгнат в погрешна посока. Но не бяха само ужасените им лица, кървавите сълзи по тях, черните, подпухнали рани на очите им, не бяха само търсещите им ръце, не бяха само повлечените им плахи стъпки, а още по-страшни, по-тъжни, по-грозни бяха гласовете им, въздишките им, стенанията им, писъците им и думите, които изричаха.
Те вървяха бавно. Какво мрачно шествие! Човек до човек. Понякога някои се спираха, откъснали се макар и само на една педя от другарите си, но им се струваше, че оставаха сами в тъмнината и в целия свят. Другите отминаваха, а пред тях оставаше празнина и се виждаше с какво отчаяние протягаха ръце, търсеха наоколо, докато се докоснат до някого или друг някой се блъсне в тях. Някои в краищата на пътя тръгваха неусетно настрана и хлътваха в изкопа край самия път, падаха в някой трап, прекатурваха се в някой дол. Еднооките им водачи викаха по тях, махаха с ръце, тичаха да ги предвардят, но какво можеше един едноок между сто души слепи? А и мнозина от еднооките вървяха в най-голямо отчаяние или ги измъчваше болката на изгореното им око — не беше тя по-малка от болката на двете извадени очи. Те, еднооките, бяха сега челници на това сляпо войнство. А предишните челници сега бяха сред войниците си, слепи и безпомощни като тях, по-бедни, по-окъсани от тях с остатъците от челнишкото си облекло. И бяха все по-малки

челници — по-големите, които бяха попаднали в ромейски ръце, бяха съсечени още в пленнишкия стан.
Отчаяните гласове на слепите, въздишките им, стенанията и писъците им се чуваха вече по целия път и далеко наоколо. Те се викаха по име, всеки търсеше другарите си от десетицата, съселяните си, дори и добрия си челник; всеки зовеше близките си люде, майка си, децата си; разказваше някому през кървавите си сълзи простата история на своя живот; оплакваше се жално като уплашено дете; или пък проклинаше злобно, заканваше се със страшни думи:
— Оооо... Болииии...
— Смилко... Къде си, Смилко, къде си, братко мой?...
— На война... И аз, и по-големият ми син. В къщи остана само жената с дребни деца. А сега накъде... Сина убиха още долу, при стената. Към мене се обърна той с очи, когато умираше, потърси ме, ама не можа нищо да ми каже. Дете! А сега аз накъде без очи...
— Аз палата му ще запаля от четири страни! До гръкляна му само да се докопам, с дроба му ще го измъкна заедно. Болярско куче, изедник...
— Оооо... мале-майчице! Оооооо...
Кой можеше всичко да чуе и да запомни в общата врява и викот сред толкова люде, четиринайсет хиляди, човек до човек? Някои се спираха немощни и биха изостанали сами сред полето, но идващите след тях ги повличаха. Никой не можеше да побърза, всеки пристъпваше опипом, с голям страх, но всеки искаше да стигате по-скоро там, където бяха го повели, където го бяха понесли. Споменаваше се Струмица... Струмица и всички се стремяха нататък, към своя град, може би там ще намери човек някакво облекчение, сред своите, негли ще махне някой отпред очите тоя черен мрак, тая болка под целия тежък, оловен череп. Ами те допреди малко бяха здрави люде, виждаха ясния божи свят с ясни очи и сега тъмнината бе като черна превръзка, та и сами посягаха да я махнат отпред очите си. Може би там... По това беше някаква неясна мисъл, неясна надежда, самоизмама в страшното отчаяние. И всички се стремяха нататък, нататък бяха протегнати ръцете им, та избързваха и тия, които се спираха за миг насред пътя.

И тоя огън в безкрайния летен ден... Те не виждаха светлината на слънцето, но усещаха силата на огъня му. А жаждата изгаряше самата им утроба. Някои от тях не бяха пили вода още от пленническия стан, а сега жаждата им беше три пъти по-голяма. Раненото тяло изгаряше за капчица вода. И колкото често споменаваха майките си, имената на децата си, много по-често повтаряха:
— Вода... Водица!...
Оглеждаха се със слепите си очи, търсеха, питаха. Къде ли бе останала Струмешница, не се чуваше тихият шум на премалелите й води, още по-далеко беше
Стара река, край пътя се отваряха само сухи, песъчливи долища. Ще се обади някой от еднооките, и той с пресъхнали, напукани устни:
— Къде да ви търсим вода?... А да тръгнем да търсим и съвсем ще се изгубим низ това поле. Слепи люде. Къде да те пусна, човече... Ами да побързаме, в града и вода ще намерим.
Позамлъкваха наоколо елените, ослушваха се, облизваха се и лепкавият език стържеше по пресъхналите устни.
Най-сетне първият от еднооките, който водеше сякаш цялото множество, се спря пред източната врата на Струмица. Вратата беше затворена, дигнат беше и подвижният мост над крепостния ров. От двете страни на пътя се насъбраха ромеи от тия, които бяха оставени там да пазят да не би да излязат българи от града. Струпали се бяха люде и горе, между зъберите по стените, на площадката над вратата; те бяха забелязали отдалеко ослепените и сега искаха да видят какво беше това необикновено войнство. Горе, между людете на площадката, беше и царският син Радомир, и великият войвода Ивац, бяха и други от големите челници.
- Отворете да влезем — завика отдолу еднооокият. — Гладни сме и жадни...
Завикаха след него и мнозина от слепите, и други от еднооките:
— Отворете, отворете... Кажете на царя, че сме дошли...
Като се трупаха все повече пред зиналия ров, някои и полетяха към дъното му, изпопадаха един връз друг. Да имаше поне вода в дълбокия ров, но бе пресъхнал от горещините и на дъното се виждаше само засъхнала кал.

— Не можем да ви отворим — чу се отгоре и слепите затихнаха, да чуят по-добре; — Ето ромеи пазят вратата и цялата ромейска войска е наблизу. Идете другаде или там някъде в полето, докато прогоним ромеите. А царят не е тук.
— О-о! — викаха слепите сякаш в един глас: — Къде да идем, докога да чакаме! Ще измрем всички от глад и жажда...
Тогава се чу един глас, по-силен от всички други гласове между ослепените:
— Да идем при царя! Кажете ни къде е царят.
— При царя... — повтори друг някой от слепите и току завикаха от всички страни и по-нататък по пътя които се бяха спрели: — Да идем при царя! Той ще ни помогне! Той е добър, той е милостив! О... царя... Кажете къде е той.
Чу се глас пак отгоре, от площадката:
— Ние не знаем къде е царят. Той не е тук.
Някои чуха тоя глас от високата площадка, а други от слепите не го чуха и те бяха много повече. Раздвижиха се те всички, заблъскаха се един в друг, не знаеха накъде да се обърнат, накъде да тръгнат, надигна се и голяма врява, завикаха отново всички въздишаха и стенеха, някои и заплакаха с глас:
— Не ни отварят да влезем в града! О, несретни ние, слепци... Къде ще вървим, къде ще намерим людете си, хижата си... Да се разтвори черната земя и живи да ни погълне!
— Тръгвайте, тръгвайте! — викаха други и клатеха глави, люшкаха се ту на една, ту на друга страна търсеха светлина, търсеха път, а някои там наблизу отвръщаха с отчаяние, отвръщаха с плач:
— Къде... Къде... Ние сме слепи люде...
И пак се зачу вик и се засили от много страни:
— Да идем при царя! Царя да потърсим! Водете ни при царя! О, Самуиле, царю...
Не се чу вече никакъв друг вик, никакво друго име, а всички повтаряха тук, пред вратата на Струмица надалеко по пътя, както се бяха спрели и събрали, както прииждаха хиляди слепи:
— Да идем при царя...
И пак някои от еднооките поведоха всички други. Поведоха ги низ полето, встрани от пътя и най-напред, за да търсят вода, да потърсят някъде и храна. Повлече се след тях цялото множество,

като същинско стадо овци, които все се побутват една в друга, усещат и миризмата си. Все пак някои от по-крайните се отделяха, откъсваха се от другарите си и тръгваха някъде встрани. Спущаше се някой от еднооките и ги връщаше при другите: — Насам, насам.
А понякога залуталият се усещаше, че се бе отделил, и надаваше вик, пълен с отчаяние:
— Къде съм, къде съм!...
Сега слепите вървяха без път. Хлътваха в трапища, спъваха се в камъни и межди, падаха и ставаха. Виковете и стенанията им позатихнаха от изтощение и безнадеждност — кой ли ще ги чуе в тая страшна тъмнина? Най-сетне всички навлязоха в песъчливото корито на някаква малка река. Не беше много водата и тук, едвам се процеждаше малка вада по мокрия пясък, през бели затоплени от слънцето камъни. Разблъскаха се всички най-напред на едно място, с мъка ги повеждаха еднооките по-нагоре или по-надолу.
— Къде е водата... Къде е водицата?... — молеха се някои и се въртяха, клатушкаха се с протегнати ръце.
Един след друг, купчина след купчина, нахвърлиха се всички слепи на топлата речна вода; те сякаш и я подушваха. Налягаха един до друг, един върху друг, блъскаха се, биеха се, дращеха се, за да се изместват и наместват, а имаше място за всички, но те не виждаха. Газеха във водата, падаха в нея, потапяха ръце, лица и смучеха жадно, ненаситни, с водата заедно и пясък, който скърцаше между зъбите им. Като се задъхваха и задавяха в нетърпението си, те се поотдръпваха, но само за един къс миг и отново се нахвърляха на водата, да не би все пак да останат жадни, да не би някой да ги измести да изпие цялата река. В размътената вода се виждаше потекла тук-там и кървава мътилка, от кървавите рани по лицата на слепите, от кървавите дупки на очите им...
Тук те и се събираха да нощуват, край малката река. Дългият летен ден вече прегаряше.
Някои от еднооките побягнаха още през първата нощ, а по-късно други все току кривваха по някоя пътека и си отиваха при своите, по родните си места. Нели имаха те светлина пред себе си, а не беше лесно да си водач на такива слепи. Имаше между еднооките и които се караха на слепите, ругаеха ги, блъскаха ги, да не се

спират, бяха си откършили и тояги, та ги биеха, когато някой се отделяше от другите в тъмнината си, или ги биеха само от злоба. Еднооките се почувствуваха като овчари на това сляпо човешко стадо, но имаше между тях и люде с милостиви сърца.
На седмия или осмия ден първите от ослепелите войници преминаха Вардара при Удово. Там имаше голям дървен мост на реката, но ето на няколко места се бе откъртила оградата му, та изпопадаха доста от слепите и се изподавиха във водата, а някои викаха дълго за помощ, но никой не се спря да им помогне, нито дори да им отвърне с глас. Така и заглъхнаха виковете им, отнесе ги голямата вода.
Сега тая мисъл ги водеше, това име: царят. Знаеше се, че Самуил бе ранен в последната битка после кой знай как се узна, че той бе отишъл към Прилеп, а Преспа беше най-любимото му място. И слепите тръгнаха тъкмо по неговия път, за да отидат при него. Натам ги поведоха еднооките, но и никой от слепите не поиска да се отклони по друг път. Пък и кой от тях би могъл да се отклонява без очи, без светлина? Вървяха те всички заедно, както и бяха всички в една и съща беда. Обща беше и надеждата им, както и пътят им към нея. Царят!
Те не вървяха сега гъсто един до друг, както през първите дни след ослепяването им, а се проточиха на дълга върволица по пътищата. Всеки едноок поведе своя дружина. Изнамериха се между слепите свои люде — от един полк преди това, от една дружина, от един край или от едно и също село, намериха се и роднини, та и истински братя, бащи и синове. Викаха се по име и се търсеха с ръце. Попреминаха болките в изгорелите очи, позатихнаха и виковете, плачовете. Мъката им остана същата, но разбираха, че нямаше кой да ги чуе, когато викаха и се молеха. Станаха по-мъдри в несретата си. Но всеки според силата на душата си, то се знай. А мъката им не намаля и често ставаше още по-голяма. Мнозина бяха болни от злата треска; мнозина се разболяха и от други болести; на някои загниха изгорените очи, та гноища течаха от тъмните дупки. По пътищата, където минаваха слепите, оставаха умиращи и умрели, оставаха насред пътя след тях.
А всеки ден трябваше да се яде, да се пие. Еднооките им водачи ги спираха по реките, по вадите и изворите; повеждаха ги по

нивите, където имаше неприбрани снопи; спираха ги под дървесата, по които имаше плодове, зрели и недозрели. Спираха ги по селищата и ги караха да се молят за хляб и каквато и да е храна; спираха ги дори по господарските домове и по манастирите.
— Дайте по един залък, добри люде... Не ни оставяйте да загинем. Очите ни взе ромейският цар...
Мнозина бягаха от тях — не можеха да ги гледат от скръб поради голямата им несрета, други и от преголям страх пред жестокия чужд цар, който бе изгорил очите им. Някои излизаха и им даваха по нещо за храна, но не беше възможно да се даде на всички; някои затваряха вратите си и се криеха по цели дни, докато отминеха слепите, като да носеха те чума и проказа, а често по господарските домове и по манастирите излизаха слуги да ги гонят с тояги и бичове. Тъжно беше с тях и когато влизаха в някоя нива, в някое лозе или когато се спираха под някое дърво. Най-напред посягаше, то се знае, едноокият, да стрие клас между дланите си, да откъсне недозрял грозд, да поклати клон с дребни, жълти сливи. Сетне той викаше и на спрелите се там слепи:
— Хайде, що стоите! Ето снопи пшеница... грозде... сливи.
Втурваха се те някак по гласа му, но и често сбъркваха посоката, протягаха във въздуха празни ръце и търсеха, търсеха. Нахвърляха се върху снопите, дърпаха по цели шепи класове, мачкаха ги, триеха ги, ронеха се зърна между пръстите и колкото оставаха в шепите им, бързаха да ги налапат и ги дъвчеха заедно със сламки и осили. Така се нахвърляха и по лозята, лазеха като непроходили деца край лозите, шумоляха низ лозовите листа, търсеха гроздето често там, където не беше, а когато се докопваха до някой грозд, натъпкваха го с две ръце в устата си. Така беше и с дребните жълти или модри сливки, с кръглите зелени крушки: едноокият раздрусваше дървото или накарваше някого от тях, като го довеждаше до самото дърво, хващаше ръцете му и му показваше как да друса. Всички други се втурваха по петдесет и по сто души при едно дърво, налитаха по тропота на плодовете, които падаха нагъсто като дъждовни капки по твърдата земя, в изсъхналата вече трева; пълзяха слепите по корем и по лакти, шареха на всички страни по земята с разтреперани пръсти и когато попаднеше плод в ръцете им,

сграбчваха го и го налапваха ведно със суха пръст, с горчиви треви и бурени. Тук тия люде бяха като алчни и жадни живини, блъскаха се да се изместят, блъскаха главите си, удряха се с юмруци и лакти, изправяха се на колена да се бият и борят и бяха жалки със своята слепешка ярост.
— Ей, люде божи... Ей, проклети дяволи ненаситни! — викаше сред тях и над главите им едноокият, ако беше по-милостив човек, или пък ги риташе, блъскаше ги с юмруци: — Скотове сте вие, а не люде!...
Минаваше ден след ден, пътят на слепите пътници нямаше край. Те влачеха едвам нозе по пътищата, застояваха се често дни наред на едно и също място, разпиляваха се за храна и се изчакваха по цели дни, а времето не ги чакаше. Ден след ден, променяше се и то. Веднага след Малка Богородица започнаха първите есенни дъждове, които са добри за орача и сеяча, но променят въздуха и ветровете. Нощите станаха студени под открито небе, а слепите нощуваха повече край пътищата, по полетата и горите. Срещаха само малки селища и никое не можеше да ги побере всичките, людете и се бояха, гнусяха се от тях. Несретните пътници нощем се събираха гъсто един до друг, събираха се на живи купища, за да се топлят с измършавелите си тела. По цели нощи над тях виеха зли ветрове, трептяха по студеното небе далечни звезди. И както през първите дни след ослепяването им, по цели нощи се чуваха стенания и въздишки — студът ги измъчваше, пробуждаше в тях и цялата им мъка. Еднооките им водачи ги учеха и им помагаха да си палят огньове, когато наоколо имаше откъде да накършат клони, да наскубят бурени и трънаци. Те търсеха с разперени ръце, лазеха и по земята, после се викаха и се събираха да натрупат на едно място, каквото бяха успели да съберат за огъня.
След Кръстовден тая година времето съвсем се развали. Откъм моретата се надигнаха облаци, започнаха нови дъждове, студени и продължителни. Всичко прокисна и се пропи с влага, придойдоха реките, разкаляха се пътищата. И гладът стана сега още по-страшен — по полетата вече трудно се намираха снопи или каквито да са плодове и треви, които можеха да послужат за храна. Сега слепите скитници намираха храна само по селищата,

но то беше колкото да не изпокапят по пътищата. По това време те минаха през Прилеп и после през Обител...
Такава е човешката душа — понякога като пламъче на свещ и угасва от най-леко подухване, понякога пък не ще я съкруши и най-лютата болка; такова е човешкото сърце — не престава да тупти, докато има в него макар и само една искрица живот. Иначе тия слепи люде не биха могли да преминат такъв дълъг път в пек и студ, през дъждове и бури, гладни, боси, голи, покрити с рани, без светлина пред себе си. Такъв е духът човешки — минава през вода и през най-силен огън.
В Обител слепите ядоха повече и пиха повече; голям беше тоя град и всякакви люде имаше в него, много бяха и манастирите в него и около него, може би и затова, че царят беше вече близу. Слепите все неговото име споменаваха и в негово име чукаха по вратите. Посъживиха се те тук и скоро продължиха пътя си през горите, които започват едва ли не от прага на тоя град. Беше облачно време, но не валеше, та слепите пътници и на това бяха благодарни. Стръмен беше пътят оттук през планината нагоре, подухваше и студен ветрец от усоите, слепите се свиваха в дрипите си, притискаха се един към друг. Ех, още малко. Не беше вече много далеко. И един там, докато влачеше премалелите си, изранени нозе, започна да разказва сънищата си от предната нощ. Заслушаха се мнозина около него в гласа му — както разказваше той сънищата си, те бяха като връщане към предишния им живот, към загубената светлина.
— ...Ходя аз бос по ливадата — разправяше той, протегнал рошавата си глава напред, сякаш виждаше къде стъпва, та и стъпките му бяха по-твърди. — Тревата мека и усещам как хладнее на нозете ми. Това са все хитрини на дявола, тая мека, росна трева и хладината по нозете. Глези те той и те подмамва, да можеш да се разделиш лесно с тоя свят. По ливадата наоколо и пеперуди пръпкат, цветя миришат, жълти, сини и всякакви. Небето отворено от край до край чисто, иде ти да литнеш като птица. Току изеднаж — насреща ми сред ливадата болярският, нашият болярин. Като от земята да изникна заедно с коня си, но не е на седлото, ами води коня за юздата. Гледай ти, мисля си аз, и господарят тръгнал пеша по земята. Докато да го погледна, и той бос като мене в тревата. Сещам се аз: това е пак сатаната. Да

ми домилее господарят, да влезе в сърцето ми. И аз се радвам, че боляринът е тръгнал като мене. Това е, защото правдата търся и я виждам чак и насън. Пък то, като се събудиш, виждаш, че сатаната те е лъгал.
— То, правдата, добре — обади се изтихо някой там наблизу. — Но ти защо... и господарят ти бос, и ти бос. По-добре ще е и двамата да сте обути.
Потърси го разказвачът на сънища със слепите си очи, както беше от лявата му страна, и рече предизвикателно:
— Аз пък ти казвам, че е по-добре и двамата с господаря да сме боси. Човекът се ражда бос и гол. И по-добре ще е да са боси и парикът, и боляринът. Така ще се живее без измама.
Друг един вървеше от дясната му страна, заслушан в приказките му, и от време на време току ще помръдне устни да повтори след него:
— Боси... Без измама...
И кой знай откъде дойде тая мисъл в ума на тоя отляво, та дори не се обърна към него и рече, без да бърза:
— А ти защо си тръгнал с царя, щом искаш и него, такова, бос да го изуеш...
Разказвачът на сънища не бързаше да отговори и като да искаше да премълчи отговора си, но той никога не премълчаваше, отговори и сега:
— Царят мисли за простия човек и го жали. Той е най-добрият между господарите. Аз може и да не съм тръгнал съвсем по своя воля с него, ама сега по своя воля отивам при него. Кой друг ще ми помогне, като останах без очи?
— Без очи... — прошепна тоя от дясната му страна.
— Ето, виждаш ли... — трепна радост в гласа на тоя от лявата му страна. — А ти искаш и царят да ходи бос. С какво ще ти помогне, като е гол и бос!
О, българино, който във всичко търсиш правда и не можеш да търпиш никого над себе си!...
Разказвачът на сънища заекна сърдито — търсеше силни думи да отговор, ала в същото време някъде изотзад се зачуха викове, тропот на копита:
— Дръпнете се от пътя, сторете път на княза! Дръпни се ти, скоте!...

Чу се и плюсък на бич; после пак гневни провиквания, някой болезнено изохка. По пътя отдолу се бе задала неголяма дружина конници и бързаше насам. Еднооките се бяха разтичали и блъскаха слепите на единия край на пътя, за да отворят място на конниците. Слепите се щураха уплашени, разтревожени, не знаеха, не виждаха къде да се отдръпнат, еднооките бутаха по края на пътя когото сварят и викаха, биеха с тояги и юмруци. Конниците минаваха бързо през тая бъркотия — ту ще се наведат и ще блъснат някого с ръка, ту ще ритнат другия след него, а и конете отваряха път с гърдите си. Пръв яздеше княз Иван-Владислав, който и не поглеждаше къде стъпва копят му, пък дигаше и бича си да удари. Викове и проклятия, болезнени охкания следваха конниците — не можеше да ги спре и името на княза. Мнозина слепи попадаха в нозете на конете и бяха жалки слепешките им усилия да се спасяват от тежките, подковани копита. Когато конната дружина мина и отмина през купчината слепи, където беше разказвачът на сънища, и още не бяха стихнали гневните и плачливи крясъци наоколо, той дигна кухите си очи, обърна се на една, на друга страна, сякаш искаше да го чуе целият свят, и рече:
— Ето ги господарите и конете им! През нас минават, а ние лежим в праха. Защо изгориха очите ни с нажежено желязо? И сега ли няма да разбереш омразата ми? И все така ще бъде, докато не тръгне бос с мене и сам царят!...

В Преспа се бяха събрали няколкостотин войници, които след битките при Беласица и Струмица се бяха пръснали, за да избягнат ромейския плен, а не бяха успели да се затворят в Струмишката крепост, където бе намерила спасение по-голямата част от българската войска. С тия войници започна Самуил, щом се прибра в Преспа, и грижите му около тях ободриха и него самия. Като се видя отново сред свои войници, ден след ден той цял се преобрази, та всички се чудеха на новата му сила. Царят беше постоянно между войниците, препасан с меч, в ризница, с боен шлем. сякаш и сам да покаже някому породилата се нова сила в неговото сърце. Той мислеше за нова среща с Ва-силия, мислеше да превърне и Преспа в още по-яка твърдина, та да не

може никой да мине през стените, през зодите й. Кипна работа по всички оръжейни работилници, по разните крепостни помещения; по езерата сновяха чунове, които пренасяха люде, оръжия и всякакви припаси. Съживиха се и пътищата наоколо — до Охрид, Костур, Воден, Обител, Пилеп. Добра помощница на стария цар беше неговата снаха Ирина Радомирова. Тя се бе прибрала в Преспа заедно със седемте си деца и беше най-често с царя — да го изслуша със съчувствие, да го насърчи със смели думи, да го подсети. Тойлите, тихи дни на Руен отминаха и след последните дъждове вече се усещаше студеният дъх на есента. Сутрин и вечер езерото тъмнееше, разлюлявано от смразяващи северни и западни ветрове. Долитаха сякаш със студените ветрове и всякакви тревожни мълви, дочу се и за ослепените войници, но царят не искаше да вярва на зли думи я мълви, щом не беше получавал още никакви вести от синовете си, от войводите си, които стояха при Струмица.
Той очакваше в Преспа и Радомира, очакваше да се придвижи насам и цялата войска, доколкото бе останала още на крак и с оръжието си. Ала вместо Радомир в Преспа пристигна Иван-Владислав, който донесе и потвърди най-страшните вести.
— Царю — каза той на чичо си, — ние сме пред гибел. Вторият Василий плени хиляди и хиляди наши войници, но приготви се да чуеш и нещо по-страшно: Василий заповядал да ослепят всички тия пленници и те идат насам. Аз ги настигнах и отминах край Обител. О, по-добре да не бях се раждал! Видях ги, бях сред тях. Те идат насам, хиляди слепи мъже, и отчаяните им викове се чуват надалеко. Царю — започна той пак, но не можа да довърши.
Царят притвори очи, полюшна се и ако не бе го подкрепила Ирина Радомирова, която стоеше до него, би се строполил на земята. Бързо го пренесоха безчувствен в спалнята му.
Малко по-късно, докато царят лежеше изпружен на леглото си, Ирина Радомирова и княз Владислав се срещнаха в един от тремовете на двореца, без да се дирят. Ирина рече:
— Човек би помислил, че ти, княже, дотича направо от шатрите на Василия, за да донесеш на царя тая грозна вест. Ти можеше да убиеш царя!

Гласът й прозвуча като свистене на бич и сякаш плесна княза през лицето му. Той разтегна устни в двусмислена усмивка и се преви пред нея като изкусен в обноските си ромей:
— България няма да остане без цар, светла княгиньо.
— Кой? — попита го тя.
— Законният... — спусна клепки Владислав с лицемерно смирение.
— Ти?
— Законният, светла княгиньо — повтори Ароновият син.
Ирина отмина. Тя се бе запътила към стаите на децата си, които не бе виждала през целия ден, но изеднаж се спря и сякаш забрави накъде бе тръгнала:
— Законният... Той мисли за себе си, той се готви да стане цар, като първороден син на Арона, който бе по-стар от царя. Синът на изменника се готви да стане цар на България.
Шепотът й замря на бледите устни. Когато влезе при децата си, те се уплашиха от блуждаещия й поглед, от бледността на лицето й. Тя ги гледаше, но не ги виждаше. Не беше ли нужно, не беше ли длъжна да сподели с царя своите подозрения и страхове, да му предаде най-сетне какви думи бе чувала от устата на Ароновия син, и сега преди малко, и много по-рано. Тя познаваше Владислава по-добре от всички други, той беше разкрил пред нея истинския си образ, ето и сега... Но тя нищо не можеше да докаже за него и можеше да се надява само на доверието на царя към нея.
Тоя ден Ирина влиза на няколко пъти в покоите на царя, стоя и до късно с него, ала не се реши да му заговори за Владислава. Царят лежа дълго след припадъка си, а като стана, едвам се държеше на нозете си и не толкова от телесна, колкото от душевна слабост. Едва пророни няколко думи и те бяха все за ослепените войници. При тях беше той с всичките си мисли. Ирина Радомирова изчака да мине още една нощ и на другия ден каза на стария цар:
— Неспокойно време, господарю и татко. Ти прости ми, но аз се боя много за децата си. Майка съм.
— Защо се боиш за децата си?
— И аз не мога да кажа. Но ето голям е страхът ми. Може би защото мъжът ми не е тук... Струва ми се, че ни застрашава някаква опасност.
— Аз те знаех за по-храбра.

— Жена съм и майка. Аз те моля да успокоиш сърцето ми и да не ми се сърдиш, царю мой и татко. Повели да се засили стражата в двореца, моля те за това. Може да са напразни страховете ми, но ето, боя се.
Царят не отговори веднага. Тя го гледаше с голяма тревога — той като че ли не се боеше вече от нищо. Такива бяха и думите му:
— Не е нужна по-голяма стража. В Преспа аз не се боя от Василия. От своите люде пък и никак не се боя. Ако някой от людете ми дигне сега, в това тежко време, ръка срещу мене, по-добре да не съм и жив. А ти, княгиньо и дъще, няма защо да се боиш за себе си, още по-малко за невръстните си деца.
Ирина не можеше да стори нищо повече. Би ли могла да засили стражата на своя глава, да задържи Владислава? Владислав я гледаше дръзко в очите, когато се случеше да се срещнат, и със своята прекомерна почтителност към нея той й се присмиваше.
През нощта срещу четвъртия ден на месец Листопад над Преспа валя непрекъснато. Съмна се при облачно небе и все току преваляваше ситен дъжд. Едва към пладне задуха силен западен вятър, разпокъса ниско надвесените облаци и ги понесе на изток. Между тях се показа ясна, дълбока небесна синева, блесна и слънцето, ала през тая нощ всичко по земята се бе променило. Напоени от влага, планините наоколо бяха потъмнели, шумата по дървесата беше окапала и бяха щръкнали към небето голи гранки. Камбаните и клепалата на църквите току-що бяха били за вечерня, когато се дигна тревога низ целия царски град. Една и съща дума се повтаряше от всички страни:
— Идат! Идат...
Никой не питаше кои идат, защото всички чакаха тях — слепите войници. Стече се народ към малкия пристан на брега на острова и войниците сега бяха може би повече, отколкото мирните люде. Зададе се откъм двореца и цар Самуил, а някой би казал, че това бе сянката му, облечена в неговите воински доспехи, препасана с неговия меч. Така бе пожелал да се облече и препаше той за тая среща, но се виждаше колко тежко беше желязото за неговото изтощено тяло. Потъмнялото му лице се губеше под сенника на бойния му шлем и изглеждаше още по-тъмно поради снежнобелите коси. Светеха под сенника само очите му и в тях

беше сякаш цялата сила, която още крепеше неговото тяло, та и железата на гърдите и на рамената му.
На две стъпки след него вървеше Иван-Владислав, следван от челника на всички вътрешни крепости войводата Богдан, от болярина Самоход, някогашен кавхан на Самуила, от неколцина още по-стари боляри, които живееха в Преспа, от хилядника Георги Кичава — челник на неголемия полк, който се бе събрал напоследък около стария цар. Като стъпи на горното стъпало на пристана, Самуил се спря за миг и втренчи поглед към отсрещния бряг, където се чернееше вече голямо множество люде, а голяма върволица се виждаше и нататък, по провлака между двете езера. Царят политна едва-едва напред, та Владислав и войводата Богдан мигом пристъпиха да го прихванат, но той рязко помръдна с лакти да ги отблъсне и заслиза неочаквано живо по следващите няколко стъпала. Бързо, нетърпеливо влезе в чуна, който беше прилепен там.
Чунът се отдели от брега и се плъзна по водата, последваха го и други два чуна, но Самуил като че ли нищо не забелязваше. Той не откъсваше втренчения си, някак уплашен поглед от насрещния бряг и нетърпеливо стискаше гладкия ръб на чуна, както се бе уловил там с малката си, изсъхнала още повече ръка. Той не дочака чунът му да се доближи до брега, стана от седалката и така стоя, докато стъпи на каменните стъпала там. Слепите войници се бяха струпали на брега с хиляди и продължаваха да прииждат по пътя откъм Обител. Неколцина стражи пазеха ред, но още повече пазеха да не изпопадат слепите във водата. Те се блъскаха и натискаха не само поради преголямата си възбуда сега, когато чуха, че сам царят слиза при тях, но още и поради слепотата си — въртяха се и се обръщаха, търсеха откъде да погледнат, като че ли можеха да видят нещо. И приказваха, викаха, плачеха като уплашени, безпомощни деца.
— Иде ли царят? Спря ли вече на брега? Чакайте да го видя! Искам да го видя! О, царю, царю, виж какво стана с нас! Ето ние при тебе, виж ни, а ние не можем да те видим...
Голям шум и викот се надигаше наоколо, надалеко го разнасяше студеният есенен вятър, който духаше откъм езерото. Викаха и стражите, викаха и еднооките водачи, но се дочуваше сякаш един

вик, едно общо стенание и като че ли цялата тая хилядна тълпа стенеше с един общ глас, с едни и същи думи:
— О, царю, татко ти наш, помогни ни, при тебе сме дошли...
Царят се изкачи по няколко стъпала и се спря на малкото свободно място, което бе останало там. На два разтега от него бяха слепите, напираха от всички страни наоколо, той ги виждаше как се мъчеха да стигнат по-близу, да го докоснат, виждаше слепите им очи, които го търсеха в своята черна тъмнина, искаха да го зърнат, виждаше грозните рани в очните им дупки, напрегнатите им лица, страшни бяха те без очи и като че ли без всякаква светлина по тях. Самуил дигна глава, погледна по-нататък — те бяха много и всички в една мъка, един и същ глас, един и същ вик отправяха към него:
— Царю, помогни ни...
Те се бутаха, клатеха, въртяха глави, търсеха него.
Те бяха гладни, дрипави, студеният вятър пронизваше разголените им, посинели, почернели, мършави меса.
Войнишкото им облекло висеше на дрипи и късове — разтеглени ризници, откачени железни раменници, наколенници, килнати шлемове, доколкото мнозина още носеха върху себе си такива части от желязното войнишко облекло, а сега стояха по тях като на присмех и те приличаха на жалки войнишки подобия, на смешно преправени войници. И тия страшни дупки вместо очи, тия гноясали рани, следите от кървави сълзи по лицата им... Това бяха неговите войници, ето на какво приличаше сега войската му. При него бяха дошли войниците му, него бяха дошли да потърсят. Те бяха вървели след него по всички краища на царството и вън, по ромейска земя. Никъде не бяха го изоставили тия проклети мърморковци. Заедно бяха гладували и жадували, заедно бяха проливали кръв и бяха мрели в битки и по пътищата. Не бяха го изоставили те като неговите велможи, като роднините му. А техният дял винаги е бивал най-горък. Ето и сега. Очите си бяха дали, светлината си. И пак при него бяха дошли, него да потърсят, а как ще им помогне той, техният цар, накъде ще ги поведе отново? Ето докъде ги бе довел той...
Той ги гледаше с широко разтворени очи, дигнал високо глава да ги види още по-добре, да ги види всичките, до най-последния между тях, най-нещастния между тях. И дълго стоя мълчалив и

неподвижен, само вятърът подухваше дългите му бели коси. Сетне колената му започнаха негли сами да се присвиват, той се приведе и двете му колена отеднаж тупнаха върху влажния пясък. Поклони се царят ниско, на колена пред ослепените войници, и промълви най-добрите думи, които можеше да им каже:
— Деца мои, синове мои... Войници мои добри, войници мои храбри, народе мой...
Не каза нищо повече. Нямаше повече и по-ясни думи за неговата мъка.
Пристъпи племенникът му Владислав, също и войводата Богдан, челникът на новия полк Георги Кичава, да му помогнат да стане, но той пак ги отстрани. През тълпата на слепите премина някакъв бърз шепот, някой високо изохка, после те всички замлъкнаха като по даден знак. Старият цар Самуил стоеше на колена пред тях...
Той се изправи сам. Ала изеднаж цял потрепера и се полюшна, княз Владислав едвам успя да го задържи да не падне върху пясъка.
Царят се съвзе от припадъка в леглото си. Той видя най-напред Ирина Радомирова, седеше тя на столче до главата му. Там беше и Радой. Царят видя и него. Той понечи да се изправи, ала нямаше сили нито да се помръдне. Погледна слугата си:
— Подигни ме.
Ирина бързо се наведе към него:
— Но, татко... полежи... Ти си още много слаб.
Царят виждаше това и сам. В стаята тихо трептеше и се полюшваше светлината на няколко свещи; на дървения под лежеше сянката на Радой, пълни бяха с мрак и ъглите наоколо. Самуил не усещаше никаква телесна болка, но не можеше да помръдне сякаш и пръстите си от голяма немощ. Той изви едва-едва очи към снаха си и промълви:
— Кажи да се погрижат за тях. Да ги нахранят. Да ги пооблекат. Да ги приберат някъде.
— Да, татко. Нахраниха ги, превозиха мнозина и тук, на острова, по войнишките помещения. А ти, татко? Боли ли те нещо? Искаш ли нещо?
— Душата ме боли. Душата. Няма ли някаква вест от Радомира?
— Още няма никаква вест.

После Самуил дълго мълча. Макар да изпадна в такава слабост, мислите му бяха ясни. Той мислеше за ослепените — колко ли бяха те? Хиляди. Всичките му войници, които Василий бе успял да плени в Клидионската теснина и в последния бой към Струмица. Той ги жалеше и чувствуваше пред тях някаква голяма вина. Сега бе оживял както никога и страхът му за царството. С тия слепи войската бе разбита. Колко войници още бяха останали в Струмица? Нужно беше много време, докато се събере нова войска. Ще почака ли Василий? Само преди няколко дена Самуил беше по-силен, по-смел, с добри надежди. Но сега ето не може ни да се помръдне в леглото си от слабост. Сега той мислеше за смъртта си и за своя син, който трябва, да остане на негово място! „Ах сине мой... Да беше жив поне Рун. Яков Рун. Оставям ти разбито царство, разбита войска."
Сянката на Радой се размърда по пода; той разбра мислите на своя господар и не можа да се сдържи:
— Ти сега мисли за себе си, го-господарю, и по-скоро да оздравееш. Остави сега всичко друго, войската и...
Самуил помълча, сетне тихо рече:
— Какво е цар без войска? Без царство. Без народ. Нищо! — Той потърси слугата с очи и продължи някак строго, като че ли искаше да му припомни неговото място на слуга: — Иди да ми повикаш епископа.
— Хъ... — изръмжа Радой. — Той е тук. Чака да го повикаш. Да не подушат те болен човек.
— Върви.
Слугата повлече нозе към вратата, в стаята останаха царят и Ирина сами.
— Кажи, щерко, да изпратят люде при Радомира, ако могат да стигнат до него.
Ирина не му каза, че сама бе изпратила вече люде при мъжа си, за да не се досети царят, че бе помислила за смъртта му, а отговори:
— Добре, татко.
— Кажи на Владислава... да се погрижи за всичко, докато дойде Радомир.
Ирина Радомирова пристисна устни, да спре думите, които изеднаж дойдоха на езика й. Не, не беше време и сега да разкрие

истинския образ на Ароновия син. И каква полза, що можеше да стори сега старият цар? И тя пак отговори:
— Добре, татко.
Ирина премълча и това, че бе наредила да сложат стражи пред царските покои, които не пущаха никого при царя без негово и нейно също желание и повеля. Тя се боеше тъкмо от Владислава, да не би да ускори някак смъртта на чичо си, преди да пристигне Радомир в Преспа. Тя не мислеше и да се отдалечава от леглото на царя, но когато в стаята влязоха епископ Емилиян и старият слуга, той пак обърна поглед към снаха си:
— Остави ни сами, щерко.
Ирина Радомирова излезе, но не отиде по-далеко от съседната стая.
— Седни срещу мене, твое преосвещенство — рече Самуил. — Да мога да те виждам. Това е може би последната ни среща.
— Това знае само бог, царю — отвърна епископ Емилиян, преди да седне на стола, който приближи към него Радой.
— Тъкмо ти ми си нужен сега, божи наместнико — продължи царят. — Ето и слугата ми нека чуе нашия разговор. Той ми е бил винаги като жива съвест.
Епископът седеше срещу него с наведени очи, със словени в скута ръце и сякаш се боеше да се настани по-добре на стола. Той попита:
— Желаеш ли причастие, царю? — И продължи: — То е нужно, когато човек е на кръстопът и не знае дали ще отиде, или ще се върне. Пречиства душата като жив огън.
— Не те повиках за обреди и тайнства. Зад тях може да се крие и лъжлива вяра. Мене ми е нужна божията милост, ако можеш да ми я дадеш. Но ти бъди строг съдия, за да знам кое ми прощаваш и кое не ми прощаваш.
— Той ли ще те ооосъди тебе... — чу се грубият глас на царския слуга.
Самуил нищо не му отговори; той чувствуваше и знаеше, че Радой прикриваше с грубостта си своята скръб по него. На слугата отговори епископът:
— Ще съдя това, което ще чуя, според словото божие, както е писано по книгите.

— Книгите... Да не би господ да ги е написал! Писали са ги грешни люде.
— Мълчи, Радое — каза тихо Самуил и като помълча един дълъг миг, обърна очи към епископа, въздъхна издълбоко: — Пролях аз много кръв. Убих и брата си. Мъчи ме мисъл и за тия слепи люде вън... Това е, което искам да спомена в тоя мой час. Епископът на Преспа почака още някое време и като видя, че царят няма да каже нищо повече, заговори на свой ред:
— Виждам аз, царю, че в сърцето ти е останала боязън от бога. Има един изход, който е оставила великата божия милост за нас, грешните люде: разкаянието. Който се разкае от сърце за грешните си дела, ще получи опрощение.
— Како в църква... — чу се откъм насрещния ъгъл на стаята сърдитото ръмжене на Радоя.
Епископът едва сега погледна царя и попита:
— Ти готов ли си да се разкаеш, царю?
Срещу погледа му живо припламна погледът на Самуила:
— Всичко върших за царството и за людете му. Друго няма да кажа дори и пред лицето на бога. Царството и людете му. Това слагам в другото блюдо на везните.
Епископът мълча дълго. Не каза нищо повече и царят. Мълчеше в ъгъла и слугата. Най-сетне епископ Емилиян стана, поклони се доземи пред одъра на царя и тихо си излезе. В стаята влезе пак Ирина Радомирова.

Царят живя още два дни. И не се усети вече нито за един миг по-силен, а изпадаше в някакъв все по-дълбок унес. Попита още няколко пъти за сина си Радомира; тая мисъл не угасваше в ума му, а и тя беше не толкова за сина, колкото за царството и за новия цар, който трябваше да го замести. Спомена той, към края на втория ден, и за по-младия свой син, незаконородения. Пошепна на Ирина да се приведе към него и продължи все тъй тихо:
— За Давида искам да ти кажа... Обичайте го вие с Радомира. Братя са те. А той е още невръстен и...

Самуил въздъхна и не се доизказа. Не спомена името на Биляна, както бе дошло и сега в паметта му като някаква далечна светлина.
— Да, татко — отвърна Ирина Радомирова. — Той е наш брат.
През тия два дни тя не пусна никого при царя. Които идваха да питат за болния цар, тя ги държеше долу, в широкото преддверие на двореца. Там държеше тя и Владислава, Ароновия син. Ирина отговаряше:
— Царят спи. Царят току-що заспа.
Самуил и наистина беше в постоянен унес.
Привечер на втория ден той изеднаж отвори някак по детски учудени, а може би уплашени очи. Цветните стъкла на прозорците бяха започнали да тъмнеят, но в стаята беше още доста светло. Царят прошепна бързо:
— Защо не палиш още светлина, Радое? Тъмно е вече...
— Ще запаля — отговори слугата и гласът му трепереше.
После пак се чу шепотът на царя:
— Вода... Дай ми малко вода...
Радой остави светилника и побърза да донесе чаша с вода. Ирина я взе, приподигна с другата си ръка главата на Самуила, поднесе чашата към устните му. Той отпи една глъгка — чу се как шумно преглътна. В следващия миг Ирина усети как се отпусна върху ръката й главата на царя.
Старият цар бе издъхнал.
Ирина Радомирова сложи главата му на възглавницата, подаде чашата на Радоя. Тя притисна с пръсти двете мъртви очи, после се изправи пред леглото на царя и се прекръсти. А слугата като че ли нищо не забелязваше. Той сложи с някакво преголямо усърдие чашата на мястото й, върна се при леглото на господаря си, сякаш да чуе нова негова заповед, но после отеднаж рухна върху неподвижните му нозе. Ирина погледна слугата и видя как подскачаха от плач старите му мършави рамена.
По цветните стъкла на прозорците гаснеше вече и шестият ден на месец Листопад от годината 1014-та.

Край